No. 30.] [Price Rupee one.

THE

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

ब्रह्मसूत्रभाष्यम् ।

(श्रीमद्बादरायणप्रणीतवेदान्तसूत्रस्य यतीन्द्रश्रीमद्वि-
ज्ञानभिक्षुविरचितम् विज्ञानामृताख्यं व्याख्यानम्)

BRAHMA SUTRA

WITH ITS COMMENTARY VIGGYANAMRITA

BY

SRI VIGGYANA BHIKSHU.

EDITED BY

PANDIT MUKUNDDA SHASTRI,

of the Government Sanskrit-College, Benares.

FASCICULAS I.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBA SANSKRIT BOOK-DEPOT:

BENARES.

AGENT:--OTTO HARSASSOWITZ, LEIPZIG:

Printed at the Vidya Vilas Press,

BENARES.

1900.

श्रीः ।

-*-

आनन्दवर्नविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्त्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोहितम् ॥ २ ॥
स्तबकः—३०

श्रीगणेशाय नमः ।

ॐ नमो नारायणाय ।

श्रीसरस्वत्यै नमः ।

ब्रह्मसूत्रभाष्यम् ।

विज्ञानामृताख्यम् ।

विज्ञानभिक्षुविरचितम् ।

सर्वत्र यो यत्र सर्वं यस्य सर्वमतो भवेत् ।
चिदचिच्छक्तये तस्मै नमश्चिन्मात्ररूपिणे ॥१॥
अन्तर्यामिगुरूद्दिष्टज्ञानविज्ञानभिक्षुणा ।
ब्रह्मसूत्रर्जुव्याख्या क्रियते गुरुदक्षिणा ॥२॥
श्रुतिस्मृतिन्यायवचःक्षीराब्धिमथनोद्धृतम् ।
ज्ञानामृतं गुरोः प्रीत्यै भूदेवेभ्यो नु दीयते ॥३॥
परिविषय्य सद्बुद्ध्या मोहिन्येवाथ दानवान् ।
कुतर्कान्वञ्चयित्वेदं पीयताममृतेप्सुभिः ॥४॥
पीत्वैतद्बलवन्तस्ते पाखण्डासुरयूथपान् ।
विजित्य ज्ञानकर्मभ्यां यान्तु श्रीमद्गुरोः पदम् ॥५॥

"ब्रह्मविदाप्नोति परम्" "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" "तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति" इत्यादिश्रुतिसिद्धपरमपुरुषार्थसाधनताके ब्रह्मज्ञाने विधिः श्रूयते "आत्मेत्येवोपासीत" "स मआत्मेति विद्यात्तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मण" इत्यादिरूपः तत्र किं

ब्रह्म किं वा तस्य ब्रह्मतानिर्वाहकं गुणजातं कीदृशं वा तस्य ज्ञानं कीदृशं वा तस्य ज्ञानफलमित्यादिकं विशिष्य मुमुक्षूणां जिज्ञासितं भवति श्रुतिष्वापाततो ऽन्योन्यविरुद्धार्थतायाः शाखाभेदेन प्रतिभासनादिति अतस्तन्निर्णयाय ब्रह्ममीमांसाशास्त्रमपेक्षितम्। नन्वथातो धर्मजिज्ञासेत्यादिपूर्वमीमांसयैव ब्रह्मज्ञानरूपधर्मस्यापि मीमांसितत्वान्नास्ति पुनराकाङ्क्षा, ब्रह्मज्ञानस्य च धर्मत्वं चोदनालक्षणत्वात्सिद्धम् अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनाऽऽत्मदर्शनमित्यादिस्मृतेश्च। वक्ष्यति चाचार्यः, सर्वासु वेदान्तविद्यासु चोदनां सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषादितिसूत्रेण, तत्र कुतर्कजातस्य च पश्चान्निराकरिष्यमाणत्वादिति, नैवम्। सामान्यतो धर्मत्वादिना निरूपणे ऽपि अशेषविशेषनिर्द्धारणार्थं कल्पसूत्रादिवद्ब्रह्ममीमांसाया अप्यपेक्षितत्वात्, ननु तथाऽपि "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" "विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यादिश्रुतिसिद्धत्वाद्ब्रह्मस्वरूपे जिज्ञासा नोपपद्यतइति चेन्न। तदेव ज्ञानं किं सांख्ये सिद्धं जीवचैतन्यं, किं वा चैतन्यान्तरमित्येवंस्वरूपजिज्ञासासत्त्वादिति। तदेवमाकाङ्क्षितत्वाद्ब्रह्ममीमांसाशास्त्रस्यारम्भं प्रतिजानीते भगवान्वेदव्यासः—

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥

अत्राथ शब्द उच्चारणमात्रेण मङ्गलरूपो ऽधिकारवाचकः, अधिकारश्च प्रकरणं प्राधान्येन निरूपण

मिति यावत्, अतो ब्रह्मशेषतया ऽन्येषामपि मीमांसनमर्थाच्चिन्नं, तथा प्रत्यधिकरणं ब्रह्मशब्दाभावे ऽपि प्रकरणितया ब्रह्मैव लब्धव्यमित्यादिकमथशब्दस्य प्रयोजनम्, अत इत्यत्रेदमा प्रकृतं सूत्रमुच्यते, पञ्चमी चाऽवधौ, तथा च इदं सूत्रमारभ्येत्यर्थः, अर्थज्ञानात्प्रागेव सूत्रस्योपस्थितत्वान्न तत्परामर्शानुपपत्तिः वक्ष्यमाणस्यापीदमा परामर्शदर्शनात् उत्तरसूत्रमारभ्येत्यर्थस्त्वतिसमीचीनः, तथा च यथा ग्रन्थशेषे ऽनावृत्तिः शब्दादिति समग्रसूत्रद्विरावृत्तिः शास्त्रोत्तरावधिसूचिका, तथैवात इति शब्दोपि तत्पूर्वावधिवाचकः, एवं हि शास्त्रस्य पूर्वापरान्तद्वयावधारणे सति ग्रन्थमहावाक्यार्थबोधाय वाक्यान्तराकाङ्क्षयो शिष्याणां विलम्बो न भवतीत्याशयेन शास्त्रकृद्भिराद्यन्तावधी परिच्छिद्येते, अवश्यं चाथातःशब्दयोर्यथोक्तार्थतैव शास्त्रान्तरेष्वभ्युपेया, यथा अथातो व्रतमीमांसेत्यादिश्रुतौ।

अथातो गोभिलोक्तानामन्येषां चैव कर्मणाम्।
अस्पष्टानां[१] विधिं सम्यग्दर्शयिष्ये प्रदीपवदित्यादि॥

स्मृतौ च, न हि तत्राधिकारावधौ विहायाऽथातःशब्दयोरन्यार्थता सम्भवति। ब्रह्मणो ब्रह्मशब्दार्थस्य जिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञासा अतो विशिष्य पूर्वं ब्रह्मज्ञानाभावे ऽपि शिष्याणां न सूत्रवाक्यार्थबोधासम्भवः, ब्राह्मणवेदहिरण्यगर्भादिषु ब्रह्मशब्दस्य

(१) कात्यायनकृतकर्मप्रदीपस्य प्रथमः श्लोकः।

गौणत्वेन न ब्रह्मशब्दार्थतेति वच्यामः । जिज्ञासा-चात्रविचारो मीमांसापरनामकः । जिज्ञासाशब्दस्य मीमांसाशब्दवद्विचारे रूढत्वात्, अथातो धर्मजिज्ञासेत्याद्यनेकशास्त्रेषु जिज्ञासां प्रतिज्ञाय विचारकरणदर्शनात् । श्रुतावपि ब्रह्मज्ञानेच्छयोपसन्नं शिष्यं प्रत्यपि "तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति" पुनर्जिज्ञासोपदेशाच्च । अत एव अजिज्ञासितसद्धर्मो गुरुं मुनिमुपव्रजेदित्यादिवाक्येषु विचारएव जिज्ञासाशब्दः प्रयुज्यमानो दृश्यते तत्रेच्छार्थकत्वासम्भवात् । तस्माद्योगेन रूढतया च प्रकरणभेदेन जिज्ञासाशब्दो विचारेच्छयोरुभयोरेव वाचक इति बोध्यम्, विचारश्च विवरणं निर्णयहेतुभूतं लिङ्गाद्यवधारणम्, निर्णयश्चोक्तो न्यायाचार्यैः, विमृष्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णय इति । स च निर्णयो वेदान्तैरेवेति वक्ष्यति । शास्त्रयोनित्वादिति सूत्रेण ॥ तथा चायं सूत्रार्थः इदं सूत्रमारभ्य प्राधान्येन ब्रह्मविचारः तच्छास्त्रमस्माभिः क्रियतइति ॥ यदि च जिज्ञासाशब्देन तच्छास्त्रं न लच्यते तदा आचार्येण पूर्वमेव ब्रह्मणो निर्णीतत्वाद्विचारप्रतिज्ञा नोपपद्यते । नोपपद्यते च विचारं प्रतिज्ञाय सूत्रपरम्परारचनमिति॥ आधुनिकास्तु प्रौढ्या सूत्रमिदमेवं व्याचक्षते अधीतस्वाध्यायैर्विचारितकर्मकाण्डैरप्यकर्तृत्वादिरूपेणात्मनो ऽनवधृतत्वात्तन्निर्द्धारणे चाविद्यानिवृत्त्या पुरुषार्थसिद्धेस्तन्निर्द्धारणायात्मनो ब्रह्मणो जिज्ञासा-

तदुपलक्षितो विचारः शिष्याणां कर्त्तव्यतया शास्त्रस्यादौ विधीयते अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति । अथशब्दो नित्यानित्यवस्तुविवेकेहामुत्रफलभोगविरागशमदमादिसंपन्मुमुक्षुत्वरूपसाधनचतुष्टयानन्तर्यमाह । अथशब्दश्च वक्ष्यमाणहेतुवाचकः । ज्ञातुं साक्षात्कर्त्तुमिच्छा जिज्ञासा तद्धेतुको विचारः । तथा चायमर्थः । यस्मादग्निहोत्रादिकर्मानित्यफलकं ब्रह्मज्ञानं चानन्तफलकमतः सर्वकर्माणि संन्यस्य शमदमादिसाधनचतुष्टयसंपन्नेन विविदिषुणा ब्रह्मविचारः षड्विधलिङ्गैर्वेदान्ततात्पर्यावधारणरूपो ब्रह्मसाक्षात्काराय कर्त्तव्य इति ॥ "तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति श्रुतेः" । लिङ्गानि च पूर्वाचार्यैरुक्तानि ।

उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् ।
अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णयइति[1] ॥

तथा च विचारविधिपरं सूत्रमिति वदन्ति । तत्रेदमुच्यते कथं पुनः सर्वतन्त्रसाधारणमपेक्षितं चोक्तार्थं हित्वा सामान्याभ्यामथातःशब्दाभ्यामेतादृशो ऽर्थविशेषो ऽवधारित इति । साधनाध्यायसूत्रेभ्य इति चेत् तर्ह्यलमत्र तत्सूत्रणेन एकाक्षरलाघवाद्याचार्याः पुत्रोत्सवं मन्यते न वो साधनाध्याये सर्वकर्मत्यागं वा विचाराङ्गत्वेन शमदमादीन्वा विधास्यति किं तु विद्याया अकर्मशेषतया पुरुषार्थहेतुत्वं प्रतिज्ञाय तत्साधकत्वेन समाधिनि-

(१) इति बृहद् वार्त्तिके ।

ष्ठानां न्यायसिद्धं कामतः कर्मत्यागमनुवदति उपमर्दं चेति सूत्रेण तथा विद्याप्रधाने संन्यासाश्रमे विधिं व्यवस्थापयिष्यति न सर्वकर्मत्यागे तथा संप्रज्ञातयोगजब्रह्मसाक्षात्काररूपायामेव विद्यायां फलपर्यवसायिन्यां शमदमाद्यन्तरङ्गसाधनं वक्ष्यति शमदमाद्युपेतश्च स्यात्तथापि तद्विधेस्तदङ्गतया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वादिति सूत्रेण। "तस्मादेवंविच्छान्तो दान्तउपरतस्तितिक्षुःसमाहितो भूत्वा आत्मन्येवात्मानं पश्यती" त्यादिश्रुतौ। संप्रज्ञातजसाक्षात्काराङ्गतयैव शमदमादिविधानात्। नारदीये नित्यानित्यविवेकादिसाधनचतुष्टयप्रतिपादनानन्तरं।

चतुर्भिः साधनैरेतैर्विशुद्धमतिरच्युतम्।
सर्वगं भावयेद्विप्राः सर्वभूतदयापर[१]॥

इति वाक्येन साधनचतुष्टयस्य ध्यानाङ्गताया एव लाभाच्च। तत्र च यदि अङ्गाङ्गतया बहिरङ्गैरग्नीन्धनादिभिः कर्माङ्गैर्विक्षेपात् शमादिर्न संभवति तदा अन्तरङ्गानुरोधेन बाह्याङ्गान्यग्नीन्धनादीनि नापेक्षणीयानीत्येव वक्ष्यति। अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षेति सूत्रेण। न तु कर्मत्यागं तेनापि सूत्रेण विधास्यति। तथा सति सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् सहकारित्वेन चेत्युत्तरसूत्रविरोधात्। कर्मानपेक्षेत्यस्यैव वक्तव्यतौचित्याच्च। नन्वेवमपि सूत्रद्वयोक्तयोरग्न्याद्यपेक्षानपेक्षयोर्विरोध एवेति चेन्न।

(१) बृहन्नारदीये अ० ३१ श्लो० ५४।

संन्यासिनां बाह्याग्न्याद्यभावेऽपि स्वसमारोपितानां बाह्याग्न्यादीनामन्तरग्निहोत्रकाले पेक्षणीयत्वेनाऽविरोधात्। तथा च विष्णुपुराणे संन्यासप्रकरणे।

कृत्वाग्निहोत्रं स्वशरीरसंस्थं
शारीरमग्निं स्वमुखे जुहोति।
विप्रस्तु भैक्ष्योपचितैर्हविर्भि-
श्चिताग्निना स व्रजति स्वलोकानिति[१] ॥
मोक्षधर्मे च संन्यासप्रकरणे।
प्रादेशमात्रे हृदि निश्रितं य-
त्तस्मिन्प्राणानात्मयाजी जुहोति।
तस्याग्निहोत्रं हुतमात्मसंस्थं
सर्वेषु लोकेषु सदैवतेषु ॥
उत्तानआस्येन हविर्जुहोति
लोकस्य नाभिर्जगतः प्रतिष्ठा।
तस्याङ्गमङ्गानि कृताकृतं च
वैश्वानरः सर्वमिदं प्रपेदइति[२] ॥

न्यायाचार्यैश्च समारोपणादात्मन्यप्रतिषेध इत्युक्तम्। अग्न्यादीनामात्मन्यारोपणात्कर्मणामप्रतिषेध इत्यर्थः। अत्र मोक्षधर्मवाक्ये ऽङ्गहानावप्यन्तर्यागो योगिनां न दुष्यतीत्युक्तम्। एतेन संन्यासिनां सर्वकर्मत्यागो ऽशास्त्रार्थः, तथा च श्रुतिरपि। "अत ऊर्ध्वममन्त्रवदाचरेदिति सन्धिं समाधावात्मन्याच-

(१) अं० २ अ० ७ श्लो० ३०

(२) अ० २५४ श्लो० २७।

रेदिति च आत्मनि स्वशरीरे समाधिभावेण देवैः सह सन्धिं सन्ध्याख्यं कर्माचरेदित्यर्थः । तथा च श्रुत्यन्तरं परमात्मात्मनो रेकत्वे विज्ञानेन तयोर्भेद एव विभग्नः सांध्यम् संध्येति । तथा मनौ ।

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
समं पश्यन्नात्मयाजी स्वाराज्यमधिगच्छति[1] ॥

इत्यनेन ज्ञानस्यात्मयागेन सह समुच्चय उक्तः ॥ आत्मयागश्च स्वशरीरस्थानामेव सर्वदेवानां स्वकीयस्थानाहोरादिकालेषु स्वभोगैरेव मन्त्रादिनैरपेक्ष्येण यजनम् ॥

एतानेके महायज्ञान्यज्ञशास्त्रविदो जनाः ।
अनीहमानाः सततमिन्द्रियेष्वेव जुह्वति ॥
आत्मैव देवताः सर्वाः सर्वमात्मन्यवस्थितम् ।
खं सन्निवेशयेत्खेषु चेष्टनस्पर्शनेऽनिलम् ॥

इत्यादिमनुवाक्यान्तरात् । तस्य चात्मयागस्य मनोमात्रसाध्यत्वमाह वसिष्ठः वैदिकं कर्म प्रकृत्य ।

वाह्यमाभ्यन्तरं चेति प्रत्येकं मुक्तिसाधनम् ।
बाह्यं वहिःक्रियाभिश्च यत्तद्विहितसाधनैः ॥
आभ्यन्तरं तु मनसा विध्यनुष्ठानमात्मनि ।
तयोरन्यतरत्कुर्यान्नित्यं कर्म यथाविधि ॥

मोक्षधर्मे च ।

शान्तियज्ञरतो नित्यं ब्रह्मयज्ञरतो मुनिः ।

---

(१) अ० १२ श्लो० ९१ ।

वाङ्मनःका[२]ययज्ञैश्चभविष्याम्युरगायन इति[१] ॥

गौतमीयतन्त्रे च।

केवलं सततं श्रीमच्चरणाम्भोजभाजिनां।
संन्यासिनां मुमुक्षूणां मानसः कथितो विधिः ॥

इत्युक्तम्॥ केवलमित्यनेन बाह्यकर्मणामेव त्यागो लब्धः । मानसकर्मविधानात्। वसिष्ठेनात्मयागस्य प्रशंसा च कृता।

यष्टुमात्मन्यशक्तश्चेद्यजेद्बाह्येषु सर्वदा।
स्वयमुत्पन्नलिङ्गे वा स्थापिते वा विशेषतः॥

इत्यात्मयागाशक्तावेव बाह्यस्यावश्यकत्वमित्यर्थः। एवं च सति संन्यासिनामप्यन्तरग्निहोत्रं गायत्र्यर्थब्रह्मात्मताध्यानरूपसंध्यादिकं वास्तीति न "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीत्यादिश्रुतिविरोधः । तथा

नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते।
मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्त्तितः॥
कर्मणां नियतानां तु त्यागो नैव विधीयते।
तेषां कर्मफलत्यागः संन्यास इति चोच्यते॥

इत्येवंविधवाक्यान्यपि संन्यासविधिना न विरुध्यन्तइति मन्तव्यं । मोहादकर्त्तव्यताज्ञानात् कर्मत्यागस्य वैधत्वे तु तत्तच्छ्रुतिस्मृतयः संकुच्येरन् । असंकोचेनोपपत्तौ संकोचश्चान्याय्यो वैधस्य रात्रिश्रा-

---

(१) कर्मयज्ञैश्चेतिपुस्तकान्तरपाठः।
(२) अ० १७५ श्लो० २२।

इस्यैव प्रतिषेधानुपपत्तिश्च । प्राप्ताप्राप्तविकल्पग्रासात् पर्य्युदासाश्रयणे च रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीतेत्यादाविव कर्मत्यागवाक्येष्वपि लक्षणाभ्युपगमेन गौरवात्कर्मत्यागवाक्यानामस्य उपदर्शितविकल्पाद्यनुसारेण बाह्यकर्मत्यागपरत्वस्यैवौचित्याच्च । एतेन,

सर्वाणि भूतानिसुखे रमन्ते
सर्वाणि दुःखेषु तथोद्विजन्ति ।
तेषां भयोत्पादनजातखेदः
कुर्यान्न कर्माणि हि जातवेद[१] ॥

इत्यादीनि जातवेदानां विदुषां कर्मत्यागविधायकवाक्यानि बाह्यकर्मत्यागपराण्येवावगन्तव्यानि ।

"आत्मक्रीडा आत्मरतिः क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठ इत्यादिश्रुतिभि"रात्मारामस्यापि विदुषः कर्मावगमात् ।

ज्ञानिना ऽज्ञानिना वापि यावद्देहस्य धारणं ।
तावद्वर्णाश्रमप्रोक्तं कर्त्तव्यं कर्म मुक्तये ॥
ज्ञानेनैव सहैतानि नित्यकर्माणि कुर्वतः ।
निवृत्तफलदेहस्य मुक्तिस्तस्यकरे स्थिता ॥ इति

वसिष्ठकौर्मादिस्मृतिभिर्विदुषोऽपि कर्मावश्यकत्वस्मरणाच्च । तथा कर्मत्यागहेतोर्हिंसाविक्षेपादेरान्तरकर्मण्यसम्भवाच्च । संन्यासिनां कर्माभावे स्वशरीरे

(१) महाभारतमोक्षपर्वणि अ० २४४ । श्लो० २५ ।

ऽग्न्यादीनां देवादिनां वारोपणस्य वैफल्यापत्तेश्च ॥ ननु भवतामप्यारोपणमदृष्टार्थमेवाऽग्न्यादीनां देहे सत्त्वादिति चेन्न। बाह्याग्निसूर्याद्योधारकोपासनापरित्यागजदोषपरीहारस्यैव बाह्याग्न्याद्यारोपफलत्वात् एवं ह्यन्तरेव 'समष्टिव्यष्ट्यभेदेन(१) सर्वदेवानां बाह्ययागोपि संपद्यतइति। एवमन्यान्यपि वाक्यानि "किमर्था वयं यक्ष्यामहे" "अग्निहोत्रं न जुहवांचक्रिरे"।

तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः।
यदिदं वेदवचनं कुरु कर्म त्यजेति च ॥

इत्येवमादीनि विदुषां हिंसाविक्षेपादिदोषदुष्टबाह्यकर्मत्यागविधायकान्येव न त्वावश्यकभिक्षादावप्यन्तर्योगस्य नमस्कारजपादेर्वा प्रतिषेधकानि। कर्मत्यागस्य शमादिपालनाय गुणलोपो न गुणिन इति न्यायेन दृष्टार्थकत्वात्। अत एव,

ऋतुं प्राप्य यथा वृक्षः पत्रं त्यजति निस्पृहः।
तत्वं प्राप्य तथा योगी त्यजेत्कर्मपरिग्रहम् ॥

इत्यादिस्मृतिष्वपि कर्मपरिग्रहस्य कर्मोपकरणस्यैव त्यागोऽवगम्यते। अन्यथा त्यजेत्कर्मेत्येव वक्तुमौचित्यात्प्रणवजपे च शिखायज्ञोपवीताद्यभावेप्यधिकारोऽस्ति तापनीयेऽशिखा अयज्ञोपवीता इति परमहंसं प्रकृत्य प्रणवे एव पर्य्यवसिता इति श्रवणात्। यत्तु

---

(१) अयंपाठः पुस्तकान्तरेनास्ति।

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ।
आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥
न केवलेन योगेन प्राप्यते परमं पदम् ।
ज्ञानं तु केवलं सम्यगपवर्गफलप्रदम् ।

इति भगवद्गीताकूर्मयोर्वाक्यं तन्निष्पन्नसमाधियोगिपरं । तेषां बाह्यसंवेदनाभावेन कर्मसामान्याभावोऽदोषात् ॥ तदुक्तं गीतायां ।

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।
अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ।

इति तस्मात्स्वयमुद्भवत्समाधिं परित्यज्यान्तरमपि कर्म न कर्त्तव्यं प्रधानानुरोधेन गुणत्यागस्य न्यायसिद्धत्वात् । अत एवानेकसंवत्सरं व्याप्यापि बाह्याभ्यन्तरसर्वकर्मपरित्यागेन समाधाववस्थानं परमर्षीणां श्रूयतइति । तदपि च व्युत्थानकाले यथाशक्ति भिक्षादावन्तर्यागादिः क्रियतएवेति ।

यत्तु यथोक्तान्यपि कर्माणि परिहाय द्विजोत्तमः ।
आत्मज्ञाने शमे च स्याद्वेदाभ्यासे च यत्नवान्[१] ॥१॥

इति मनुवाक्यं तदशक्तपरं बोध्यम् । तत्र हि कर्मत्यागो न विधीयते । किन्तु रोगाद्यशक्त्या कर्माभावे प्रसक्ते विद्वान्नात्मज्ञानादितत्परो भवेदित्येव विधीयते, केचित्तु

लोकेऽस्मिन्द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ ।
ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ॥

(१) अ॰ १२ श्लो॰ ९२ ।

इत्यादिवाक्येभ्यो विद्वदविद्वद्विषयभेदेन कर्मत्यागकर्मणो व्यवस्थेति वदन्ति । तन्न। उत्पन्नज्ञानस्यापि कर्मविधिश्रवणेन ज्ञानयोगशब्दस्य समाधिवाचकत्वात् । तथा च एकाग्रतालक्षणज्ञानयोगेन समाध्याख्येन सांख्यानां विवेकाभ्यासिनां निष्ठा ज्ञाननिष्पत्तिः। कर्मयोगेन तु योगिनां योगाभ्यासिनां निष्ठा योगारूढता भवतीत्यर्थः ॥

तथा चोक्तं गीतायामेव ॥

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।
योगारूढस्य तस्यैव शमःकारणमुच्यतइति ॥

नन्वेवं कर्मत्यागस्याविधेयत्वे विधिर्वा धारणवदिति साधनाध्यायस्थसूत्रेण किं विधेयमुक्तमिति चेत् । संन्यासाश्रम इत्यवेहि । कः पुनरयं संन्यास शब्दार्थः, उच्यते ।

आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद् गृहाद् इतिमन्वादिवाक्योक्तः स्वशरीरे अग्न्याद्यारोपणपूर्वकः पुत्रगृहाद्यभिमानत्यागेन गृहात्प्रव्रजनरूप आश्रम इति । अपरश्च केवलकर्माभिमानकर्मफलत्यागादिः कुर्यात्कर्मसंन्यासचिन्तनं ।

काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुरित्यादियाज्ञवल्क्यगीताद्युक्तो गौणसंन्यासएव नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छतीति गीतावाक्येन कर्मफलं संन्यासफलस्य नैष्कर्म्यसिद्धिरूपस्य म-

न्वादुक्तसंन्यासाश्रमस्य पूर्वोक्तफलसंन्यासापेक्षया परमत्ववचनादिति । नैष्कर्म्यशब्दश्च अनुगीतादौ संन्यासविशेषवाची दृष्टो यथा,

अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्वा नैष्कर्म्यमाचरेत् ।
सर्वभूतसमो मैत्रः सर्वेन्द्रिययतो मुनिः[१] ॥

इतिकर्माभिमानतत्फलत्यागयोश्च गौणसंन्यासत्वेपि मुख्यकल्पत्वं मन्तव्यं ।

तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यतइति गीतावाक्ये अभिमानफलत्यागपूर्वकस्य कर्मयोगस्यैव सर्वकर्मत्यागापेक्षया श्रेष्ठत्ववचनात् । समाधिप्रयुक्ताऽशक्त्या रोगदारिद्र्याद्यशक्त्या चैव हि बाह्यकर्मत्यागसिद्धिरिति । अत एव श्रुतिः "आत्मरतिः क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठ" इति । अत एव जनकादिषु वसिष्ठादिषु च ज्ञानकर्मसमुच्चय एव दृश्यतइति । अधिकं तु साधनाध्याये वक्ष्यामः । तस्मात् श्रवणार्थमविदुषां सर्वकर्मत्यागो बाह्यकर्मत्यागो वा शक्तानां न शास्त्रार्थः । आतुरस्य तु बाह्यकर्माशक्तस्यान्तरकर्मानुष्ठानपूर्वकं जाबालोक्तसंन्यासं नैव निराकुर्मः ।

अकर्त्तुमसमर्थश्चेज्जुहोतियजतिक्रियाः ।
अन्धःपङ्गुर्दरिद्रो वा विरक्तः संन्यसेद्द्विजः[२] ॥

इति कूर्मवाक्यादिति । यत्र श्रौतोऽयं विविदिषूणामपि सर्वकर्मसंन्यासः ।

(१) अश्वमेधपर्वणि अ० ४५ ।
(२) कौर्मे अ० ३ श्लो० १० ।

"परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतःकृतेन तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं तस्मै सविद्वानुपसन्नाय सम्यक् प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्वतो ब्रह्मविद्यामिति श्रुतेः, अत्र गुरुमेवेत्येत्रकारादिभिः सर्वकर्मत्यागावगमादिति तन्न एवकारादगुरुभावेनोपगमव्यावृत्तेरेव लाभान्न तु कर्मव्यावृत्तेः। "क्रियावन्तः श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठा स्वयं जुह्वन्तएकर्षिं श्रद्धयन्तः तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेदिति" वाक्यशेषे क्रियावतामेवोपदेश्यत्वविधानात्। समित्पाणित्वलिङ्गेन होमावगमाच्च। समित्पाणिशब्दस्योपहारपाण्यर्थकत्वोपवर्णनं तु स्वाऽज्ञानवर्णनमेव। नास्त्यकृतःकृतेनेत्यनेन च कर्मणां मोक्षसाधनत्वमेव निराकृतं फलवत्सन्निधावफलस्यैवाङ्गत्वेन तस्यमोक्षाऽसाधनत्वात्। न तु कर्मत्यागो विहित इति। प्रशान्तचित्तायेत्यनेनापि विद्याग्रहणोपयोग्येव प्रशम उक्तः न तु कर्मत्यागः। अर्जुनादिकर्मिभ्योऽपि ब्रह्मविद्योपदेशदर्शनादिति। तथा "न कर्मणा न प्रजया न धनेनेत्यादि श्रुतिरपि कर्मादीनामङ्गानामभावेपि एकेषां जडभरतादीनां मोक्षमेवानुवदति। न तु कर्मत्यागं विदधाति। या च पुत्रैषणादित्यागश्रुतिः साऽपि पुत्रादीच्छानामेव त्यागं विदधाति न तु कर्मणः।

त्यज धर्ममधर्मं च उभे सत्यानृते त्यज।

उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तत्त्यज[1] ॥

इतिश्रुतिश्च धर्मादेस्तत्त्यागहेतुविवेकख्यातेश्च रागद्वेषादित्यागं विदधाति ।

एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च कर्त्तव्यानीत्यादि गीताद्येकवाक्यत्वात् । अन्यथाजीवतां धर्माधर्मादित्यागासम्भवात् । मूत्रोत्सर्गादावप्यन्ततः पिपीलिकादीनां विनाशात् ।

न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ।
यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥

इति गीतावाक्यादिति । "तस्माद् विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सहेत्यादि परब्रह्मप्रकरणस्थवाक्यविरोधात्सर्वकर्माणि सन्न्यस्य श्रवणं कुर्यादित्याधुनिकानां विधिकल्पनं कुकल्पनमेवेति द्रष्टव्यम् । अत एव श्रवणानन्तरमेव मनुना संन्यासाश्रमो विहितः । वेदान्तान्विधिवत् श्रुत्वा संन्यसेदनृणो द्विज इति ॥ तस्मात्संन्यस्य श्रवणं कुर्यादित्यस्यायमेवार्थोऽज्ञस्याऽशक्त्या बाह्यकर्मत्यागरूपं संन्यासे सति श्रवणमवश्यं कर्तव्यमिति । ज्ञानकर्मसमुच्चये चायं विशेषः ।

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।
योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥

इत्यादि वाक्यानुसारेणावगन्तव्यः । आरुरुक्षुत्वेनोत्सर्गतो ब्रह्मचारिगृहस्थयोः कर्माधिक्येनाऽनुष्ठेयं ज्ञानं तु तदुपसर्जनं युज्यमानस्य तथा च वानप्र-

---

(१) मोक्षपर्वणि अ० ३७२ श्लो० ४० ।

स्थयोभे एव समे समुचिते योगारूढतया तु परिव्राजकस्य ज्ञानं प्रधानम्। आन्तरं कर्म तदुपसर्जनमिति। एतेषु प्रकारेषूत्तरोत्तरमायासबाहुल्याद्धिंसादिदोषह्रासाच्च मोक्षाख्यफलेऽप्याश्वाऽऽशुतरादिरूपेण विशेषो मन्तव्यः॥

जन्मान्तरैरभ्यसतो मुक्तिः पूर्वस्य जायते।
विनिष्पन्नसमाधिस्तु मुक्तिस्तत्रैव जन्मनि[१]॥

प्राप्नोतीति विष्णुपुराणादिति। पूर्वस्य पूर्वोक्तस्य युज्यमानस्येत्यर्थः। यथोक्तव्यवस्थया च प्रत्येकप्राधान्यसमसमुच्चयबोधकवाक्यानां पूर्वोत्तरमीमांसयोश्चाविरोध इति प्रत्येकप्राधान्यसमुच्चयवाक्यं च यथा मोक्षधर्मे॥

ज्ञाननिष्ठां वदन्त्येके मोक्षशास्त्रविदो जनाः।
कर्मनिष्ठां वदन्त्यन्ये यतयः सूक्ष्मदर्शिनः॥
प्रहायोभयमप्येतज्ज्ञानं कर्म च केवलं।
तृतीयेयं समाख्याता निष्ठा पञ्चशिखेन मे॥
तेनाहं सांख्यमुख्येन सुदृष्टार्थेन तत्त्वतः।
श्रावितस्त्रिविधं मोक्षं न च राज्याद्विचालितः[२]॥

इति जनकेनोक्तं। तत्र कर्मप्राधान्यसमसमुच्चयज्ञानप्राधान्यानां फलरूपं त्रिविधं मोक्षं क्रमेणाह तत्समासांख्यसांख्यस्य भाष्ये पञ्चशिखाचार्यः।

---

(१) अं० ६ अ० ७ श्लो० ३३।
(२) अ० ३२० श्लो०। ३८। ४०। ३७।

आदौ तु मोक्षो ज्ञानेन द्वितीयो रागसंक्षयात् ।
कृच्छ्रक्षयात्तृतीयस्तु व्याख्यातं मोक्षलक्षणम् ॥

इति कृच्छ्रक्षयश्चात्यन्तिकदुःखाभावः। इदानीं समाधिरहितस्यापि विविदिषुतामात्रेण सर्वकर्मत्यागे परोक्तकुतर्का अपि परिक्षियन्ते। ननु श्रुतिस्मृतीनां कर्मत्यागाऽविधायकत्वे ऽपि। ज्ञानिनामर्थादेव कर्मत्यागो लभ्यते ज्ञानकर्मणो रेकदाविरोधादिति मैवम्, यदि ज्ञानशब्देन समाधिरुच्यते तदा एकदा विरोधे ऽपि व्युत्थानदशायां भिक्षाटनादात्मयागसम्भवात्कालाद्यङ्गहानाऽपि योगिनामदोषस्योक्तत्वात् । यदि पुनर्ज्ञानशब्देनानुभवमात्रमुच्यते तदा तेन सहकर्माभिमानस्यैव विरोधान्नतुकर्मणः। जडभरतादीनां भिक्षाटनादेर्भवताम्यभ्युपगमात्कुर्याद्विद्वांस्तथाऽशक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहमित्यादिवाक्यैर्वैदिककर्मणामपि विदुषि विधानाच्च। न चा ऽभिमानाद्यभावेन ज्ञानिनां कर्मनिष्फलमेवेति तत्त्याग एवोचित इति वाच्यम्।

उत्सिदेयुरिमेलोका न कुर्यां कर्मचेदहं ।
सङ्करस्य च कर्त्तास्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥

इत्यादिवाक्यतो लोकविनाशनजप्रत्यवायानुत्पत्तेरेव फलत्वसिद्धेः, योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धय इत्यादिवाक्यैः सत्त्वशुद्ध्याख्यपापक्षयहेतुतयैवाभिमानाख्यसङ्गशून्यकर्मणां साफल्याच्च । अन्यथा पापजन्यरोगादिना शरीरनाशादिभिर्ज्ञानपरिपाके

प्रारब्धक्षयैव प्रतिबन्धसम्भवात्कृतनियमलङ्घनादानर्थक्यमिति सांख्यसूत्रादिभ्यः आनर्थक्यं ज्ञानस्येति प्रकृतत्वाल्लभ्यते । नन्वविद्याया अदृष्टहेतुत्वादविद्यानिवृत्तौ पापोत्पत्तिरेव न सम्भवतीति कुतो मोक्षप्रतिबन्धशङ्केति चेन्न, ज्ञानिभ्यो ऽपि कर्मविधानाद्वृथाकर्मत्यागजपापातिरिक्तादृष्टेष्वेवाऽविद्याया हेतुत्वावधारणात् अत एवाऽप्रायणात्तथाहि दृष्टमिति सूत्रेण मरणपर्यन्तमेवाऽनुभविनोऽपिविद्यावृत्तिं वक्ष्यति प्रतिबन्धनिरासार्थमिति । अतो ऽपि चाऽनिर्दिष्टकालविशेषाणां ज्ञानाङ्गकर्मणां ज्ञानकालिकतया, मरणपर्यन्तता लभ्यत इति । ननु अभिमानाभावेनाऽत्मनि नियोज्यत्वप्रत्ययासम्भवाद्विदुषां विद्या किंकरता न सम्भवतीति चेन्न । अभिमानाभावे ऽप्युपाधौ नियोज्यत्वप्रत्ययसम्भवात् । अन्यथा भिक्षादावपि नियोज्यत्वप्रत्ययो न स्यात् । स्यादेतत्प्रवृत्तौ स्वीयसुखादिसाधनताज्ञानं कारणं । परसुखादिषु तत्साधने वा हानोपादानादर्शनात् । तथो च सुखादीनामनात्मधर्मतया तेषु स्वीयत्वज्ञानाऽसम्भवात्कथं तत्साधने कर्मादौ विदुषां प्रवृत्तिः स्यादिति । उच्यते सांख्यादिभिः स्वभोग्यत्वमेव धनादिष्विव सुखदुःखयोरपि स्वीयत्वमुच्यते । न तु नैय्यायिकादिवत्स्वसमवेतत्वं स्वभोग्यत्वं च स्वसाक्ष्यत्वं । साक्ष्यत्वं चोपाधिवृत्तिविषयत्वं विना भास्यत्वमतो न योगिनां परमेश्वरस्य वा परसुखादिषु स्वीयत्वम् । एतेन ज्ञानिनां स्व-

कृतिसाध्यतादिज्ञानमप्युपपादितं । स्वोपाधिकृतावपि साक्ष्यतद्रूपस्वीयत्वसंभवात्संस्कारादौ धनादौ च स्वीयसुखादिसाधनत्वात्स्वीयत्वं । नन्वेवं नाहं सुखीत्यादिविवेको नोपपद्यतेति चेन्न । समवायसम्बन्धेनाहंसुखीत्यादिप्रत्ययस्यैवाविद्यात्वेन समवायसंबन्धावच्छिन्नतदभावप्रत्ययस्यैव विवेकशब्दार्थत्वात् । अविकारित्वेनैव शास्त्रेषु बुध्यादिभ्य आत्मनो विवेचनाच्चेति । तस्माद्विदुषामपि स्वीयसुखादिसाधनताज्ञानं स्वोपाधिप्रवृत्तेर्हेतुः सम्भवत्येव । अथ तथाऽपि आत्मतृप्ततया ज्ञानिनां सुखाद्याविच्छैव नास्तीति चेन्न, रागरूपाया अविद्याजन्येच्छाया एव ज्ञानिनां शास्त्रेषु प्रतिषेधात् । दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्ग इति न्यायसूत्रादिभिः । न तु लीलारूपादीच्छा प्रतिषिद्धा भिक्षादिदर्शनविरोधात् । ननु तथा ऽपि देहेन्द्रियादिभिः सम्बन्धाभावाद्विदुषां कथं प्रवृत्तिः । नह्यसङ्गस्यात्मनो देहादिभिः सहाभिमानातिरिक्तः सम्बन्धः सम्भवतीति चेन्न, विदुषां ज्ञानोपपत्त्यर्थम् असङ्गवाक्यैर्लेपाख्यस्य विकारहेतुसंयोगस्यैव निषिधान्नतुपुष्करपत्रे जलस्यैवासङ्गे ऽपिचेतने स्वोपाधेः संयोगविशेषः प्रतिषिध्यते । आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिण इतिश्रुतेः । स च संयोगविशेषः प्रारब्धकर्मक्षयादेव नश्यतीति सर्वैरेवाऽभ्युपेयम् । अन्यथा ज्ञानाद्यनुपपत्तेरिति । विषयैः प्रतिबिम्बरूपस्य बन्धस्या

ऽपि च ज्ञानिसाधारण्याद्विषयभोगो ऽपि ज्ञानिनामुपपन्नः। स्वप्रतिबिम्बितस्योपाधिसुखस्य भानमेवभोग इति वक्ष्यमाणत्त्वा [1]न्न च सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगा इति पातंजलसूत्रेण क्लेशसत्त्व एव कर्मविपाको भवतीति वचनात्कथं विदुषां भोगः स्यादितिवाच्यं। क्लेशाभावे कर्म विपाकारम्भीन भवतीति तत्सूत्रभाष्यतो विपाकारम्भे क्लेश हेतुताया एव तत्सूत्रार्थत्वात् ज्ञानिना च प्रारब्धविपाकमेव भुज्यत इति[1]। येतुभिमानमेव बुध्यात्मनोः संबन्धं मन्यन्ते तेषामेव ज्ञानेन सवासनाज्ञाननिवृत्त्या विदुषां भोगाऽनुपपत्तिः। ज्ञानपरिपाकोत्तरमपि यावद्देहपातमविद्यालेशस्वीकारे च स लेशो न नश्येतैव देहारम्भककर्मनाशस्य वासनानाशकत्वे प्रमाणाभावात्। अविदुषोपि पुनर्ज्जन्माऽसम्भवाच्च स्वयं विनाशे कदाचित् ज्ञानं विना ऽपि मुक्तिः स्यात्। अज्ञानज्ञानयोर्नाश्यनाशकभावे व्यभिचारप्रसङ्गाच्च। कार्यतावच्छेदकविशेषस्य च दुर्वचत्वात्। किं च बुध्यात्मनोरध्यासरूपः संबन्धः, किमहंकरोमीत्यादिविशिष्टबुद्धिनियामकतया कल्प्यते, किं वा बुद्धि प्रवृत्तिनियामकतया नाद्यः, अहं करोमीत्यादिप्रतीतेः सम्बन्धविधया स्वविषयत्वे कर्मकर्तृविरोधात्। स्वजनकत्वे तु आत्माश्रयात्। अधिकाधिकाङ्गीकारे चान्योन्याश्रयचक्रकाऽनवस्थादिप्रसङ्गात्, अहंकर्तेत्यादिविशिष्ट-

(१) प्रथमाङ्कमारभ्य प्रथमाङ्कान्तो पाठ० २० पु० ना०।

बुद्धिविवेकज्ञानाऽनाश्यत्वप्रसङ्गाच्च । मिथ्याज्ञानरूपसम्बन्धस्य समवायादिवत् पारमार्थिकत्वादिति । न द्वितीयः ईश्वरस्याऽज्ञानाभावेनोपाधिसंबन्धाभावप्रसक्त्या तस्य विश्वनिर्मातृत्वानुपपत्तिः ननु प्रपञ्चदर्शनानुपपत्त्येश्वरस्याप्यगत्या बाधितार्थाभिमान आहार्यज्ञानरूपः कल्पनीय इति चेन्न । चेतनेप्रतिबिम्बितस्यैव विषयभानहेतुताया वक्ष्यमाणत्वात् नत्वज्ञानस्य । अन्यथेश्वरस्य क्लेशकर्मादिशून्यताप्रतिपादकश्रुतिस्मृतिविरोधापत्तेः । नन्वेवमप्यसत्प्रपञ्चाकाराद्वृत्तिरेवेश्वरोपाधावज्ञानंस्यादेवेति चेन्न, प्रपञ्चस्या ऽत्यन्ततुच्छतायाः निराकरिष्यमाणत्वात्तस्मात्किमर्थमभिमानस्य संबंधत्वमितिनविद्मः । अत आत्माऽनात्मनोः परस्परप्रतिबिम्बो ज्ञाननियामकः संबन्धः । बुद्धेः प्रवृत्तिहेतुस्तु पद्मपत्रजलयोरिव संयोगविशेषःसंबन्धः ।

यथा काशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्र गो महान् ।
तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥

इत्यादिवाक्यैर्लेपसङ्गादिनियामकस्य स्वाश्रयविकारहेतोः संयोगविशेषस्यैव प्रतिषेधावगमादिति । [१]आत्माऽनात्मनोरभेदबुद्धिस्तुभ्रमएवेति न तदर्थसंबन्धापेक्षेति[१] । स्यादेतत् । ज्ञानेन शुक्तिरजतवत्प्रपञ्चस्य बाधे किं गोचरा किमर्था वा प्रवृत्तिः स्यात् न हि सुप्तोत्थितस्य स्वप्नमविषयगोचराप्रवृत्तिर्दृश्यते तस्माद-

(१) अङ्कित पाठः २ पु॰ ना॰ ।

विद्यावद्विषयाख्येव सर्वाणि प्रमाणानि शास्त्राणि प्रवृत्तिनिवृत्त्यादयश्चेति। अत्रोच्यते। ईश्वरस्य ज्ञानिनां च प्रवृत्तिभोगादिश्रवणादेव शुक्तिरजतादिविलक्षणव्यावहारिकसत्ताकार्याणामभ्युपगम्यते।

सद्भाव एषो भवते मयोक्तो
ज्ञानं यथा सत्यमसत्यमन्यत्।
एतच्च यत्संव्यवहारभूतं
तत्रापि चोक्तं भुवनाश्रितं ते[१]॥

इति विष्णुपुराणादिषु सदसद्रूपत्वमेव च व्यावहारिकसत्त्वं। प्रकृतितत्कार्यसाधारणम्। एकधर्मेण सत्तादशायामपि विकारिपदार्थानां धर्मान्तरेण सदैवासत्तानियमात्। कूटस्थनित्यस्य चात्मनो नास्ति धर्मतोप्यसत्त्वमिति स एव परमार्थसन्निति शास्त्रमर्यादा तथा चोक्ता ऽसत्तावधारणमेव बाधः, स च न प्रवृत्त्यादिविरोधी तस्य विवेकवैराग्यमात्रहेतुत्वादिति वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादि श्रुतिरपि दृष्टान्तमुखेनेदृश एव सत्त्वासत्त्वे ब्रह्मविकारयोः प्रतिपादयति। तस्याश्चायमर्थः यतः प्रलये च ब्रह्मणि सर्वं विकारजातमव्याकृतरूपामसत्तां गच्छति अतो वाचानां कार्यों नाममात्रशेषस्तेत्यसत्यो भङ्गुरो विकारः कारणं ब्रह्मैव सत्यं। नित्यमिति अतीतानागतावस्थयोः कार्याणां नाममात्रे-

(१) अं० २ अ० १२ श्लो० ४५।

णावशेषता तु नामैवैनं जहातिति श्रवणात् । ननु नामधेयशब्दस्यात्यन्ततुच्छत्त्वमर्थः म्रद्विकारस्य तुच्छता शतशःसाधितत्वेन दृष्टान्तत्त्वासंभवात् पचसमत्वात् अपागादग्नेरग्नित्वमितिवाक्यशेषे विनाशमात्रश्रवणाच्चेति स्वयमूह्यं ।

सत्ता सर्वपदार्थानां नान्या संवेदनादृते ।
भूतं च सिद्धं च परेण यद्युत्त-
देव तत्स्यादिति मे मनीषा ॥

इत्यादि वाक्यानि चानुभवकारणाभ्यां विभागेनानुभूयमानकार्ययोरसत्त्वमेव बोधयन्ति । न तु तयोरत्यन्तासत्त्वमेव । तथा सति ते नस्त इत्येवोच्येत न तु ताभ्यां सह तयोरभेद इति । सदसतोरभेदायोगात् । एवमेवाऽन्यो अप्येवं विधाः श्रुतिस्मृतयो व्याख्येया इति । अपि च भवतु ज्ञानकर्मणोर्यथा कथंचिद्विरोधस्तथा ऽपि विविदिषूणां सर्वकर्मत्यागो ऽनुचित एव विचारेण सह कर्मणां विरोधस्य भवतामप्यनभ्युपगमात् तदानीमभिमानस्य सत्त्वात् प्रत्युता ऽनुत्पन्नज्ञानस्य सत्यां शक्तौ देवताराधनरूपबाह्याभ्यन्तरसर्वकर्मत्यागे ज्ञानमेव नोत्पद्येत देवकृतविघ्नसम्भवात् । "तदेतद्देवानां न प्रियं यदेतन्मनुष्याविद्युरिति श्रुतेः । ननु विविदिषन्ति यज्ञेन दानेनेत्यादिवाक्याज्जिज्ञासाद्वारैव ज्ञाने कर्मणामुपयोग इति जिज्ञासानन्तरमेव तत् त्याज्यमिति चेन्न । तेन वाक्येन यज्ञादीनां ज्ञानसाधनत्वस्यैवावगमात् । नतिच्छा

साधनत्वस्य । सर्वत्रैव नामधातुस्थले मूलधात्वर्थेन सहैव कारकाणामन्वयव्युत्पत्तेः । अन्यथा रथेन जिगमिषतीत्यादौ रथादीनामिच्छासाधनत्वप्रतीतिप्रसङ्गात् । न चैवं संभवति । न च ।

कषायपक्तिः कर्माणि ज्ञानं च परमागतिः ।
कषाये कर्मभिः पक्वे* ततो ज्ञानं प्रवर्तते[1] ॥
पापक्षयाच्छुद्धमतिर्वाञ्छति ज्ञानमुत्तमम् ॥

इत्यादिवाक्येभ्यो वैराग्यजिज्ञासाद्वारैव कर्मणां ज्ञानाङ्गत्वमवसीयतइति वाच्यम् । तथाविधवाक्यानां वैराग्यजिज्ञासाद्वारपरत्वे ऽपि द्वाराऽन्तराप्रतिषेधकत्वात् ।

कर्मणा सहिताज्ज्ञानात्सम्यग्योगो ऽभिजायते ।
ज्ञानं च कर्मसहितं जायते दोषवर्जितम्[2] ॥

इति कौर्मादिवाक्यैर्जिज्ञासोत्तरं जाते ऽपि ज्ञाने सम्यक् योगाख्यसंप्रज्ञातसमाधौ ज्ञाननिर्दोषत्वे च ज्ञानाभ्याससहभावेन कर्मोपयोगश्रवणात् । दोषाः रागद्वेषमोहाः पापानि च तथा ।

ज्ञानमुत्पद्यते पुंसः क्षयात्पापस्य कर्मणः[3] ।
यथादर्शतलप्रख्ये पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥

* रसज्ञाने च तिष्ठतीति पाठः भारते दृश्यते ।
(१) महाभारते मोक्षपर्वणि अ० २६४ ।
(२) अ० ३ श्लो० २३ ।
(३) महाभारते मोक्षपर्वणि अ० २०४ श्लो० ८ ।

इत्यादिवाक्यैर्ज्ञानप्रतिबन्धकपापक्षयद्वारा ऽपि कर्मणां ज्ञानहेतुत्वं बोध्यते । तथा कर्माणीश्वरतुष्ट्यर्थं कुर्यान्नैष्कर्म्यमाप्नुयादिति[१] वसिष्ठवाक्यान्नैष्कर्म्याख्यसमाधिहेतुत्वमीश्वरप्रीतिद्वारा ऽपि कर्मणः सिद्धः । एवं ज्ञानसमुच्चयवाक्येभ्यो मोक्षप्रतिबन्धकपापक्षयद्वारा मोक्षहेतुत्वमपि कर्मणामनुमेयम् । अन्यथा सहकारित्वेन च । अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैवेति वक्ष्यमाणसूत्रद्वयविरोधात्तथा च जिज्ञासामात्रेण न कर्मत्यागः । जिज्ञासोत्तरमपि ज्ञाने योगे मोक्षे च प्रतिबन्धकसम्भवादिति । जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तत इति वाक्यं च परम्परया विधिकिंकरत्वाभावं फलं बोधयति । अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिमिति वाक्यशेषात् । ननु योगजिज्ञासामात्रेण कर्मत्यागं सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यतइति च कर्मणां ज्ञानाङ्गत्वं बोधयति । अभ्यासेऽप्यसमर्थो ऽसि मत्कर्मपरमो भवेति वाक्यं चाऽभ्यासाऽसमर्थस्य केवलं कर्म विदधाति परमशब्दादिति । तस्मात्सर्वकर्माणि संन्यस्य श्रवणं कुर्यादित्यपसिद्धान्तः कलिकृत एव ।

पुंसां जटाधरणमौण्ड्यवतां वृथैव
मोघाशिनामखिलशौचबहिष्कृतानाम् ।
पिण्डप्रदानपितृतोयविवर्जितानां

(१) कूर्मपुराणे अ० ३ श्लो० २४ ।

संभाषणादपि नरा नरकं प्रयान्ति[१] ॥

इति विष्णुपुराणात् । इथा समाधिरोगादशक्तिं विनेत्यर्थः । तथा ।

यस्तु विद्याभिमानेन वेदमार्गप्रवर्तनम् ।
कुलजात्यादिभिर्जह्यात् स महापातकी भवेत् ॥
श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे यस्ते उल्लङ्घ्य वर्तते ।
आज्ञाच्छेदी मम द्वेषी मद्भक्तो ऽपि न मे प्रियः ॥
दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयात्त्यजेत् ।
स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥

इत्यादिस्मृतेश्चेत्यवधेयम् यच्चान्यैरुक्तं,विचारविधिपरमिदं सूत्रमिति तदपि मन्दं,श्रुतावेव "तद्विजिज्ञासस्व आत्मा वा अरे श्रोतव्य"इति विचारे निःसन्दिग्धविधिसत्त्वेन तत्र सूत्रवैफल्यात् शास्त्रादावभिधेयाप्रतिज्ञायामुन्मत्तप्रलापवदुपेक्षणीयतापत्तेः,सर्वशास्त्रदृष्टप्रतिज्ञापरत्वसम्भवे तत्त्यागानौचित्याच्च । अत एव पूर्वपक्षसूत्रवदस्य शिष्यप्रश्नसूत्रत्वमपि नोचितम् । अभ्यर्हिताया ग्रन्थारम्भप्रतिज्ञाया एव संभवादिति । ननु यदि शमदमादिसम्पन्नः सर्वकर्मसंन्यासी नात्राधिकारी तदा ऽस्या ब्रह्ममीमांसायाः कीदृशो ऽधिकारीति वक्तव्यम् । उच्यते शास्त्रार्थग्रहणोपयोगिशमादियुक्तो गुरुभक्तिनित्यकर्मतपआदिसम्पन्नो जिज्ञासुः कर्मफलविरक्त इति । "परीक्ष्य लोकान्कर्मचि-

(१) अं० ३ अ० २८ श्लो० १० ३ ।

तान्ब्राह्मणो निर्वेदमाया"दित्याद्युक्तश्रुतेः।

"यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ।
तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः"॥
इत्यादि श्रुतेश्च।

इदं ते नाऽतपस्काय नाऽभक्ताय कदा चन।
न चाऽशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति॥

इत्यादिस्मृतेश्चेति। शास्त्रोक्तविद्याभ्यासे पुनरधिकारी योगशास्त्रोक्तयोगाङ्गादिसम्पन्नः श्रवणमननाभ्यां कोमलकण्टकन्यायेनोत्पन्नज्ञानो नारदीयोक्तनित्यानित्यविवेकादिसाधनचतुष्कवान् "शान्तो दान्त उपरत" इत्याद्युक्तश्रुतेः। तत्र चोपरतिर्योगविरोधिकर्मभ्य उपरम इति। तत्रापि मन्दाधिकारी गृहस्थादिस्त्रिदण्डिपर्यन्तः। उत्तमाधिकारी च परमहंसः।

चतुर्विधा भिक्षवः स्युः कुटीचकबहूदकौ।
हंसः परमहंसश्च श्रेयांश्चैषां यथोत्तरम्॥
आत्मनिष्ठः स्वसंसक्तः त्यक्तसर्वपरिग्रहः।
चतुर्थोऽयं महानेषां ध्यानभिक्षुरुदाहृतः॥

इति विष्णुधर्मसंहितादिवाक्यात् परमश्चासौ हंसश्चेति परमहंसः परमात्मा "यमाङ्गः परमहंस"मित्यादिस्मृतेः तन्निष्ठत्वाद्यतिरपि परमहंस उच्यते हंसशब्दश्चात्मवाची।

सकारेण बहिर्याति हकारेण विशेत्पुनः।

हंसहंसेति वै मन्त्रं जीवो जपति सर्वदा ॥

इति स्मरणात् हंसाश्रमस्तु केवलजीवोपयोगीति विवेकः । तेष्वाद्यास्त्रिदण्डविशेषास्तेषां लिङ्गानि धर्माश्च तत्रैव विष्णुधर्मसंहितायामुक्ता विस्तरभयान्न लिख्यन्ते । तत्र विविदिषुसंन्यासः आद्ययोरेव तयोस्तपःप्रधानत्वा "त्तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्वेति" श्रुतेः । मनौ

वेदसंन्यासिकानां तु कर्मयोगं निबोधत[1] ।
संन्यस्य सर्वकर्माणि कर्मदोषानपानुदत् ।
नियतो वेदमभ्यस्य पुत्रैश्वर्ये सुखं वसेत्[2] ॥

इत्यादीनां वेदसंन्यासस्यापि स्मरणाच्च । विद्वत्संन्यासस्त्वन्त्ययोः जीवपरमात्मनिष्ठताभेदेनेत्यपि विवेक्तव्यम् ।

भौतिकी भावना पूर्वं* सांख्ये त्वक्षरभावना ।
तृतीये चान्तिमा प्रोक्ता भावना पारमेश्वरी[3] ॥

इत्यादिना कौर्मे त्रिविधयोगिकथनात् वैश्वानरादिभावना भौतिकी सा चाद्ययोः संन्यासिनोरिति । तत्र परमहंसा जाबालश्रुतौ परिगणिताः तत्र परमहंसा नाम संवर्तकारुणिश्वेतकेतुदुर्वासऋभुनिदाघजडभरतदत्तात्रेयरैवतकप्रभृतय इति । ननु भरतस्य य-

---

(१) मनुस्मृतौ अ० ६ श्लो० ८६ ।
(२) मनुस्मृतौ अ० ६ श्लो० ९६ ।
* प्रथमाभावनापूर्वमितिपाठः कूर्मपुराणे दृश्यते ।
(३) अ० २ श्लो० ८६ ।

ज्ञोपवीतश्रवणादस्य कथं परमहंसत्वम् ।

त्रिदण्डं कुण्डिकां चैव सूत्रं चापि कपालिकाम् ।
जन्तूनां वारणं वस्त्रं सर्वं भिक्षुरिदं त्यजेत् ।
इति परमहंसप्रकरणस्थविष्णुधर्मवाक्यादिति ।
आत्मन्येवात्मना बुद्ध्या न्यस्तसर्वपरिग्रहः ।
अव्यक्तलिङ्गो ऽव्यक्तश्च चरेद्भिक्षुः समाहितः ॥

इति विष्णुधर्मवाक्योक्ताऽव्यक्तलिङ्गतासंपादनाय मनसा यज्ञोपवीतादीनामात्मन्यारोपणे ऽपि सूत्राभासधारणसंभवादिति तस्मात्सूत्रस्य विपरीतार्थकल्पनया सर्वकर्मत्यागे शिष्यो न प्रवर्तनीयः किं तु मुमुक्षवे ज्ञानमुपदिश्य कर्मार्थं समाधिभङ्गो न कर्त्तव्यो गुणलोपी न गुणिन इति न्यायात् जडभरतादिशिष्टाचाराच्चेत्येवोपदेश्यम् समाध्याविर्भावे च कर्मत्यागस्तद्विरोधेन स्वयमेव क्रमेण भवति "एतद्ध स्मवै तद्विद्वांस आहुः ऋषयः कावषेयाः किमर्था वयमध्येष्यामहे किमर्थं वयं यक्ष्यामहे" इति श्रुतेः ।

न कर्माणि त्यजेद्योगी कर्मभिस्त्यज्यते ह्यसौ ।
विदिते परतत्त्वे तु समस्तैर्नियमैरलम् ॥
तालवृन्तेन किं कार्यं लब्धे मलयमारुते ।
ज्ञानामृतरसो येन सकृदास्वादितो भवेत् ॥
स सर्वकार्यमुत्सृज्य तत्रैव परिधावति ॥

इत्यादि स्मृतेश्चेति । यच्चान्यत्परैरुच्यते अस्य शास्त्रस्य जीवब्रह्मैक्यं विषयः तज्ज्ञानस्य च न कर्मशेषत्वमिति, तदपि न, अस्य शास्त्रस्य जीवब्रह्मैक्यविषयत्वे लि-

ङ्गादर्शनात् । ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैरि-
ति गीतावाक्ये न सूत्राणां ब्रह्मविषयतामात्रावगमात् ।
तथा सत्यथातो जीवब्रह्मैक्यजिज्ञासेत्येव सूत्रणौचि-
त्याच्च शास्त्रमहावाक्यार्थं परित्यज्य तदेकदेशप्रतिज्ञा-
नौचित्यात् । ब्रह्मसूत्ररूपैरधिकरणैर्युक्तिमद्भिरसंदि-
ग्धैर्गीतमित्यर्थः जीवनिरूपणं चात्र ब्रह्मशेषतयैव प्रा-
णादिनिरूपणवदिति जीवप्रकरणे वक्ष्यामः । य-
द्यपि ब्रह्मात्मतैवात्र शास्त्रमहावाक्यार्थः तथाऽपि ब्रह्म-
त्वेनैवात्मत्वमाक्षिप्तमित्याशयः । बृहत्त्वाद्बृंहणत्वाच्च
आत्मा ब्रह्मेति गीयत इति स्मृत्यादिभिरात्मब्रह्म-
शब्दयोरर्थैक्यं वा अतो अस्मन्मते सूत्रन्यूनता न श-
ङ्कनीयेति यश्चास्य विषयो ब्रह्म तज्ज्ञानस्य कर्मशेष-
त्वमप्यस्त्येव ।

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ।
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥

इत्यादिवाक्येभ्य इति दिक् ॥ सपरिकरं ब्रह्म वि-
चार्य्यमित्युद्दिष्टं तत्र ब्रह्मलक्षणं ब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनि-
मित्तं च प्रकृतिपुरुषादिव्यावृत्तमाह ।

जन्माद्यस्य यतः ॥

अस्य जगतो नामरूपाभ्यां व्याकृतस्य चेतनाचेत-
नरूपस्य प्रतिनियतदेशकालसंस्थानव्यापारादिमतो
ऽचिन्त्यरचनात्मकस्य जायतेऽस्ति वर्द्धते विपरिणमते
ऽपक्षीयते विनश्यतीत्येवं रूपं जन्मादिषट्कं यतः प-

रमेश्वरादन्तर्लीनप्रकृतिपुरुषाद्यखिलशक्तिकात्स्वतश्चिन्मात्राद्विशुद्धसत्त्वाख्यमायोपाधिकात्क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टाच्चेतनविशेषाद्भवति आकाशादिव वायुर्महाजलादिव च पृथिवी पृथिव्या इव च स्थावरजङ्गमादिकं तद्ब्रह्मेति वाक्यशेषः । अत्र चैतद्यत इत्यनुक्त्वा जन्माद्यस्य यत इति वचनादव्यक्तरूपेण जगन्नित्यमेवेत्याचार्याशयो ऽवगन्तव्यः । यत इति पञ्चमीचाऽत्राधिष्ठानकारणत्वे महदाद्यखिलजगदधिष्ठानकारणत्वं च ब्रह्मण एव "आधारमानन्दमखण्डबोधं यस्मिन् लयं याति पुरत्रयं चएतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चे"त्यादिश्रुतेरिति न, प्रकृतिपुरुषादिष्वतिव्याप्तेः । किं पुनरधिष्ठानकारणत्वम् उच्यते तदेवाधिष्ठानकारणं यत्राऽविभक्तं येनोपष्टब्धं च सदुपादानकारणं कार्याकारेण परिणमते यथा सर्गादौ जलाऽविभक्ताः पार्थिवसूक्ष्मांशास्तन्मात्राख्याः जलेनैवोपष्टम्भात्पृथिव्याकारेण परिणमन्त इत्यतो जलं महापृथिव्या अधिष्ठानकारणमिति। तथा च स्मर्यते।

यस्य यत्कारणं प्रोक्तं तस्य साक्षान्महेश्वरः ।
अधिष्ठानतया स्थित्वा सदैवोपकरोति हीति ॥

तथा चैतादृशकारणत्वमेवाधिष्ठानकारणत्वमिति मूलकारणत्वमिति चोच्यते। ब्रह्मणश्च स्वाविभक्तप्रकृत्याद्युपष्टम्भकत्वं साक्षितामात्रेणेति जगत्कारणत्वे ऽपि न ब्रह्मणो विकारित्वं न वा प्रकृतिपुरुषादिष्वतिप्रसङ्गः । सर्गात्पूर्वमन्येषां साक्षित्वासम्भ-

वात्। अत एवाविकारिचिन्मात्रत्वेऽपि ब्रह्मणो जगदुपादानत्वं जगदभेदश्चोपपद्यते। विकारिकारणवदधिष्ठानकारणस्याप्युपादानत्वव्यवहारात्, *कार्याविभागाधारत्वस्यैवोपादानसामान्यलक्षणत्वात्। अविभागश्चाधारतावत् स्वरूपसम्बन्धविशेषोऽत्यन्तसंमिश्रणरूपो दुग्धजलाद्येकताप्रत्ययनियामकः। तत्र समवायसम्बन्धेन यत्राविभागस्तद्विकारिकारणम्[1]। यत्र च कार्यस्य कारणाविभागेनाविभागस्तदधिष्ठानकारणम्। यथा जलं पृथिव्या इति। न हि जलस्य साक्षादेव पृथिवीविकारस्तन्मात्राणां भूतप्रकृतित्वश्रुतिस्मृतिविरोधाद् न च द्वयोरेवोपादानत्वम्। विजातीयानामनारम्भकत्वात्। एवमाकाशादीनां वाय्वाद्युपादानत्वमप्यधिष्ठानतयैव द्रष्टव्यम्। सम्भवत्यविरोधे सृष्टिप्रक्रियायां वैशेषिकसांख्ययोरुभयोरप्यत्र विरोधानौचित्यादिति। वैशेषिकादिभिरपीदृशं ब्रह्मणः कारणत्वमिष्यत एव। परं तु तैरिदमपि निमित्तकारणतेति परिभाष्यते। अस्माभिस्तु समवाय्यसमवायिभ्यामुदासीनं निमित्तकारणेभ्यश्च विलक्षणतया चतुर्थमाधारकारणत्वमिति। तदेतत्सर्वं तत्तु समन्वयादितिसूत्रेणाऽचार्यो वदिष्यति। शिष्यव्युत्पत्त्यर्थं त्वत्राप्यस्माभिः किं चिदुक्तमिति। इमं चार्थं तत्रैव प्रपञ्चयिष्यामः। ब्रह्मणः साक्षात्परिणामवादं विवर्तवादं च तत्रैव निराकरिष्यामः। ब्रह्मणश्च जगत्कर्तृत्वं

(१) अयं पाठः २ पु० ना०।

स्वोपाधिमाद्योपाधिकं परिणामित्वरूपोपादानत्वं च प्रकृतितत्कार्याद्यौपाधिकमपीष्यत एव। तथा चोक्तं

सर्वशक्तिमयो ह्यात्मा शक्तिमण्डलताण्डवैः।
संसारं तन्निवृत्तिं च करोत्यविरतोदयमिति ॥

यस्मिन्यतो यर्हि येन यस्य यस्मै यद्यो यथा कुरुते कार्यते वा परावरेषां परमं प्राक् स्वसिद्धं तद्ब्रह्म तद्धेतुरनन्यदेकमिति च *अस्मिंश्च कारणताद्वये कुलालोर्णनाभौ दृष्टान्ताविति[1] एवं च जगतः सर्वप्रकारकारणत्वमपि ब्रह्मलक्षणं कर्त्तुं शक्यते। प्रकृतिपुरुषादिषु शक्तिषु प्रत्येकमुपादानत्वादिरूपेण प्रकृतिनियतमेव कारणत्वम्। ब्रह्मणस्तु सर्वशक्तिकत्वात्तत्तदुपाधिभिः सर्वकारणत्वं यथा चक्षुरादीनां दर्शनादिकारणत्वम् यत्प्रत्येकमस्ति तत्सर्वं सर्वाध्यक्षस्य जीवस्य भवतीति। एतेन जगतोऽभिन्ननिमित्तोपादानत्वं व्याख्यातम्। अस्मिंश्च शास्त्रे सृष्टिप्रक्रियामहदादिक्रमेणैव सांख्ययोगयोरिव वक्ष्यते वियदादिपादे सृष्टिप्रकरणे विशेषस्त्वोच्यते प्रकृतिस्वातन्त्र्यवादिभ्यां सांख्ययोगिभ्यां पुरुषार्थप्रयुक्ता प्रवृत्तिः स्वयमेव पुरुषेण आद्यजीवेन संयुज्यतइत्यभ्युपगम्यते अयस्कान्तेन लोहवत्। अस्माभिस्तु प्रकृतिपुरुषसंयोग ईश्वरेण क्रियत इत्यभ्युपगम्यते। "आदिः स संयोगनिमित्तहेतुः परस्त्रिकालादकलोऽपि दृष्ट" इति श्रुतेः।

---

(१) अयं पाठः २ पु० ना०।

प्रकृतिं पुरुषं चैव प्रविश्यात्मेच्छया हरिः।
क्षोभयामास संप्राप्ते सर्गकाले व्ययाव्ययौ* ॥
इति स्मृतेश्चेति। पुरुषोऽत्र जीवः।

चित्यात्मा गृह्यते यस्तु बुद्ध्यवस्थित आत्मनः।
पुरुषाख्यः स विज्ञेयो भोक्तृभावः स उच्यते ॥

इति योगियाज्ञवल्क्यात्। परमेश्वरे च पुरुषशब्दः उपाधिसम्बन्धमात्रेण गौणः। ननु संयोगविशेषहेतुः क्रियाविशेषः क्षोभो विभ्वोः प्रकृतिपुरुषयो†र्न सम्भवतीति चेन्न। प्रकृतेर्गुणत्रयरूपतया परिच्छिन्नगुणांशेन क्षोभसम्भवात् पुरुषस्य च तदौपाधिकक्षोभात्। आकाशस्य वाय्वौपाधिकक्षोभवत्। अथ वा संयोगोन्मुखत्वेन पुरुषे क्षोभोपचारः। अत एव गुणेभ्यः क्षोभ्यमाणेभ्यस्त्रयो देवा विजज्ञिरे इत्यादिस्मृतिषु गुणानामेव क्षोभः श्रूयत इति[1]। न तु पुरुषस्येति प्रकृतिपुरुषयोश्चेश्वरस्य प्रवेशः शास्त्रवदवधानमात्रमिति। विभावपीश्वरोपाधौ विभोरीश्वरस्य नित्य एव संयोग इत्यगत्याभ्युपेयम्। नित्यसंयुक्तयोरपि वैधर्म्यात् जीवतदुपाधिदृष्टान्तेन भेदसिद्धिरिति। एतच्च जगज्जन्मादिकारणत्वं ब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमपि बोध्यम्। मूलकारणस्यैव निरतिशयबृहत्त्वात् ब्र-

---

* कूर्म पुराणे अ० ४ श्लो० १३।
विष्णु पुराणेप्ययं श्लोकः दृश्यते अं० १ अ० २ श्लो० २७।
कौर्मे प्रविश्याशु महेश्वर इति पाठः।
(१) अयं पाठः २ पु० ना०।

ह्मशब्दश्च पङ्कजादिवद्योगरूढः। अतो न जीवादि-र्मुख्यो ब्रह्मशब्दार्थः। तथा चोक्तं नारसिंहे।

आदिसर्गमहं तावत्कथयामि द्विजोत्तम।
रहस्यैर्ज्ञायते येन परमात्मा सनातनः॥
प्राक्सृष्टेः प्रलयादूर्ध्वं नासीत्किंचिद् द्विजोत्तम।
ब्रह्मसंज्ञमभूदेकं ज्योतिर्यत्सर्वकारणम्॥
नित्यं निरञ्जनं शान्तं निर्गुणं नित्यनिर्मलम्।
आनन्दसागरं स्वच्छं यत्काङ्क्षन्ति मुमुक्षवः॥
सर्वज्ञं ज्ञानरूपत्वादच्युतं व्यापकं महत्।
सर्गकाले तु संप्राप्ते ज्ञात्वा तं कालरूपकम्॥
अन्तर्लीनविकारं च तत्स्रष्टुमुपचक्रमे।
तस्मात्प्रधानमुद्भूतं ततश्चापि महानभूदिति॥

रहस्यैः संगुप्तशक्तिवर्गैः सहेत्यर्थः। नासीदिति विरतव्यापारतया कारणरूपेण गर्त्तस्थमृतसर्पव-द्विलीनमासीदित्यर्थः। अन्यथान्तर्लीनविकारं चेत्यु-त्तराऽसङ्गतेः। अत्यन्तासत्त्वे सत्त्वाच्चावरस्येत्यागा-मिसूत्रविरोधापत्तेश्च। शान्तम्, रागादिरहितम्, औपाधिकव्यापारशून्यं च। न तु सुषुप्तवद्विषयसंवेद-नरहितम्। सर्वज्ञमित्युत्तरात् निर्गुणं नित्यमेव गुणा-नभिमानेन गुणासङ्गेन च गुणातीतं गुणानां विल-याद्वा निर्गुणत्वम्। नित्यनिर्मलमिति जीवव्यावृत्ति-र्जीवानामौपाधिककादाचित्कमालिन्यात्। मलाश्च क्लेशकर्मविपाकाशयाः। सर्वज्ञम् ज्ञानरूपत्वादित्य-

नेन साधनैरपेक्ष्यमीशस्य सर्वाकारवृत्तेरुक्तम्। ज्ञान-रूपत्वमत्र निरावरणसत्त्वमूर्तिकत्वं विवक्षितम्। प्र-धानस्योत्पत्तिश्च प्रकृतिपुरुषसंयोगेनाभिव्यक्तिर्गौणी-ति बोध्यम्।

संयोगलक्षणोत्पत्तिः कथ्यते कर्मजाऽनयो
रिति मात्स्यात्[1]॥

अनयोः पूर्वोक्तपुरुषयोः। तथाऽनयोर्लयोऽपि वियोगरूप एव कौर्मे प्रोक्तः।

विजोजयत्यथान्योन्यं प्रधानपुरुषावुभौ॥
प्रधानपुंसोरनयोरेष संहार ईरितः[2]।

इति। अत्र वाक्ये ब्रह्मसंज्ञमित्यनेन परब्रह्मण्येव रूढिः ब्रह्मशब्दस्योक्ता। तथा विष्णुपुराणेऽपि परमेश्वरे एव ब्रह्मशब्दस्य शक्तिरुक्ता।

न सन्ति यत्र सर्वेशे नाम जात्यादिकल्पनाः।
सत्तामात्रात्मके ज्ञेये ज्ञानात्मन्यात्मनः परे॥
तद्ब्रह्म परमं धाम स चात्मा परमेश्वरः।
स विष्णुः सर्वमेवेदं यतो नावर्त्तते यतिः[3]।

इति आत्मनः पर इत्यनेन जीवस्याब्रह्मत्वमुक्तम्। विष्णुर्महाविष्णुः बृहत्त्वाद्बृंहणत्वाच्च आत्मा ब्रह्मेति गीयत इत्यादि वाक्यं चांशांश्यविभागेनात्मसामान्य-

---

(१) इदं वचनं भारते मोक्षधर्मेऽपि दृश्यते अ० २१६ श्लो० ११।
(२) उत्तरार्धे अ० ४८ श्लो० १६।
(३) विष्णुपुराणे अं० ६ अ० ४ श्लो० ३६।

परम्,परमात्मपरं वा। जीवे सर्वशक्तिबृंहितत्वाभावादिति। तस्मात्परमेश्वर एव मुख्यो ब्रह्मशब्दार्थः। परम् जैमिनिर्मुख्यत्वादित्यागामिसूत्रात्। हिरण्यगर्भे त्वपरब्रह्मणि ब्रह्मात्मन्यूनशक्तितया तदव्यवहितकार्यत्वादिना ब्रह्मशब्दो गौण इति वक्ष्यति। सामीप्यात्तु तद्व्यपदेश इति सूत्रेण। अत एव मनौ।

यत्तत्कारणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम्।
तद्विसृष्टः स पुरुषो लोके ब्रह्मेति गीयतइति॥

"एतद्वै तद्ब्रह्म परमपरं" चेत्यादौ श्रुतौ गौणमुख्यभेदेन ब्रह्मद्वयवचनं बोध्यम्। अन्यथा "यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतं तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासतइत्यादिश्रुतिविरोधात्। अन्यजीवेषु तु ब्रह्मशब्दप्रयोगोंऽशांश्यभेदाद्विभुत्वसर्वाधारत्वादिगुणयोगाद्वेति बोध्यम्। आधुनिकास्तु जीवब्रह्मणोरखण्डतया जीवे ऽपि ब्रह्म शब्दो मुख्य एव आकाशशब्द इव घटाकाशे। जीवस्याब्रह्मत्वं त्वज्ञानकल्पितम्। तथा हि। "तत्त्वमसि अहं ब्रह्मास्मि अनेन जीवेनात्मना ऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि "नान्यदतोस्ति द्रष्टा"इत्याद्यभेदश्रुतिशतेभ्यो जीवो ऽपि ब्रह्मैव चिन्मात्रत्वाविशेषात्। ऐश्वर्यबन्धयोश्चोपाधिद्वयधर्मत्वात्। न च"द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते। नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनाना-

---

(१) अयं पाठः २ पु० ना०।

मेको बहूनां यो विदधाति कामान् ॥ तमात्मस्थं ये ऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम् । *आत्मनि तिष्ठन्[१] ॥

आत्मनोन्तरः स म आत्मेति विद्यात् ।

त्रिषु धामसु यद्भोग्यं भोक्ता भोगश्च यद्भवेत् ॥

तेभ्यो विलक्षणः साक्षी चिन्मात्रो ऽहं सदाशिवः ।

इत्यादिभेदश्रुतिशतानुपपत्तिरिति वाच्यम् । औपाधिकभेदानुवादकत्वेन तादृशवाक्योपपत्तेः। यथा हि घटाकाशादुपाधिपरिच्छिन्नान्महाकाशो ऽन्य इति व्यवह्रियते तथैव बुद्ध्यवच्छिन्नचैतन्याज्जीवादन्यः परमेश्वर इति श्रुतिषु व्यवह्रियते। अथ वा यथा मायाविनः खड्गचर्मधरात् सूत्रेणाकाशमधिरोहतः सकाशात्स एव मायावी परमार्थभूतो भूमिष्ठो ऽन्यस्तथैवाविद्याकल्पितात्कर्तृभोक्तृलक्षणाज्जीवादन्यः परमेश्वरो ऽस्तु तदेवम् अवच्छेदभेदेन बिम्बप्रतिबिम्बरूपेण वा जीवेश्वरयोर्भेदः। तथा श्रूयते ऽपि आकाशमेकं हि यथाघटादिषु पृथग्भवेत् तथात्मैको ह्यनेकस्थो जलाधारेष्विवांशुमानित्यादिष्विति वदन्ति। तत्रोच्यते अभेदवाक्यानुरोधेन भेदवाक्यानामौपाधिकभेदपरत्वं यथा कल्प्यते। तथा भेदवाक्यानुरोधेनाऽभेदवाक्यानामविभागादिलक्षणाभेद परत्वं कथं न कल्प्यते । अविरोधस्योभयथैव सम्भवात् । श्रूयते चाविभागादिरूपाऽभेदो ऽपि यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति एवं मुनेर्वि-

जानत आत्मा भवति गौतम न तु तद् द्वितीयमस्ति ततो ऽन्यद्विभक्तमित्यादिश्रुतिषु । स्मृतिषु च ।

अविभक्तं च भूतेष्वविभक्तमिव स्थितम् ।
व्यक्तं स एव वा व्यक्तं स एव पुरुषः परः[१] ॥

इत्यादिषु । प्रत्युताविभागादिलक्षणाभेदस्य पारमार्थिकतया तत्परत्वमेवोचितम् । औपाधिकभेदस्य तु मिथ्यात्वेन तत्परत्वं नोचितमिति । नचाविभागपरत्वे सत्यभेदशब्दे लक्षणा ऽस्ति भिदिर्विदारणइति विभागे ऽपि भिदिधातोरनुशासनात् । *ननु जीवे ऽपीश्वरभेदस्य स्वानुभवसिद्धतया तत्र श्रुतेर्न प्रामाण्यं किं तूपासनाद्यर्थं अनुवादतामात्रम् । प्रमाणान्तरानधिगतत्वात्तु तयोरभेदएव तात्पर्यमिति चेन्न । अभेदोपासनवाक्येन प्रसक्तस्य भेदाभिभवस्यैव विवेकवाक्यैः प्रतिषेधस्यास्माभिरभ्युपगमात् । दुःखभोगादिदोषाणामीश्वरे प्रतिषेधात्[२] । ननु मोक्षफलश्रवणादभेदवाक्यानामेव सम्यग्ज्ञानपरत्वमसङ्कोचश्च युक्तमिति चेन्न । पृथगात्मानम् प्रेरितारञ्च मत्वा जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेतीत्यादिश्रुतिभिर्भेदज्ञानस्यापि मोक्षहेतुत्वश्रवणाद्भेदज्ञानस्य विवेकज्ञानतया अविद्यानिवर्तकस्यैव तमेवविदित्वाऽतिमृत्युमेतीत्यादिभेदवाक्येष्वाधिक्येन मोक्षफलश्रवणात् । किं च सम्यग्ज्ञानत्वेन हेतुना भेदा-

(१) विष्णु पुराणे अं॰ ६ अ॰ ४ श्लो॰ ४४ ।
(२) अयं पाठः २ पु॰ ना॰ ।

त्यविवेकज्ञानस्यैव साक्षान्मोक्षहेतुत्वं श्रुतिसिद्धम्। "अस्थूलमनण्वह्रस्वम् न तदश्नाति किं च न त्रिषु-धामसु यद्भोग्यं भोक्ता भोगश्च यद्भवेत् तेभ्यो विलक्षणः अथात आदेशो नेति नेति तर्ह्येतस्मादिति नेत्यन्य-त्परमस्ती" त्यादिश्रुतिषु।

प्रधानपुरुषव्यक्तकालानां परमं हियत्।
पश्यन्ति सूरयः शुद्धं तद्विष्णोः परमं पदम्[1] ॥

इत्यादिस्मृतिषु च भेदज्ञानस्यैव सम्यग्ज्ञानत्वं गम्यते "सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्य"मित्यादिश्रुतिभ्यः ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरमित्यादिस्मृतिभ्यश्च सम्यग्ज्ञा-नादेव च मोक्षः श्रूयतइति। अभेदवाक्यान्यपि सा-क्षादविद्यानिवर्त्तकत्वासम्भवेन ब्रह्मात्मतावाक्याना-मेव शेषभूतानि। नह्यभेदज्ञानं साक्षादेवाहंदुःखी-त्यादिलक्षणामविद्यामुच्छेत्तुमर्हति। एकस्मिन्नेवा-काशे ऽवच्छेदभेदेन शब्दतदभाववदेकस्मिन्नेवात्मनि कार्यकारणलक्षणावच्छेदभेदेन दुःखादितदभावसम्भ-वादिति। किं च। ब्रह्माभेदस्य जडेष्वपि श्रवणा-न्न तेन दुःखादिशून्यतासिद्धिः। तस्माद्विवेकवाक्यरू-पतया भेदवाक्यान्येव बलवन्ति। तद्विरोधेन चाभेद-वाक्यान्यविभागपरतयैव संकोच्यानि। ननु "य एत-स्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते ऽथ तस्य भयं भवती"त्यादिश्रुतौ

(१) विष्णुपुराणे अं० १ अ० २ श्लो० १६।

तस्यात्मपरदेहेषु सतोऽप्येकमयं हि यत् ।
विज्ञानं परमार्थोऽसौ द्वैतिनोऽतथ्यदर्शिनः[1] ॥

इत्यादिस्मृतौ च भेदनिन्दाश्रवणान्न भेदपरत्वं श्रुतीनां सम्भवतीति चेन्न । अभेदवाक्यानामविभागपरतया भेदनिन्दावाक्यानामपि विभागलक्षणभेदपरत्वात् प्रतिपाद्यविपरीतस्यैव निन्दार्हत्वात् । अन्यथा "मनसैवेदमाप्तव्यं नेह नानास्ति किं चन मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यती"त्यादिश्रुतिषु जडवर्गेष्वपि भेदनिन्दनादभेदः स्यात् विवेकादिवाक्यान्न भवतीति चेत् तुल्यजीवेऽपि जीवादपि ब्रह्मणो विवेकस्योक्तत्वात् तस्यात्मपरदेहेष्वित्यादिवाक्यं च एकमयमिति शब्दादवैधर्म्यलक्षणाभेदपरं प्रकरणाद्ब्रह्मात्मैक्यपरमेवेति । नन्वेवमपि लाघवमैकात्म्यश्रुतेर्बलमस्त्विति चेन्न । बन्धमोक्षव्यवस्थानुपपत्तिप्रमाणसिद्धतया आत्मनानात्वगौरवस्यैवादर्तव्यत्वात् । या च प्रतिबिम्बावच्छेदरूपाभ्यां बन्धमोक्षादिव्यवस्था रचिता सा स्वशिष्यमोहनमात्रं प्रतिबिम्बस्य तुच्छतया बन्धमोक्षानौचित्यात् । ज्ञानेनोपाधिवियोगे जीवनाशप्रसङ्गात् तत्त्वमसीत्यादिवाक्यार्थतयाऽभ्युपगतस्याखण्डत्वस्य विरोधाच्च सदसतोरभेदानुपपत्तेः न च प्रतिबिम्बोपाधिना बिम्बस्यैव जीवत्वं वाच्यं तथा सत्यवच्छेदभेदएव पर्यवसानात्किमिति प्रतिबिम्बवादः पृ-

---

(१) विष्णुपुराणे अं० २ अ० १४ श्लो० ३१ ।

थङ् निमीयते। अथैवमुच्यते बिम्बप्रतिबिम्बयोः परमार्थतो नास्ति भेदः किं तु द्विचन्द्रदर्शनवदेकस्मिन्नेव वस्तुनि भेदभ्रममात्रमिति। तदपि न विचारसहं, बन्धमोक्षानुपपत्तितादवस्थ्यात् व्यवस्था तत्प्रतिपादकश्रुत्यादिकं च सर्वमेवात्मातिरिक्तमज्ञानकल्पितमेव वक्तव्यमिति चेन्न एवं सति प्रमाणस्यापि बाधेन ब्रह्मातिरिक्तनिषेधस्य श्रुतस्याऽपि पुनः संशयापत्तेः स्वाप्नशब्दस्य जाग्रति बाधे पुनस्तच्छब्दबोधितार्थसंशयवत्। तथा बन्धमोक्षादिकं सर्वथा नास्तीति श्रवणानन्तरं मननादिषु प्रवृत्त्यनुपपत्तेश्च आप्तवाक्यतः पुरुषार्थाभावनिर्णयादित्यादीन्यनेकानि दूषणानि किं चात्मभेदादिकमज्ञानकल्पितं चेत्तदज्ञानं कस्येत्युच्यताम्, ब्रह्मणो भ्रान्तत्वे "ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशौ नाविद्यानुभवात्मनि स्वप्रकाशे। अभयं भ्रान्तिरहितमनिद्रमजरामरम्।

पर: पराणां सकला न यत्र
क्लेशादयः सन्ति परावरेशे।

इत्यादिवाक्यैर्ब्रह्मण्यज्ञानप्रतिषेधस्य विरोधात् जीवस्य भ्रान्तत्वेचान्योन्याश्रयात्। भ्रमेण बिम्बप्रतिबिम्बभेदसिद्धौ जीवसिद्धिर्जीवसिद्धौ च तदाश्रयस्य भ्रमस्य सिद्धिरिति। अथ ब्रह्मण्येवाज्ञानम् अज्ञानप्रतिषेधवाक्यानि चानिर्वचनीयाज्ञानप्रतिषेधेन परमार्थपराणीति चेन्न। व्यवहारभूमावपि ब्रह्मण्यज्ञाना-

सम्भवात् ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशावित्यादिवाक्यैर्जीवे ऽज्ञानव्यवहारदशायामेव ब्रह्मण्यज्ञानप्रतिषेधात्। किं च प्रतिबिम्बवादे अंशश्रुतिस्मृतिसूत्राणां विरोधः स्यात् प्रतिबिम्बे ऽशव्यवहाराभावात्। यत्त्वाभास एवेति जीवप्रकरणस्थसूत्रे तत्राभासशब्दो न प्रतिबिम्बवाची तथा प्रयोगादर्शनात् "अंशो नानाव्यपदेशादिति सूत्रेणांशत्वमुक्त्वा पुनः सूत्रान्तरेण तद्विरुद्धप्रतिबिम्बतायाः सूत्रणानौचित्याच्च" किं तु प्रकाशवाची सर्वेन्द्रियगुणो भासमिति अस्तु वा हेत्वाभासवदात्माभासवाची जीवस्यापि पारमार्थिकात्मत्वस्य प्रतिषिध्यमानत्वात्प्रकाशे प्रयोगदर्शनादिति न तत्त्वाभासं दृश्यत्वादिति च। अथैवं प्रतिबिम्बदृष्टान्तः कथमुपपद्येतेति चेत्। अंशांश्यविभागेन किरणसूर्ययोरिव जीवब्रह्मणोरेकपिण्डीभावेन जीवेन अंशैः परमात्मनो नानाबुद्धिप्रतिबिम्बनादित्यवेहि। नन्वेवं मा भवतु प्रतिबिम्बवादो ऽवच्छेदवादस्तु स्यादिति, मैवम् अवच्छेदवादे ऽपि "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो ऽभिचाकशीती"त्यादिविभागानुपपत्तेः। धर्मिण एकत्वात्। अथोपाधिविशिष्टयोरेव जीवेश्वरत्वे वाच्ये। तथा च विशेषणभेदाद्भेदःस्यादिति चेन्न। विशिष्टस्यातिरेकानतिरेकयोरुभयतः पाशात्। विशिष्टस्यातिरेके भवदभिमतस्य तत्त्वमसीत्यादिवाक्यार्थस्याखण्डत्वस्यानुपपत्तेः। न च लक्षणया विशेषणद्वयं परित्यज्य केवल चैतन्यपरत्वं तत्त्वंपदयोर्वक्तव्यमि-

तिवाच्यम् । वाक्यार्थयोर्विशिष्टयोरतिरिक्ततया केवलचैतन्ये तटस्थलक्षणापत्तौ जीवस्य देहाद्यभिमाननिवृत्त्यसम्भवात् । सर्वपदार्थपरित्यागेन लक्षणया तत्त्वमसीत्यभेदवाक्यस्य जीवब्रह्मभेदवादिनाप्युपपादयितुं शक्यत्वाच्च किं च मोक्षावस्थायां विशेषणनाशेन जीवनाशप्रसङ्गः, ब्रह्मणि प्रपञ्चाध्यारोपापवादयोरविवेकरूपयोर्वैयधिकरण्यापत्तिश्च । तथा लक्षणां विनैवास्माभिस्तत्त्वमस्यादिवाक्यानां व्याख्येयतया लक्षणानौचित्यं च । यदि च विशिष्टमनतिरिक्तमुच्यते तदा एकस्मिन्नेवात्मन्यवच्छेदभेदेन बन्धमोक्षैश्वर्यादिप्रसक्त्या "ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापियन्ति" । "समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोक इत्यादिविभागानुपपत्तिः नह्येकस्मिन्नेव वृक्षे वाऽच्छेदभेदेन कपिसंयोगतदभाववति एको वृक्षःकपिसंयोगवानन्यश्च नेत्यमूढैः प्रयुज्यते । न च लौकिकभेदानुवादेन तादृशवाक्यान्युपपादयितुं शक्यन्ते ज्ञानफलस्याज्ञानदोषस्य चापारमार्थिकत्वे तदर्थकप्रवृत्त्याद्यनौचित्यात् अस्मन्मते चात्मनि दुःखभोगतदभावयोः कालभेदेन पारमार्थिकत्वस्योपपाद्यत्वात् । किं च अखण्डैकात्म्ये सति मुक्तस्य पुनर्बन्धापत्तिः । एकान्तःकरणवियोगे ऽपि मुक्तांशएवान्तःकरणान्तरसम्भवात् यथैकघटावच्छिन्नाकाशस्य तद्घटभङ्गे ऽपि घटान्तरेण पुनः सम्बन्धो

भवति तद्वत् । न च तेनावच्छेदेनान्तःकरणसंबन्ध एव न भवतीति वाच्यम्, तथा सति योगिनां सर्वगतत्वानुपपत्तेरिति । अन्तःकरणगणोऽस्माभिरेवकल्पित इति न शङ्कनीयम् । कपिलादिभिरपि श्रुतिद्वैधे यथोक्ततर्काणामेव निर्णायकत्वेनोक्तत्वात् । यथा कपिलसूत्राणि । जन्मादिव्यवस्थातः पुरुषबहुत्वम् । उपाधिभेदे ऽप्येकस्य नानायोग आकाशस्येव घटादिभिः । उपाधिर्भिद्यते न तु तद्वान् । एवमेकत्वेन परिवर्त्तमानस्य न विरुद्धधर्माध्यासः । नाद्वैतश्रुतिविरोधो जातिपरत्वादिति । एतेषां पञ्चसूत्राणामयमर्थः आत्मैक्ये सत्यौपाधिकानां जन्ममरणादीनामनौपाधिकानां च भोगादीनां श्रुतिस्मृतिसिद्धा आश्रयविभागव्यवस्था न स्यात् अयं जातो ऽयं मृत इत्यादिरूपा । अतश्चेतना बहव एव । न तु लाघवादाकाशवदेकत्वमित्याद्यसूत्रार्थः । श्रुतौ च भेदवदभेदस्याप्यवगमात्तर्केणैवात्र व्यवस्थेत्याशयः कपिलाचार्याणाम् । ननूपाधिभेदेन व्यवस्था कर्त्तव्या लाघवतर्कानुग्रहेणाभेदश्रुतेर्बलवत्त्वादित्याशङ्कां समाधत्ते । द्वितीयसूत्रेण । उपाधिभेदे सत्यपि एकस्यैवात्मनो नानोपाधियोगः स्यादतो न व्यवस्थेत्यर्थः नन्वेवं विशिष्टमतिरिक्तमेव वक्तव्यं तत्राह, तृतीयसूत्रम्, उपाधिरित्यादि उपाधिरेव भिन्नो वक्तव्यो न तूपाधिमानुपाधिनाशे जीवनाशप्रसङ्गात् । विशिष्टाऽहंपदार्थे बुद्धिविवेकानुपपत्तेश्च । उक्तदूषणमुपसंहरति चतुर्थसू-

त्रेण एवमित्यादिना। एवमेकत्वेनावस्थितस्यात्मनो न विरुद्धधर्माध्यासः औपाधिकानौपाधिकविरुद्धधर्मसंबन्धः संभवति विरोधस्यासंभवात्। अविरोधे चाव्यवस्थेत्यर्थः आत्माद्वैतश्रुतिमुपपादयति, पञ्चमेन। नाद्वैतेत्यादिना। जातिपरत्वात् चित्सामान्याद्वैतपरत्वात् श्रुतीनामित्यर्थः। सर्ववस्तूनां सामान्यविशेषात्मकत्वेन विशेषरूपं धर्मं परित्यज्य सामान्यरूपेण धर्मिणामात्माद्वैतं प्रतिपाद्यते, वैधर्म्याणामवास्तवत्वप्रतिपादनायेति। यथा च विशिष्टयोस्तत्त्वंपदार्थतामभ्युपगम्य परैर्लक्षणया केवलविशेष्यार्थकत्वं पदयोरुच्यते। तद्वत्सांख्यैरपि विशेषस्त्वियान्। यत्तैर्लक्षणा न क्रियते स एवायं गङ्गार इत्यादाविवेति बोध्यम्। सांख्यैरीश्वरानभ्युपगमात् सामान्याभेदएवोक्तः ब्रह्ममीमांसायां तु अग्निविस्फुलिङ्गवदंशांश्यभेदो ऽप्यविभागलक्षणो वच्यते। प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात्।

अविभागेन दृष्टत्वादित्यादिसूत्रैरिति।

तस्मादैकात्म्ये लाघवे ऽपि बन्धमोक्षादिव्यवस्थानुपपत्त्यात्मनानात्वगौरवमाश्रयणीयमिति। अपि च औपाधिकमात्रभेदेन श्रुतिस्मृती अपि नोपपद्येते तथा हि "निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति यथाग्निरग्नौ संक्षिप्तः समानत्वमनुव्रजेत्"।

तथात्मसाम्यमस्येति योगिनः परमात्मनेत्यादौ मोक्षकालेऽपि भेदघटितं साम्यं श्रूयते तदानीं चौपाधिकभेदो नास्तीति तथा श्वेताश्वतरे। "कालः स्वभा-

वो नियतिर्यदृच्छा भूतानि योनिः पुरुष इति चिन्त्य-मित्यनेन मूलकारणे चिन्तां प्रवृत्त्याम्नायते। ते ध्यान-योगानुगता अपश्यन्देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढां यः कारणानि निखिलानि तानि कालात्मयुक्तान्यधिति-ष्ठत्येक इति। अत्र सृष्टेः प्रागपीश्वराधिष्ठेयो जीवो ऽस्तीत्यवगम्यते।

तथा प्रकृतिं पुरुषं चापि प्रविश्यात्मेच्छया हरिः।
क्षोभयामास संप्राप्ते सर्गकाले व्ययाव्ययौ॥

इतिस्मृतेरपि। न चायमुपाधिसंबन्धात्पूर्वमधिष्ठेया-धिष्ठातृभावो निरंशस्यात्मनः स्वरूपभेदं विनोपपद्यत इति। तथा

अन्यश्च राजन् प्रवरस्तथान्य. पञ्चविंशकाः।
तत्स्थत्वा चानुपश्यन्ति एक एवेति साधवः[1]॥

इतिमोक्षधर्मादौ स्वरूपभेदमुक्त्वाऽधिष्ठेयाधिष्ठा-त्रोरविभागलक्षणमेवैक्यमुक्तम्।

तथा सर्वगत्वादनन्तस्य स एवायमहंस्थित इति[2] विष्णुपुराणादावपि। अतो ऽवगम्यते। श्रुतयोऽप्यभे-दमविभागादिलक्षणमेव बोधयन्ति एकवाक्यत्वात्, "एतदात्म्यमिदं सर्वं" मिति श्रुतौ जडवर्गाभे-दस्याविभागादिरूपस्यैव वक्तव्यतया जीवाभेदस्या-

(१) अ० ३१८ श्लो० ७८।
(२) अं० १ अ० १९ श्लो० ८५।

प्यविभागादिरूपत्वसिद्धेश्च अन्यथा ऽर्द्धजरतीयन्यायापत्तेः। तथा।

व्यतिरिक्तं न यस्यास्ति व्यतिरिक्तो ऽखिलस्य यः[१] ॥

इतिविष्णुपुराणादिभ्यो ऽप्यत्यन्ताभेदो ऽपि न शास्त्रार्थः। ब्रह्मणि पुरुषव्यतिरेकानुपपत्तेः। तथा विष्णुपुराणएव।

परस्य ब्रह्मणो रूपं पुरुषः प्रकृतेः परः।
व्यक्ताव्यक्ते तथैवान्ये रूपे कालस्तथापरः[२] ॥
इति व्यवहारमुक्त्वा परमार्थमाह।
प्रधानपुरुषव्यक्तकालानां परमं हि यत्।
पश्यन्ति सूरयः शुद्धं तद्विष्णोः परमं पदम् ॥

विष्णोः स्वरूपात्परतो हि ते ऽन्ये रूपे प्रधानं पुरुषश्च विप्र[३] ॥

इत्यादिनापि नात्यन्ताभेदः। नन्वेवं।
तस्यैव नित्यतृप्तस्य सदानन्दमयात्मनः।
अवच्छिन्नस्य जीवस्य संसृतिः कथ्यते बुधैः ॥

इतिवसिष्ठसंहितासूक्तो ऽवच्छेदो ऽनुपपन्न इति चेन्न। किरणसूर्यादिवदंशांशिनोर्जीवब्रह्मणोरेकपिण्डीभावेन तस्य जीवरूपैरंशैरवच्छेदवादस्यापि प्रतिबिम्बवादवदेवोपपत्तेः। यश्च आकाश-

(१) अं० १ अ० १९ श्लो० ७८।
(२) अं० १ अ० २ श्लो० १५।
(३) अं० १ अ० ६ श्लो० २४।

मेकं हि यथा घटादिषु पृथग्भवेदित्यादिदृष्टान्तः सो ऽप्यविभागरूपैक्यमात्रांशेन पुनरखण्डत्वे ऽपि न्यायानुग्रहेण बलवत्तरस्य सखण्डतादृष्टान्तस्यैवादर्तव्यत्वात् यथा ।

वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव ।
एकस्तथासर्वभूतान्तरात्मा रूपंरूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥

अग्निर्यथैको भुवनप्रविष्टइत्यादिः सखण्डतादृष्टान्तः वायुतदवयवाग्निविस्फुलिङ्गादिष्वप्यवयवावयविनोरन्योन्याभावलक्षणो भेदः । अविभागविलक्षण एव चाभेद इति जीवब्रह्मणोः साम्यमिति । अपि च चन्द्रजलचन्द्रआकाशघटाकाशाग्निविस्फुलिङ्गछायातपस्त्रीपुरुषादिदृष्टान्तैः । प्रतिबिम्बावच्छेदांशादिवादाः परस्परविरोधेन सर्वे न सम्भवन्तीत्येक एव वाद आश्रयणीयः । इतरास्तु विवक्षिततत्तदंशमात्रे दृष्टान्ता इत्यभ्युपेयं तथा च सति अंशवाद एवाश्रयितुं युक्तः अंशो नानाव्यपदेशादित्यादिसूत्रेणाचार्यैरंशत्वस्यैव न्यायतो मीमांस्यत्वात् । प्रतिबिम्बादिभावेनाखण्डत्वे स्पष्टसूत्राभावात् । प्रत्युत प्रत्यधिकरणं जीवब्रह्मभेदस्यैव स्पष्टं सूत्रणीयत्वात् अधिकं तु भेदनिर्देशादित्यादिभिः अंशसूत्रे च भेदाभेदयोर्वक्ष्यमाणत्वादिति । तस्माद्भेदाभेदाभ्यां जीवब्रह्मणोरंशांशिभाव एव ब्रह्ममीमांसासिद्धान्तो ऽवधारणीयः । अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकि-

तत्वादित्वमधीयतएकइतिवच्यमाणसूत्रादिति अंशांशिनोश्च भेदाभेदौ विभागाविभागरूपौ कालभेदेनाविरुद्धौ अन्योन्याभावश्च जीवब्रह्मणोरात्यन्तिक एव । तथा शक्तिशक्तिमदविभागो ऽपि नित्य एवेति मन्तव्यम् । तथा च स्मृतिः । पृथग्विभक्ता प्रलये च गोप्तेति । तदात्मकं तदन्यत्स्याद्रूपंरूपं भासकं विदुरिति चेति तदात्मकं पूर्ववाक्योक्तप्रधानपुरुषकालात्मकमित्यर्थः । अंशत्वं च सजातीयत्वे सति अविभागप्रतियोगित्वं तदनुयोगित्वं चांशित्वं । येनचरूपेणांशता यत्र विवच्यते तेनैव रूपेण साजात्यं तत्र ग्राह्यं यथा आत्मांशलक्षणे आत्मत्वेनैव साजात्ये सदंशादिलक्षणेषु च सत्त्वादिरूपेणेत्यतो नातिप्रसङ्गः । अथ वा द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजात्या साजात्यं ग्राह्यम् । विभागश्च लक्षणान्यत्वम् । अभिव्यक्तधर्मभेद इति यावत् तदभावश्चाविभागः । अथ वास्तु अविभागः संयोगविशेषः स्वरूपसम्बन्धो वा आधेयत्वादिवत् । जलस्य दधिलवणस्य समुद्रे अविभागव्यवहारस्यापलपितुमशक्यत्वात् "न तु तद् द्वितीयमस्ति ततो ऽन्यद्विभक्त"मिति श्रुत्या "सति" संपद्यतेविदुः सति संपद्यामहइत्यादि श्रुत्या च जीवस्यापि ब्रह्मण्यविभागश्रवणाद्या प्रकृतिः पुरुषश्चोभौ लीयेते परमात्मनीत्यादिस्मृतेश्च । पदगतौ लिङ्श्लिषणइत्याद्यनुशासनेभ्यः संपत्तिलयाप्ययादिशब्दानामविभागार्थत्वात् । तथाऽविभागो वा वचनादित्यागामिसूत्राच्चेति । ननु निरवयवस्य ब्र-

ह्मणः कथं मुख्यों ऽशः स्यादिति चेन्न। यथोक्तलक्षणांशत्वस्यावयवत्वाभावे ऽपि दर्शनात्। यथा शरीरस्य केशादिरंशो राशेश्चैकदेशों ऽशः पितुश्च पुत्र इति सर्वे च जीवाः पितरि पुत्रचेतना इव चिन्मात्रे ब्रह्मणि नित्यसर्वावभासके विषयभासनरूपं स्वलक्षणं विहाय प्रलये लक्षणानन्यत्वं गच्छन्ति। सर्गकाले च तदिच्छया तत एव लब्धचैतन्यफलोपधाना आविर्भवन्ति पितुरिव पुत्राः अतो जीवाः ब्रह्मांशा भवन्ति। आत्मा वै जायते पुत्र" इति स्मृत्या पुत्रे पितुरविभागलक्षणाभेदवज्जीवे ऽपि ब्रह्मणो अविभागलक्षणाभेदस्य"बहुस्यां-प्रजायेये"त्यादिश्रुत्या सिद्धेरिति अतो जीवा ब्रह्मां ऽशा मुख्या एव भवन्ति नन्वंशस्तत्र स्यादाकाशवदंशांशिभावो नार्थः*किं तु अग्निविस्फुलिङ्गपितापुत्रादिवदेवांशांशिभावो नार्थः[1]किं तुअग्निविस्फुलिङ्गपितापुत्रादिवदेवांशांशिभावोऽभिप्रेत इति कथं निर्द्धारणीयमिति चेत् उच्यते आकाशवदंशांशिभावाश्रयणें ऽशशब्दस्य गौणत्वं स्यात्। घटाकाशो ह्याकाशाद्विभक्तो न भवति लक्षणान्यत्वाभावात् घटाकाशधर्माणामप्याकाशधर्मत्वात् अवच्छिन्ने चांशशब्दो गौणो ऽवयवादिशब्दवदिति किं च एवमपि जीवश्चिन्मात्रस्यैवांशः स्यान्न तु सर्वकर्तुरीश्वरस्य परैरुपाधिविशिष्टस्यैवेश्वरत्वकल्पनात्। न चेश्वरोपाधेरंशो जीवोपाधिरीश्वरस्यापि तद्वा-

(१) अयं पाठो ऽसमीचीन इति प्रतिभाति।

रा भवन्मते संसारप्रसङ्गात्कायव्यूहादाविवेति अपि च पितापुत्रवदंशांशिभावो व्यासाभिप्रेत इति मोक्षधर्मः स्याच्छिष्यवैशम्पायनवाक्यादेवावधार्यते अतो नैवाकाशवदंशत्वं ब्रह्ममीमांसार्थः। यथा मोक्षधर्मे बहवः पुरुषा ब्रह्मन्नुताहो एवत्विति प्रश्ने।

बहवः पुरुषा राजन्सांख्ययोगविचारिणां।
नैवमिच्छन्ति पुरुषमेकं कुरुकुलोद्वह॥

इत्यनेन पुरुषनानात्वमेव विचारतो व्यवस्थाप्य व्यासोक्तं पुरुषैक्यं पितापुत्रवदविभागेनोपपादितम्।

समासतस्तु यद्व्यासः पुरुषैकत्वमुक्तवान्।
तत्राहं संप्रवक्ष्यामि प्रसादादमितौजसः॥
बहूनां पुरुषाणां हि यथैका योनिरिष्यते।
तथा तं पुरुषं विश्वमाख्यास्यामि गुणाधिकम्॥

इति अस्यार्थः यत्तु व्यासः समासतो जीवजातस्य ब्रह्मणि प्रक्षेपत आत्मैक्यमुक्तवानर्थात् ब्रह्ममीमांसादौ तत्तुभ्यं जनमेजयाय तच्छिष्यवैशम्पायन आह तदुपदेशप्रसादाद्वक्ष्यामि तदेवाह बहूनामितिश्लोकेनेति उपसंहारे च एवं बहुविधप्रोक्तः पुरुषस्ते यथाक्रमित्यनेन पुरुषबहुत्वमेव सिद्धान्तितं यत्तु तत्रैव प्रसङ्गान्तरे वाक्यान्तरम्।

बहवःपुरुषा पुत्र यत्त्वया समुदाहृताः।
एवमेतर्हि संवृत्तं द्रष्टव्यं नैवमित्यपीति॥

तेन च पुरुषविभागस्य विकारवत्। वाचारम्भण-त्वमभिप्रेत्य जीवात्मता प्रतिषेधतः एकस्यैव ब्रह्मणः पारमार्थिकात्मत्वमुक्तं न तु जीवात्मत्वं स्थापयित्वा पुरुषबहुत्वं निराकृतं, तस्मात्पितापुत्रवदंशत्वमेवा-गम्यंशसूत्रस्यार्थः तथा च स्पष्टे श्रुतिस्मृती अंशत्व एव भवतः।

मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्।
अस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत्॥

तस्यांशोऽयं यश्चैतामात्माः। प्रतिपुरुषं क्षेत्रज्ञः यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते स-रूपाः। तथाक्षरा द्विविधाः सौम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवा पियन्तीत्यादिश्रुतिः। स्मृतिश्च।

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातन इत्या-दिरिति यद्यपि जीवा अपि ब्रह्मवदेव विभुचि-न्मात्ररूपास्तथाप्युपाध्यवच्छेदेनैवाभिव्यक्तपरिच्छिन्नचै-तन्यतया विस्फुलिङ्गतुल्या भवन्ति"बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव ह्याराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः बालाग्रशतभा-गस्य शतधा कल्पितस्य च। भागो जीवः स विज्ञेयः सचानन्त्याय कल्पतइत्यादिश्रुतेरिति। अस्य चांशस्य भेदप्रतिपादनस्य फलम् अंशांशिनोरुत्सर्गत एकरूपतया जीवस्याप्यसंसारित्वविभुत्वसर्वाधारत्वा-दिज्ञापनम् ब्रह्मणश्चोपाधिविवेकेन चिन्मात्रत्वज्ञापनं तथा जीवेंऽशेऽभेददृष्टया ब्रह्मोपासनं तथाब्रह्मात्म-

त्वोपपादनं चेत्यादि एतेषु ब्रह्मात्मत्वोपपादनं मुख्यं फलं ब्रह्मात्मतापरत्वात्सर्ववेदान्तानाम् अत एवाचार्यो वच्यति"आत्मेति तूपयन्ति ग्राहयन्ति चेति"ब्रह्मात्मज्ञानादेवौपाधिकसंसारवज्जीवमारभ्य स्थूलदेहपर्यन्तेष्वभिमाननिवृत्तेः। अत इदं ब्रह्मात्मज्ञानं विविक्तजीवज्ञानात्सांख्योक्तादपि श्रेष्ठं नातोऽधिकं ज्ञानमस्ति नन्वंशांशिभावाज्ञानात्कथंब्रह्मात्मज्ञानं स्यात्। उच्यते यो यत आगत्य यदधिष्ठितं यत्र जीवित्वा यत्र लीयते समुद्रतरङ्गादिवज्जीवात्तद्बुध्यादिवच्च स तस्यात्मा भवति।

यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विषयानिह।
यच्चास्य सन्ततो भावस्तस्मादात्मेति कथ्यते॥

इतिआत्मलचणस्मृतेः यथा हि देहेन्द्रियादीनां। बुद्धिपर्य्यन्तानामुत्पत्तिलयाधारतया तत्साचित्वेनाधिष्ठातृत्वादिना च जीवस्तेषामात्मा तत्स्वरूपज्ञानाच्च तेष्वहमित्यभिमानो निवर्तते नाहंबुध्यादिरितिविधयेति सांख्यसिद्धान्तः। तथैव जीवानां चिन्मात्रस्वरूपाणामप्युत्पत्तिलयाधारतया तत्साचित्वेन तदधिष्ठातृत्वादिना चेश्वरस्तेषामप्यात्मा तत्स्वरूपज्ञानादेव च जीवेष्वहमित्यभिमानो निवर्तते परिदृश्यमानस्य भोक्तुः साच्येवाहं नाहं स भोक्तेति ब्रह्मात्मविद्ययेति ब्रह्ममीमांसासिद्धान्तः। "तमेवैकं जानथ आत्मा तं नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति श्रोता यदेव सा-

ज्ञादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरः य आत्मनि तिष्ठन्नात्मानमन्तरो यमयति यस्यात्मा शरीरं नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनाना” मित्यादिश्रुतेः ।

तत्त्वैः संपादितं भुङ्क्ते पुरुषः पञ्चविंशकः ।
ईश्वरेच्छावशात्सो ऽपि जडात्मा कथ्यते बुधैः ॥
तवान्तरात्मा मम च ये चान्ये देहिसंज्ञिताः ।
सर्वेषां साक्षिभूतो ऽसौ न ग्राह्यः केन चित्क्वचित् ॥
अन्यश्च राजन्प्रवरस्तथान्यः पञ्चविंशकः ।
तत्स्थत्वाच्चानुपश्यन्ति एक एवेति साधवः ॥
ते चैनं नाभिनन्दन्ति पञ्चविंशकमप्युत ।
षड्विंशमनुपश्यन्तः शुचयस्तत्परायणाः ॥
तमोरजश्च सत्त्वं च विद्धि बुद्धिगुणानिमान् ।
बुद्धिमात्मगुणं विद्यादात्मानं परमात्मनः ॥

इत्यादिस्मृतेश्च आत्मेति तूपयन्तीत्यादिसूत्राच्च तथा आत्मा स भोक्तुरिति पूर्वाचार्यवाक्याच्चेति । आत्मनानात्वं च चैतन्ययोग्यतामात्रेण शास्त्रेषूक्तं बहिर्जीवस्य चित्शक्तिमत्वरूपमात्मत्वं नाभ्युपगम्यते आदरादलोप इतिसूत्रविरोधात् । सुखदुःखभोगानुपपत्तेश्च, किं तु जीवेषु चैतन्यफलोपधानं कादाचित्कतया वाचारम्भणमात्रम् ईश्वरपरतन्त्रं सदल्पं चेति । जीवाश्चिच्छक्तिगुणयोगाद्गौणात्मान एव यथा ऽध्यक्षत्वगुणेन प्राणः करणानामात्मा तद्वन्मुख्यस्त्वात्मेश्वर एव सदा सर्वज्ञत्वादपरतन्त्रत्वाच्चेत्येवाभ्युपगम्य-

ते "नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टे" त्यादिश्रुतेरिति। तथा च नारदीये। गौणमुख्यभावेनात्मद्वयमुक्तम्।

आत्मानं द्विविधं प्राहुः परापरविभेदतः।
परस्तु निर्गुणः प्रोक्तो ह्यहंकारयुतोऽपरः[१] ॥

इति परापरौ श्रेष्ठाश्रेष्ठौ मुख्यगौणत्वाभ्यामिति भावः इदमेव खण्डैकात्म्यमबुद्धा आधुनिका अखण्डैकात्म्योपपत्तये जीवानां प्रतिबिम्बावच्छेदादिरूपैः कुकल्पनां कुर्वन्ति सांख्यनैयायिकादिभिश्चैतन्यफलयोग्यतारूपमात्मत्वं जीवस्योच्यतइति न तद्विरोधः यथाचापेक्षिकात्मनो जीवस्य तत्त्वज्ञानादप्यहं कर्तेत्याद्यभिमाननिवृत्त्या मोक्षो भवति तथा विद्यापादे वक्ष्यामः। यदि वा शेषशेषिरूपेणात्मद्वयमेवाभ्युपगम्यते। तदा ब्रह्मात्मताज्ञानस्याविद्यानिवृत्तिहेतुत्वं न साक्षादभ्युपगन्तुं शक्यते ब्रह्मात्मताज्ञानानिवर्तकत्ववद्देहाद्यात्मताज्ञानानिवर्तकत्वस्याप्यौचित्यात्। अपि त्वदृष्टेश्वरानुग्रहादिद्वारैवाविद्यानिवृत्तौ मोक्षे च हेतुत्वमभ्युपगन्तव्यम्। तथा च सति

परमात्मा हरिः स्वामी दासोऽहं तस्य सर्वदा।
स्वेच्छया विनियोक्ता तस्तस्यैवात्मेश्वरस्य हि ॥
अहंकृतिर्मकारस्यान्नकारस्तन्निषेधकः।
तस्मात्तन्तमसेवात अहंकारविमोचनम् ॥

(१) अ० ३१ श्लो० ५७।

इतियमपुराणयुक्त्या ईश्वरात्मज्ञानात् साक्षात्सङ्गाताभिमाननिवृत्तिर्जीवात्मत्वाभावस्य न घटेतेति एतेन "एष त आत्मान्तर्याम्यमृतः स म आत्मेति विद्यात् तत्त्वमसी"त्यादिश्रुतयो व्याख्याताः जीवब्रह्मभेदे ऽपीति मन्तव्यम् ननु तत्त्वमसिवाक्यस्यांशांश्यविभागेनाप्युपपत्तेः कथमस्य ब्रह्मतापरत्वमवधारणीयमिति चेत् अविद्यानिवर्तकतया ऽभ्यर्हितत्वेन बाधकाभावे सर्वत्रैवाभेदवाक्येषु ब्रह्मात्मतापरत्वस्यौत्सर्गिकत्वात् "तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी"तिश्रुतेः। वेदा ब्रह्मात्मविषया इत्यादिस्मृतेश्च। अंशांश्यभेदस्यापि ब्रह्मात्मतावगतिफलकत्वात्। न चै"तदात्म्यमिदं सर्वं स आत्मेति" पूर्वभागेनैव ब्रह्मात्मत्वं लब्धमिति वाच्यम्। यत ऐतदात्म्यमित्यनेन प्रपञ्चस्य ब्रह्मणि स्वरूपत्वलक्षणमेवात्मत्वमविभागलक्षणाभेदो वा घटस्य मृदात्मत्ववत्। तत्वध्यक्षत्वरूपं चेतनत्वरूपं वा स आत्मेत्यनेन वा साक्षित्वरूपमात्मत्वमुक्तं। ताभ्यां च हेतुभ्यां तत्त्वमसीत्यनेन चाध्यक्षत्वरूपमात्मत्वमिति विभागः अध्यक्षत्वरूपात्मत्वस्यैव त्वमहंशब्दार्थत्वात्। अहं ममेति शब्दाभ्यां स्वस्वामिभावावगमात् अत एव पातञ्जले। स्वस्वामिशक्त्योः स्वरूपोपलब्धिहेतुः संयोग इति सूत्रे स्वस्वामिशब्दाभ्यां बुध्यात्मानावुक्ताविति। अत एव च "अथात आत्मादेशो ऽथातो ऽहंकारादेश"इतिश्रुत्योर्न पौनरुक्त्यम्। अर्थभेदात्

अत एव च नास्मि न मे नाहमित्यपरिशेषमिति सांख्यकारिकायामपि न पौनरुक्त्यं च नास्मीत्यनेन साक्षित्वस्य नाहमित्यनेन स्वाम्यस्य प्रतिषेधादिति चेन्न एवं च कार्यकारणसंघाताध्यक्षो भवतीति कृत्वा स एवाहमित्युच्यते। यथा प्राणा इन्द्रियाध्यक्षतयैव तेषामात्मोच्यते। न चेश्वरस्य सम्बोध्यत्वमयोक्तृत्वाभावात्कथं त्वमहंशब्दार्थता स्यादिति वाच्यम्। वागिन्द्रियद्वारा जीवस्य प्रयोक्तृत्ववज्जीवाख्यकरणद्वारा ब्रह्मण एव संबोध्यत्वादिसकलव्यवहारप्रतिपादनायैव तत्त्वमसीत्युपदेशादिति। तथा च श्रुत्यन्तरं "नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा श्रोता मन्ता बोद्धेत्यादिना परमात्मन एव दर्शनश्रवणादिसर्वव्यवहारकर्तृत्वमाह। यत्तु आधुनिकास्तत्त्वमसीत्यादिवाक्ये जीवस्यैव त्वमहंपदार्थनिर्णये सति को न आत्मेत्यादि श्रुत्यन्तरानुसारिण्या लोकानुसारिण्याश्चाकाङ्क्षाया अनुपपत्तेः लोके हि कोऽहमित्याकाङ्क्षयैवामुकोऽस्त्वमसीत्युत्तरं दृश्यते नान्यथेति अस्मन्मते त्वहंशब्दार्थत्वेन प्रयोक्तृसंघाताध्यक्षत्वादिना सामान्यरूपेणैव बाक्याकाङ्क्षायां तदित्यादिविशेषरूपेणोपदेशइति लौकिकी शब्दमर्यादा न हीयतइति। यदपि तत्त्वमेव त्वमेव तदिति परस्परव्यतिहारवाक्यं तदन्योन्यवैधर्म्यलक्षणं भेदं निवर्त्तयति जीवस्यासंसारित्वप्रतिपादनाय परमात्मस्वरूपप्रदर्शनाय च अन्यथा व्यतिहारवैयर्थ्यात्। यच्चाप्येवं सकलं जातमपि सर्वं प्रतिष्ठितं।

स एव जीवः सुखदुःखभोक्तेत्यादिवाक्यं तदविभागेनोपासनां विदधाति । यच्च

विभेदजनके ऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते ।
आत्मनो ब्रह्मणाभेदमसन्तं कः करिष्यतीति[1] ॥

विष्णुपुराणं तस्यायमर्थः धर्माधर्मादिद्वारा विभागजनकेऽज्ञाने देहाद्यभिमाने ज्ञानेनात्यन्तमुत्सन्ने सति असन्तं कादाचित्कत्वेन वाचारम्भणमात्रं जीवब्रह्मविभागं पुनः कः करिष्यति कारणनाशादिति यच्च ।

यदि जीवः पराद्भिन्नः कार्यतामेति सुव्रत ।
अचित्त्वं च प्रसज्येत घटवत् पण्डितोत्तम ॥

इति गौतमीतन्त्रं तस्याप्ययमर्थः यदि जीवः पराद्भिन्नः परादत्यन्तं भिन्नः परस्यानंश इति यावत् तथा प्रलयकालीनचेतनाद्वैतश्रुत्यनुरोधेन जीवस्य कार्यत्वं स्यात्प्रकृत्यादिवदभेदे च घटवज्जडत्वमेव प्रसज्यतइत्यर्थः क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धीत्यादिवाक्यं चांशांश्यविभागपरम् एवमन्यान्यपि जीवब्रह्माभेदवाक्यान्यनयैव दिशा यथायोग्यं प्रकरणानुसारेणांशांश्यभेदब्रह्मात्मत्वसामान्याभेदैस्तृतीयसूत्रे वक्ष्यमाणेन शक्तिशक्तिमदभेदेन वा व्याख्येयानीति दिक् । ये तु तार्किका अविभागलक्षणाभेदमपि त्यक्त्वा उपासनामात्रपरत्वेनैव अभेदवाक्यानि नयन्ति तन्मते भेदनिन्दाश्रुत्यनुपपत्तिः

---

(१) अं॰ ६ अ॰ ७ श्लो॰ ९४ ।

अन्योन्याभावस्य पारमार्थिकत्वाद्विभागाविभागरूपयोश्च भेदाभेदयोः श्रुत्यर्थत्वानभ्युपगमादिति अधिकं वा भेदसाधकभेदसूत्रेषु वक्ष्यामः तस्मात्सिद्धौ जीवेश्वरयोरंशांशिभावेन भेदाभेदौ विभागाविभागरूपौ। तत्राप्यविभाग एव आद्यन्तयोरनुगतत्वात्स्वाभाविकत्वान्नित्यत्वाच्च सत्यः विभागस्तु मध्ये स्वल्पावच्छेदेन नैमित्तिको विकारान्तरवद्वाचारम्भणमात्रमिति विशेषः। तदेवमात्माद्वैतं व्याख्यातं सामान्यतो ब्रह्माद्वैतवाक्यानि च तृतीयसूत्रे व्याख्यास्यामः तदेवमन्योन्याभावलक्षणभेदेन जीवादत्यन्तभिन्न एवेश्वरो ब्रह्मशब्दार्थ इति सिद्धम् तत्राप्ययं विशेषः जीवव्यावर्तमायैव जगज्जन्मादिकारणं तथा नित्येच्छादि तन्मायाख्यशक्त्यौपाधिकमैश्वर्यं चोपलक्षणमेव ब्रह्मणः ननु ऐश्वर्यमपि ब्रह्मशब्दार्थान्तर्गतं "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च अथात आदेशो नेति अकर्ता चैतन्यं चिन्मात्रं सदि"त्यादिश्रुतिभिः।

ज्ञानमेव परं ब्रह्म ज्ञानं बन्धाय चेष्यते।
ज्ञानात्मकमिदं विश्वं न ज्ञानाद्विद्यते परम्॥

इत्यादिस्मृतिभिश्चिति तन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिरित्यागामिसूत्रेण च चिन्मात्रस्यैव ब्रह्मजीवशब्दार्थत्वावगमात्।

*उपाधिविशिष्टे शक्तिं कल्पयित्वा केवले लक्ष

णा कल्पनायां गौरवाच्च ब्रह्मणीच्छादिव्यवहारस्य तु स्वस्वामितासंबन्धेन अविवेकेन चोपपत्तेः एवमेव परमात्मपरमेश्वरादिशब्दा अपि चैतन्यविशेषएव शक्ताः। वदन्ति तत्तत्त्वविदः तत्त्वं यज्ज्ञानमद्वयं, ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्दतइत्यादिस्मृतिभ्यः अनामरूपश्चिन्मात्र इत्यादिवाक्यैस्तु जन्मनिमित्तकनामैवनिषिद्धमिति[1] चैतन्यं चात्मनो न गुणः किं तु द्रव्यविशेषएव धर्मधर्मिविभागशून्यश्चेतन इति चैतन्यमिति चोच्यते चैतन्यधर्मकत्वप्रतिषेधाय यथा तेजो द्रव्यं प्रकाशकं प्रकाश इति चोच्यते सदा सहोपलम्भेन लाघवादेकत्वस्यैव न्याय्यत्वात्। अहं जानामीति प्रत्ययस्यैव लौकिकत्वेनाधाराधेयभावांशे प्रमात्वमेव न भ्रमत्वं लोकानां संघातेष्वेवाहमिति भ्रमात् संघातस्य च चित्प्रकाशधर्मकत्वमस्त्येव यथोल्मुकस्य तेजोधर्मकत्वं घटादेर्वा छिद्रधर्मकत्वमिति विवेकिनां त्वहं जानामीति प्रत्ययो न भवत्येव तत्प्रत्ययस्य श्रुतिस्मृतिमायानुसारित्वात्। विवेकिनामपि तथा व्यवहारस्तु राहोः शिर इतिवद्विकल्पमात्रो लोकानुसारीति न काप्यनुपपत्तिः अधिकं तूपदेशरत्नमाला ख्यप्रकरणे द्रष्टव्यम् एवमेव वा शास्त्रेषु सर्वज्ञत्वादिवचनं व्यवहारानुसारेणोपपन्नमिति तथाच पातञ्जल-

---

(१) अयं पाठः पुस्तकान्तरे न दृश्यते ॥ १ ॥

सूत्रं द्रष्टा दृशिमात्र इति। तदेतत्तृतीयाध्याये स्वयं वक्ष्यति प्रकाशादिवच्चावैशेष्यमिति सूत्रेणेति। एतेन ब्रह्मणः आनन्दस्वरूपत्वमपास्तं नैकस्यानन्दचिद्रूपत्वे विरोधादिति सांख्यसूत्रोक्तन्यायाच्च। आनन्दो हि दुःखवत्स्वगोचरवृत्तिं विना ऽपि दृश्यत्वादप्रकाशस्वरूपः चैतन्यं तु धर्मिग्राहकमानेन प्रकाशरूपतयैव सिद्धमिति प्रकाशाप्रकाशरूपतयोभयोर्विरोधः चैतन्यस्य तु बुद्धिवृत्तिद्वारैव स्वविषयत्वं चैतन्यगोचरचैतन्यान्तराङ्गीकारे ऽनवस्थानात् साक्षात्स्वविषयत्वे च कर्मकर्तृविरोधादतश्चैतन्यस्य प्रकाशत्वमुपपन्नमिति। यदि वा चैतन्यवत्सुखस्यापि वृत्तिद्वारैव भानमभ्युपगम्यायं विरोधः परिक्रियते तथा ऽपि एकज्ञाने ऽन्याज्ञानाद्विरोधः स्यात् ज्ञातत्वाज्ञातत्वयोरेकदा विरोधात् दुःखानुव्यवसायकाले सुखाज्ञानात्मानन्दसमाध्यादौ च चैतन्यस्याज्ञानात्। ज्ञानत्वसुखत्वरूपप्रकारभेदश्च त्वयापि नेष्यते एकरसत्वश्रुतिविरोधात्किं चैवं दुखत्वमप्यात्मनः स्याल्लाघवादिति ननु "आनन्दो ब्रह्मेति वजानाद्विज्ञानमानन्दं ब्रह्म आनन्दं ब्रह्म आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्त" इत्यादिश्रुतिबलत्वात्तर्कस्याप्रयोजकत्वं स्यादिति चेन्न आनन्दादात्मनि भेदस्यापि श्रवणात्तर्कस्यैवादर्त्तव्यत्वात् यस्तर्केणानुसन्धते स धर्मं वेद नेतर इति मनुवाक्येन संशयस्थले तर्कं विनाऽर्थावधारणस्य निन्दितत्वाद्भेदश्रुतयश्च "आनन्दं ब्रह्मणो वि-

द्वान्न बिभेति कुतश्चन। स एको ब्रह्मण आनन्दः। विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्मा आनन्दमय" इत्याद्याः। किं बहुना साक्षादेवानन्दरूपत्वप्रतिषेधोऽपि श्रूयते"नानन्दं न निरानन्दं विद्वान्हर्षशोकौ जहाती" त्यादिश्रुतिषु स्मृतिषु च।

अदुःखमसुखं ब्रह्म भूतभव्यभवात्मकं।
तत्सन्तु चेतस्यथ वा विदेहे
सुखानि दुःखानि च किं ममात्र॥

मनसः परिणामो ऽयं सुखदुःखोपलक्षण-मित्याद्यासु। अत्र नानन्दमित्यानन्दरूपताप्रतिषेधः न निरानन्दमिति चौपाधिकानन्दधर्मकत्वानुमतिः विद्वानितिवाक्ये च यत्सुखहानं श्रूयते तदात्मनः सुखरूपत्वे सति न घटते। आत्मनो-हानोपादानासम्भवात् यद्यपि विद्वानितिवाक्ये जीवस्यैव सुखहानं गम्यते तथाप्यंशांशिनोरेकरूपत्वात्। तत्त्वमेव त्वमेव तदित्यादिवाक्यैर्जीवब्रह्मणोरत्यन्तमवैधर्म्यप्रतिपादनाच्च, जीवस्यसुखप्रतिषेधेन ब्रह्मण्यपि सुखप्रतिषेधो ऽवगम्यते। अदुःखमसुखमित्यत्र च कर्मधारय एव, बहुव्रीहौ लक्षणाप्रसङ्गात्। सुखदुःखोपलक्षणः सुखदुःखधर्मक इत्यर्थः। अथ वा सुखदुःखप्रभृतिरित्यर्थः। एतेनात्मन आनन्दरूपताप्रतिषेधान्मोक्षकाले सुखप्रतिपादकं वाक्यजातं दुःखनिवृत्तौ गौणं बोध्यं तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं क-

लामित्यादिप्रयोगदर्शनेन दुःखनिवृत्तौ सुखशब्दस्य निरूढलक्षणासिद्धेः। तथाचोक्तं कपिलाचार्यैः। दुःखनिवृत्तेर्गौणः, विमुक्तिप्रशंसा मन्दानामिति सूत्राभ्यामिति। अथ वा सुखं दुःखसुखात्यय इतिपरिभाषया सुखशब्दोऽत्र न गौणः तस्मादिच्छादिवदेव नित्य आनन्दोऽपीश्वरे मायोपाधिक एव जीव इव बुद्ध्यौपाधिकः आत्मनो निरुपाधिप्रियत्वं वा सुखत्ववदात्मत्वस्यापि प्रेमप्रयोजकत्वात् दुःखनिवृत्तिरूपत्वाद्वा बोध्यम्। यस्य ब्रह्मण आनन्दरूपताबोधकः शब्दः स"कामादिकं मन एवे"त्यादिश्रुतिवद्धर्मधर्म्यभेदपरः*अथ वा परमप्रियताबोधनाय रूपकमात्रः पूर्णानन्दत्वादिबोधनायाकाशशब्दवत् आत्मनश्च परमप्रियत्वं मा न भूवं भूयासमित्यनन्यशेषोऽनुराग(१)इति मन्तव्यम्।अत एवाचार्यो वक्ष्यति। आनन्दादयः प्रधानस्येति कूर्मपुराणे शिवस्य परमा शक्तिर्नित्यानन्दमयो ह्यहमिति प्रकृतिदेवतायाः पार्वत्यावाक्यमिति। न च प्रकृतावपि पृथक् सुखान्तरं कल्प्यं तथा सति तेनैव सुखानुभवोपपत्तौ सत्यामात्मसुखान्तरकल्पनावैयर्थ्यात्। बुद्धिवृत्तिरूपज्ञानादतिरिक्तं पुनरात्मस्वरूपं ज्ञानं कल्प्यमेव अन्यथा बुद्धिवृत्तेः साक्ष्यत्वासम्भवादिति। एतेन मोक्षस्य सुखरूपत्वमप्यपास्तम् आत्मनश्च सुखासंबन्धात् उपाधिधर्माणामत्यन्तोच्छेदाच्च। किं चात्मनः सुखरू-

---

(१) अयंपाठः २ पु० ना०।

पत्वेऽपि मोक्षावस्थायां तस्य भोग्यत्वानुपपत्त्या पुरुषार्थत्वं न संभवति स्वस्य साक्षात्स्वविषयत्वे कर्मकर्तृविरोधात् उपाधेश्चात्यन्तं विलयादिति मोक्षेऽप्यानन्दभोगवचनं तु ब्रह्मलोकाख्यगौणमुक्तिपरं बोध्यम्। ननु तर्ह्यात्यन्तिकमोक्षे कः पुरुषार्थः स्यात् दुःखनिवृत्तिरेव पुरुषार्थः स्यात् "तरति शोकमात्मवित् अशरीरं वाव सन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशतः विद्वान् हर्षशोकौ जहाती"त्यादिश्रुतेः अविद्यानिवृत्त्यादीनां पुरुषार्थत्ववचनं च तद्धेतुतयैव लोके सुखदुःखाभावयोरेव स्वत इष्यमाणत्वादिति ननु दुःखाभावस्यापि पुरुषार्थत्वं न संभवति दुःखस्यानात्मधर्मत्वेनात्मनो नित्यनिर्दुःखत्वादिति। उच्यते सांख्यादिमते भोग्यत्वेनैव सुखदुःखयोर्हेयोपादेयत्वं स्वनिष्ठत्वेन अहं सुखं भुञ्जीयेत्यादिकामनादर्शनात् भोगश्च साक्षात्स्वप्रतिबिम्बितयोः सुखदुःखयोः साक्षात्कारः स चात्मनिष्ठ एव तस्य वा ज्ञानेनात्यन्तोच्छेदः संभवत्येव उपाधिविलयेन उपाधिधर्मदुःखादिप्रतिबिम्बासंभवादिति। ननु बुद्धेर्भोग इवात्मनीत्यादिवचनाद्बुद्धेरेव भोगो नात्मन इति चेन्न। भोगस्य द्वैविध्यात् भोगो हि भुजिपालनाभ्यवहारयोरित्यनुशासनात्। स्वबाह्यवस्तुना स्वस्य पुष्टिः यथान्नेन स्थूलदेहस्य भोगः। तथा त्वसर्ववस्तूनां सुखदुःखमोहात्मकत्वाद्विषयगतसुखदुःखाभ्यां बुद्धेः सुखदुःखयोः पोषणं बुद्धेर्भोगः दुग्धमाधुर्यस्येव शर्करामाधुर्येण पोषणम्। अयमेव वा भोगश्चेतने प्रतिबिम्बति

तस्याविकारित्वात् स एव च पुरुषस्य भोगः सुखदुःखसाक्षात्काररूपो भवति न तु सुखदुःखसाक्षात्काररूपो गौणभोगो ऽपि बुद्धेः संभवति तस्या अचेतनत्वात्पुरुषकल्पनावैयर्थ्यापत्तेश्चेति अत एव सांख्याः पुरुषोस्ति भोक्तृभावादित्याहुः, अत एव च गीतायां ।

कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ।
पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यतइति ।

नन्वस्तु जीवस्य दुःखभोगस्तथापि तन्निवृत्तेः पुरुषार्थत्वं भवन्मते न घटते परमार्थतो जीवस्याप्यनहंत्वस्वीकारादिति मैवम् । स्वभोक्तृप्रयोजनज्ञानमेव बुद्धेः प्रवृत्तौ कारणम् अन्यथा अस्य चेतनस्येदमुपकारकमितीदन्तादिरूपेण ज्ञानात्प्रवृत्त्यनुपपत्तेः अतः परमार्थतो ऽनात्मत्वे ऽपि भोक्तृत्वाऽनपायात् तत्तज्जीवार्थं तत्तबुद्धेः प्रवृत्तिर्युक्तैवेति तस्माच्चिन्मात्रस्वरूपे एवांशांशिनी जीवब्रह्मणी इति सिद्धम् सो ऽयंब्रह्ममीमांसासिद्धान्तः संक्षेपेण पुनःस्मार्यते"तत्त्वमसि अहं ब्रह्मास्मी"त्येवंविधान्येव वेदान्तमहावाक्यानि च न जीवब्रह्माभेदं बोधयन्ति नाप्येतेषु वाक्येषु त्वमहंशब्दार्थो जीवः किं तु संधानान्तर्गतस्य षड्विंशति तत्त्वस्य मध्ये को ऽहं शब्दार्थ इत्याकाङ्क्षायां प्रवृत्ततया तत्त्वमस्यादिवाक्यानि ब्रह्मोद्दिश्य त्वमहंशब्दार्थत्वं विदधति को घटः कम्बुग्रीवादिमान्घटः इत्यादिवाक्यवत् । तदनन्तरमेव च शिष्यस्त्वमहंशब्दा-

र्थमवधारयति ब्रह्मैव मुख्यस्त्वमहंशब्दार्थो न पञ्चविंशतितत्त्वानीति न पुनर्वाक्यप्रवृत्तेः पूर्वं विशिष्य त्वमहंशब्दार्थो ऽवधृतः तथा सति को ऽहमित्याकाङ्क्षानुपपत्तेः "को ऽत आत्मा किं ब्रह्मे"त्यादिश्रौतजिज्ञासावाक्यानुपपत्तेश्च उद्देश्यस्य तु ब्रह्मणो ज्ञानं पूर्वमपेक्षितएव कम्बुग्रीवादिमद्वस्तु ज्ञानवदिति तत्र च उद्देश्यस्वरूपावधारकतया विवेकरूपाणि जीवब्रह्मवाक्यानि महावाक्यानां शेषभूतानि अंशांश्याद्यभेदवाक्यानि तु विधेयस्यात्मत्वस्योपपादकानि तथा महावाक्यार्थसाक्षात्कारे सत्त्वशुद्धिद्वारकोपासनाद्वाराऽभेदवाक्यानि शेषाणीति मन्तव्यमन्यथा वेदान्तानां स्वतन्त्रनानार्थपरत्वेनार्थभेदापत्तेः अभेदवाक्यानां स्वातन्त्र्यानुपपत्तेश्च साक्षादविद्यानिवर्तकानुपपत्त्या स्वातन्त्र्येण मोक्षाख्यफलानुपयोगात् । अत एव स्वाचार्यो ब्रह्मण्यात्मत्वज्ञानमेव विद्यात्वेन सिद्धान्तयिष्यति आत्मेति तूपयन्ति चेति सूत्रेण न तु ज्ञानान्तरमिति । सांख्यादिभ्यश्चास्यदर्शनस्यायं विशेषः यत् श्रुत्यवान्तरवाक्यार्थो व्यावहारिकात्मा जीवस्तेषां विषयः अस्य तु जीवाद्यात्मत्वबाधेन पारमार्थिक आत्मा विषय इति *"नान्यो ऽतो ऽस्ति द्रष्टे"त्यादिश्रुतिशतेभ्यः स्वामित्वस्वतन्त्रत्वक्षेत्रज्ञत्वादिरूपस्यात्मत्वस्य ब्रह्मण्येव देशकालभेदेनासंकुचितत्वाच्चेति[1] उद्दिष्टं लक्षितं

(१) अयंपाठः २ पु० ना० ।

च ब्रह्म प्रमाणेन परीक्षणीयमित्यादौ सामान्यतः प्रमाणमुपन्यस्यते।

शास्त्रयोनित्वात्॥

शास्त्रं योनिर्मूलप्रमाणं यस्मिन्निति शास्त्रयोनि। तज्जगजन्मादिकारणं ब्रह्म शास्त्रमूलकत्वात् सिद्धतीत्यर्थः शास्त्रं वेदान्ताः तच्छेषभूताः स्मृतयश्च तैरव ब्रह्मणो विचारणीयत्वात् तानि च शास्त्राणि "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रत्यभिसंविशन्तितद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मे" त्याद्याः श्रुतयः स्मृतयश्च।

परः पराणां परमः परमात्मात्मसंस्थितः।
नामरूपादिनिर्द्देशविशेषणविवर्जितः॥
तद्ब्रह्म परमं नित्यमजमव्ययमक्षयम्।
एकस्वरूपं च सदा हेयाभावाच्च निर्मलम्॥
स च विष्णुः परं ब्रह्म यतः सर्वमिदं जगत्।
जगच्च यो यत्र चेदं यस्मिंश्च लयमेष्यति॥

इत्याद्याः अत्र शास्त्रादितिवक्तव्ये शास्त्रयोनित्वादित्युक्तं शास्त्राविरुद्धानुमानादीनां ग्रहणाय शास्त्रं हि ब्रह्मणि मूलं प्रमाणं "तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि" त्यादिश्रुतेः औपनिषदम् उपनिषन्मूलप्रमाणकम् उपनिषन्महातात्पर्यविषयं वा "सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति" वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य इतिश्रुतिस्मृतिभ्यां जी-

वावान्तरतात्पर्यविषयत्वात्प्रत्यक्षानुमानादिविषय-
यत्वाच्च नौपनिषदत्वं शास्त्रानन्तरं च तन्मूलकमनु-
मानं योगिप्रत्यक्षादिकमपि ब्रह्मणि प्रमाणं भवति
" आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः " " श्रोतव्यो मन्तव्यो नि-
दिध्यासितव्य " इत्यादिश्रुतेः एतैस्त्रिभिरेव प्रमाणैर-
स्माभिर्ब्रह्म परीक्षणीयमित्यर्थः तत्र श्रुतयः स्मृतयश्च
प्रायेण प्रमाणत्वेनोपन्यसनीयाः कदा चिच्च संशयस्थ-
ले अनुमानमप्युपन्यसनीयम् उपपत्तेश्चेत्यादिसूत्रैः अ-
नुमानेनाप्यनवगम्ये च संदिग्धार्थे योगिप्रत्यक्षमप्या-
चारादिमुखेनोपन्यसनीयम् आचारदर्शनाच्चेत्यादिसू-
त्रैरिति । *तत्र ब्रह्मानुमानस्यायं प्रकारः बुद्धिप्रभृति-
कार्यम् उपादानगोचरप्रत्यक्षजन्यं कार्यत्वाद्घटादिव-
दिति अत्र चोपादानगोचरप्रत्यक्षवृत्तेरेव कार्ये हेतु-
त्वं लाघवात् न तु चैतन्यस्यापि गौरवात्तदा बुद्ध्यादी-
नामुपादानगोचरवृत्तीच्छाकृतिमज्जन्यत्वेन कारण-
सत्त्वस्य सिद्ध्यनन्तरं तत्कारणसत्त्वं परस्य भोग्यम्
इच्छादिमत्त्वाज्जीवोपाधिवदिति कारणसत्त्वभोक्तृत-
येश्वरोऽनुमेय इति[1] ननु "यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य
मनसा सहे"त्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्मणः शब्दाद्यगोचरत्व
वचनात्कथं ब्रह्मणः शास्त्रादिप्रमाणकत्वमुच्यतइति ।
उच्यते वागादीनां लौकिकमनसश्च ब्रह्माशेषगोच-
रत्वं प्रतिषेधति तथाविधं शास्त्रजातं । न तु शब्दा-

---

(१) अयं पाठः २ पु० ना० ।

दीनां सामान्यगोचरत्वमपि नापि योगजधर्मसंस्कृ-
तमनोजन्यसाक्षात्कारगोचरत्वमपि स यथा हि ह-
ननं प्रमुच्य प्रब्रूयादेतां दिशं गान्धारा एतां दिशं व्र-
जेति स ग्रामात् ग्रामान्तरं व्रजन्पण्डितो मेधावी गां-
धारानेवोपसंपद्येतैवमेवेहाचार्यवान्पुरुषो वेदेत्यादि-
श्रुतौ शब्दादिमात्रेण सामान्यतो ज्ञाने जाते यो-
गेन भूमिकाक्रमात्स्वयं मनसा ब्रह्म अशेषविशेषतः
साक्षात्क्रियतइत्यवगमात् अन्यथा 'वेदैश्चसर्वैरहमेव
वेद्यः' "मनसैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमेयं ध्रुवं तद्विष्णोः प-
रमं पदं सदा पश्यन्ति सूरय"इत्यादिश्रुतिविरोधाप-
त्तेरिति ननु शब्दादेरशेषज्ञानं क्वापि प्रसक्तमेव नास्ति
शब्दानुमानयोः सामान्यमात्रगोचरत्वात्तत्कथं"यतो
वाचो निवर्तन्त" इति ब्रह्मण्यसाधारण्येन वचन-
मिति चेत्सत्यं तथाऽपि पुरोवर्तिष्वनेकवस्तुषु मध्ये को
घट इतिजिज्ञासोरयं घट इतिवृद्धवाक्यतो घटस्याशेष-
विशेषज्ञानं जायते ब्रह्मणस्त्वतीन्द्रियतया तादृशमपि
ज्ञानं न संभवतीतिश्रुतेराशयः। यथोक्तविभागश्च श्रुत्यै-
व कृतः यथा "न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यै-
र्देवैस्तपसा कर्मणा वा ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्तत-
स्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमान"इति देवैर्मनआदि-
भिरित्यर्थः शक्तिशक्तिमतोरभेदादिति तमिमं विभागं
सूत्रकारोऽपि करिष्यति तदव्यक्तमाह हि अपि संरा-
धने प्रत्यक्षानुमानाभ्यामिति सूत्रद्वयेन तदेवं श्रुतिस्मृ-
तिन्यायसिद्धविभागेन श्रुत्योरन्योन्यमविरोधे सति दृ-

तिव्याप्यत्वफलव्याप्यत्वभेदेन स्वकल्पितेन यदाधुनिकानामविरोधि कल्पनं तदनुचितमिति प्रतीमः। ननु निर्विशेषचिन्मात्रे ब्रह्मणि कथं योगिमनोग्राह्यो विशेष इति उच्यतइति चेत् न, सर्वसंकरापत्त्या चेतनान्तरप्रधानतद्गुणादिष्वावृत्तस्वरूपविशेषस्य योगिगम्यस्यावश्यमभ्युपेयत्वात् अन्ततः स्वस्वोपाधिप्रतिबिम्बानामेवातीतादिसाधारणानां चेतनेषु विशेषत्वाच्च तैश्चावस्तुभूतैर्न निर्विशेषत्वक्षतिः। निर्विशेषवाक्यानां जीवविलक्षणगुणादिरूपविशेषप्रतिषेधकत्वाद्देशकालावस्थादिनिमित्तकविशेषप्रतिषेधकत्वाद्वा। ननस्तु विशेषस्तथापि स विशेषः शब्दागोचरोऽतीन्द्रियश्च कथं योगिमनसापि गृह्येतेति चेन्न,योगजधर्माणां शास्त्रसिद्धाचिन्त्यशक्तित्वात् धर्मान्तरवत्कथमन्यथा भुवनज्ञानं सूर्ये संयमादिति योगसूत्रमुपपद्येत। ननु संयोगादिप्रत्यासत्त्यभावात्कथं व्यवहितादिज्ञानं योगिनां स्यादिति चेन्न, मनोवैभवमते सर्वत्रैव मनःसंयोगसत्त्वात् योगजधर्मस्य च वृत्तिप्रतिबन्धकतमोमात्रनाशकत्वात्। मनःपरिच्छिन्नतामते च योगजधर्मस्यैव प्रत्यासत्तित्वकल्पनादिति। आधुनिकास्तु "यतो वाचो निवर्तन्तइत्यादिवाक्यैरनुभवाख्यफलव्याप्यत्वं प्रतिषिध्यते मनसैवानुद्रष्टव्यमित्यादिभिश्चाज्ञाननाशाय ब्रह्मणि वृत्तिव्याप्यत्वं स्वीक्रियतइत्यविरोध इत्याहुः तन्न एतादृशकल्पनायां प्रमाणादर्शनात्। किं च व्यवहारत्वावच्छेदेनैवानुभवविषयत्वमेव प्रयोजकं बुद्धि-

वृत्तिगोचरव्यवहारे ऽनवस्थाभयेन वृत्तिविषयत्वस्या-
प्रयोजकत्वात् घटादिभानार्थं चेतने तत्संबन्धायैव
वृत्तिसिद्धेः न तु घटादिव्यवहारार्थमपि तस्या अपि
बाह्यव्यवहाराजनकत्वकल्पनेन च गौरवात् जडत्वे-
न घटाविशेषाच्च। तथा च ब्रह्मणो ऽनुभवव्याप्यत्वा-
नङ्गीकारे विदुषां ब्रह्मणि व्यवहारो न स्यादिति।
यत्तु स्वप्रकाशत्वादेव ब्रह्मणि व्यवहारो भवति तद्विष-
यकज्ञानस्य तद्व्यवहारहेतुत्व कल्पने गौरवात् वृत्ति-
व्याप्यत्वं तु व्यवहारप्रतिबन्धकाऽज्ञाननिवृत्त्यर्थमपेक्षत
इत्युच्यते तदप्यसारम्। समानविषयकत्वप्रत्यासत्त्या
ज्ञानत्वेनैव व्यवहारत्वाच्छिन्नं प्रति कारणत्वात् दृष्टं
विहायात्मव्यवहारे अदृष्टकल्पनानौचित्याच्च अज्ञाना-
ख्यतमसो व्यवहारप्रतिबन्धकल्पने प्रमाणाभावाच्च। ज्ञा
नाभावादेव व्यवहाराभावसंभवात् सुषुप्त्यादौ ज्ञानानु-
त्पत्त्यर्थं तमसोवृत्तिप्रतिबन्धकत्वस्यावश्यकल्प्यतया पु-
नर्व्यवहारप्रतिबन्धकत्वकल्पनावैयर्थ्याच्चेति। स्यादेत-
द्ब्रह्मणः स्वप्रकाशत्वान्यथानुपपत्त्या कर्मकर्तृविरो-
धेन च ब्रह्मणो ऽनुभवरूपस्य व्यवहारे स्वविषयानुभवो
न हेतुः संभवतीति। अत्रोच्यते अक्षेपत्वरूपं तावत्स्व-
प्रकाशत्वमस्माभिर्नाभ्युपगम्यते नापि जीवब्रह्मणोर-
खण्डत्वं येन जीवस्य ब्रह्मज्ञाने कर्मकर्तृविरोधः स्यात्
अखण्डैकात्म्यमते ऽपि सांख्ययोगोक्तया जीवस्य स्वसा-
क्षात्कारप्रक्रियय़ैव ब्रह्मसाक्षात्कारे ऽपि नास्ति कर्मक-
र्तृविरोधः स्वशास्त्रे ज्ञानोत्पत्तिप्रक्रियाया अभावे-

न तयोः प्रक्रियैव ग्राह्या ऽन्तरङ्गत्वात् सांख्ययोगयो-श्चेत्थं ज्ञानोत्पत्तिप्रक्रिया विषयेन्द्रियसंयोगादिना व-स्त्रमालिन्यस्येव बौद्धतमोद्रव्यस्यापसारणे सति यथा निर्मलवस्त्रे कुसुम्भसंयोगात्तु कुसुम्भाकारता भवति तथैव निर्मले बुद्धिसत्त्वे विषयसंयोगाद्विषयाकारता भवति सा बुद्ध्यवस्था विषयाकारा बुद्धिवृत्तिरित्युच्यते सा तु स्वप्नध्यानादौ बाह्यविषयाभावकाले विषयतु-ल्या बुद्ध्यवस्था ऽन्तरेवोपलभ्यमाना केनाप्यपलपितुं न शक्यते सा वृत्तिः प्रमाणं प्रमाणविपर्ययविकल्पनि-द्रास्मृतय इति योगसूत्रेण वृत्तिविभजनात् वृत्तेश्च प्र-माणत्वमनुभवाख्यफलायोगव्यवच्छिन्नत्वात् रथारूढस्य ग्रामसंबन्धे रथस्येव चेतनस्य विषयसंबन्धे द्वारत्वाच्च *द्रष्टा दृशिमात्रः शुद्धो ऽपि प्रत्ययानुपश्य इतियोगसू-त्रात् विभुत्वे ऽप्यात्मनो नित्यचैतन्याविकारिणो म-लिनबुद्धिप्रतिबिम्बेन प्रतिबन्धाद्विशुद्धबुद्धिद्वारतां वि-ना विषयान्तरप्रतिबिम्बधारणाऽसामर्थ्यात् अतए-वात्मावरणार्थं चित्तविम्भत्वमभ्युपगतं पतञ्जलिना तथा च श्रुतिः "सुषुप्तिकाले सकले विलीने त-मो ऽभिभूतः सुखरूपमेती"त्यादिः[१], सा च वृत्तिर्जा-यमानैव चेतने प्रतिबिम्बिता भवति वृत्तिसारू-प्यमितरत्रेतियोगसूत्रात् । ततश्च स्वप्रतिबिम्बितां विषयोपरक्तां तां बुद्धिवृत्तिं स एव प्रतिबिम्बाधिष्ठा-

---

(१) अयं पाठः पुस्तकान्तरे दृश्यते ।

नचेतनो ऽवभासयति यथा स्वप्रतिबिम्बितकुसुम्भरक्त-
वस्त्रं स्फाटिकभित्तिः चितेरप्रतिसंक्रमायास्तदाका-
रापत्तौ स्वबुद्धिसंवेदनमितियोगसूत्रात्तदाकारापत्तौ
बुद्धिसमानाकारतापत्तौ सत्याम् अप्रतिसंक्रमाया बु-
द्धावसञ्चारिण्या प्रसङ्गाया अपि चितेः स्वीयोपाधिबु-
द्धिसंवेदनं भवतीत्यर्थः तदुक्तं ।

तस्मिंश्चिद्दर्पणे स्फारे समस्ता वस्तु दृष्टयः ।
इमास्ताः प्रतिबिम्बन्ति सरसीव तटद्रुमाः ॥

इति । तथा च चेतने प्रतिबिम्बनादेव बुद्धिवृ-
त्तितद्विषययोर्भानं मरुमरीचिकाध्यस्तजलस्येव मरी-
चिना प्रकाशनमिति । न ह्यन्यथा विभोश्चित्स्वरूप-
स्यात्मनः सदा सर्वसंयोगेन कादाचित्कं परिच्छिन्नं च
विषयसंवेदनं केनाप्युपपादयितुमञ्जसा शक्यते । अ-
स्मदुक्तप्रकारे तु बुद्धिवृत्तेः कादाचित्कत्वेनाप्रतिब-
म्बात् विषयप्रतिबिम्बस्य कादाचित्कत्वं परिच्छिन्नत्वं
चोपपद्यते *उपाधीनां च यावदात्ममाबिम्बिततया
तत्प्रतिबिम्बस्यानादित्वमिति यश्च बुद्धौ चेतनस्य प्र-
तिबिम्बनं तद्बुद्धावहमितिप्रत्ययस्य विषयः तथा सत्या-
त्मनि बुद्धिधर्मस्यारोपे च प्रयोजकम् दर्पणादौ प्रतिबि-
म्बद्वारैव सुखादिषु दर्पणमालिन्याद्यारोपदर्शनात् स-
त्त्वोपाधौ चेतनस्य प्रतिबिम्बो न बुद्धितद्विषयभाने प्र-
योजकः[१]*यथा च सन्निकर्षसाम्ये ऽपि चक्षूरूपमेव गृ-

(१) अयं पाठः पुस्तकान्तरे दृश्यते।

ह्णाति न रसं तथैव सर्वसंयुक्तो ऽप्यात्मा स्वबुद्धिवृत्ति-मेव साक्षाद् गृह्णाति नेतरदिति फलबलात्क्लृप्तम् अ-र्थाकारतयैव चार्थग्रहणं सा च कूटस्थे प्रतिबिम्बान्नान्य द्युक्ता अतो बुद्धिवृत्तेरेव चेतने साक्षात्प्रतिबिम्बनसा-मर्थ्यं नेतरस्येत्यपि कल्प्यते बुद्धिवृत्तेरेवाज्ञातसत्त्वाभा-वान्नेतरस्येति तस्मादर्थोपरक्तवृत्तिस्फुरणार्थं चेतने त-त्प्रतिबिम्बः सिध्यति । ननु वृत्तिरेव चैतन्यस्य विष-यताख्यः संबन्धो ऽस्तु लाघवात्किमर्थं चेतने प्रतिबिम्बः कल्प्यतइति चेन्न, अर्थसारूप्यस्यैव ग्रहणरूपतया बुद्धि-स्थले सिद्धत्वाच्च किं चोक्तैर्योगसूत्रादिभिः प्रतिबिम्ब-सिद्धौ केवलतर्का अप्रतिष्ठा दोषपराहता एव संदिग्धा-र्थे एव न्यायप्रवृत्तेरिति। तदेवं चैतन्ये वृत्तिबिम्बः सिद्धः यच्च बुद्धौ चेतनस्य प्रतिबिम्बनं तद्बुद्धेश्चिच्छायापत्ति-रित्युच्यते तच्च बुद्धेर्घटाद्याकारतावच्चैतन्याकार-परिणामः स च चैतन्यभानार्थं कल्प्यते साक्षात्स्वद-र्शने कर्मकर्तृविरोधात् तदेव चात्मनि बुद्धिवृत्त्यारोपे च प्रयोजकं दर्पणादौ मुखादिप्रतिबिम्बद्वारैव मुखा-दिषु दर्पणमालिन्याद्यारोपदर्शनात् उपाधौ चेतनस्य प्रतिबिम्बस्तद्विषययोर्भासक इति केचित्[1] तन्न प्रति-बिम्बस्य तुच्छतया भासकत्वायोगात् आरोपितवन्हे-र्दहनपचनादिकार्यादर्शनात् यश्च सूर्यादिप्रतिबिम्बे ऽपि प्रकाशो दृश्यते स किरणौपाधिकः न च बुद्धि-

(१) अयंपाठः पुस्तकान्तरे नास्ति ।

गतप्रतिबिम्बएव चेतनविषययोः संबन्धविधया भान-
प्रयोजकोऽस्त्विति वाच्यम्, जलगतप्रतिबिम्बादीनां
सूर्यतत्प्रकाशयोः सम्बन्धत्वादर्शनात् । प्रकाशके प्रका-
श्यप्रतिबिम्बस्य संबन्धविधया भानहेतुत्वं तु मरीच्यु-
दकादौ यतः संशयस्थले अणोरपिविशेषस्याध्यवसा-
यकरत्वात् दृष्टानुसारेण चेतनगतप्रतिविम्ब एव भान-
हेतुरिति जीवानां च सर्वेषामेव विभुत्वे ऽपि स्वस्वो-
पाधिभिरेव परस्परप्रतिबिम्ब इत्यत्रानादित्वान्न का-
प्यनुपपत्तिरिति । तदेतद्बुद्धिपुरुषयोः परस्परप्रति-
बिम्बनं वेदान्तिभिः परस्पराध्यास इत्युच्य-
ते। यत्तु अनयैव रीत्या चैतन्ये ऽध्यस्ततया जगतः प्र-
कृतिपर्यन्तस्य सिद्धत्वाच्चिदेवैकं तत्त्वम् अन्यत्सर्वं दृ-
श्यजातं मरीच्युदकादिवत्तुच्छमित्याधुनिका विवर्त्त-
वादिनो ऽभ्युपगच्छन्ति । तन्न । तथापि बिम्बरूपा-
णां विषयाणामेव प्रतिबिम्बरूपेणैव भानात् प्रतिबि-
म्बरूपतया चैतन्ये बाधे ऽपि स्वतो बाधाभावादिति त-
दुक्तं सांख्ये सदसद्बाधाबाधाभ्यामिति । एतेनात्मस्व-
रूपमपि करतलामलकवत्प्रतिपादितं तथा हि । य-
देतद्घटपटाद्याकारैरवभासमानं चैतन्यम् एतदेवा-
कारविवेकेनात्मतत्त्वं भवति स्वप्रतिबिम्बितमुखादि-
विवेकेन दर्पणतत्त्वमिव तदा द्रष्टुः स्वरूपे ऽवस्थान-
मिति योगसूत्रात् । तदा वृत्तिनिरोधकाले स्वरूपाव-
स्थितिश्चेतनस्येत्यर्थः । तथा चोक्तम्

अनाप्ताखिलशैलादिप्रतिबिम्बे हि यादृशी ।

स्याद्दर्पणे दर्पणजा केवलात्मस्वरूपिणी ॥
जगत्त्वमहमित्यादौ प्रशान्ते दृश्यसंभ्रमे ।
स्यात्तादृशी केवलता स्थिते द्रष्टर्यवीक्षणे ॥

इति दृश्यसम्भ्रमे दृश्यादर्शे दृश्याकारबुद्धिवृत्ताविति यावत् यच्चैतत्पुरुषे विषयोपरक्तं बुद्धिस्फुरणमुक्तम् एतदेव प्रमाणस्य फलं प्रमेति चोच्यते। पुरुषार्थं हि करणानां प्रवृत्तिरिति । तदेतदुक्तं पातञ्जलभाष्ये व्यासपादैः फलमविशिष्टः पौरुषेयश्चित्तवृत्तिबोध इति अविशिष्टो वृत्त्या सह समानाकारो वृत्तेः प्रकाशः पुरुषनिष्ठः फलमित्यर्थः । इदं च फलं सांख्यादिभिश्चैतन्यप्राधान्येनोच्यत इति कृत्वा तैर्ज्ञानस्वरूप एवात्मोच्यते । वैशेषिकादिभिस्तु ज्ञानस्योत्पत्तिविनाशप्रत्ययानुरोधात् यथोक्तप्रतिबिम्बप्राधान्येनैव ज्ञानाख्यं फलमुक्त्वा तस्यात्मधर्मत्वमुच्यते अहं जानामीतिप्रत्ययानुरोधात् अस्मदुक्तफलं चानुव्यवसाय इति तैरुच्यतइति विशेषो मन्तव्यः । या चेयं ज्ञानोत्पत्तिप्रक्रिया बहिर्विषयेष्ववधारिता एषैवात्मन्यपि प्रत्येतव्या । एकरूपकल्पनायाः सर्वतौचित्यात् । तथा हि । शास्त्रादिना योगजधर्मेण वा बुद्धेस्तमोऽभिभवे सति निर्मलायां बुद्धावात्माकारा वृत्तिर्जायते अहं ब्रह्मास्मीत्यादिरूपा सा प्रमाणम् । सा च वृत्तिर्जायमानैव चेतने प्रतिबिम्बिता सती भासते तदेतत्पुरुषनिष्ठं फलमात्मज्ञानमुच्यते। घटादिज्ञानाच्चात्मज्ञानस्यायं विशेषो यदात्मतत्त्वाकारवृत्त्या अ-

भिमानो निवर्त्यते घटाद्याकारबुद्धिवृत्तिभिस्तु मिथ्याज्ञानं न नियमेन निवर्त्त्यतइति । चेतनप्रतिबिम्बितबुद्धिवृत्तिव्याप्यमेव बाह्याभ्यन्तरसाधारणं ज्ञेयत्वं बोध्यम्। तत्रैवं ज्ञानप्रक्रियायां कथमात्मज्ञाने कर्मकर्तृविरोधः स्यात् एकस्मिन्नपि यथोक्तज्ञातृज्ञेयभावस्य संभवात् साक्षाच्चैतन्यव्याप्यत्वस्य च घटादावप्यनङ्गीकारात्तस्याप्यात्मनि घटादाविव प्रकारभेदेनाविरोधाच्च यथा सूर्यो बिम्बरूपेण प्रकाशकः प्रतिबिम्बरूपेण च प्रकाश्य इति न कर्मकर्तृविरोधः एवमात्मापि बिम्बरूपेण ज्ञाता भवति स्वगतस्वप्रतिबिम्बरूपेण च ज्ञेय इति प्रकारभेदान्न कर्मकर्तृविरोध इति। कर्मकर्त्तृविरोधस्तु नास्तिकमतेष्वेव पातञ्जलसूत्रेणोपन्यस्तो न तत्स्वाभासं दृश्यत्वादिति तस्य सूत्रस्यायमर्थः तच्चित्तं न स्वाभासं न स्वगोचरवृत्तिं विना स्वग्राह्यं दृश्यत्वात् शब्दादिवदिति अतो न पुरुषे व्यभिचारः विपक्षबाधकश्चात्र प्रकारभेदं विना साक्षात्स्वव्याप्यत्वे कर्मकर्त्तृविरोध इति। यदि चित्तस्यापि स्वज्ञानार्थं करणान्तरकल्पनया विरोधः परिह्रियते तदात्मन एव चित्तनामकरणादस्मन्मतानुप्रवेश इति पतञ्जलेराशयः अत एव यत्प्राचीनाः दृश्यत्वेनात्मत्वं वदन्ति तत्रापीत्थमेव प्रयोगः कर्त्तव्यः, चित्तं नात्मा करणं विना दृश्यत्वात् इच्छादिवदिति। अथ वा घटादयः सर्वे नात्मानो लौकिकप्रमितिविषयत्वात् पटादिवदिति आत्मा

च न लौकिकप्रतिपत्तिविषय इति तस्मादात्मनः फलव्याप्यत्वेऽपि न कर्मकर्तृविरोध इतिसिद्धम् । यच्च परैरुक्तम् आत्मनो ज्ञेयत्वे स्वप्रकाशत्वहानिरिति । तदपि तुच्छम् । आत्मसामान्येऽन्तःकरणादिव्यावृत्त्यर्थमनौपाधिकप्रकाशकत्वात् ।

यथा प्रदीपः पुरतः प्रदीप्तः
प्रकाशमन्यस्य करोति दीप्यन् ।
तथेन्द्रियं चेन्द्रियदीपवृत्त्या
ज्ञानप्रदीप्ताः परवन्त एवेति ॥

मोक्षधर्मादिष्ववगमात् ब्रह्मणश्चासाधारण्येन स्वप्रकाशत्वमनन्याधीनप्रकाशफलोपधानकत्वं "न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारके नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः तमेव भान्त मनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीत्यादिश्रुतिषु" तथावगमादिति । ननु सूर्याद्यात्मनो दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरेकस्य प्रकाशलक्षणस्याभावात् कथं दृष्टान्तः शास्त्रेषूपपद्यतइति चेत् । उभयत्रैव प्रकाशरूपतानुभवादुभयसाधारणं प्रकाशत्वमखण्डोपाधिरेको ऽभ्युपगन्तव्य इति दृष्टान्तोपपत्तिः । परे तु तमोनिवर्तकत्वमेवोभयसाधारणं प्रकाशकत्वमिति । तत्र चैतन्ये तमोनिवर्तकत्वाभावस्य वक्ष्यमाणत्वात् बाह्याभ्यन्तरोभयसाधारणतमस्त्वस्याप्यभावाच्च । चाक्षुषवृत्तिप्रतिबन्धकत्वादेर्दूरत्वादिदोषेष्व-

तिप्रसङ्गादिति । नन्वात्मनो ज्ञेयत्वे "विज्ञातारमरे-केन विजानीया"दितिश्रुतिविरोध इति चेन्न, अस्य वाक्यस्य केन प्रकाशान्तरेण विज्ञातारं लोकं प्रकाशयेदित्यर्थ इति पातञ्जलभाष्ये व्यासपादैरर्थत उक्तत्वात् तथा हि 'परार्थात्स्वार्थसंयमात् पुरुषज्ञान'मिति सूत्रस्य भाष्ये पुरुष एव तु तं प्रत्ययं स्वात्मालम्बनं पश्यति न तु पुरुषप्रत्ययेन बुद्धिसत्त्वात्मना पुरुषो दृश्यते " विज्ञातारमरे केन विजानीया"दितिश्रुतेरितीति । आधुनि, कास्तुस्वकल्पितमात्मारोपत्वं सिद्धान्तोकृत्य स्वप्रकाशलक्षणं रचयन्ति, अवेद्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वमिति । तत्रेदमुच्यते एवं स्वप्रकाशत्वमात्मनः श्रुत्यादिष्वदर्शनादसिद्धमिदं लक्षणम् । स्वप्रकाशशब्दस्यास्मिन्नर्थे यौगिकत्वमपि न संभवति । स्वज्ञेयत्वस्यैव योगतो लाभात् । अपि च वेदनस्य सर्वव्यवहारकारणतया वेद्यत्वाभावे व्यवहारासंभवादप्यसिद्धं लक्षणम् । अस्माभिर्वेदनस्योपपादितत्वेन सर्वशास्त्रविरुद्धकल्पनासहस्रस्यानौचित्यात् । "य एवं वेद" "सदा पश्यन्ति सूरय"इत्यादिश्रुतीनां यथाश्रुतार्थपरित्यागानौचित्याच्च । किं चावेद्यत्वे सति तत्र श्रुत्यादीनां प्रामाण्यं न स्यात् पुरुषगतप्रमाख्यफलाजनकत्वादिति । स्यादेतद्ब्रह्माकारवृत्तेरनुभवाख्यफलाभावे ऽपि पुरुषनिष्ठाया अविद्याया निवृत्तिरेव पुरुषनिष्ठं फलं स्यादिति । अत्रोच्यते । प्रमाकरणस्यैव प्रमाणशब्दार्थतया अविद्यानिवृत्तिरूपफलेन प्रमाणत्वासंभवः । किं च के-

यमविद्या, किं, भ्रमरूपावृत्तिः, किं वा,भ्रमकारणवासना, उत आवरकं तमोद्रव्यं,चक्षुषस्तिमिरादिवत् । अथ वा बौद्धतमः प्रतिबिम्बः, उताविद्याशब्देन भवद्भिः परिभाषितं जगत्कारणमिति । नाद्यः, तस्या बुद्धिधर्मत्वेन तन्नाशस्यापि बुद्धिधर्मतया पुरुषनिष्ठत्वाभावात्, न द्वितीयः(*एते प्रधानस्य गुणास्त्रयस्तुरनपायिन इत्यादिवाक्यैः सत्त्वादिगुणत्रयस्यानात्मनिष्ठत्वेन तन्निवृत्तेरप्यनात्मनिष्ठत्वात् तैमिरिकादिवत्तमोरूपस्य दोषस्य करणनिष्ठत्वाभावाच्च । नापितृतीयः, तन्निवृत्तेः पूर्वोत्पन्नफलत्वासम्भवात्, वृत्तिप्रतिबन्धकतमोद्रव्यनिरासानन्तरमेव बुद्धिवृत्तेरुदयेनात्मनि वेधतमःप्रतिबिम्बस्यापि पूर्वमेव निवृत्तेः न हि बिम्बापगमे प्रतिबिम्बं स्थातुमर्हति । एतेनावरणभङ्गो विद्यायाः फलमित्यपास्तम् दोषनिवृत्त्यनन्तरमेव विद्योदयात् नयनादिरूपकरणानामेव लोके आवरणदोषदर्शनेन भेदावरणदोषाच्च एतेन चाविद्याया आत्मनिष्ठत्वमप्यपास्तम् । विद्याविद्ययोः सामानाधिकरण्यानौचित्याच्च तथा चिन्मात्रत्वश्रुतिविरोधात् "कामादिकं सर्वं मन एवेत्यादिश्रुतिविरोधाच्च । तथा दुःखाज्ञानमलाधर्माः प्रकृतेस्ते तु नात्मन इत्यादिस्मृतिविरोधाच्च । अन्यथा दुःखादीनामप्यात्मधर्मत्वापत्तेश्चेति आत्मन्यविद्येत्यादिश्रुतयश्च कामादिवदौपाधिकाज्ञानपरा इति । नापि चतुर्थः, ज्ञानस्य जगत्कारणनाशकत्वे लौकिकनिदर्शनाभावात् श्रवणाभावाच्च, न वा तत्सम्भवति

एकपुरुषस्यात्मज्ञानेन जगन्नाशे ऽन्यपुरुषाणां तद्दर्शनानुपपत्तेः तस्यैव पुरुषस्य जीवन्मुक्तिदशायां प्रपञ्चदर्शनानुपपत्तेश्च। कारणनाशे कार्यावस्थानानौचित्यात् जीवन्मुक्तस्याप्यविद्यालेशस्वीकारे ज्ञानाज्ञानयोर्नाश्यनाशकभावादिकल्पनायां व्यभिचारात्। दोषादपि जगत्कारणे ऽविद्याशब्दः क्वचित् श्रूयते सो ऽप्यविद्याकारणत्वेनैव[1]) (*असङ्गे कूटस्थे निर्गुणे चात्मनिभ्रमवत् तद्वासनाया अप्यनुपपत्तेः असङ्गे तिमिरादितुल्यावरकासंभवात् किं चावरणं वृत्तिप्रतिबिम्बरूपमेव चक्षुरादीनां तिमिरमेघादिभिर्दृष्टं तच्च कूटस्थनित्यस्य चैतन्यस्य न घटते। न च चैतन्यसंबन्धकमेवावरकत्वं वाच्यं, तस्यापि संबन्धस्य नित्यत्वे प्रतिबन्धासंभवात्कार्यत्वे च लाघवात् बुद्धिवृत्तेस्तत्कारणत्वस्यैवौचित्यात्तद्धेतोरेव तदस्त्विति न्यायात्न तु चैतन्यार्थयोः संबन्धे तमःप्रतिबन्धकं कल्पयित्वा तमोनिवृत्तौ बुद्धिवृत्तेर्हेतुत्वं कल्पनीयं गौरवात्, किं च सुषुप्तिसंमोहवार्द्धकादौ वृत्तिप्रतिबन्धकतया बुद्धावश्यं तमआवरणं कल्प्यम्।

सत्त्वाज्जागरणं विद्याद्रजसा स्वप्नमादिशेत्।
प्रस्वापनं तु तमसा तुरीयं
त्रिषु सन्ततमित्यादिस्मृतेः॥

चक्षुषस्तिमिरादिवत्तमोरूपस्य दोषस्य करणनि-

(१) अयं पाठः पुस्तकान्तरे दृश्यते। प्रथमपुस्तके नास्ति।

ष्ठत्वानुमानाच्च अत उभयत्र तमःकल्पनावैयर्थ्याद्बुद्धावेव तमो नात्मनीति। नापि चतुर्थः, तन्निवृत्तेः पूर्वोत्पन्नत्वेन फलत्वासंभवात् वृत्तिप्रतिबन्धकतमोद्रव्यनिरासानन्तरमेव बुद्धिवृत्तेरुदयो नात्मनि बौद्धतमःप्रतिबिम्बस्यापि वृत्तेः पूर्वमेव निवृत्तेः। न हि बिम्बापगमे प्रतिबिम्बं स्थातुमर्हति नापि वृत्त्यतिरिक्तस्यात्मनि प्रतिबिम्बं स्थातुमर्हति नापि वृत्त्यतिरिक्तस्यात्मनि प्रतिबिम्बो भवति संस्कारादेरपि प्रतिबिम्बापत्त्या साक्षिभास्यता यतः तमोऽपि च घटादिवद्बुद्धिवृत्त्यारूढतयैव चेतने भासते न तु साक्षिभास्यम् अन्यथा प्रलयेऽपि तमोऽनुभवापत्त्या तत्स्मरणापत्तेरिति, एतेनावरणान्तरभङ्गो विद्यायाः फलमित्यपास्तम् आवरणदोषनिवृत्त्यनन्तरमेव विद्योदयात्।

आत्मा नित्योऽक्षरोऽव्यक्त एक क्षेत्रज्ञ आश्रयः।
अविक्रियः स्वदृग्घेतुर्व्यापको सङ्गनावृतः॥

इत्यादिवाक्यै रात्मनोऽनावृतत्वश्रवणाच्च नयनादिरूपकरणानामेव लोके आवरणदोषदर्शनेन बुद्धेरेवावरणदोषाच्च। एतेनाविद्याया आत्मनिष्ठत्वमप्यपास्तम्। विद्याविद्ययोः सामानाधिकरण्यनौचित्याच्च। तथा चिन्मात्रत्वश्रुतिविरोधात्। "कामादिकं सर्वं मन एवे"त्यादिश्रुतिविरोधाच्च। तथा दुःखाज्ञानमला धर्माः प्रकृतेस्ते तु नात्मन इत्यादिस्मृतिविरोधाच्च। अन्यथा दुःखादीनामप्यात्मधर्मत्वापत्तेश्चेति। आत्मन्यविद्या-

दिश्रुतयश्च कामादिवदौपाधिकाज्ज्ञानपरा इति। नापि पञ्चमः, ज्ञानस्य जगत्कारणनाशकत्वे प्रमाणाभावात् लोकसिद्धेन मिथ्याज्ञाननिवृत्तिद्वारेणैव ज्ञानान्मोक्षसिद्धौ जगत्कारणनाशाख्यादृष्टद्वारकल्पनागौरवाच्च। न वा तत्संभवति एकपुरुषस्यात्मज्ञानेन जगन्नाशे ऽन्यपुरुषाणां तद्दर्शनानुपपत्तेः तस्यैव पुरुषस्य जीवन्मुक्तिदशायां प्रपञ्चदर्शनानुपपत्तेश्च। कारणनाशे कार्यावस्थानानौचित्यात् जीवन्मुक्तस्याप्यविद्यालेशस्वीकारे ज्ञानाज्ञानयोर्नाश्यनाशकभावादिकल्पनायां व्यभिचारादिदोषाच्च। परमयुक्त्यनन्तरमपि तदुपभुक्तपृथिव्यादीनां पुरुषान्तरभोग्यताया श्रुतिस्मृतिप्रत्यभिज्ञाभिः सिद्धत्वाच्च। पुरुषभेदेनाविद्याख्यकरणभेदात्प्रतिपुरुषं तत्कार्यजगद्भेदेनानन्तजगत्कल्पनागौरवाच्च किं चैवं प्रत्यभिज्ञादिबाधे क्षणिकविज्ञानशून्यादिवादपर्यवसानमागामिसूत्रादिविरोधश्चेति, नेदं व्यासदर्शनमपि तु सप्तमं प्रच्छन्नबौद्धदर्शनमेवेति, अथाद्वैतश्रुत्यनुरोधाज्जगत्कारणं ज्ञाननाश्यमितिकल्प्यमिति चेन्न, पूर्वापरवाक्यालोचनया द्वैतश्रुतेर्व्याख्यास्यमानत्वादिति। यो ऽपि जगत्कारणे ऽविद्याशब्दः क्वचित्श्रूयते सो ऽप्यविद्याशक्तिमत्वेनात्मनि संसर्गतो ऽध्यस्तत्वेन वा मन्तव्यः[१])'अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या'ति यो-

(१) न्यशीतिपत्रस्थ चिह्नमारभ्य अयं पाठः पुस्तकान्तरे न दृश्यते।

गसूत्रादिभिर्वृत्तिविशेषएवाविद्याशब्दार्थत्वावधारणा-दतो जगत्कारणे द्रव्यविशेषे ऽविद्याशब्दसङ्केतमात्रेण तस्य ज्ञाननाश्यत्वं न सिद्ध्यतीति दिक्। तस्मादविद्यानिवृत्तिर्ज्ञानस्य न पुरुषगतं फलं भवति ज्ञानप्रतिबन्धकत्वेनाविद्यानिवृत्त्यनन्तरमेव ज्ञानोदयात् अविद्यायाः पुरुषनिष्ठत्वाभावाच्च किं तु विद्याख्यबुद्धिवृत्तेः पुरुषनिष्ठो ऽनुभव एव फलं ततश्च पुरुषार्थसमाप्तितश्चित्तनिवृत्त्या मिथ्याज्ञाननिवृत्तितश्च धर्माधर्मानुत्पत्त्या मुक्तिरिति मन्तव्यम्। यच्च

तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः।
नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता॥

इति गीतावाक्यं तमसोज्ञाननाश्यत्वं वदति तत्र अज्ञानशब्दो मिथ्याज्ञानवासनावाची तमःशब्दो मिथ्याज्ञानवाची कार्यकारणयोरभेदात् अविद्यादिक्लेशपञ्चके ऽपि ज्ञानावरकत्वेन तमआदिसंज्ञापञ्चकस्य स्मृतिप्रसिद्धत्वाच्च। यदपि

अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः।
ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः॥
तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम्।

इत्यादिवाक्यं तस्यायमर्थः अज्ञानेन तमोद्रव्येणा ऽज्ञानं सत्त्वद्रव्यमावृत्तप्रतिबद्धवृत्तिकं भवति मलेनेव दर्पणप्रकाशः अतो लोका मुह्यन्ति तमोवृत्ति-

भ्रमवन्तो भवन्ति येषां तु ज्ञानेन सत्त्वेन तत्तमोऽभिभूयते तेषां तत्सत्त्वं परमात्मानं प्रकाशयति करणविद्यया चैतन्यव्याप्योकरोतीति । ज्ञानाऽज्ञानादिशब्दास्तु वृत्तिष्विव तत्कारणसत्त्वादिष्वपि शास्त्रे प्रयुज्यन्ते । सत्त्वं ज्ञानं रजः कर्म तमो ज्ञानमिहोच्यत-इतिमन्वादिवचनादिति । एतेन

अन्धं तमइवा ज्ञानं दीपवच्चेन्द्रियोद्भवम् ।
यथा सूर्यस्तथा ज्ञानं यद्विप्रर्षे विवेकजम् ॥

इत्यत्रापि ज्ञानाज्ञानशब्दौ सत्त्वतमोगुणयोर्द्रव्ययोर्वाचकाविति (*एवं च सति यान्यन्यान्यपि वाक्यान्यनुमानानि च अनाद्यखण्डाविद्यायामाधुनिकैरुपन्यस्यन्ते तानि सर्वाणि तमोगुणपराण्येव तस्य च तमोगुणस्य ज्ञानेन नाशो गुणानां नित्यत्वस्य

विकारजननीं मायामष्टरूपामजां ध्रुवां ।
त्रिगुणां तज्जगद्योनि रनादिप्रभवाप्ययम् ॥

कृतार्थं प्रतिनष्टमप्यनष्टं तदन्यपुरुषसाधारणत्वादित्यादिश्रुतिस्मृतियोगसूत्रसिद्धत्वात् किं तु विषयेन्द्रियसंयोगादिना तस्यापसारणं क्रियते तथा तत्त्वज्ञानिपुरुषं प्रति करणादिविधया या गुणानां विकारशक्तिस्तस्या दाह एव भवतीति दिक्[१]) तस्मात्सत्त्ववृत्तेः प्रागेव सत्त्वेन स्ववृत्तिप्रतिबन्धकतमोगु-

---

(१) अयं पाठः २ पुस्तके ना० ।

णाभिभवो न तु हत्येति सिद्धं योगभाष्ये व्यासैरेवमवधृतत्वात् तथा च सांख्यकारिका 'अन्योन्याभिवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्च गुणा' इति। या चेयं योगसांख्ययोः प्रमाणतत्फलादिप्रक्रिया प्रदर्शिता एषैवाऽत्राऽपि दर्शने ग्राह्या प्रमाणप्रमादिप्रक्रियाया अत्रासूत्रणादविरोधाच्च। स्वकीयतन्त्रानुक्ते ऽर्थे स्वतन्त्राऽविरुद्धस्य परतन्त्रसिद्धान्तस्यैव स्वतन्त्रसिद्धान्तत्वात्। अन्यथा निर्णयासंभवात्। परोक्तमविरोधिचेतिन्यायाच्च प्रतितन्त्रसिद्धान्ततरौ तादृशसिद्धान्तस्य न्यायाचार्यैरपि सूचितत्वाच्च। 'समानतन्त्रसिद्धः परतन्त्रासिद्धः प्रतितन्त्रसिद्धान्त' इति सूत्रेण अत्र प्रतितन्त्रसिद्धान्त इतिलक्ष्यनिर्देशः शेषं लक्षणम्। परतन्त्राऽसिद्ध इति पूर्वसूत्रलक्षितात्सर्वं तन्त्रसिद्धान्ताद्यावर्तकमात्रम् अस्माकं च नास्तिकतन्त्रस्यैव परतन्त्रता नत्वास्तिकतन्त्रस्येति बोध्यम्। अतो ज्ञानोत्पत्तिप्रक्रियायामात्मानात्मविवेके पदार्थनिरूपणादौ च सांख्ययोगोक्तसिद्धान्त एव मन्वादिसमादृततया ग्राह्यो ऽस्मद्दर्शनसूत्राभावात्। तदविरोधेन च न्याशोदिसिद्धान्तो ऽपीति न स्वतन्त्रा का ऽपि रचनाऽनिर्मूला कर्त्तव्या।

य: शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्त्तते कामकारतः।
न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिमिति

स्मृतेः। ऋषिभिश्च वेदान्तानां समुद्र इव दुरवगा-

हतामवधार्य वेदान्तार्था एव संक्षिप्य स्पष्टीकृत्य च भागशः प्रोक्ताः न तु तेष्वाधुनिकवत्स्वतन्त्रा अज्ञा वा अतस्तेषां परस्पराऽविरोधे परस्परानुसारेण चैव वेदान्तमीमांसा व्याससूत्रैरिति विज्ञप्तिः।

एवमेकं सांख्ययोगं वेदारण्यकमेव च।
परस्पराऽङ्गान्येतानि पञ्चरात्रं च कथ्यते॥

इतिमोक्षधर्मवाक्यादिति। सांख्ययोगमिति समाहारः, एवं वेदारण्यकमित्यपि वेदवेदान्तावित्यर्थः अन्यथा एतानीतिबहुवचनासङ्गतेः तथा।

इतिहासपुराणाभ्यां वेदान्समुपबृंहयेत्।
बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रहरिष्यति॥

इत्यादिभारतादिवाक्याच्च। पुरुषमतिदोषात्त्वायात एव विरोधो दृश्यतइति। ईश्वरप्रतिषेधादिना सांख्यादिभिः सह विरोधं पश्चान्निराकरिष्यामः। ये तु वेदान्तदर्शने सांख्यादिभिः सह पारमार्थिकं विरोधं मन्यन्ते तेषां सांख्याद्यनुसारिश्रुतिभिः सहापि विरोधो दुर्निवार इति। तत्रैते संग्रहश्लोकाः।

व्यवहारे वयं योगास्तत्त्वषड्विंशगोचरे।
भेदस्तु वोच्यते बालैरुपासावाक्यमोहितैः॥
पुंप्रकृत्योर्विवेकेन जीवत्वैश्वर्यबाधतः।
चितिमात्रैकरूपात्मवादे सांख्याश्च यादृशाः॥
शक्त्यात्मैक्यानुवादेन परजीवानुमानयोः।

त्रिगुणप्रविभागे च न्यायवैशेषिकानुगाः ॥
वेदान्तोक्तिविचारे तु वयं जैमिनिपक्षगाः ।
पञ्चविंशतितत्त्वानां षड्विंशे प्रविलापनात् ॥
महाप्रलयकालीनं ब्रह्माद्वैतं तदात्मता ।
ब्रह्मणः सृष्टिरित्यादि चास्माकमधिकं मतम् ॥
आर्षज्ञानानि सर्वाणि वेदान्तानां कलाः स्मृताः।
श्रुत्यवान्तरवाक्यानामृते नास्ति ह्यसङ्गतिः ॥
न केवलं ह्यास्तिकानां वादो वेदेष्वपीष्यते ।
उपासनार्थे देहात्मवादो बौद्धो ऽप्यपेक्षितः ॥
याथार्थ्यानीश्वरत्वाभ्यां संवादो ऽत्र हि दूष्यते ॥
तस्मात्स्वतन्त्ररचना त्यक्तव्यात्र मुमुक्षुभिरिति ।
(*प्रमात्रादिसंग्रहश्लोकाश्च ।

प्रमाता चेतनः शुद्धः प्रमाणं वृत्तिरेव च ।
प्रमार्थाकारवृत्तीनां चेतने प्रतिबिम्बनम् ॥
प्रतिबिम्बितवृत्तीनां विषयो मेय उच्यते ।
वृत्तयः साक्षिभास्याः स्युः करणस्यानपेक्षणात् ॥
साक्षाद्द्रष्टृत्वरूपं च साक्षिलक्षणमीरितम् ।
सांख्यसूत्रे ततो गौणं सर्वसाक्षित्वमीश्वरे ॥
इन्द्रियाव्यवधानेन तथा रागाद्यभावतः ।
अथ वेशप्रमा नित्या करणेन न जन्यते ॥
करणाजन्यबोधाख्या साक्षितेशे ऽखिलेष्वतः ।
इति[१]ये त्विदानींतना वेदान्तिनः सांख्ययोगा-

---

(१) अयं पाठः २ पुस्तके ना॰ ।

दीन् विहाय भट्टादिमतानुसारेण व्यवहारं रचयन्ति (*स्वपञ्चसूत्रानुक्तमनाद्यखण्डाविद्यादिकं कल्पयन्ति[१] ते कालदोषेण विपरीततया त्यक्तानादिसेतवों ऽधगोलाङ्गूलं गृहीत्वा ऽतिगम्भीरमपारवेदान्ताब्धिं विविधवौद्धग्राहाकुलं समुत्तितीर्षन्ति । अत्रादौ चतुरध्यायीवाक्यार्थः संक्षेपेणोच्यते प्रथमाध्याये प्रथमपादेन प्रायशो ऽस्पष्टलिङ्गैर्वेदान्तवाक्यैरधिष्ठानरूपमुपाध्युपहितं ब्रह्म विचारणीयं, द्वितीयपादेन च स्पष्टलिङ्गैस्तथाविधमेव ब्रह्म, तृतीयपादेन चोपाधिविवेकाविवेकौदासीन्येन सर्वाधिष्ठानं ब्रह्म एवं हि सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनीत्यादिश्रुतिस्मृतयो व्याख्याता स्युः,तथा"एष त आत्मा अन्तर्याम्यमृतः" तवान्तरात्मा मम च सर्वेषामेव देहिनामित्यादिश्रुतिस्मृत्युक्तं ब्रह्मात्मत्वं चोपपादितं भविष्यतीत्याशयः। यद्धि यस्याधिष्ठातृ आधारश्च भवति तत्तस्यात्मेत्युच्यते अध्यक्षत्वात्स्वरूपत्वात् यथा जीवो लिङ्गदेहस्येति । चतुर्थपादेन च प्रधानादीनां स्वातन्त्र्येण जगत्कारणत्वाभावः प्रधानादिशक्तिवर्गश्च ब्रह्मणः प्रतिपादयिष्यते इतिप्रथमाध्यायार्थः । द्वितीयाध्याये च ब्रह्मकारणत्वे प्रमाणान्तरविरोधपरिहारः, बौद्धमतनिराकरणं, सृष्टिस्थितिसंहारनिरूपणं च,तृतीयाध्याये च जीवस्य संसारानर्थप्रतिपादनपूर्वकत-

(१) अयं पाठः २ पुस्तके ना०।

न्निष्टत्त्युपायं सोपकरणब्रह्मविद्यां तद्विषयभूतमुपाधिविविक्तं ब्रह्मतत्त्वं च विचारयिष्यति । चतुर्थाध्याये च सद्योमुक्तिक्रममुक्तिभेदेन द्विविधं ब्रह्मात्मविद्याफलमिति । तदेवं प्रमाणाविरोधसाधनफलप्रतिपादकाश्चत्वारो ऽध्याया इति । ननु ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं शास्त्रयोनीति कथमुच्यते निर्विकारचिन्मात्रताप्रतिपादकश्रुतिस्मृतिभ्यामुपादानत्वकर्त्तृत्वयोरुभयोरपि प्रतिषेधात् । यथा

निष्क्रियं निष्कलं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम् ।
अमृतस्य परं सेतुं दग्धेन्धनमिवानलम् ॥

साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चेत्याद्याः श्रुतयो विकारकृत्यादिकं ब्रह्मणि प्रतिषेधन्ति । स्मृतयश्च,

सन्निधानाद्यथाकाशकालाद्याः साधनं तरोः ।
तथैवापरिणामेन विश्वस्य भगवान्हरिः ।
प्रोच्यते परमेशानो यः शुद्धो ऽप्युपचारतः ॥
प्रसीदतु स नो विष्णुरात्मा यः सर्वदेहिनाम् ॥

इत्यादय इति । न च कालादिवन्निमित्तकारणत्वमेव जन्मादिसूत्रार्थः संभवति निमित्तकारणतायाः कालादिसाधारण्येन ब्रह्मलक्षणत्वासंभवात् । (*यत इति पञ्चम्या प्रकृतित्वलाभाच्च जनिकर्त्तुः प्रकृतिरित्यनुशासनेन प्रकृतावपादानसंज्ञायाम् अस्या अपादानपञ्चमीत्वात्सूत्रमूलभूतोदाहृतश्रुतौ "यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ती" त्यनेन प्रकृतित्वसिद्धेश्च उपादान

एव कार्यलयादिति[१] न च ब्रह्मणो व्यवहारतो विकारत्वे ऽपि विकारस्य वाचारम्भणमात्रतया विवर्तत्वेन परमार्थतो निर्विकारत्वमेवेति वाच्यम्। व्यावहारिकविकारस्यापि प्राकृततयात्मनि प्रतिषेधात्

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः।
यः पश्यति तथात्मानमकर्त्तारं स पश्यति॥

इत्यादिवाक्यैः। किं च विकारमिथ्यात्वेनाविकारित्वं प्रकृतेरप्यस्तीति कूटस्थनित्यपरिणामिनित्यविभागसिद्धान्ताद्यनुपपत्तिरिति। अपि च वाचारम्भणवाक्येन विकारस्यात्यन्ततुच्छत्वं नोच्यते किंत्वनित्यतया पारमार्थिकसत्यत्वाभाव एव यतो विकारो वाचारम्भणं नामकार्यः पश्चाच्च नाममात्रावशेषो भवति।

वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्ममे नामैवेनं जहातीतिश्रुतिस्मृतिभ्यामतो विकारो मृत्तिकेत्येव कारणरूपेणैव सत्यं नित्यं न तु विकार इतीति तद्वाक्यार्थत्वादिति तथा चैवंविधवाक्यैरनित्यत्वमात्रबोधनान्न विवर्तवादः किं तु परिणाम एवेति ब्रह्मण उपादानत्वं न संभवति तस्मात्स्वोपाधेः सूर्यवत्साक्षितामात्रेण ज्ञानद्वारैव निमित्तकारणं ब्रह्म सर्वाणि चोपादानत्वादिवाक्यानि प्रधानादिपराण्येवेति न ब्रह्मकारणत्वं शास्त्रयोनीति तमिमं पूर्वपक्षं समाधत्ते।

---

१) अयं पाठः २ पुस्तके ना०।

तत्तु समन्वयात् ॥

तत्पदं व्यवहितपरामर्शार्थं तुशब्दः पूर्वपक्षप्रतिषेधार्थः तद्ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकारणत्वं तु समन्वयात् अस्य जगतः कारणरूपे ब्रह्मणि समनुगतत्वात् ब्रह्मणश्च कारणरूपेण जगति समनुगतत्वादुपपद्यतइति शेषः तथा चाधिष्ठानरूपोपादानकारणत्वं जन्मादिसूत्रेणोक्तमित्याशयः[१] (*यत्राविभक्तं येनोपष्टब्धं सदुपादानकारणं कार्याकारेण परिणमते तदेवा[२]धिष्ठानकारणं तच्चाविकारिणोऽपि जन्मादिसूत्रे गगनवाय्वादिदृष्टान्तेनास्माभिः प्रतिपादितं[३] ब्रह्मण औपाधिके च कर्तृत्वविकारित्वे पश्चादुपपादयिष्यामः। नन्वस्य सूत्रस्य यथोक्तार्थः कथमवधृत इति चेत् उत्तरसूत्रात् उत्तरसूत्रे हि "तदैक्षतेति" श्रुत्या ब्रह्म प्रसाधयिष्यति अतस्तच्छ्रुत्युपक्रमवाक्यस्य "सदेव सोम्येदमग्र आसीदि"त्यस्यार्थ एव तत्रत्यप्रयोजने नावोच्यतइत्युन्नीयते आकाङ्क्षितत्वात्तेन च वाक्येन प्रलये सदनुगततया जगदवस्थानेन वक्ष्यमाणजगत्कारणत्वं कूटस्थस्यापि ब्रह्मण उपपादितम् अतोऽनेनापि सूत्रेण ते-

(१) तत्र च प्रमाणानि आधारमानन्दमखण्डबोधं यस्मिन् लयं याति पुरत्रयं चा "एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चेत्यादिश्रुतयः इति २ पु॰ पा॰।

(२) अयं पाठः २ पु॰ ना॰।

(३) अधिष्ठानाधिष्ठेययोः परस्परसमन्वये च श्रुतयः यथा "यत् प्रत्यभिसंविशन्तीति २ पुस्तके पाठः

नैव हेतुना तदेवोपपाद्यतइत्युचितं, किं च जन्माद्यस्य यतो ऽन्वयादितरतश्चेति भागवतोपक्रमवाक्येऽपि अन्वयहेतुना ब्रह्मणो जगत्कारणत्वमुपपादितम् अतो ऽत्र तत्समानार्थतोचिता तद्वाक्यस्य चायमर्थः प्रलये तत्रैवान्वयात् सर्गकाले च तत एव विभागादस्य जगतो जन्मादि यतः यदुपादानकं तत्सत्यं धीमहि इति अत्र सूत्रे समुपसर्गादाकाङ्क्षायोग्यतायां च परस्परान्वये तात्पर्यमिति विशेषः परस्परान्वये च श्रुतयः "सर्वभूतादिवासंपङ्कृतेषु च वसत्यपि। सर्वानुग्राहकत्वेन तदस्म्य ऽहं वासुदेवः यत्परं ब्रह्म सर्वात्मा सर्वस्यायतनं महत् यः सर्वस्मिंस्तिष्ठन्सर्वान्तर इत्याद्याः। स्मृतयश्च।

यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति।
तत एव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा॥

मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरमित्याद्याः। ब्रह्मणि प्रपञ्चसमन्वयप्रकारश्चोक्तो ब्रह्माण्डपुराणे।

स्थूलं विलाप्य करणे करणं निदाने।
तत्कारणं करणकारणवर्जिते च॥
इत्थं विलाप्य यमिनः प्रविशन्ति यत्र।
तं त्वां हरिं विमलबोधघनं नमामीत्यनेन॥

अस्यायमर्थः निर्गुणब्रह्मचिन्तनकाले योगिन आदौ स्थूलं विकारजातं करणे महदादिसप्तके प्रकृ-

तिविकृतिरूपे मनसा विलापयन्ति तेषां करणत्वं च स्थूलोत्पादने प्रकृतेर्द्वारत्वात्ततस्तत्करणजातं निदाने आदिकारणे प्रकृतौ विलापयन्ति लयं चिन्तयन्तीत्यर्थः एवं सर्वत्र तां च प्रकृतिं गुणत्रयरूपिणीं नित्यामपि निर्व्यापारतया गर्तस्थमृतसर्पवत् करणकारणविविक्ते चिन्मात्रे ब्रह्मणि विलापयन्ति एवं जडवर्गं विलाप्य स्वयमप्यंशांश्यविभागेन मनसा विलीयन्ते समुद्रादौ नद्यादिवत् उपाधिविलये तत्कृतविभागनिवृत्तेरिति । यस्मिन इति पुरुषसामान्योपलक्षकम् । अत्र लयो नात्यन्तोच्छेदः किं तु विकाराणां प्रकृतावव्यक्ततयाऽवस्थानं प्रकृतिपुरुषयोश्च ब्रह्मणि सुषुप्तवन्निर्व्यापारतयावस्थानमितिबोध्यम् । मधु मधुकृतो निष्टिष्यन्ति नानात्मनां वृक्षाणां रसान्समवहारमेकतां रसं गमयन्ति ते यथा तत्र न विवेकं लभन्तइत्यादिश्रौतदृष्टान्तैः प्रलयकाले ब्रह्मण्यविभक्ततया सर्ववस्त्ववस्थानसिद्धेः ।

ब्रह्माप्येति प्रपञ्चो ऽयं रूपं हित्वा तु वैकृतं ।
जहाति कठिनावस्थां जलधौ लवणं यथा ॥
आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् ।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः ॥

इत्यादिस्मृतेश्चेति ब्रह्मचेतनस्य तु लयो नास्ति"आत्मा वा इदमेक एवाग्रआसीन्नान्यत्किं चन मिष"दित्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्मणो विश्वावभासनरूपव्यापारस्य प्रल-

येऽपि सत्त्वात् ईश्वरोपाधौ विश्वाकारवृत्तेर्नित्यत्वात् इच्छाकृतिवत्। अन्यथा विश्वनिर्माणानुपपत्तेः। ईश्वरे ज्ञानेच्छादीनां कर्तृभावेऽपि स्वयमुत्पत्त्यङ्गीकारे प्रकृतिस्वातन्त्र्यप्रसङ्ग ईश्वराभ्युपगमवैयर्थ्यं च सर्गाद्युत्पन्नजीवस्यैव स्वयमिच्छादुत्पत्त्यभ्युपगमौचित्यात्। न चैवं प्रलयेऽपीश्वरोपाधौ वृत्तीच्छाद्यभ्युपगमे तेषां तदाधारप्रकृतेश्च कथं लय उपपद्येतेति वाच्यम्। सृष्टिप्रभृतिव्यापारशून्यतया मृतसर्पवद्ब्रह्मचेतनेऽवस्थानादिति। नन्वीश्वरस्योपाधिरस्तीत्यत्र किं प्रमाणमिति चेत् उच्यते।

कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वरः।
न तस्य कार्यं करणं च विद्यते
स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च।
मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्।
अस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत्॥

इत्यादिश्रुतयः (*कौर्मवाक्यं च।

एकाशक्तिः शिवैकोऽपि शक्तिमानुच्यते शिवः।
शक्तयः शक्तिमन्तोऽन्ये सर्वे शक्तिसमुद्भवाः॥
यामधिष्ठाय योगेशो देवदेवो निरञ्जनः।
प्रधानाद्यं जगत्कृत्स्नं करोति विकरोति च॥
प्रधानपुरुषे सैषा महादेवैकसाक्षिणी॥
सदा शिवा वियन्मूर्त्तिर्विश्वमूर्तिरमूर्त्तिका।
शक्तिशक्तिमतोर्भेदं पश्यन्ति परमार्थतः॥

अभेदं चानुपश्यन्ति योगिनस्तत्त्वचिन्तकाः।
इति तथा।

प्रोच्यते परमेशानो यं शुद्धो ऽप्युपचारतः।
प्रसीदतु समो विष्णुरात्मा यः सर्वदेहिनाम्[१] ॥
चतुर्विंशतितत्त्वानि मायाकर्मगुणा इति।
एते पाशाः पशुपतेः क्लेशाश्च पशुबन्धनाः ॥
एतेषामेव पाशानां मायाकारणमुच्यते।
मूलप्रकृतिरित्युक्ता सा शक्तिर्मयि तिष्ठति ॥
शिवस्य परमा शक्तिर्नित्यानन्दमयी ह्यहम्।
स्वेच्छयैवावतारो ऽत्र नैव चान्यवशात्मितः ॥
इच्छाशक्तिरहं राजन् ज्ञानशक्तिरहं पुनः।
क्रियाशक्तिः प्राणशक्तिः शक्तिमान्भगनेत्रहा ॥

इत्यादीनि पराशरशिवप्रकृत्यभिमानिपार्वतीनां वाक्यानि च तथा प्रकृष्टसत्त्वोपादानादीश्वरस्य शाश्वतिक उत्कर्षइतियोगभाष्यं च ब्रह्मण उपाधौ प्रमाणानि। तथा "साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च" 'द्रष्टा दृशिमात्र' 'आह च तन्मात्र' मित्यादिश्रुतियोगसूत्रवेदान्तसूत्राणि च। न हि चिन्मात्रस्योपाधिद्वारतां विना इच्छादिकं सो "ऽकामयत तदात्मानं स्वयमकुरुते"-त्यादिप्रत्युक्तं संभवतीति। स्वाभाविकीति स्वीयोभावः पदार्थः। स्वभावः प्रकृतिः स्वभावस्तु प्रवर्त्ततइति स्मृतेस्तदीयेत्यर्थः। शिववाक्ये चांशभेदेनैकस्या एव प्रकृते-

---

(१) अयं पाठः २ पु॰ ना॰।

हित्वमभिप्रेत्य चतुर्विंशतितत्त्वाद्भेदेनेश्वरोपाधिर्माया-ख्य उक्तः जीवेश्वरोपाध्यो*रत्यन्तभेदे[१] अस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगदित्युक्तवाक्यस्याञ्जस्येनानुपपत्तिः। तत्र क्लेशादिवासनामलिनसत्त्वं जीवोपाधिः तस्य नित्यत्वेऽपि बाह्यसत्त्वसंभेदेन कार्यतया परिणतस्यैव ज्ञाना-दिहेतुत्वाज्जीवस्य कार्योपाधिः नित्यविशुद्धसत्त्वं चे-श्वरोपाधिरिति विभागः।

सत्त्वादयो न सन्तीशे यत्र च प्राकृता गुणाः।
स शुद्धः सर्वशुद्धेभ्यः पुमानाद्यः प्रसीदतु॥
इति स्मृतेः। प्राकृताः प्रकृतिकार्यभूता इत्यर्थः।
तत्र यः परमात्मा हि स नित्यं निर्गुणः स्मृतः॥
कर्मात्मा पुरुषो योऽसौ बन्धमोक्षैः स युज्यते।
स सप्तदशकेनापि राशिना युज्यते च सः॥

इति मोक्षधर्मादिषु गुणाभिमानप्रतिषेधः न-त्विच्छादिप्रतिषेधकः ब्रह्मणीच्छादिश्रवणादिति। मा-याशब्दश्च प्रकृतिवाची मायां तु प्रकृतिं विद्यादित्या-दिश्रुतिभ्यः प्रकृत्या सर्वमेवेदं जगदन्धीकृतं विभो।

त्वं वैष्णवी शक्तिरनन्तवीर्या
विश्वस्य बीजं परमासि माया।
तस्य सर्वजगन्मूर्तिःशक्तिर्मायेति विश्रुतेति[२]॥

मोक्षधर्ममार्कंडेयकूर्मपुराणेभ्यश्च लोके व्यामोह-

(१) रत्यन्तभेदइति २ पु० पाठः।
(२) कूर्म पु० अ० १२ श्लो० १९।

कशक्तिषु मन्त्रादिष्वेव मायाशब्दप्रयोगाच्चेति । ननु सत्त्वस्य कथमिच्छादिधर्मकत्वमुपपद्येत सत्त्वादीनां सुखादिरूपत्वेनाद्रव्यत्वादिति चेन्न ।

सत्त्वं लघुप्रकाशकमिष्टमुपष्टम्भकं चलं च रजः ।
गुरुवरणकमेव च तमः प्रदीपवच्चार्थतो वृत्तिः ॥

इति सांख्यकारिकायां गुरुत्वादिगुणैः सत्त्वादीनां द्रव्यत्वसिद्धेरिति । तदेवं समन्वयसूत्रेणाविकारिचिन्मात्रस्याऽपि ब्रह्मणोऽधिष्ठानत्वेन जगदुपादानत्वमुपपादितम् *इदमेवमूलकारणत्वं त्वतन्त्रकारणत्वादिशब्दैरुच्यतइति[1](*ननु तथापि "तदात्मानं स्वयमकुरुत तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियत इति श्रुतिभ्यामुक्तयोर्विकारकर्तृत्वयोरनुपपत्तिरिति चेन्न । तादृशवाक्यानामौपाधिकविकारकृत्ययोस्तात्पर्यात् जीववत्परमात्मनोऽपि शरीरद्वयवत्वात् यस्य सर्वंशरीरमित्यादिश्रुतीनां गौणत्वाऽनौचित्यात् तत्र कृत्याधारतया नित्यं विशुद्धसत्त्वं सूक्ष्मशरीरं साक्षात्प्रयत्नजन्यक्रियारूपचेष्टाश्रयतया चेतरसत्त्वादयस्थूलशरीरं चेष्टाश्रयः शरीरमितिन्यायसूत्राच्चेष्टाश्रयत्वं सुखरूपार्थाश्रयत्वं वा शरीरत्वमिति तत्सूत्रार्थः शास्त्रेषु चेन्द्रियाश्रयरूपमेव ब्रह्मणः शरीरं प्रतिषिध्यते अनर्थहेतुत्वात्कार्यत्वाच्चेति[2] परे तु ब्रह्मणः साक्षादुपादान-

(१) इति २ पु० अधिकः पाठः ।
(२) अयं पाठः २ पुस्तके ना० । ।

॥ श्रीः ॥

विज्ञप्तिः ।

१ अस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्त्रेषु एकः स्तबको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते ।

२ एकस्मिन् स्तबके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।

३ प्राचीना दुर्लभाश्चाऽमुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन,व्याकरण,धर्मशास्त्र, साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते ।

४ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठालयाऽध्यापकाः पण्डिता अन्ये-च शास्त्रदृष्टयो विद्वांसः एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति ।

५ भारतवर्षीयै, ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्राहकैर्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम् मुद्राः ७ आणकाः ८ ।

६ कालान्तरे प्रतिस्तबकं „ „ १ „ ०

७ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति ।

८ साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः— मुद्रिताः स्तबकाः

(१) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता	(संस्कारः)	२
(२) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः	(व्याकरणम्)	१०
(३) श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया व्याख्यया सहितम् सम्पूर्णम् ।	(मीमांसा)	१०
(४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् विशिष्टाद्वैत-दर्शनप्रकरणम् श्रीमल्लोकाचार्य्यप्रणीतम् । श्रीनारायणतीर्थ विरचित भाट्टभाषा प्रकाश सहितम् । (सम्पूर्णम्)	(वेदान्तः)	२
(५) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः	(ज्योतिषः)	१
(६) भाट्टचिन्तामणिः महामहोपाध्यायः श्री गागाभट्ट विरचितः ।	(मीमांसा)	२
(७) न्यायरत्नमाला—श्रीपार्थसारथिमिश्रविरचिता ।	(मीमांसा)	२
(८) ब्रह्मसूत्र भाष्यम्—वादरायण प्रणीत वेदान्त सूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञानभिक्षु कृत व्याख्यानम् ।	(वेदान्त)	१

९ अग्रे मुद्रणीयत्वेनाभीप्सितौ ग्रन्थौः—

न्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधभट्टारकाचार्यप्रणीतः आचार्यचित्सुखमुनिविरचित व्याख्यासहितः । (वेदान्त) (यन्त्रस्थः)

विधिरसायनम् । अप्पयदीक्षितकृतम् । (मीमांसा)

एतदन्यानि कानि चित्पुस्तकानि अपेक्ष्यन्ते चेदस्मत्कार्यालय-पुस्तकानां मुद्रिता महती सूची आणकार्धं संप्रेष्य द्रष्टव्या ।

पत्त्रादिप्रेषणस्थानम् } कार्याध्यक्षः-हरिदासगुप्तः, चौखम्बा- संस्कृतपुस्तकालयस्य बनारस सिटी ।

No. 31] [Price Rupee one.

THE

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

ब्रह्मसूत्रभाष्यम् ।

(श्रीमद्बादरायणप्रणीतवेदान्तसूत्रस्य यतीन्द्रश्रीमद्विज्ञानभिक्षुविरचितम् विज्ञानामृताख्यं व्याख्यानम्)

BRAHMA SUTRA

WITH ITS COMMENTARY VIGGYANAMRITA

BY

SRI VIGGYANA BHIKSHU.

EDITED BY

PANDIT MUKUNDDA SHASTRI,

of the Government Sanskrit-College, Benares.

FASCICULAS II.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBA SANSKRIT BOOK-DEPOT:

BENARES.

AGENT:--OTTO HARSASSOWITZ, LEIPZIG:

Printed at the Vidya Vilas Press,

BENARES.

1900.

श्रीः ।

—*—

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्त्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तबकः—३१

त्वेऽपि कार्याणां शुक्तिरजतवद्विवर्त्तरूपतया ब्रह्मणो न विकारित्वमित्याचक्षते, तथा हि कार्याणि तावत्परमार्थतो न सन्त्येव "वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं" "न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः। न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थते" त्यादिश्रुतेः।

तस्माद्विज्ञानमेवास्ति न प्रपञ्चो न संसृतिः।
अज्ञानेनावृतं लोके विज्ञानं तेन मुह्यति[1] ॥
एवं छत्रशलाकादिपृथग्भावो विमृष्यताम्।
क्व यातं छत्रमित्येष न्यायस्त्वयि तथा मयि[2] ॥

इति कूर्मविष्णुपुराणादिभ्यः।

गुणानां परमं रूपं न दृष्टिपथमृच्छति।
यत्तु दृष्टपथं प्राप्तं तन्मायेव सुतुच्छकम् ॥

इतिपातञ्जलभाष्यस्यात् व्यासधृतवाक्याच्च अत एव न्यायाचार्यैरपि विकारमिथ्यात्वं विचारतः प्रतिपादितं 'बुध्या विवेचनात्तु भावानां याथात्म्यानुपलब्धिस्तन्त्वपकर्षणे पटसद्भावानुपलब्धिवत्तदनुपलब्धिः। स्वप्नविषयाभिमानवदयं प्रमाणप्रमेयाभिमानः। मायागन्धर्वनगरमृगतृष्णावच्च। बुद्धेश्चैवं निमित्तसद्भावोपलम्भात्। तत्त्वप्रधानभेदाच्च मिथ्याबुद्धेर्द्वैविध्योपपत्तिरित्यादिसूत्रैरिति। तत्त्वतो

---

(१) कूर्मपु० उ० अ० २ श्लो० ३८।
(२) विष्णुपु० अं० २ अ० १३ श्लो० २।

मिथ्याबुद्धिःकार्येषु । कार्याणां व्यावहारिकसत्त्वेऽपि परमार्थतोऽसत्त्वात्प्रधानतो मुख्यतस्तु मिथ्याबुद्धिः शशशृङ्गादिषु । तेषां सर्वथैवासत्त्वादिति विभाग इत्यर्थः एतेषां च सूत्राणां पूर्वपक्षतया व्याख्यानमपव्याख्यानमेव एषां सूत्राणां श्रुतिस्मृत्यनुसारित्वात् । (*स्पष्टं सिद्धान्तसूत्रानुपलम्भाच्चेति[1] यच्च द्वितीयाध्याये गौतमाचार्यैरवयवो व्यवस्थापितः तद्व्यवहारत एव उदाहृतसूत्राणि च तत्त्वज्ञानपरीक्षाप्रकरणस्थानीति न पूर्वापरविरोधाशङ्का तथाचोक्तं

न सूरयो हि व्यवहारमेतं ।
तत्त्वावमर्षेण सहामनन्तीति ॥

तस्मात् श्रुतिस्मृतिन्यायैर्विकारमिथ्यात्वं सिद्धम्, अतो न मिथ्याविकारैर्विवर्त्तरूपैर्ब्रह्मणो निर्विकारचिन्मात्रतायाः परमार्थिक्या विरोध इति, अतोमदुक्तावतारिकां परित्यज्य स्वकल्पितसिद्धान्तानुसारेण सूत्रमिदं तेऽन्यथा व्याचक्षते । तत्र तां व्याख्यां पश्चान्निराकरिष्यामः । यत्तावद्विकारासत्यत्वमुक्तं तदस्माभिरप्यभ्युपगम्यते । कूटस्थनित्यस्यैव पारमार्थिकसत्त्वात्सर्वदैवासत्ताविरहात् न तु प्रकृतितद्विकारयोः । (*यत्तु कल्पान्तरेणापि नान्यसंज्ञामुपैति वैपरिणामादिसंभूतां तद्वस्तुदृत्तयः तच्च[2] ।

---

(१) अयं पाठः २ पुस्तके ना० ।
(२) अयं पाठः २ पु० ना० ।

वस्त्वस्ति किं कुत्र चिदादिमध्य ।
पर्यन्तहीनं सततैकरूपम् ॥
यच्चान्यथा त्वं द्विज याति भूयो ।
न तत्तथा तत्र कुतो हि तत्त्वम् ॥

इति विष्णुपुराणादिभ्यः । विशेषस्त्वयान् यन्नैवह्निर्विकाराणां शुक्तिरजततुल्यत्वमिष्यते ऽस्माभिस्तु असत्तामात्रांशे शुक्तिरजतस्वप्नादेर्दृष्टान्तत्वमिष्यते। नत्वत्यन्तासत्त्वे ऽपि वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवदित्यागामिसूत्रात्। स्वाप्नवस्तूनामपि कनककुण्डलवन्मनःपरिणामतया तुच्छत्वस्य निराकरिष्यमाणत्वाच्च । बाह्यविषयसत्त्वासत्त्वाभ्यामेव च जाग्रत्स्वप्नयोर्वैधर्म्यमिति । ‘सदसत्ख्यातिर्बाधाबाधाभ्यामिति’कपिलसूत्रादपिप्रपञ्चस्य नात्यन्ततुच्छत्वं । सदसद्रूपत्वमेव च व्यावहारिकसत्त्वम् इदमेव च व्यावहारिकसत्त्वं नैयायिकादयो ऽनित्यत्वपरिणामित्वलयत्वादिकं वदन्ति (*प्रपञ्चस्यानिर्वचनीयत्वं तु पारमार्थिकसदसद्भ्यां कूटस्थस्याशशशृङ्गाभ्यां विलक्षणत्वमिति[1] । ननु विरुद्धं सदसत्त्वं कथमेकत्रोपपद्येतेति चेन्न, एकधर्मेण सत्त्वदशायां परिणामिवस्तूनामतीतानागतधर्मेणासत्त्वात् । तथा हि वक्ष्यत्याचार्यः सत्त्वाच्चावरस्य असद्व्यपदेशादिति चेन्न, धर्मान्तरेण वाक्यशेषादितिसूत्राभ्यामत एव गौतमाचार्यो ऽपि मिथ्याबुद्धेर्द्वैविध्यमुक्तवान् घटादयो

(१) अयं पाठः २ पुस्तके ना० ।

हि अनागताद्यवस्थासु व्यक्ताद्यवस्थाभिर्बाध्यन्त इति। घटादयो मिथ्याशब्देनोच्यन्ते विद्यमानधर्मैश्च तदानीं न बाध्यन्तइति सत्या इत्यप्युच्यन्ते। एतेन सत्कार्यवादोऽप्युपपादितः सर्वेषां सदसद्रूपत्वादिति। या च वाचारम्भणश्रुतिः सा अवयवविभागे सति विकाराणां नाममात्रत्वं वदति उपादानस्यैव च तदपेक्षया तदानीं सत्यत्वं वदति अन्यथा मृद्विकारादिदृष्टान्तासिद्धिदोषात् न निरोध इति श्रुतिरपि पारमार्थिकसत्यत्वमेव प्रतिषेधति (*आत्मनो ऽनिरोधादिकं वा प्रकरणात् एवं न्यायसूत्राण्यपि नित्यत्वरूपमेव याथार्थ्यं निराकुर्वन्ति अन्यथाकार्यकारणभावादिप्रतिपादनविरोधात्[१] यानि च वाक्यानि प्रपञ्चज्ञानस्य भ्रमत्वं वदन्ति तान्यपि कारणेषु (*आद्यन्तयोर्विकाराभावादुपपद्यन्ते। तदभाववति तत्प्रकारकज्ञानस्यैव भ्रमत्वादिति एतेन।

सद्भावएषो भवते मयोक्तो
ज्ञानं यथा सत्यमसत्यमन्यत्।
एतच्च यत्संव्यवहारभूतं
तत्रापि चोक्तं भुवनाश्रितं ते॥
ज्ञानस्वरूपमत्यन्तनिर्मलं परमार्थतः[२]।
तथैवार्थस्वरूपेण भ्रान्तिदर्शनतः स्थितम्॥

---

(१) अयं पाठः २ पुस्तके ना०।

(२) परमार्थतो इति २ पु० पा०।

चिदिहास्ति च चिन्मात्रमिदं चिन्मयमेव तु।
चित्त्वं चिदहमेते च लोकाश्चिदितिसंग्रहः।

इतिविष्णुपुराणादिवाक्यान्यपि व्याख्यातानीति बोध्यम्। ज्ञानं ज्ञानस्वरूपः परमात्मा स एव सत्यः जीवास्त्वांशतया अंशिन्यैकीभूताः *अथ वाऽल्पयवत्वेन परमात्मापेक्षया ते ऽप्यसन्तः यथा "वृक्षो वनस्पतिस्तथैव पुरुषो मृषे"ति श्रुतेः यदपि 'न यत्पुरस्तान्न च तत्परस्तान्मध्ये च तत्र व्यपदेशमात्र'मित्यादिवाक्ये प्रपञ्चस्य कालत्रये ऽप्यसत्त्वमुक्तं तदाद्यन्तयोरसत्त्वेन प्रतिक्षणपरिणामसिद्धा पूर्वपूर्वरूपैः सदैवासत्त्वमभिप्रेत्य तथा च स्मर्यते।

नित्यदा ह्यङ्गभूतानि भवन्ति न भवन्ति च[१]।
कालेनालक्ष्य वेगेन सूक्ष्मत्वात्तत्र दृश्यते॥

इति ये तु रज्जुसर्पादिवत्प्रपञ्चस्यात्यन्ततुच्छत्वमिच्छन्ति ते तु बौद्धप्रभेदा एव,मायावादमसच्छास्त्रं प्रच्छन्नं बौद्धमेव वेत्यादिपद्मपुराणवाक्यात्। असत्यमप्रतिष्ठन्ते जगदाहुरनीश्वरमित्यादिगीतावाक्याच्च। किं च बन्धमोक्षादिकं सर्वं मिथ्येति वेदान्ता आहुरिति गुरुमुखादापाततः श्रवणादेवाकृतसाक्षात्कारस्यापि शिष्यस्य सर्वत्रैवानाश्वासात् श्रवणमननादौ साक्षात्काराय प्रवृत्तिरेव न स्यान्महानास्ति-

(१) अयं पाठः २ पु० ना०।

कत्वसंपादनात् बह्वायाससाध्ये फलनिश्चयस्यैव प्रवृत्तिहेतुत्वादिति (*अपि च चैतन्यातिरिक्तस्य सर्वस्यात्यन्तासत्त्वं येन प्रमाणेन साधनीयं तत्सदसद्वा, आद्ये तेनैव सर्वमिथ्यात्वबाधः, अन्त्ये असतो ऽप्यर्थसाधकत्वे असता प्रमाणेन सर्वसत्यत्वमपि सिध्यतु। यच्च तैरुच्यते अस्माभिः पराभिप्रेतप्रमाणैरेव पराभिप्रेतार्थाः खण्ड्यन्ते स्व मते च प्रमाणाभावादेव न किंचित्सिद्ध्यतीति तदप्यसत्, प्रमाणाभावे ऽप्यर्थसंशयस्यैवोदयात् हेतयोः प्रत्ययादिभिः प्रतीयमानत्वात्[१])। अत्र च कक्षानुकक्षायां ग्रन्थबाहुल्यमात्रमित्युपेक्षितम्। किं च अस्मदुक्तरीत्या सृष्ट्यादिवाक्यानामपि प्रामाण्यसंभवे भ्रमानुवादमात्रत्वकल्पनानौचित्यं चेति।

यदि चानुभवरूपा सिद्धिरेव सत्तेत्युच्यते।
सत्ता सर्वपदार्थानां नान्या संवेदनादृते।

इत्यभियुक्तवाक्यात्तथा चानुभवस्वरूप आत्मैव स राहोः शिर इतिवद्धर्मधर्मिभावस्य विकल्पमात्रत्वादिति तदा तादृशमसत्त्वं जडवर्गस्यास्माभिरपीष्यत एव अर्थक्रियाकारित्वरूपस्य भावत्वरूपस्य च सत्त्वस्यैवाभ्युपगमादिति। तस्माल्लयाव्यक्तत्वादिपर्यायमनित्यत्वमेवासत्त्वं सता नित्यताऽभावो नाश इतिदृष्टवाक्यात्। अत्र प्रपञ्चमिथ्यात्ववाक्यैर्वेदान्तगोचरै

(१) अयं पाठः २ पु० ना०।

दृश्यमानमिदं सर्वमनित्यमिति चोच्यतइति पाद्म-वाक्याच्चेति (*अत एव

न सन्ति पितरश्चेति कृत्वा मनसि यो नरः ।
न तर्पयति तान्भक्त्या तस्य रक्तं पिबन्ति ते ॥

इतिप्रपञ्चासत्यतादृष्टिनिन्दास्मृतिपरम्परापीति दिक्[1] । स्यादेतत्प्रलये ब्रह्मणि प्रकृतिद्वारा प्रपञ्चसमन्वयाभ्युपगमे "सदेव सौम्येदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीय"मितिब्रह्माद्वैतश्रुतिविरोधः तेन वाक्येन सजातीयविजातीयस्वगतभेदानामेकमित्यादिपदत्रयेण निरासात् । न च पारमार्थिकसत्तया ब्रह्माद्वैतं तद्वाक्यार्थ इति वाच्यम् । तथा सति सर्गकालेऽपि ब्रह्मण एव पारमार्थिकसत्त्वादग्रआसीदित्यतीतप्रयोगानौचित्यात् । बहुस्यामित्युत्तरवाक्यासंगतेश्च बहुभवनस्य वाचारम्भणतया पारमार्थिकसत्त्वाभावादिति तस्मादनुपपन्नं सदेवेत्यादि वाक्यमिति । अत्रोच्यते "आप एवेदमग्रआसुः" "ब्रह्म वा इदमग्रआसीदेकमेव तदेकं सन्न व्यभवत्तत् श्रेयोरूपमत्यसृजत क्षत्र" मित्यादिश्रुतावित्रोक्तश्रुतावपि अविभागलक्षणाभेदेनाद्वैतबोधनात्समानवाक्यानुसारेणैव तात्पर्यावधारणस्यौत्सर्गिकत्वात् अन्यथा चेदंशब्दवैयर्थ्यात् । सत्प्रतिष्ठा इतिवाक्यशेषस्याधाराधेयभावानुपपत्तेश्च । तथा यथा मधु मधुकृतोनिष्टिष्यन्ति नानात्ययानां वृ-

(१) अयं पाठः २ पुस्तके ना० ।

क्षाणां रसान् समवहारमेकतां रसं गमयन्तीत्यादि-दृष्टान्तावगताविभागस्य परित्यागानौचित्याच्च। यथा हि सर्गादौ पृथिव्याः जले सूक्ष्मरूपेणाविभागाद्वैशि-ष्यात्तद्वाद इतिन्यायेना"प एवेदमग्र आसु"रित्युच्यते, जलभेदेन च तदानीं पृथिव्यादिकमसदित्युच्यते, यथा वा क्षत्रियादिसर्गात्पूर्वं क्षत्रियादीनां ब्राह्मणशरीरे सूक्ष्मरूपैरविभागाद्वैशिष्ट्येण"ब्रह्म वा इदमग्रआसीदेकमेवे"त्युच्यते,तथैव प्राकृतप्रलये प्रकृतितत्कार्यजीवानां ब्रह्मणि सूक्ष्मरूपेणाविभागाद्वैशिष्ट्यन्यायेन सदाख्यं "ब्रह्मैवेदमेकमेवाद्वितीयमासी"दित्युच्यते। वैशिष्ट्यं च स्वकार्यकारित्वेन बोध्यम्। ब्रह्मचैतन्यं हि विश्वावभासनरूपं स्वकार्यं प्रलये ऽपीदानीमिवैव कुर्वदास्ते प्रकृतिपुरुषादयस्तु सृष्ट्यादिलक्षणस्वकार्येभ्यः उपरता एव सुषुप्तास्तिष्ठन्तीति पुरुषार्थक्रियाकारित्वमेव च लोके सत्त्वमिति व्यवह्रियते तथाचोक्तं प्रश्नोपनिषदि"स यथा इमा नद्यः समुद्रायणाः समुद्रं प्राप्यास्तं गच्छन्ति भिद्यन्ते तासां नामरूपे समुद्र इत्येव प्रोच्यते,एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः षोडशकलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति भिद्यन्ते चासां नामरूपे पुरुष इत्येवं प्रोच्यते, "स एषो ऽमृतो ऽकलो भवति"एतद्वो"हं परं ब्रह्म वेद नातः परमस्ती"ति। सएष परिद्रष्टा जीवो ऽकलः कलाभिः सूक्ष्मशरीराख्यैः एकादशेन्द्रियपञ्चभूतरूपैः शोडशभिर्वियुक्तः सन्परमात्मा पुरुषो भवति, सूर्यकिरणवदंशानामंशिन्यवि-

भागादित्यर्थः यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रे ऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय। तथा "विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यमि"ति मुण्डकैकवाक्यत्वादिति। एवं च सति, सदेवेत्यादिवाक्यस्थमेवकारादिपदत्रयं सजातियविजातीयस्वगतविभागशून्यत्वपरमेवेति मन्तव्यम् (*स्वगतश्च लक्षणान्यत्वरूपो विभागो ऽवच्छेदभेदेनाकाशादिषु गुहाकूपश्रोत्रादिरूपैः प्रसिद्ध इति[१] यदेतत्प्रलयाद्वैतमुक्तम्। एतदेव विभागस्य वाचारम्भणत्वेना (*व्यक्तावस्थायाश्च स्वाभाविकतया नित्यत्वेन च पारमार्थिक[२]मित्युक्तं कौर्मादिषु।

तस्मादद्वैतमेवाहुर्मुनयः परमार्थतः।
भेदो व्यक्तः स्वभावेन सा च मायात्मसंश्रया[३]॥

इत्यादिभिः अस्यार्थः परमात्मचैतन्याद्वैतमेव पारमार्थिकं मुनय आहुः भेदो विभागलक्षणाद्वैतं तु व्यक्तकार्यरूपेण सा च व्यक्तावस्था आत्माधिष्ठाना मायैव मायाकार्यत्वात् इन्द्रजालवत् क्षणभङ्गुरत्वादिति। ननु अद्वितीयशब्दस्याविभागार्थकत्वं श्रुतिस्मृत्योः कथमवधारितमिति चेन्न, "न तु तत् द्वितीयमस्ति ततो ऽन्यद्विभक्त" मित्यादिश्रुतेः। पृथग्विभक्ता प्रलये च गोप्ता।

---

(१) अयं पाठः २ पुस्तके ना०।

(२) परमार्थतः सार्वकालिकमिति २ पुस्तके पाठः।

(३) कूर्म पु० उ० अ० २ श्लो० २२।

अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ।
उभयोस्त्वविभागेन साध्यसाधनयोरिह ॥
विज्ञानमद्वैतमयं तद्वाग्बोधो मयोदितः ।
क्षितितलपरमाणवो ऽनिलान्ते ।
पुनरपि यान्ति तथैकतां धरित्र्या ॥
सुरपशुमनुजादयस्तथान्ते ।
गुणकलुषेण सनातनेन तेन ॥

इत्यादिस्मृतेः । अविभागोवचनादित्यादिसूत्रैश्चेति गृहाण एतेन ।

ज्ञानस्वरूपमखिलं जगदेतदबुद्धयः ।
अर्थस्वरूपं पश्यन्तो भ्राम्यन्ते मोहसंप्लवे ॥

इत्यादिश्लोकेष्वपि ज्ञानस्वरूपे परमात्मनि प्रलीनतया तदविभक्तत्वमेव तत्स्वरूपत्वं बोध्यम् । प्रलये हि पुंप्रकृत्यादिकं ज्ञानरूपेणैव रूप्यते नत्वर्थरूपेण अर्थतो व्यञ्जकव्यापाराभावात् यथा स्वसर्गादौ पृथवी जलरूपेणैव व्यज्यते न तु पृथिवीरूपेण गन्धकाठिन्यादीनां व्यञ्जकानामभावादिति (*नन्वेतादृशाऽविभागज्ञानस्य किं फलमिति चेत्समस्तपञ्चविंशतितत्त्वविलापनेन विविक्तब्रह्मात्मताज्ञानस्याऽनुरूपस्तद्भावो मुक्तिः फलमिति[1] दिक् । ननु अविभागो लक्षणानन्यत्वं प्रलयकालएव भवति तेन कथं सर्गव्यवहा-

(१) अयं पाठः २ पु० ना० ।

रकालेऽपि ब्रह्माद्वैतश्रुतिस्मृतय उपपद्येरन् यथा "ब्रह्मैवेदं सर्वं" "आत्मैवेदं सर्वं"

"स एव सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यं सनातनं" "नेह नानास्ति किं चने" त्याद्याः श्रुतयः प्रकृतितत्कार्ययोः पुरुषान्तरस्य सतामप्रतिषिध्याऽपि ब्रह्माद्वैतं बोधयन्ति। तथा स्मृतयश्च।

अहं हरिः सर्वमिदं जनार्द्दनो।
नान्यत्ततः कारणकार्यजातम्॥
व्यक्तं स एव चाव्यक्तं स एव पुरुषः परः।
वासुदेवः सर्वमित्याद्याः॥

इति। उच्यते उक्तवाक्यानि शक्तिमत्कार्यकारणाऽभेदेनैव ब्रह्माद्वैतं बोधयन्ति "तदनु प्रविश्य सच्चत्यच्चाभवत्" "सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः"।

अन्यश्च राजन् प्रवरस्तथान्यः पञ्चविंशकः।
तत्स्थत्वाच्चानुपश्यन्ति एक एवेति साधवः॥

इत्यादिश्रुतिस्मृत्येकवाक्यत्वात् अयं च सार्वकालो ब्रह्मणि प्रपञ्चाऽभेदो बुद्धिपुरुषयोरिव गुणप्रधानभावेनाऽत्यन्तसंमिश्रणरूपः संयोगादिविशेषः स्वरूपसंबन्धविशेषो वास्तु विवेकिनामपि शर्करादुग्धयोरेकीभावव्यवहारात्।

शक्तिशक्तिमतोर्भेदं पश्यन्ति परमार्थतः।
अभेदं चानुपश्यन्ति योगिनस्तत्त्वचिन्तकाः॥

अन्तर्यामी जगद्रूपी सर्वसाक्षी निरञ्जनः ।
भिन्नाभिन्नस्वरूपेण स्थितोऽसौ परमेश्वरः ॥

इति कूर्मनारदादिवाक्येनान्योन्याभावसंमिश्रणरूपयोर्भेदाभेदयोरेव पारमार्थिकत्ववचनाच्चेति । अत एवोक्तम् ।

त एते भगवद्रूपं विश्वं सदसदात्मकम् ।
आत्मनोऽव्यतिरेकेण पश्यन्तो व्यचरन्महीम् ॥

इति एवमेव कार्यकारणयोर्धर्मधर्मिणोश्चोभयोरेव लक्षणभेदसत्त्वेऽपि संमिश्रणरूप एवाभेदो बोध्यः "सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानि"तिश्रुतेः "कामादिकं मन एवे"त्यादिश्रुतेश्चेति ।

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः सत्त्वं तेजो बलं धृतिः ।
वासुदेवात्मकान्याहुः क्षेत्रं क्षेत्रज्ञ एव च ॥

इत्यादिवाक्यानि च सर्वेषां ब्रह्मैवात्मेति बोधयन्ति नत्वत्यन्ताभेदमिति । एतेन सर्वाणि ब्रह्माद्वैतवाक्यानि व्याख्यातानि तथा विभुत्वेन जीवानामपि सर्वाभेदप्रतिपादिकाः श्रुतिस्मृतयो व्याख्याता इति दिक् ॥ इदानीं परेषां सूत्रव्याख्यानमपि निराक्रियते। ते चैवमिदं सूत्रं व्याचक्षते, ननु ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वं न संभवति यत 'आम्नायस्यक्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानामि'तिपूर्वमीमांसायां कार्यपरत्वमवधृतम्, अतः कथमविशेषे सिद्धे ब्रह्मणि वेदान्तानां

प्रामाण्यं स्यादित्याशङ्कां समाधत्ते। तत्तु समन्वयात्। तुशब्दः शङ्काव्यवच्छेदार्थः सिद्धस्यापि ब्रह्मणस्तत् शास्त्रयोनित्वं समन्वयादवधार्यं “ सदेवसौम्येदमग्र-आसीदि”त्यादिवाक्यानामविधिप्रकरणस्थानामुपक्रमोपसंहारादिलिङ्गषट्केन सिद्धएव ब्रह्मणि तात्पर्यसंबन्धावधारणादित्यर्थ इति। तत्रेदमुच्यते। भवेदेवं पूर्वपक्षः सिद्धान्तश्च यदि ब्रह्मणो न विधिशेषत्वं स्यान्न त्वेवम् “आत्मेत्येवोपासीत” “आत्मा वारे द्रष्टव्य” इत्यादिविधिशेषत्वाद्ब्रह्मण आचार्येणाऽपि ‘सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषादि’त्यादिसूत्रैः सगुणनिर्गुणसाधारण्येन सर्ववेदान्तविद्यास्वेव विधिर्वच्यते सर्वशब्दस्य सगुणविद्यापरत्वेन संकोचस्य बाधकाभावेनानौचित्यादिति। अत एव यस्यां विद्यायां विधिर्न श्रुयते तत्राऽपि विधिः कल्पनीयः। जैमिनिप्रदर्शितन्यायाच्च। तथा हि पूर्वमीमांसावाक्यानि। दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोधनं चोदनेति क्रियायाः प्रवर्त्तकं वचनं तस्य ज्ञानमुपदेशः तद्भूतार्थानां क्रियार्थेन समाम्नायः। आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानामित्यादीनि। न चैतानि निर्गुणविद्यातिरिक्तपरत्वेन संकोचमर्हन्ति बाधकाभावात्। नापि संकोचः संभवति “आत्मा वा अरे द्रष्टव्य” इत्यादिना निर्गुणप्रकरणेऽपि विधिश्रवणादिति। स्यादेतन्निर्गुणप्रकरणस्थानि द्रष्टव्यइत्यादीनि विधिप्रतिरूपकान्येव न तु विधयः रज्जुरेवायं न सर्पोऽतो

ऽत्र भयं त्यजेदित्यादि लौकिकवाक्यवत्। तथा हि ज्ञाते ऽज्ञाने च विधिर्न संभवति ज्ञाते पुरुषार्थसमाप्त्या विधिवैयर्थ्यात् अज्ञाते च विध्यर्थज्ञानानुपपत्तेः न हि यागमजानतो यजेदिति विध्यर्थज्ञानं संभवति विशेषणज्ञानसाध्यत्वाद्विशिष्टज्ञानस्येति । अपि च ब्रह्मज्ञाने सति समस्तप्रपञ्चस्य बाधितत्वात्किमर्थं केन करणेन कः प्रवर्त्तते । किं च यत्कर्त्तुमकर्त्तुमन्यथाकर्त्तुं वा शक्यते तत्र च नियोगविषयप्रतिपादनानन्तरं पुरुषस्य नियोग उचितः, न चाधिकारिणो वेदान्तश्रवणे सति ब्रह्मज्ञाने पुरुषस्यैवं स्वातन्त्र्यं संभवति चक्षुरुन्मीलने सति सन्निकृष्टघटसाक्षात्कारवद्वेदान्तश्रवणमात्रादेव नित्यसन्निकृष्टब्रह्मात्मसाक्षात्कारस्यावश्यकत्वात् अतो ऽपि तत्त्वमस्यादिवाक्यैः प्रतिपादिते ब्रह्मात्मत्वे दर्शनं न विधानमर्हति । विधातुं युज्यते शब्देनैव साक्षात्कारोत्पत्तेरिति । अत्रोच्यते। यदि शब्दादेव साक्षात्कारो ऽसंप्रज्ञातसमाधिश्च भवति तदोक्तदोषैर्ब्रह्मज्ञाने विधिर्न स्यान्नत्वेवं 'श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषया विशेषार्थत्वादिति' योगसूत्रेण साक्षात्काररूपप्रज्ञाविषयस्य विशेषस्य शब्दानुमानागोचरत्वावगमात् शब्दानुमाने हि सामान्यमात्रविषयके पदार्थतावच्छेदकव्यापकतावच्छेदकप्रकाराभ्यामेव तयोर्ज्ञानजनकत्वात्। अन्यथा ऽतिप्रसङ्गात्, (*ब्रह्मणि च गुणकर्मादिरूपविशेषाभावे ऽपि उपाधिवृत्तिप्रतिबिम्बरूपे ऽप्यन्ततो जीवचैतन्यादिभ्यो

विशेषः योगिप्रत्यक्षगम्योऽस्ति, अन्यथा भेदानुपपत्तेरिति[1] दशमस्त्वमसीत्यादिवाक्येष्वपि प्रत्यक्षसामग्र्या सहार्थः समाजः सूक्ष्मत्वेन कालक्रमानाकलनं वा। न च ब्रह्मज्ञानेऽप्यर्थसमाजादिकमस्त्विति वाच्यम्। सवासनमिथ्याज्ञानेन प्रतिबन्धतस्तत्त्वसाक्षात्कारासंभवात्, सामान्यगोचरस्य शाब्दज्ञानस्य विशेषगोचरसाक्षात्कारप्रतिबन्धकदोषनिरासकत्वासंभवात् योगजधर्माणां चेतरधर्माणामिवाऽचिन्त्यसामर्थ्यतया सामान्यगोचरयोगस्यापि विशेषगोचरसाक्षात्कारहेतुत्वं शास्त्रप्रामाण्यतोऽवधार्यते।

श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः।
मत्वा च सततं ध्येय एते दर्शनहेतवः॥

इति स्मृतेः न च प्रतिबन्धकस्य सवासनमिथ्याज्ञानस्य सत्त्वात्कथं योगेनापि साक्षात्कारः स्यादिति वाच्यम्। शास्त्रप्रामाण्येन योगजधर्मस्योत्तेजकत्वसंभवात् शब्दानुमानज्ञानयोश्च प्रमाणाभावेन लोके व्यभिचारदर्शनेन चोत्तेजकत्वकल्पनानवकाश इति अपि च ब्रह्मणोऽतीन्द्रियतया न तत्र योगजधर्मं विना साक्षात्कारः संभवति। न च ब्रह्मणोऽतीन्द्रियत्वे कथं तत्र प्रपञ्चभ्रमः शास्त्रेण प्रतिपाद्यते।

विज्ञानमेकं निजकर्मभेद-
विभिन्नचित्तैर्बहुधाभ्युपेतम्॥

---

(१) अयं पाठः २ पु० ना०।

इत्यादिनेतिवाच्यम्। अतीन्द्रियेऽप्याकाशे मालिन्यादिभ्रमवद्बौद्धानामणुषु घटभ्रमवद्वा ब्रह्मणि प्रपञ्चभ्रमसंभवात्। (*उपासकानां ब्रह्मणि भ्रमसत्त्वाच्च। तथा च ब्रह्मणोऽतीन्द्रियत्वं लौकिकप्रत्यक्षाविषयत्वमेव अहमिति सर्वदा भातत्वात् अतो भवदुक्तः शब्दात् ब्रह्मतत्त्वसाक्षात्कार एव नोपपद्यते, अयं घट इत्यादिप्रत्ययस्त्विदंत्वादिरूपैर्ब्रह्मणि भ्रमरूपः संभवत्येव अहं संसारीत्यादिभ्रमवत् रूपवत्वादिकं तु चाक्षुषादिप्रमायामेव कारणं भ्रमेषु तु दोष एवेति न ब्रह्मणि प्रपञ्चभ्रमानुपपत्तिः[1]ब्रह्मणि प्रपञ्चभ्रमश्च ब्रह्मणि पारमार्थिकत्वेन प्रपञ्चज्ञानं स्वाप्नपदार्थभ्रमवदित्यवोचाम। तस्मात् शब्दतः सामान्यतो ज्ञातेऽपि ब्रह्मणि विशेषज्ञानरूपसाक्षात्काराय विधिर्युक्त इति (*अथ तथाप्यविद्यानिवृत्त्याख्यादृष्टद्वारा मोक्षहेतुत्वात् ज्ञानविधिर्विफल इति चेन्न। अवघातस्येव दृष्टादृष्टोभयद्वारत्वसंभवात् प्रायश्चित्तस्येव ज्ञानस्याप्यदृष्टद्वारा पूर्वकृतपापादिक्षयहेतुत्वात्तदधिगमउत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशावित्यागामिसूत्रात् विधिबलेन शीघ्रं प्रारब्धक्षये ब्रह्मप्राप्त्यादेरप्यदृष्टकार्यत्वसंभवाच्च। अत एवागामिनां कार्याख्यानादपूर्वमितिसूत्रेण ब्रह्मविद्यातोऽप्यपूर्वं वक्ष्यति[2] ननु तथापि "श्रोतव्यो मन्तव्यो निदि-

---

(१) अयं पाठः २ पु० ना०।

(२) अयं पाठः २ पुस्तके ना०।

ध्यासितव्य" इति विधित्रयेणैवार्थात्साक्षात्कारसिद्धेर्द्रष्टव्य इति विधिर्व्यर्थ इति चेन्न। पुरुषार्थसाधनतया द्रष्टव्य इत्यस्य विधेः प्राथमिकत्वात्तत्र साधनाकाङ्क्षयैव श्रवणादिरूपाङ्गविधित्रयप्रवृत्तेरिति। किं च। जातेऽपि साक्षात्कारे साक्षात्कारसन्तानरूपसंप्रज्ञातसमाधौ द्रष्टव्य इत्यादिरूपविधिः संभवति तस्य च फलमसंप्रज्ञातसमाधिरितिपातञ्जले स्पष्टम्।

आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासरसेन च।
त्रिधा प्रकल्पयन् प्रज्ञां लभते योगमुत्तमम्॥

इत्यादिस्मृतिषु चेति उत्तमं योगमसंप्रज्ञानम् एतेन शब्दस्य साक्षात्कारजनकत्वेऽपि न तावन्मात्रेण कृतकृत्यता किं त्वसंप्रज्ञातसमाधिनैवेति मन्तव्यं, यच्चान्यदुक्तं साक्षात्काराद्प्रपञ्चबाधे ज्ञानसाधनाभावात्कथं ज्ञानस्य विधेयत्वं स्यादिति तदपि तुच्छम्। बाधो हि न नाशो ज्ञानिनां प्रारब्धभोगासंभवात्। अत एव न शशशृङ्गादिवदत्यन्तासत्त्वावधारणमपि'नाभाव उपलब्धे'रितिसूत्रात् भिक्षादावपि प्रवृत्त्यसंभवापत्तेश्च किं तु प्रतिक्षणभङ्गुरतया मनःपरिणामेषु स्वाप्नादिपदार्थेष्विव बाह्येष्वपि पारमार्थिकसत्त्वाभावनिश्चय एव बाधः तादृशबाधेऽपि च सति ज्ञानसाधनादीनां व्यावहारिकसत्त्वात् पूर्ववदेव व्यवहारो ज्ञानिनामपि संभवत्येवेति। पारमार्थिकसत्त्वाभावज्ञानं च प्रकृतिपुरुषयोर्विवेकज्ञानं

तथा समाधिसाधनं ब्रह्मणि रतिमन्यत्र च वैराग्यं च जनयति अतो न तस्य वैफल्यमिति। एतेन साक्षात्कारे तत्त्वन्तानहपं संप्रज्ञातसमाधौ च पुरुषस्य स्वातन्त्र्यमपि स्पष्टम्। मनननिदिध्यासनविषयान्तरसंचारादिभिः कर्त्तुमकर्त्तुमन्यथाकर्त्तुं च शक्यत्वादिति (*साक्षात्कृतिसाध्यत्वस्यैव विध्यर्थत्वे तु यजेतेत्यादिरपि विधिर्नस्यात् यागस्येच्छाविशेषत्वादिच्छायां चेष्टसाधनज्ञानादेरेव साक्षाद्धेतुत्वादतः साक्षात्परंपरासाधारण्येन कृतिसाध्यत्वमेव च विध्यर्थो लाघवाच्च। अन्यथा जगन्नाथो द्रष्टव्य इत्यादिविधिषु सर्वत्रदर्शनादिहेतुव्यापारे धातुलक्षणागौरवाच्च दर्शनाद्यनुकूलव्यापाराणां साक्षादिष्टसाधनत्वाभावेन विधेयत्वानौचित्याच्च किं च यथा श्रोतव्य इत्यादौ शाब्दबोधाद्यनुकूलव्यापारे धातुलक्षणया विधित्वं परैः समर्थ्यते तथैव द्रष्टव्य इत्यादावप्यात्मदर्शनानुकूलव्यापारलक्षणया विधित्वं समर्थ्यताम्। अपि च श्रोतव्य इति विधिशेषतयापि ब्रह्मप्रतिपादनमस्मदभिमतं सेत्स्यत्येवेति सिद्धम्,ब्रह्मणो विध्यंधपरम्परासाधारण्येनेष्टसाधने विधिरस्त्विति चेत् श्रुतहान्यश्रुतकल्पनागौरवेण कृतिसाध्यत्वएव परंपरासाधारण्यौचित्यादिति। शेषत्वं[1] तत्र च कुतार्किकाणां कक्षापरंपरानिरासे ग्रन्थबाहुल्यभयादस्माभिरुपर-

(१) अयं पाठः २ पु० ना०।

ष्यते । सच्छिष्यैस्त्वनयैव दिशा कक्षान्तरमपि स्वयं निरसनीयं तदयं श्लोकः ।

सामान्यतः शुद्धपन्था अस्माभिः संप्रदर्श्यते ।
सन्मार्गे विदिते विज्ञैर्विमार्गो ज्ञास्यते स्वयमिति ॥

यद्भयाच्च तैः सिद्धार्थप्रामाण्यमपसिद्धान्तो ऽपि स्वीक्रियते तद्भयमप्यस्थानएव तथा हि तेषा भयबीजं वेदान्तानां ब्रह्मज्ञानविधिपरत्वे ब्रह्म न सिद्ध्येत् निरवकाशप्रत्यक्षादिप्रमाणविरोधेन "वाचं धेनुमुपासीते"त्यादिश्रुतिवत्तत्त्वमस्यादिवाक्यानामुपासापरत्वेनैवोपपत्तेरिति । तत्र ब्रह्मणो ऽतीन्द्रियत्वेन प्रत्यक्षप्रमाणाविरोधात् ब्रह्मजीवयोरखण्डत्वस्य तु श्रुतिविरोधेनैव हेयत्वात् न तु प्रत्यक्षविरोधेन अनुमानशब्दादीनां च । ब्रह्मबोधकानामनिर्णयात् तथा च धियामौत्सर्गिकं प्रामाण्यमितिन्यायेनोपासादिविधिशेषत्वेऽपि सेत्स्यत्येव ब्रह्मयागविधिशेषत्वेन स्वर्गादिवत् । न च फलप्रतिपादकतया स्वर्गादिवत् । न च फलप्रतिपादकतया स्वर्गादिवाक्यस्य स्वपरत्वमिति वाच्यम् "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिता । ब्रह्मनिर्वाणम्ऋच्छतीति फलश्रुतिबलाद्ब्रह्मवाक्यस्यापि स्वपरत्वसिद्धेरिति । किं च धर्मादिवदेव श्रुत्यनुगृहीतानुमानाज्जगत्कारणं सेत्स्यति अतः सिद्धार्थप्रामाण्ये ऽस्माकं न निर्बन्ध इति । यश्च परैः सिद्धब्रह्मपरत्वे वेदान्तानामुपक्रमादिभिस्तात्पर्यसमन्वय उक्तः सो ऽपि विपरीत एव तथा हि ।

उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वताफलम् ।
अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये ॥

इति तात्पर्य्यग्राहकलिङ्गानां मध्ये फलार्थवादयोरसिद्धेर्ब्रह्मविज्ञानएव संभवो न तु ब्रह्मणि । ब्रह्मज्ञानस्यैव "य एवं वेदे"त्यादिना फलश्रवणा"च्च । "नातः परं वेदितव्यं हि किं चि"दित्याद्यर्थवादस्यापि ज्ञान एव श्रवणाच्चेति । तस्माद्ब्रह्मज्ञान एव तात्पर्यग्राहक (*समग्रलिङ्गोपपत्तेः[१] ब्रह्मज्ञानाख्यकार्यपरत्वमेव वेदान्तानाम् । अपि च " अधीहि भगवन्ब्रह्म विद्यांवरिष्ठा " मित्यादिश्रुतिषु ।

ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः ।
परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् ॥

इत्यादिस्मृतिषु च ज्ञानस्यैव मुख्यतः उपक्रमादिस्तात्पर्यग्राहकोऽस्ति(*अतस्तत्रैव तात्पर्यसिद्धौ तच्छेषतया ब्रह्मणोऽप्युपक्रमादिः क्वाचित्क उपपद्यते ब्रह्मणि तु तात्पर्ये तदशेषतया ज्ञानं सर्वत्रैवोपक्रमादिरनुपपन्नः[२],किं च यैः कार्यपरत्वं वेदानामुच्यते तैरकार्यत्वेन तात्पर्याभावस्यैव साधनात् तेषामकार्यत्वलिङ्गेन भवतां समन्वयस्य सत्प्रतिपक्षितत्वाद्वा । न समन्वयेन सिद्धपरत्वमवधारयितुं शक्यत इति संक्षेपः यच्चैतदस्माभिर्ब्रह्मज्ञाने विधिर्व्यवस्थापितः तद्ब्रह्मज्ञा

(१) समानलिङ्गोपपत्तेरिति २ पु० पा० ।
(२) अयं पाठः २ पुस्तके ना० ।

नविधिरूपभगदाज्ञापालनेनापि विदुषां ब्रह्मार्च्चनं भवतीति प्रतिपादयितुमेव "श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे"। स्वकर्मणा तमभ्यर्च्च्य सिद्धिं विन्दति मानव इत्यादिस्मृतेरित्यवधेयम्। ननु यदि प्रलये ब्रह्मणि प्रधानादिसमन्वयो ऽभ्युपगतः तर्हि तस्यैव जगज्जन्मादिकारणत्वश्रुत्यर्थो ऽस्तु भवदभिमतब्रह्मकल्पने तस्य जगदधिष्ठानकारणत्वकल्पने च गौरवात्, तथा चेश्वरप्रतिषेधे सांख्यसूत्रद्वयं 'प्रमाणाभावान्न तत्सिद्धिः' 'श्रुतिरपि प्रधानकार्यत्वस्येति' ब्रह्मशब्दोऽपि व्यापकत्वात्प्रधानजीवयोरुपपद्यतएव अधिष्ठानकारणत्वं च जीवानामेवास्तु, समस्तकार्याणामदृष्टद्वारा जीवकार्यस्यादृष्टवदात्मसंयोगजन्यतया जीवाधेयत्वस्य वा सर्वास्तिकसंमतत्वात्, अत एव श्रुतिस्मृती जीवप्रकरणे ऽपि स्तः "सर्वं तं परादाद्यो ऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेद"।

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि।
ये च भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथोमयि॥

इति स्मृतिश्चेति तथा चा (*स्वच्छास्वस्य निजेश्वरपरत्वे शास्त्रयोनित्वादितिहेतुरसिद्धः कार्यब्रह्मपरत्वे च[1]) पृथक् शास्त्रारम्भो विफलः सांख्यादिभिरेव तथाविधब्रह्मनिरूपणादिति तामिमामाशङ्कामपाकरोति।

(१) अयं पाठः २ पु० ना०।

ईक्षतेर्नाशब्दम् ।

विवादास्पदप्रधानादिभ्यो ऽतिरिक्तं ब्रह्म न अशब्दं नाऽशास्त्रयोनि । न जगत्कारणश्रुत्यप्रतिपाद्यमितियावत् । कुतः ईक्षतेः इतराप्रवृत्तिश्रुत्युक्तकारणविशेषणेक्षणवत्त्वादित्यर्थः.(*हेतावीक्षणमिदं स्वरूपाख्यानं न तु हेतौ प्रवेशनीयं वैयर्थ्यात्, अत्र यत् इतराप्रवृत्तियदुक्तजगत्कारणविशेषणवद् भवति, तद् जगत्कारणतया प्रतिपाद्यं भवति यत्तदुभ्याम् सामान्यतो व्याप्तौ सांख्यशास्त्रोक्तं प्रधानं दृष्टान्तः । वैशेषिकाणां चाणवः, पक्षे ब्रह्मेति स्वरूपाख्यानमात्रमतो न पक्षासिद्धिः[1]) (*अत्रासिद्धिवैयर्थ्यादिपरिहाराय प्रयोगो ऽन्यथा कर्त्तव्यः यथा जगत्कारणश्रुतिः पराभिमतप्रधानादिभ्यो ऽन्यविषया तदप्रवृत्तिधर्मप्रकारेण बोधकत्वात् आकाशाद्वायुरित्यादिश्रुतिवदिति । अथ वा तत् ब्रह्म चेतनो अचेतनो वा चेतनत्वे ऽपि स्वयंभूस्तदतिरिक्तो वेति विशेषाकाङ्क्षायामिदं सूत्रं प्रवृत्ते इक्षतेर्नाशब्दमिति तज्जगत्कारणं ब्रह्म नाऽपुरुषः कुतः इक्षतेः ईक्षणश्रुतिगोचरत्वात् अत एवेक्षणात् तद्ब्रह्म अशब्दं शब्दब्रह्मणो हिरण्यगर्भ इति रिक्तं च भवति सुतरां तु पुरुषान्तरेभ्य इत्यर्थः हिरण्यगर्भस्य च वेदमयत्वेन वेदगर्भत्ववच्छब्दब्रह्मत्वमपि स्मर्यते ।

---

(१) अयं पाठः २ पु० ना० ।

पूर्वस्यादौ परार्द्धस्य ब्राह्मो नाम महानभूत्।
कल्पो यत्राभवद्ब्रह्मा शब्दब्रह्मेति यद्विदुरिति ॥

भागवतादाविति[1]) जगत्कारणस्येक्षणे श्रुतयश्च "तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेत्या"द्याः स्मृतयश्च।

सर्गकाले तु संप्राप्ते ज्ञात्वा तं कालरूपकम्।
अन्तर्लीनविकारं च तत्स्रष्टुमुपचक्रमे ॥
तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं ततश्चापि महानभूद्।

इत्याद्याइति। न ह्येदमीक्षणं प्रधानादीनामचेतनानां संभवति ईक्षणध्यानचिन्तनादिशब्देषु चैतन्यस्य विशेषत्वात् ईक्षणादिशब्दस्योपाधिवृत्तिमात्रवाचकत्वेऽपि प्रकृतिस्वातन्त्र्यत्रादिभिस्तत्पूर्विका प्रधानप्रवृत्तिरनभ्युपगमात्, नापि जीवानां। महदादिसृष्टेः पूर्वं कारणाभावेन जीवानां चैतन्यफलोपधानाभावात्, न चेयमीक्षणपूर्विकासृष्टिर्महत्तत्त्वसृष्टेः पश्चादिति वक्तुं शक्यते (*ईक्षणात् पूर्वमपि द्वैतापत्त्या"सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीय" मितीक्षणाव्यवहितपूर्वश्रुत्यनुपपत्तेः[2]ततश्चापि महानभूदिति स्मृतिविरोधाच्च, नापि पूर्वसर्गीयमीक्षणं वक्तुं शक्यते। सर्गकाले तु संप्राप्ते ज्ञात्वेति सर्गसमकालीनज्ञानावगमादिति। यच्च महदादिसृष्टेस्तमोमयत्वं स्मर्यते"स एव

(१) अयं पाठः २ पुस्तके ना०।
(२) अयं पा० २ पु० ना०।

बुद्धिपूर्वकः सर्गः प्रादुर्भूतस्तमोमय" इति विष्णुपुराणादिषु[1] तदीश्वराधिष्ठिततमोगुणपरिणामत्वेनैवोपपद्यते अबुद्धिपूर्वकत्वमपि कार्यसत्त्वस्यैव बुद्धिशब्देन परिभाषितत्वादुपपद्यत इति "तमसैवेदमावृतमासीत् आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणमित्यादिवाक्यान्य (*पीश्वरज्ञाननित्यत्वे[2])ऽप्युपपन्नानि (*तमसि लीनतया स्वाज्ञानत्वेनैव सर्वप्राण्यवस्थानस्य तदर्थत्वात्[3]) तथा च श्रुतिः "तमो वा इदमेकमासत तत्परे स्यात् तत्परेणेरितं विषमत्वं प्रयातीति। सति संपद्य न विदुः सति संपद्यामह इतीति च" यदपि प्राकृतमानसदैहिकरूपेण त्रिविधासृष्टिः पुराणादौ स्मर्यते तदपि आद्यशरीरिणं विराड्जीवमधिकृत्यैव न परमेश्वरं प्रयत्नवदात्मसंयोगादिवादृष्टवदात्मसंयोगादपि जगदुत्पत्तेरिति। ये त्विदं सूत्रं प्रधानादीनां जगत्कारणताप्रतिषेधकमितीच्छन्ति तेषां मते एवं सूत्रं व्याख्येयम्, अशब्दम् प्रधानादि न जगत्कारणं मूलकारणविशेषणेक्षणाभावादिति। (*अत्राशब्दमिति स्वरूपाख्यानं न तु अशब्दत्वेनैव पक्षता मूलकारणश्रुत्यप्रतिपाद्यत्वरूपस्याशब्दत्वस्य प्रागसिद्धेः मूलकारणत्वं च स्वतन्त्रकारणत्वं परेच्छानधीनकारणत्वमिति यावत्[4])हेतौ चात्रापि ईक्षणशब्दः स्वरूपाख्या-

(१) अं० १ अ० ५ श्लो० ४।

(२) अयं पा० २ पु० ना०।

(३) अयंपा० २ पु० ना०।

(४) अयंपा० २ पु० ना०।

नमिति। आधुनिकास्तु सूत्रमिदमेवं व्याचक्षते। ईक्षणश्रुतेरशब्दं प्रधानादिकं न जगत्कारणं हेतुगर्भविशेषणत्वेनाशब्दत्वादित्येव हेतुः नास्ति शब्दो यस्मिन्निति विग्रहेणा ऽश्रौतत्वादित्यर्थः (*अशब्दत्वे च हेतुरीक्षतेरिति। श्रुत्युक्तकारणविशेषणस्येक्षणस्याभावादित्यर्थः। तत्र ईक्षणाभावेन "तदैक्षत" त्यादिश्रुत्यर्थत्वाभावस्यैव सिद्धेः न तु सामान्यतः श्रुत्यर्थत्वाभावस्य,[1] प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः अजामेकां यस्तन्तुनाभ इव तन्तुभिः प्रधानजैः स्वभावतः मायां तु प्रकृतिं विद्यादि त्यादिश्रुतिभिः प्रधानस्यापि श्रौतत्वात्। शक्तिविधया प्रधानस्यजगत्कारणत्वश्रवणाच्च। "बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपा" इत्यादिश्रुतिष्विति। कथं वा ऽशब्दत्वमपि स्मृतिशतात्सांख्योक्तानुमानत ईश्वराविकारित्वान्यथानुपपत्त्यादिभिश्च प्रधानहेतुत्वसिद्धेः* किं च अश्रौतत्वहेतोर्जीवेश्वरत्वसिद्धिः। न चात्र प्रधानमात्रस्य जगत्कारणत्वं निषिध्यत इति वाच्यम्, न्यूनतापत्तेः। उत्तरोत्तराधिकरणेषु जीवानामुत्पत्तिनिराकरणदर्शनादिति[2])यत्तु मायां तु प्रकृतिं विद्यादित्यादिश्रुतेरर्थं कल्पयन्ति, मायात्वाविद्या तामेव प्रकृतिं जगत्कारणं विद्यादिति तदप्यसारम्। " अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्ध" इत्यत्र्य-

---

(१) अयं पाठः २ पुस्तके ना०।

(२) अयंपा० २ पु० ना०।

वहितपूर्ववाक्ये का माया को वा मायया बद्ध इत्याकाङ्क्षायां प्रवृत्तस्य मायां त्वित्यादिवाक्यस्य यथोक्तार्थतानौचित्यात्।(*प्रकृत्यादिकमुद्दिश्य मायादिशब्दवाच्यत्वप्रतिपादनं विना आकाङ्क्षानिवृत्त्यसंभवात्[1] शुक्तिरजताद्यविद्यायां मायाशब्दाप्रयोगाच्च। ऐंद्रजालिकमन्त्रादावेव व्यामोहकशक्तौ लोके मायाव्यवहाराच्च। कार्यं कारणाभेदात्तु तद्रचितपदार्थेष्वपि मायाशब्दप्रयोगः। भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिरित्यादौ च मायाया व्यापारानिवृत्तिरेवावगम्यते न नाश इति। तस्मात्।

मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्।
अस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगदिति॥

श्रुतौ श्रुत्यन्तरस्मृतिप्रसिद्धप्रकृतेरेव मायाशब्दवाच्यत्वं विधीयत इति। तदेवमीक्षापूर्वकमहदाद्यखिलसृष्टिश्रवणात्केवलप्रधानादिजडवर्गात् हिरण्यगर्भादिभ्यश्चातिरिक्तं सदा सर्वज्ञं परब्रह्मेति सिद्धं तदुपाधौ विश्वाकारनित्यवृत्त्यनङ्गीकारे सर्वकर्तृत्वानुपपत्तेः,स्वोपाधिवृत्तावेव स्वस्याकर्तृत्वात्। तथा च"स विश्वसृग्विश्वविदात्मयोनि"रित्यादिश्रुतिविरोधः स्यात्। आत्मयोनितया तु ब्रह्मापि क्वचित् आत्मयोनिरित्यंशांशिनोऽभेदेनोच्यते[2] आत्मनो जीवचेतनस्य यो-

(१) अयं पाठः २ पु० ना०।
(२) अभेदेन जीवयोनित्वादुच्यत इति २ पु० पा०।

नित्वाद्वेति बोध्यं (*धारावाहिकानन्तवृत्तिस्वीकारे च गौरवमात्रमधिकं स्यात्[१]) न चैवं नित्यवृत्तिसत्त्वेन प्रकृतेः प्रतिक्षणपरिणामित्वभङ्ग इति वाच्यम्, परिमाणादिवत् वृत्तिविशेषस्य नित्यत्वे ऽपि जीववृत्त्यादिभिः प्रतिक्षणपरिणामसंभवाच्च ईशोपाधेरपरिणामित्वे ऽपि जडत्वसाधर्म्येण प्रकृतिमध्ये प्रवेशसंभवाच्चेति। अथैवं "स ईक्षांचक्रे सो ऽकामयते" त्यादिश्रुतिषु ब्रह्मणो ज्ञानकामनाद्युत्पत्तिवचनमनुपपन्नमिति चेन्न, स्वकार्यजनकसामग्रीसमवधाननिमित्तकाभिव्यक्तिरूपोत्पत्तेः लोकव्यवहारसिद्धाया अनुवादात्, लोकेत्यभिव्यञ्जकस्य तैलसंबन्धस्यानन्तरं व्यवह्रियते कुङ्कुमगन्ध इदानीं जात इति। अथ वा ऽमुककाले ऽमुकं पश्यत्करिष्यामीतीक्षणसंकल्पादावच्छेदककालाद्युत्पत्त्यैवेक्षणाद्युत्पत्तिरुपचर्यते शिखी जात इत्यादिवदिति मन्तव्यम्। जीवज्ञानादिवदीश्वरज्ञानादेरनित्यत्वाङ्गीकारे च—

नैवाहस्तस्य न निशा नित्यस्य परमात्मनः।
उपचारात्तथाप्येतत्तस्येशस्य द्विजोच्यते॥
अभयं भ्रान्तिरहितमनिद्रमजरामरम्।

इति विष्णुनारसिंहापुराणादावगम्यमानमीश्वरस्य जीवव्यावृत्तं ज्ञानोपरमादिरूपनिशादिशून्यत्वं नोपपद्येत। उपचारश्चाभिव्यक्त्यादिरूपो व्याख्यात एवे-

(१) अयं पा० २ पु० अधिकः पा०।

ति । स्यादेतत् । ईक्षणनिमित्तकप्रकृतिप्रवृत्तिस्वीकारे प्रकृतिस्वातन्त्र्यप्रतिपादकयोः सांख्ययोगयोरप्रामाण्यप्रसङ्गः । तौ हि पुरुषार्थमात्रप्रयुक्तायाः प्रकृतेः स्वयं पुरुषेण संयुक्तायाः सकाशान्महदाद्युत्पत्तिं मन्येते (*सांख्ययोगयोश्चायमेव विशेषो यत्त्रिविधो ऽपि सात्त्विकराजसतामसरूपो महान् सांख्यमते पूर्वकल्पसिद्धजीव एव तत एव च ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा इत्युच्यन्ते न पुनर्नित्य ईश्वरो ऽस्तीति,योगमते तु महतः सात्त्विको भागो नित्यैश्वर्यशक्तिमान्नित्यमुक्तः 'क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वर' इतियोगसूत्रात् सत्त्वाख्यकार्योपाधिकत्वं जन्यज्ञानत्वं च परेषामप्यनुमतमिति[1])न चैवम् आदिः स संयोगनिमित्तहेतुः परस्त्रिकालादकलो ऽपि दृष्ट इत्यादिश्रुतिविरोधात्सांख्ययोगयोरप्रामाण्यमेवास्त्विति वाच्यम् । तत्कारणं सांख्ययोगाधिगम्यं ज्ञात्वा एवमुच्यते सर्वपाशैरिति श्वेताश्वतरादिश्रुतिभ्यः नास्ति सांख्यसमं ज्ञानं नास्ति योगसमं बलमित्यादिस्मृतिभ्यश्च तत्प्रामाण्यसिद्धेः । यच्च सांख्ययोगशब्दयो रूढिं परित्यज्यान्यार्थतावर्णनं । तदपि न । सांख्यस्य वक्ता कपिलः हिरण्यगर्भो योगस्य वक्ता नान्यः कदा च नेति योगियाज्ञवल्क्यादेः ।

संख्यां प्रकुर्वते सांख्याः प्रकृतिं च प्रचक्षते ।

---

(१) अयंपा० २ पु० ना० ।

तत्त्वानि च चतुर्विंशत्तेन सांख्या इति स्मृताः॥

इति मोक्षधर्मादेश्च विरोधादिति। अत्रोच्यते केवलजीवात्मज्ञानादपि मोक्षो भवतीति प्रतिपादयितुं सांख्या अनीश्वरबौद्धमताभ्युपगमवादेन प्रतिज्ञातमात्मानात्मविवेकं प्रतिपादयन्ति,ईश्वरव्यवस्थापनस्य स्वशास्त्रे ऽनुपयोगात्। श्रुतिभ्यो ब्रह्मविष्णुशिवातिरिक्तेश्वरसाधने प्रयासबाहुल्यात्। ब्रह्ममीमांसयैव तत्साधनस्य कृतत्वाच्च। अभ्युपगमवादश्च विष्णुपुराणादौ दृष्टः।

एते भिन्नदृशां दैत्या विकल्पाः कथिता मया।
कृत्वाभ्युपगमं तत्र संक्षेपः श्रूयतां मम॥

इत्यादिषु। न पुनरीश्वरमेव परमार्थतो ऽपि सांख्या नाङ्गीकुर्वन्ति तत्कारणं सांख्ययोगाधिगम्यमित्युक्तश्रुत्यादिभिस्तदभ्युपगमावगमात्। जगदाहुरनीश्वमित्यादिना स्मृतिष्वासुरत्वेन निरीश्वरवादस्यात्यन्तनिन्दितत्वाच्चेति, योगास्त्वीश्वरमभ्युपगम्यापि तस्य वैषम्यनैर्घृण्यनिरासायासलाघवाय स्वभाववादाभ्युपगमवादेन प्रकृतिस्वातन्त्र्यमनूद्यैवेश्वरप्रणिधानात् योगादिकं प्रतिपादयन्ति (*ईश्वरस्य भक्तभूतानुग्रहमात्रप्रयोजनस्वीकारेण[1]) अन्यथा प्रकृतिपुरुषयोः स्वत एव संयोगे "आदिः स संयोगनिमित्तहेतुरि" त्यादि-

(१) अयं पाठः २ पु० ना०।

श्रुतिविरोधेन योगाप्रामाण्यानौचित्यादिति दिक् । इदं पुनरिहावधेयं रजस्तमःसंभिन्नतया मलिनं कार्यतत्त्वं परमेश्वरस्य नोपाधिः किं तु केवलं नित्यज्ञानेच्छानन्दादिमत्सदैकरूपं कारणसत्त्वमेव तस्योपाधिः'न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गमि'त्यागामिसूत्रात् । सृष्टिस्थितिसंहारेष्वधिकारिणस्तु सत्त्वादिकार्योपाधिकास्त्रयो देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः महदाख्या अवान्तरेश्वरा एव न च 'मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनञ्जये'त्यादिगीतादिविरोध इति वाच्यम्, तथाविधवाक्यानां व्यक्तपरत्वात् ईश्वरस्य वाव्यक्ततया व्यवहार्यत्वाभावात्,एतेन तेषां परमेश्वरत्वादिकमपि व्यक्तापेक्षया बोध्यं, नित्यत्वं चाभूतसंप्लवं स्थानममृतत्वं हि भाष्यतइतिस्मृतेर्बोध्यम्[१] ।

ब्रह्मादिनां त्रयाणां तु स्वहेतौ प्रकृतौ लयः ।
प्रोच्यते कालयोगेन पुनरेव समुद्भवः ॥

इति मात्स्यादिभ्यस्तेषामप्युत्पत्तिलयसिद्धेरिति । अथ वा "तत् योयो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवदि" तिश्रुतेर्विष्णुदेवताया औत्पत्तिकब्रह्मात्मभावान्मत्तः परतरं नास्तीत्यादिवचनमुपपद्यते तथा च वक्ष्यत्याचार्यः'शास्त्रदृष्ट्यतूपदेशो वामदेववदिति'(*अत एवानुगीतायां परं हि ब्रह्मकथितं योगयुक्तेन तन्मयेति-

---

(१) विष्णु पु० अं० २ अ० ८ श्लो० ९५ ।

श्रीकृष्णवचनाद्भगवद्गीतायां परं ब्रह्मैव कार्यब्रह्मणा श्रीकृष्णं न अहमित्युपदिष्टमितिनिर्णीतम्, अन्येषामपि ज्ञानिनां ब्रह्मभावेऽपि विष्णवावेव मुख्यतो ब्रह्मभावाविर्भावात्, मत्तः परतरं नास्तीतिवचनं युक्तं नान्यस्य तदुक्तं मोक्षधर्मे तस्य सर्वज्ञानिमुख्यत्वम्।

अनाद्यं तं परं ब्रह्म न देवा नर्षयो विदुः।
एकस्तद्वेद भगवान्धाता नारायणः प्रभुः॥

नारायणात्सृष्टिगण[१]इत्यादिना, तथा शिवस्यापि मत्तःपरं नास्तीति युक्तिर्युक्ता[२]) ये हि जीवाः पूर्वपूर्वसर्गेषु करणवर्गेण सहैव सायुज्यमुक्त्या परमेश्वरतां गताः ते वासुदेवव्यूहे अन्तर्भवन्ति तत्र च व्यूहे एक एव वासुदेवो नित्येश्वरः इतरे तदंशाः वासुदेवाः तथा संकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धाख्यव्यूहरूपिणः विभूतिगणाः पूर्वसर्गसिद्धाः तएते यथायोग्यं सन्ति महदादिविराडन्तरूपेण ब्रह्मविष्णुरुद्रादिरूपेण चांशावताराः परमेश्वरस्य भवन्ति।

'आगच्छन्ति यथाकालं गुरोः संदेशकारिणः' इतिमोक्षधर्मात्,तथा च ये हरिहरादयः परमेश्वरकोटयस्तेषां मत्तः परतरं नास्तीति तद्वचनमुपपद्यतएव,यद्यपि तेषां जगद्व्यापारवर्ज्जमेवैश्वर्यं तथापि परमेश्वरात्मकतया सर्वस्रष्टृत्वसर्वाधारत्वाद्यपदेशोऽपि तेषु

---

(१) महाभा० मो० अ० २१० श्लो २१।
(२) अयं पा० २ पु० ना०।

युज्यतइति । तेषां च कार्योपाधित्वम् ।

गुणेभ्यः क्षोभ्यमाणेभ्यस्त्रयो देवा विजज्ञिरे ।
एका मूर्तिस्त्रयो देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥

सात्त्विको राजसश्चैव तामसश्च त्रिधा महान् ।
इति मात्स्यादिभ्य(१)इति । बुद्ध्याख्यं समष्टिमहत्तत्त्वं हि त्रिगुणात्मकमेकमेव सत्त्वाद्यंशभेदेन त्रयाणां देवानां सूक्ष्मशरीरं भवतीत्येका मूर्त्तिरुच्यते हरिहरात्मकदेहवत्,अत एव चैतत् सूक्ष्मशरीराधारभूतं पिण्डाख्यं स्थूलशरीरमप्येषामेकमेवेति त्रयाणामेव विश्वरूपत्वमुपपद्यते त्रयश्चदेवाश्चेतनरूपा भिन्नाएवेत्यर्थः अत एव च ।

अन्योन्यमनुरक्तास्ते अन्योन्यमनुजीविताः ।
अन्योन्यं प्रणताश्चैव लीलया परमेश्वराः ।

इतिमात्स्यादिवाक्यमप्युपपन्नं त्रयाणामेकपिण्डतया परस्परसापेक्षत्वात् वातपित्तकफवत्, एतेन त्रयाणां भेदाभेदावपि व्याख्यातौ वेदितव्याविति । ननु कार्योपाधिकत्वे ऽपि योगिकायव्यूहवत्तेषामीश्वरलीलावतारत्वमेवास्तु किमर्थं विष्णवादीनां चेतनान्तरत्वं कल्प्यते ।

त्रिधा कृत्वात्मनो देहं सो ऽन्तर्यामीश्वरः स्थित

(१) मत्स्य पु० अ० ४ श्लो० १६ ।

इतिस्मृतेरिति चेन्न, कूर्मविष्णुपुराणादिषु पुरुषान्तरेण सह प्रकृतिं संयोज्यैव परमेश्वरस्तदुभयात्मकं देवतात्रयरूपं महान्तं सृजतीत्यवगमात् यथा कौर्मे।

प्रधानं पुरुषं चैव प्रविश्याशु महेश्वरः।
क्षोभयामास योगेन परेण परमेश्वरः॥
प्रधानात् क्षोभ्यमाणाच्च तथा पुंसः पुरातनात्।
प्रादुरासीन्महद्बीजं प्रधानपुरुषात्मकमिति॥

न हि विष्णवादिदेवतायाः कृष्णाद्यवतारेषु पुरुषान्तरप्रवेशः श्रूयते फलवान्वा भवति (*अतो विष्णवादिदेवानां न साक्षादीश्वरावतारत्वं किं त्वंशावतारत्वम् अत एव ऋष्यादीन्प्रकृत्य स्मर्यते।

एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान्स्वयम्।
इन्द्रमायाकुलं लोकं मृडयन्ति युगेयुगे॥

इति अत्र कृष्णो विष्णुः स्वयं परमेश्वरस्तस्य पुरुषवत्साक्षादंश इत्यर्थः ऋष्यादीनामंशांशिवचनादिति[1]) ईश्वरस्य प्रवेशश्च ज्ञानेच्छाप्रयत्नैर्व्यापनं जीवस्य क्षोभश्च गुणद्वारा योगश्च ऐकाग्र्यमिति। अयं च क्षोभः संयोगविशेषद्वारा महतो हेतुः (*तथा।

गुणोपाधिकभेदेषु त्रिष्वतेषु सनातनः।

---

(१) अयं पा० २ पु० ना०।

संयोज्यात्मानमखिलं जगत्कार्यं करोति यः ॥
यस्याज्ञया जगत्सर्वं ब्रह्मा सृजति नित्यशः ।
हरिश्च पालको रुद्रो नाशकः स हि मोक्षदः ॥
मायाया गुणभेदेन विष्णुं रुद्रं पितामहम् ।
सृष्ट्वा ऽनुप्राविशच्चैषामन्तर्यामितया परः ॥
ब्रह्माद्या मुनिशार्दूल पराभेदेन केवलम् ।
कुर्वन्ति सर्गस्थित्यन्तान् परतत्त्ववदेव हि ॥
माया कार्यगुणच्छन्ना ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
मायोपाधिपराग्रूपा न जीवव्यूहसंस्थिताः[१]) ॥
अनाद्यं तं परं ब्रह्म न देवा नर्षयो विदुः ।
एकस्तद्वेद भगवान्धाता नारायणः प्रभुः ॥
नारायणादृषिगणास्तथा मुख्याः सुरासुराः ।
राजर्षयः पवित्राश्च परमं दुःखभेषजमिति ॥
ब्रह्मविष्णुशिवादीनां यः परः स महेश्वरः ।

इति च नारदीयस्कान्दमोक्षधर्ममात्स्यवाक्येभ्यो ऽपि न साक्षादवतारत्वम्। तथा मनुयाज्ञवल्क्ययोरपि खं संनिवेशयेत्खेष्वित्यादिना प्रजने च प्रजापतिमित्यन्तेन सर्वशरीरेषु ब्रह्मविष्णुरुद्रपर्यन्तान्देवानुक्त्वा तेषां विष्णवादिनामप्यन्तर्यामितया पुरुषान्तरमुक्तम्।

प्रशासितारं सर्वेषामणीयांसमणोरपि ।
रुक्माभं स्वप्रधीगम्यं विद्यात्तं पुरुषं परम् ।

---

(१) अयं पाठः २ पु० ना० ।

इत्यादिना। तथा मनुनैव

यत्तत्कारणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम्।
तद्विसृष्टः स पुरुषो लोके ब्रह्मेति गीयते॥

इत्यनेनाद्यपुरुषस्याव्यक्तब्रह्मकार्यस्यापि लौकिकब्रह्मत्वमुक्त्वा तस्यैव नारायणत्वमुक्तम्।

आपो नारा इतिप्रोक्ता आपो वै नरसूनवः।
ता यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः[1]॥

इति अतो नारायणादप्यतिरिक्तः परमेश्वर इति। नारायणादिशब्दानामुपाधिमात्रपरत्वे च लक्षणापत्तिरिति। अपि च सूर्यादिसाहचर्येण विभूतित्वस्मरणादपि ईश्वरस्य विष्णवादीनां च भेदोऽवगम्यते। तथा मात्स्ये।

पूजयेद्ब्रह्मविष्णवर्करुद्रविश्वात्मकं शिवम्।
व्रतोपवासनियमैः श्रद्धया च विमत्सरः॥
ब्रह्मा विष्णुश्च भगवान्मार्तण्डो वृषवाहनः।
इमा विभूतयः प्रोक्ताश्चराचरसमन्विताः॥
ब्रह्माद्याश्चतुरो मूलमव्यक्ताधिपतेः स्मृताः[2]।

इति नन्वेवं कथं गीतादिषु विष्णवादिदेवतैश्वर्यमेवोक्तं न तु परमेश्वरस्तस्यैश्वर्यं वेति चेत्।

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते।
ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः॥

---

(१) महाभा० मो० अ० २४१ श्लो० ३९।
[२] मत्स्यपु० अ० ५२ श्लो० १९।२१।

इत्यादिप्रश्नप्रतिवचनाभ्यां विष्णुदेवाद्भेदेन परमेश्वरकथनात्, 'अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्यं नासदु'-च्यतइत्यादिना च परमेश्वरस्यैश्वर्य्यादिकथनादिति। नन्वेवं कथमीश्वरो विष्णुरिति शिवइति चोच्यते नान्य इतीति चेत्। विष्णवादीनां स्वाभाविकब्रह्मात्मभावात्। साक्षादंशत्वान्मुख्यशक्तित्वाच्चेत्यवेहि "तत् योयो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभव"दिति श्रुतेः।

एकः शुद्धो ऽक्षरो नित्यः सर्वव्यापी तथा पुमान्।
सो ऽप्यंशः सर्वभूतस्य मैत्रेय परमात्मनः॥

इति

ब्रह्मविष्णुशिवा ब्रह्मप्रधाना ब्रह्मशक्तयः।

इति च स्मृतेश्च। त्रयाणामपि च मध्ये विष्णुरेव ब्रह्मणो मुख्या शक्तिः।

सर्वशक्तिमयो विष्णुः स्वरूपं ब्रह्मण परम्।
स परः सर्वशक्तीनां ब्रह्मणः समनन्तरः॥

इति पराशरवचनात् (*ननु त्रिषु मध्ये शिव एवास्य मुख्या शक्तिरित्यपि शैवपुराणेषूच्यतइति चेत्सत्यं, विवक्षितगुणभेदेन कल्पभेदेन वा तस्य चोपपत्तिः तदुक्तं कौर्मे।

सात्त्विकेष्वथ कल्पेषु माहात्म्यमधिकं हरेः।
तामसेषु शिवस्योक्तं राजसेषु प्रजापतेः।

इति दिक्[1]) विष्णोर्ब्रह्मा ब्रह्मणश्च रुद्रइति,रु-

(१) अयं पा० २ पु० ना०।

ष्टिक्रमश्च स्थूलदेहरूपेण पृथक्पृथगाविर्भाव एव बोध्यः, पुराणेषु तथा दर्शनादिति, ये तु ईश्वरस्यान्तर्याम्यतिरिक्तविधया ऽपि योगिनामिव लीलाशरीरमिच्छन्ति तेषां मते[१]) "न तस्य कार्यं करणं च विद्यते" "अप्राणो ह्यमना शुभ्रो अक्षरात्परतः परः" इत्यादिश्रुतिविरोधो 'रूपवदेव हि तत्प्रधानत्वादि'त्यागामिसूत्रविरोधश्च कार्यं शरीरं करणं बुध्यादि। बुध्यादिना हि शरीरं प्रेर्यतइति ब्रह्माण्डमधिकृत्य तस्मिन्कार्यं च करणं संसिद्धं परमेष्ठिन इतिस्मरणात् (*तथा।

अशरीरः शरीरेषु सर्वेषु निवसत्यसाविति॥
देहद्वयस्थितो नित्यः सर्वदेहविवर्जितः॥

इति च भारतादिष्वीश्वरस्य शरीरद्वयं प्रतिषिद्धम्[२]) तस्माद्विष्णवादिदेवानामेव स्थित्यादिलक्षणस्वाधिकारपालनार्थं मत्स्याद्यो लीलावतारा: ते च परब्रह्मणः प्रकृष्टशक्तितया आवेशावतारतया वा परमेश्वरत्वेनोपास्या इति। तथा च श्रुतिः "यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतं तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते। यस्याऽमतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानतामिति" ननु।

(१) परमेश्वरस्या ऽपि लीलाशरीरस्य छेदभेदादिना दुःखभोगी दुर्निवार इति २ पु० अधि० पा०।

(२) अयं पाठः २ पुस्तके ना०।

नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः ।
मूढो ऽयं नाभिजानाति लोके मामजमव्ययम् ॥

इतिविष्णुदेवतावाक्यात्तस्याप्यमतत्वादिकमस्तीति चेत्सत्यं, विष्णुदेवतायामपि महत्तत्त्वरूपोपाधिनैव सर्वव्यवहारात्तस्य च पराप्रत्यक्षत्वात्तथा ऽपि यन्मनसा न मनुत इत्यस्य विष्णुदेवतायामसंभवः ॥

मनसैव जगत्सृष्टिं संहारं च करोति यः ।
तस्यारिपक्षक्षपणे कियानुद्यमविस्तरः ॥

इति विष्णुपुराणादौ विष्णुदेवताया मनो ऽवगमादिति । ननु विष्णुदेवतायाः परमेश्वराद्भेदे सति

भूमिरापो ऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेवच ।
अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥
अपरे यमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।
जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगदिति[१] ॥

विष्णुदेवतावाक्यं नोपपद्येत परब्रह्मण एव प्रकृतिपुरुषाधिष्ठातृत्वस्वीकारादिति नैवम् । अत्र वाक्ये भूमादिरूपविकाराणामेव प्रकृतित्वस्मरणात् अत एव जीवशब्दस्य व्यष्टिजीवपरत्वादिति, (*अथ वा तादृशानि सर्वाण्येव वाक्यानि परब्रह्मात्मताभिप्रायेणेति[२]) । नन्वेव परब्रह्मणः सकाशाद्भेदे

---

(१) विष्णु पु० अं० १ अ० १२ श्लो ५२ ।
(२) अयं पाठः २ पु० ना० ।

सति कथं विष्णुशिवप्रकरणस्थानि सृष्ट्यादिवाक्यानि ब्रह्मनिरूपणे साधकतयोपन्यस्यन्ते विचारकैरिति चेत्तयोरीश्वरकोटितया परमेश्वरेण सह व्यवहारसाम्यादिति गृहाण (*अत एव ।

त्रयाणामेकभावानां यो वै भिदामित्यादिस्मृतिभिस्त्रयाणामेव देवानां स्वाभाविकब्रह्मात्मभावसाम्यात्सर्वोपनिषत्स्वत एव ब्रह्मतयोपदिश्यन्ते उपासनार्थमिति[१])परब्रह्मणश्च स्वतो नामरूपाद्यभावान्मुख्यविकारयोर्हरिहरयोर्नामरूपाभ्यामेव शास्त्रेषु प्रायशो व्यपदेशः (*अत एव वैष्णवाः शैवाश्चाविवेकिनो विष्णवाद्यतिरिक्तं परमेश्वरमविद्वांसो ब्रह्ममीमांसाशास्त्रं विष्णवादिपरतया व्याचक्षते[२])इति मन्तव्यम् । अनामरूपत्वं च परब्रह्मणो विष्णुपुराणादावुक्तम् ।

न सन्ति यत्र सर्वेशे नामजात्यादिकल्पनाः ।
सत्तामात्रात्मके ज्ञेये ज्ञानात्मन्यात्मनः परे ।
नामरूपे न यस्यैको योऽस्तित्वेनोपलभ्यते ॥

इत्यादिनेति । आत्मनः परे जीवादतिरिक्त इत्यर्थः ।

पञ्चसूत्र्यां समासेन पूर्वाचार्यैः प्रवर्त्तितः ।
वेदान्तनगरीमार्गो विज्ञानार्केण दर्शितः ॥

पञ्चसूत्र्यां संक्षेपतः प्रदर्शितः शास्त्रार्थ इतः परं प्रप-

---

(१) अयं पा० २ पु० ना० ।
(२) अयं पा० २ पु० ना० ।

उच्यते। ईक्षतेर्नाशब्दमितिसूत्रेण ब्रह्मणोऽशब्दस्य प्रधानादेः शास्त्रयोनित्वं वा निराकृतं ब्रह्मणः परमपुरुषत्वं वा प्रसाधितं तदैक्षत बहुस्यामितीक्षणश्रुतेः(१)तत्रेदमाशङ्क्यते, ननु प्रत्यासन्नकार्यकारितामपेक्ष्य कूलं पिपतिषतीत्यादिप्रयोगवत्तदैक्षतेत्यादिप्रयोगो ऽप्यचेतनएव प्रधानादौ गौणो ऽस्तु तत्तेज ऐक्षत ता आप ऐक्षतेत्यादौ सह पठितवाक्ये गौणत्वस्यावश्यं वाच्यत्वादिति तामिमामाशङ्कामपाकरोति।

गौणश्चेन्नात्मशब्दात्।

ईक्षणशब्दो गौण इति चेन्न, आत्मशब्दात्"सदेव सौम्येदमग्रआसीत्तदैक्षत"इत्यादिना प्रकृते सदीक्षितरि जगत्कारणे तत्सत्यं स आत्मेति चेतनवाच्यात्मशब्दस्य प्रयोगात्प्रधानादेश्चाचेतनत्वादित्यर्थः। यच्चोक्तं गौणप्रायपाठ इति तदपि न। तत्तेज ऐक्षत इत्यादावपि तेजआद्यभिमानिदेवतानामेवेक्षितत्वस्य अभिमानिव्यपदेशस्त्वितिसूत्रेणैव व्यवस्थापयिष्यमाणत्वात्। मुख्यार्थसंभवे गौणत्वस्यान्याय्यत्वाच्चेति। नन्वात्मशब्दस्यापि नानार्थतया प्रकृते भवत्यूर्ध्वं जलात्मिकेत्यादिवदविभागाधारवाचित्वमेवास्तु तत्राह।

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात्।

"आचार्यवान् पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिरं

---

(१) अयं पाठः २ पु० ना०।

यावन्न विमोक्ष्ये ऽथ संपत्स्य"इति वाक्यशेषे सदात्मनिष्ठस्य मोक्षकथनाच्चेतनवाच्येवायमात्मशब्दः "तरति शोकमात्मविदि"त्यादिश्रुत्यन्तरे चेतनरूपात्मज्ञानादेव संसारनिवृत्त्यवगमादित्यर्थः। यच्चोक्तमात्मशब्दो नानार्थ इति। तदपि न। निरुपपदात्मशब्दस्याचेतने प्रयोगादर्शनाल्लाघवाच्च चेतन्न आत्मा पुरुष इतिकोषादिभ्यश्च चेतनमात्रशक्तत्वात्, अनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वात्, अविभागलक्षणगुणेनान्यत्रात्मशब्दस्य गौणत्वसंभवात्,अस्ति च श्रुत्यन्तरे ऽपि जगत्कारणे निरुपपद आत्मशब्दः"आत्मा वा इदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीय"मिति तस्मात्तदेकवाक्यतया ऽपि स आत्मा तत्त्वमसीतिवाक्ये चेतनवाच्येवात्मशब्दो न पुनरैतदात्म्यमिदं सर्वमित्यत्र समानार्थकः तथा सति पौनरुक्त्यापत्तेः अस्मन्मते च ऐतदात्म्यमिदं सर्वमित्यनेन भवदुक्तात्मताया एव जगत्कारणे लब्धत्वान्न पौनरुक्त्यम्। स आत्मेत्यस्य चेतनार्थत्वादिति। ननु प्रधानोपासकस्यापि क्रममुक्तिः श्रूयत इति युक्तस्तन्निष्ठस्यमोक्षोपदेश इत्याशङ्कायामाह।

हेयत्वावचनाच्च।

साक्षान्मोक्षहेतुत्वं परित्यज्य परंपरया मोक्षहेतुत्वे तदा तात्पर्यं कल्प्येत यदि सच्छब्दवाच्याया देवताया हेयत्वं मुमुक्षोः क्वापि श्रुत्योच्येत नत्वेवं अतो हेयत्वावचनात्साक्षान्मोक्षहेतुज्ञानविषयश्चिदात्मा मु-

ख्येक्षितैवात्र ग्राह्य इत्यर्थः। "तस्य तावदेवचिरं-यावन्न विमोक्ष्ये" इति ज्ञेयान्तरनिरसनमपि क्रम-मुक्त्यभिप्रायेणेत्यनुचितं स्यादितिबोध्यम् । नन्वेवं-मात्मशब्दादिहेतुत्रयेण प्रधानादावचेतने मा भवतु ईक्षणशब्दो गौणः सर्गादौ तूत्पद्यमाने जोवविशेषे तु गौणः स्यात् अदृष्टादिद्वारासन्नक्रियाकारित्वगु-णयोगात्, आत्मशब्दादीनां त्रयाणां सूत्रत्रयोक्तानाम-नुपपत्तेश्चेत्याशङ्कापरसूत्रत्रयेणेक्षणशब्दस्य जीवे गौ-णत्वं निराकरोति ।

स्वाप्ययात् ।

स्वाप्ययश्रवणादपि गौणो नेक्षणशब्दः जी-वेष्वित्यर्थात्, एतदेव हि सत्कारणमीक्षितं प्रकृत्य श्रूयते "यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति स्वमपीतो भवति तस्मा-देनं स्वपितीत्याचक्षत" इति। तत्र पुरुषशब्दोक्तस्य जीवस्य लयाधारभूतमेव स्वशब्दोक्तं वस्तु सदाख्यं जगत्कारणमवगम्यते तच्च न जीवो भवितुमर्हति लयस्य भेदतन्त्रत्वेन स्वस्मिन्स्वलयासंभवात् अतः स-दीक्षणश्रुतिर्जीवे ऽपि न गौणीत्यर्थः। नन्वाकाशादी-नां पराऽप्रतिष्ठताभावेण स्वप्रतिष्ठितत्वव्यवहारवदेव-जीवानामपि परात्प्रलीनत्वेनैव स्वाप्ययव्यवहारः श्रौ-तो ऽस्तीति तत्राह ।

गतिसामान्यात् ।

मुख्य एवात्र स्वाप्ययो भवति कुतो गतिसामान्यात् "अथास्य प्रयतो वाङ् मनसि संपद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायामि"त्युत्तरवाक्ये सह पठितैर्मनआदिभिर्जीवानां गतेरप्ययस्य समानत्वौचित्यादित्यर्थः। मनआदीनां हि गतिः स्वभिन्नेष्वेव प्राणादिषु उक्ता तत्सहपाठाच्च। अथास्य प्रयत इति जीवस्य प्रयाणमपि स्वभिन्नवस्तुन्येवोचितं, तथा चाकाशदृष्टान्तवदत्र न गौणः स्वाप्ययोऽपि तु मुख्य एव मुख्यसहपाठादित्यर्थः किं च।

श्रुतत्वाच्च।

(*अत्रैव प्रकरणे वाक्यशेषे यथा मधु मधुकृतो निस्तिष्ठन्ति नानात्मनां वृक्षाणां रसान्समवहारमेकतां रसं गमयन्तीत्यादिदृष्टान्तैर्जीवानां मुख्यस्यैव स्वाप्ययस्य श्रुतत्वाच्चेत्यर्थः[1]) तथा। श्रुत्यन्तरे मुख्यस्यैव स्वाप्ययस्य श्रुतत्वादपि मुख्यएवात्रापि स्वाप्ययो ग्राह्यः। श्रुत्यन्तरं च तद्यथा " प्रियया स्त्रिया संपरिष्वक्तो न बाह्यं किं चन वेद नान्तरमेवमेवायं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किं चन वेद नान्तर" मिति अत्र हि स्वाभिन्ने प्राज्ञे जीवस्याप्ययः शब्दादेव श्रूयतइति। एतदेवाचार्यो वदिष्यति सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेनेति सूत्रइति अथैवं स्वभिन्ने कथं स्वशब्द इति चेन्न, सर्वजीवानामात्म-

---

(१) अयं पा० २ पु० ना०।

तया ब्रह्मण एव मुख्यस्वशब्दार्थत्वादिति। ये तु स्वाप्ययादितिसूत्रत्रयेणापि यथा कथं चित्प्रधानकारणतानिराकरणमेव वर्णयन्ति तेषां जीवानिराकरणान्यूनता सूत्रकारस्यापरिहार्या। कथं वा शरीरादिष्विव प्रधाने ऽपि जीवस्य स्वत्वेन स्वाप्ययहेतुना प्रधाननिराकरणं संभवतीति न विद्मः। यदपि गतिसामान्यादितिसूत्रे सर्ववेदान्तानां चेतनकारणत्वे तात्पर्यस्य समानत्वादित्यर्थं व्याख्याय तेन हेतुना प्रधानकारणत्वं निरस्यतइति वर्णयन्ति तदप्यसारम्। चेतनकारणतावाक्यानां सर्वेषामेव परैरुपचारपरत्वाभ्युपगमेन तथाविधतात्पर्यस्यैवासिद्धेः। एतेन श्रुतत्वाच्चेत्यस्य सूत्रस्यापि साक्षाच्चेतनकारणत्वश्रवणान्न प्रधानं जगत्कारणमित्यर्थो ऽप्यपास्तः। सर्वविदित्यादिश्रुतिष्वपि देशकालादिविशेषव्यवस्थितसर्गहेतुत्वेन सर्वज्ञत्वाद्युपचारस्यैव परैरभ्युपेयत्वादीक्षणश्रुताविवेति न किं चिदेतत्। इदं पुनरिहावधेयम्। आचार्यैरभ्युपगमवादमाश्रित्यैव श्रुतितात्पर्यदार्ढ्यार्थं सूत्रषट्केन गौणत्वमीक्षणस्वाप्ययादीनां निराकृतं, वस्तुतस्तु मुख्यार्थे बाधकाभावेन गौणत्वमेवाप्रसक्तमिति बोध्यम्। यदि वापूर्वार्थकल्पनामात्रभिया श्रुतिषु गौणी वृत्तिराश्रीयेत तदा को ऽपि श्रौतो ऽपूर्वः पदार्थो न सिद्ध्येत् सर्वत्रैव लक्षणादिना दृष्टमात्रार्थतासंभवादिति जितं प्रत्यक्षमात्रप्रमाणकैश्चार्वाकैरिति, तस्मादीक्षणस्वाप्ययादिश्रुतिभिरेव प्र-

धानजीवाद्यतिरिक्त ईक्षितेश्वरः सिद्ध्यतीति मन्तव्यम्। प्रधानादिव्यावृत्तेरसिद्धौ श्रुत्यन्तरस्याप्रदर्शनात्। तस्मादीक्षत्यधिकरणेनैव प्रसाधितं ब्रह्मात्मैकरसैस्तत्तद्विशेषगुणमात्रैरेवावधारयिष्यत इत्यवधेयम् अन्यथा चानन्दमयाकाशाद्यधिकरणपरंपरास्वभ्यासब्रह्मलिङ्गादिहेतूनां वक्ष्यमाणानामसिद्ध्यापत्तेः। ब्रह्मण एवाऽसिद्धत्वेन तदभ्यासतल्लिङ्गादीनामप्यसिद्धेरिति शास्त्रयोनित्वादितिसूत्रेणाशेषविशेषतो ब्रह्म शास्त्रात्सिद्ध्यतीत्युक्तं, तत्रेक्षत्यधिकरणे स्वरूपतो ब्रह्मधर्मी प्रसाधितः इदानीमुच्चावचास्तद्गता गुणविशेषाः कल्पिता नामरूपकर्मादयः उपासनाद्यर्थं प्रतिपाद्या भवन्ति तदर्थं येषुयेषु वाक्येषु तत्तद्गुणवद्ब्रह्मपरेष्वापाततो ब्रह्मपरत्वं संदिह्यते, अन्यसाधारणाद्धर्मनामादिभेदात्, तानि वेदान्तवाक्यानि परब्रह्मत्वेन मीमांस्यानि तत एव तत्तद्वाक्योक्तगुणानां ब्रह्मणि प्रतिपादनसिद्धेरित्येतदर्थमेतत्पादसमाप्तिपर्यन्तः परो ग्रन्थ आरभ्यते।

आनन्दमयो ऽभ्यासात्।

तैत्तिरीयके "ब्रह्मविदाप्नोति परं" "तदेषाभ्युक्ता" "सत्यंज्ञानमनन्तं ब्रह्म" "यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्सो ऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिते" त्यनेनादौ सत्यत्वादिगुहाप्रविष्टत्वात्तद्गुणैर्ब्रह्मोपास्यत्वेन विधायास्यानन्तत्वगुहाप्रवेशौ प्रतिपादयितुं

ब्रह्मणः सकाशादाकाशादिक्रमेणान्नमयविराट्पुरुषपर्यन्तां सृष्टिमुक्त्वा पश्चादन्नमयमारभ्यान्तरतः क्रमेण सर्वान्तर आनन्दमय आम्नायते "तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्यो ऽन्तर आत्मा आनन्दमय" इति तत्र संदिह्यते, किमयमानन्दमयः प्रकृतं ब्रह्मैव, किं वा हिरण्यगर्भो, ऽथ वा प्रधानादिरिति,तत्र प्रतिभाति हिरण्यगर्भ एवायमानन्दमयः, अन्नमयादिविकारात्मप्राये पाठाद्विकारार्थकमयट्शब्दश्च हिरण्यगर्भे युक्तः सुखात्मकसत्त्वकार्यत्वात्। ननु ब्रह्मणि पुच्छत्वेनैव ब्रह्मणो निर्देशात्प्रकरणापेक्षया शब्दस्य बलवत्त्वाच्च। अथ वा प्रधानमेवास्तु तथा प्राचुर्यार्थकमयटः सुखदुःखमोहात्मकैः प्रधाने संभवात्, न तु ब्रह्मणि आत्मनो निर्गुणचिन्मात्ररूपत्वात्, तथा चानन्दादयः प्रधानस्येति वच्यतीति। तत्रायं सिद्धान्तः आनन्दमय आत्मा ब्रह्मैव, कुतः अभ्यासात् ब्रह्मण्यानन्दमयतायाः पुनःपुनर्वचनात्, "ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः स एको ब्रह्मण आनन्दः" "यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चनेति" वाक्यशेषे "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति" त्यादिश्रुत्यन्तरेषु चेत्यर्थः। ननु प्रचुरानन्दत्वस्यैवायमभ्यासो नानन्दमयत्वस्येति चेन्न। अरण्यमयो ग्राम इत्यादाविवात्र मयटःप्राचुर्यार्थताया एवोत्तरसूत्रेण वक्ष्यमाणत्वात्, "नन्वेवं सहपाठादन्नमयादिरपि ब्रह्म स्यात्

आनन्दमयत्ववदन्नमयत्वादेरप्यौपाधिकत्वसंभवादिति चेत् । न । अन्नादिष्वेव ब्रह्मदृष्टेः कथनात् न पुनर्ब्रह्मण्यन्नादिप्राचुर्य्यस्येति वैषम्यात् । अथैवमानन्दमयस्य ब्रह्मत्वे कथं तदवयवे ब्रह्मशब्दप्रयोगो "ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठे"ति । मैवम् । सोपाधिनिरुपाधिभेदेनावयवविभागकल्पनात् । ननु भवन्मते ऽधिष्ठानरूपस्य ब्रह्मणो ऽनानन्दत्वात्कथमानन्दमयावयवत्वमिति चेत्, यथा अप्राणस्याप्याकाशस्य प्राणाधारत्वेन काल्पनिकं प्राणमयपुच्छरूपप्रतिष्ठात्वं तथैवेति गृहाण । यथा चानन्दस्य नात्मस्वरूपत्वं न वाऽऽत्मधर्मत्वं तथोक्तं पञ्चसूत्र्यां,वक्ष्यते चा'नन्दादयः प्रधानस्य''प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे' इतिसूत्रयोरिति ग्रन्थबाहुल्यभिया नेह प्रस्तूयते,तस्माद्ब्रह्मणः सत्यसंकल्पत्वादिवत्पूर्णानन्दत्वमप्यौपाधिकमप्युपासार्थमेवात्र मीमांसितं, न पुनश्चैतन्यवदात्मधर्माभिप्रायेणेति मन्तव्यम् । एतेनानन्दमयवाक्यस्य ब्रह्मपरत्वावधारणेन तद्वाक्यशेषीभूता अपरे ऽपि गुणा"एष ह्येवानन्दयति भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्य" इत्यादिभिरुक्ताः ब्रह्मणि प्रतिपादिता भवन्तीत्याशयः। आधुनिकास्तु श्रुतावानन्दमयः कारणोपाधिर्जीवो वा भवतु, न तु ब्रह्म, ब्रह्मणः पुच्छत्वेनैव निर्देशात् आनन्दमयस्य विकारप्राये पाठाच्च । सूत्राणित्वेवं योजनीयानि आनन्दमयवाक्ये ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेत्यत्र मुख्यमेव ब्रह्म ग्राह्यं, न तु गौणं हिरण्यगर्भादि । कु-

त: अभ्यासात्, असन्नेव स भवत्यसद्ब्रह्मेति वेदवेदिति निगमनश्लोके ब्रह्मण: केवलस्य पुनरुच्यमानत्वात्, निरुपपदब्रह्मशब्दस्य परब्रह्मवाचकत्वात् आगामिसूत्रेषु च विकारादिशब्दानवयवादिलक्षणया व्याख्याय यथा कथं चिदर्थ: कर्तव्य इत्याहु: । तच्चिन्त्यम् । सूत्रे यथाश्रुतार्थत्यागानौचित्यात् (*लिङ्गपुराणादिविरोधाच्च, यथा लैङ्गे शिववाक्यम् ।

अन्नमयो ऽसौ भूतात्मा सो ऽन्नप्रचुरको यत: ।
प्राणमयश्च प्राणात्मा संकल्पात्मा मनोमय: ॥
विज्ञानात्मा जीव एव विज्ञानमय उच्यते ।
य आनन्दमयो ह्यात्मा दयात्मा परमेश्वर: ॥
सो ऽहमेव जगत्सर्वमहं सर्वत्र संस्थित: ।

इति[1]) । ननु विकारवाची मयडन्ताऽनन्दमयशब्द औपाधिकनित्यानन्दं परं ब्रह्म न वक्तुमर्हति, ब्रह्मणो ऽकार्यत्वात्, किं तु तत्कार्यभूतं हिरण्यगर्भादिकमेवेत्याशङ्कामपाकरोति ।

विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ।

अन्नरसमयसाहचर्येणानन्दविकारवाचकान्मयट्शब्दान्नानन्दमय: परब्रह्मेति चेन्न, प्राचुर्यात्, "स एको ब्रह्मण आनन्द" इत्यादिवाक्यशेषे प्राचुर्यश्रवणान्न

---

(१) अयं पा० २ पु० ना० ।

विकारार्थतेति शेषः। यच्चोक्तं सहपठितस्यान्नरसमयस्य विकारत्वम्। अन्नात्पुरुषइति श्रवणादिति तन्न, अन्नात्पुरुष इतिवचने तस्यान्नविकारत्वमेवायाति, न त्वन्नरसविकारत्वम्, अन्नरसमय एव च पुरुष आद्यपर्य्यायप्रोक्तो ऽन्नमय इति, अतो नास्ति विकारप्रायपाठः, प्रत्युत प्राणमयमनोमयादिप्राचुर्य्यप्रायपाठादन्नरसमयस्यापि तत्प्राचुर्य्यार्थकतैव निर्णीयते। प्राणमयान्तर्गताकाशस्यापि प्राणप्राचुर्य्यस्यैवानुभवसिद्धत्वात्प्राणविकारत्वानुपपत्तेश्च, आनन्दमयस्य च प्राचुर्य्यार्थकत्वं श्रुतेरेवावगम्यते। मनुष्यमारभ्योत्तरोत्तरस्मिंस्थाने शतगुणानन्दमुक्त्वा ब्रह्मानन्दस्य निरतिशयत्वप्रतिपादनादिति। इतश्च न विकारार्थे मयट्।

तद्धेतुव्यपदेशाच्च।

आनन्दहेतुत्वं ह्यानन्दमयस्य व्यपदिशतीति वाक्यशेषः "एष ह्येवानन्दं याती"ति आनन्दयतीत्यर्थः स च व्यपदेश एवकारघटितो न विकारत्वे सत्युपपद्यते। आनन्दमयानन्दयितुरन्यस्यापि प्रसक्तेः। यद्वा आनन्दहेतोर्ब्रह्मणो ऽप्यानन्दमयमध्ये (*पुच्छरूपेण[1] व्यपदेशान्न विकारार्थतेत्यर्थः। तथा प्राणहेतोराकाशस्य प्राणमयमध्ये पाठात्प्राणमयस्यापि न विकारार्थतेति प्राचुर्यार्थतैव सर्वत्र ग्राह्या, मनोमयविज्ञा-

(१) अयं पा० २ पु० ना०।

नमययोः परिपठितेषु च श्रद्धा यजुरादिषु तद्विकारेषु मनोबुद्धिप्राचुर्य्यं मनोबुद्ध्योस्तेषु मुख्यकारणत्वाद्बोध्यम्। यथा मनःप्रचुरं सुखं, यथा वा तेजः प्रचुरं रूपमिति। न केवलमभ्यासादेवानन्दमयो ब्रह्म अपि त्वितो ऽपीत्याह।

मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते।

चोहेतौ“सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे”त्यादौ मन्त्रात्मके वर्णे यत्प्रकृतं ब्रह्म तन्मान्त्रवर्णिकं तदेव च गुहाप्रविष्टत्वेन प्रतिपादयन्त्या ब्राह्मणश्रुत्या आनन्दमयरूपेण गीयते स्तूयते नत्वितरः मन्त्रब्राह्मणयोर्भिन्नार्थत्वे वाक्यभेदप्रसङ्गात्,एकस्य प्रकरणेऽन्यस्याप्रकृतस्य स्तव्यत्वानौचित्याच्चेत्यर्थः। अन्नमयादीनां चतुर्णां चानन्दमयशेषत्वेनैवोपयोगः संभवति आनन्दमयस्त्वनन्यशेष इति तस्याब्रह्मत्वे वाक्यभेदो ऽपरिहार्य एव। न चानन्दमयस्य ब्रह्मत्वे“तस्यैष एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्येति”श्रुतिर्नोपपद्येत शारीरस्य जीवस्यानन्दमयात्मत्वानुपपत्तेरिति वाच्यं, तदर्थाज्ञानात्,तस्यां हि श्रुतौ तस्येत्यंशविचारणमेव पूर्वस्येत्यनेन कृतम्। पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तर आत्मेति प्रतिपादयितुम्,तथा च पूर्वस्य विज्ञानमयस्य य आत्मा स एष एवेति श्रुत्यर्थः। तत्र च शारीरशब्द आधाररूपेणैव तत्प्रविष्टत्वेनाप्यात्मा भवतीति बोधयितुं प्रयुक्तः, न तु शारीरो ऽत्र प्रकरणे जीवः ब्रह्मप्रकरणाज्जीवानां चानन्दमयं विहायापरकोषचतुष्टये

ष्वेवान्तर्भावात्, "स स वा एष पुरुषो ऽन्नरसमय इत्यादिना कोषेष्वेव पुरुषत्ववचनादेतमन्नमयमात्मानमुपसंक्रामतीत्यादावात्मत्ववचनाच्च, (*आत्मशब्दस्यात्र गौणत्वे तु विज्ञानकोशमात्रं जीवस्तु उक्तलिङ्गपुराणादि[१])तिबोध्यम् । इदानीं जीवविशेषस्यानन्दमयश्रुत्यर्थत्वे बाधकमाह ।

नेतरो ऽनुपपत्तेः ।

इतरो हिरण्यगर्भादिरूपो जीव आनन्दमयो न भवति, कुतः, अनुपपत्तेः, "सो ऽकामयत बहुस्यां प्रजायेयेति स तपो ऽतप्यत स तपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत यदिदं किं च तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवदि"त्यादीनां तदात्मानं स्वयमकुरुतेत्यन्तानां ब्रह्मलिङ्गानां जीवे ऽनुपपत्तेरित्यर्थः । जीवानां हि संकल्पपूर्वकासंकुचितसर्वस्रष्टृत्वं न सम्भवति । स्वसृष्टौ स्वसंकल्पासम्भवात्, सृष्टेः पूर्वं करणाद्यभावात्, अत एव स्वकृतेः स्वोत्पत्तिरपि न संभवति । ननु स तपस्तप्त्वेति श्रवणाददृष्टद्वारा प्राग्भवीयसंकल्पकृतिभ्यां सर्वोत्पादकत्वं जीवविशेषस्य संभवतीति चेन्न, तथापि स्वपूर्वापरान् सर्गान्तरान्प्रति स्वस्याकारणत्वेन सर्वस्रष्टृत्वे संकोचतादवस्थ्यात्संदेहस्थले वैशेषिकोक्ततर्कानुगृहीतमेको देवः सर्वभूतेषु

---

(१) अयं पाठः १ पु० ना० ।

गूढ इत्येकनित्येश्वरबोधकश्रुत्यन्तरमनुसृत्यैव प्रकृतश्रुत्यर्थावधारणौचित्याच्च,साक्षात्कर्तृपरत्वसंभवे परम्परयाकर्तृपरताया अन्याय्यत्वाच्चेति । या च तपः श्रुतिः सा सृष्टिध्यानपरा "यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तप" इति श्रुत्यन्तरात्, तत्रापि मानसं कर्मैवोक्तमिति चेन्न,तस्य निर्णीतब्रह्मप्रकरणस्थत्वात् ब्रह्मणश्च क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टतया पतञ्जल्यादिभिरुक्ततया तन्मूलभूतश्रुत्या सदा कर्माभावावगमात् "अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् । अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वदे"त्यादिपरमेश्वरप्रकरणस्थप्रत्यक्षश्रुत्या 'धर्माधर्मविमुक्तं यद्विमुक्तं पुण्यपापयोरि'त्यादिस्मृत्या च स्फुटमीश्वरस्य सदा कर्मप्रतिषेधाच्च । वस्तुतस्तु ब्रह्मप्रकरणे तपः श्रुतिस्तेजः परा, तेजः सृष्टैव छान्दोग्ये जगत्सर्जनात्, यस्य ज्ञानमयं तप इत्यत्र तपःशब्देन तेजस एवोक्तत्वाच्च । तपसा चीयते ब्रह्म ततो ऽन्नमभिजायत इति तत्पूर्ववाक्यस्य लोकानुसारित्वौचित्यात्, तेजसश्च ज्ञानमयत्वमीश्वरध्यानजत्वादिति ।

भेदव्यपदेशाच्च ।

इतश्च न जीव आनन्दमयः कुतो भेदव्यपदेशात् एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्मा आनन्दमय इत्यनेनेत्यर्थः अयं भावः अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयाश्चत्वारः पुरुषाः स्थूलशरीरप्राणम-

नोबुद्ध्युपाधिका जीवभेदा एव, तत्र स्थूलशरीरिणो मनुष्यादयः तेषां स्थूलशरीरं विना भोगाद्यभावात्, प्राणादिशरीरिणश्च त्रिविधा देवा उत्तरोत्तरं श्रेष्ठाः सूक्ष्मशरीरैरेव पूर्वनिरपेक्षैस्तेषां भोक्तृत्वात्, श्रुतौ च विज्ञानमयादूर्ध्वं क्वापि जीवावस्था नास्ति बुद्धिं विना जीवव्यवहाराभावात्, तथा च श्रुतिः"कतम आत्मेति यो ऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुष" इति या चान्या जीवावस्था विलयरूपा सा श्रुतिषु नदीसमुद्रवदविभागत ईश्वराद्भेदेन नोच्यते 'परे ऽव्यये सर्वएकीभवन्ती'त्येव श्रवणात्, एवं च सति विज्ञानमयाद्बुद्ध्यवच्छिन्नजीवाद्भेदेनोच्यमान आनन्दमयो न जीवो भवितुमर्हति विज्ञानमयावस्थाया उपरि जीवानां ब्रह्मण्येकीभावस्यैव श्रुतिषु कथनात्, तस्माद्विज्ञानमयावस्थजीवस्याऽन्तस्थो ऽन्तर्याम्येवानन्दमय इति गम्यते,तद्भेदेन तदन्तरत्ववचनादिति, एवमेव समानार्थके श्रुत्यन्तरे ऽपि भेदव्यपदेशो ऽस्ति"य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तर एष त आत्मा अन्तर्याम्यमृत" इति। केचित्तु"रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वा आनन्दीभवती"ति वाक्यशेषे रसशब्दवाच्यादानन्दमयाल्लब्धव्याल्लब्धुर्जीवस्य भेदे ऽव्यपदेशादिति सूत्रार्थमाहुः,तन्न। अत्र वाक्ये भेदवाचकशब्दाभावात्। आर्थिको भेद इति चेन्न, 'आत्मलाभः परो नान्य आत्मा देहादिवर्जित' इत्यादिस्मृतावभेदे ऽपि लब्धलब्धव्यव्यवहारदर्शनादिति। ननु सूत्रकारेण

जीवब्रह्मणोर्भेदः कथमुच्यते "तत्त्वमसि स एव जीवः सुखदुःखभोक्तेत्याद्यभेदप्रतिपादकवाक्यशतव्याकोपादिति चेत् । न । भेदप्रतिपादकसूत्रजातबलेनैवास्माभिस्तत्त्वमस्यादीनां ब्रह्मात्मतामात्रे तात्पर्यस्य विस्तरेण पञ्चसूत्र्यां, व्यवस्थापितत्वात्, अखण्ड तात्पर्यस्य च प्रयोजनादिभिः पराकृतत्वात्स एव जीव इत्यादिवाक्यानां च जडसाधारण्येनाविभागलक्षणाभेदपरत्वस्य तत्रैव व्याख्यातत्वात्, अखण्ड तात्त्विकाभेदस्य मोक्षेऽपि तु विवेकाख्यभेदबोधकनेतिनेत्यस्थूलादिश्रुतिशत विरोधेन 'विष्णोः स्वरूपात्परतो हि तेऽन्ये रूपे प्रधानं पुरुषश्च विप्रे'त्यादिश्रुतिशतविरोधेन चापास्तत्वात् । अत एव भेदनिन्दावाक्यानामपि विभागलक्षणभेदपरत्वस्योक्तत्वात्, ग्रन्थ बाहुल्यभिया तु नात्र विपुलो क्रियते पुनश्च यथास्थानमेतद्विस्तारयिष्यामः । यत्तु अखण्डतात्वादीनामौपाधिकभेदपरत्वेन भेदसूत्राणां व्याख्यानं तत्तदा कथं चित्संभाव्येत यदि 'उभयव्यपदेशात्वहिकुण्डलवत्' 'प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वादि' त्यादिसूत्रैरभेदवाक्यानां भेदाभेदपरत्व[1]) माचार्यैनाचक्षीतेति । ननु मा भवतु जीव आनन्दमयः प्रधानादिकं तु स्यादित्याशङ्क्याह ॥

कामाच्च नानुमानापेक्षा ।

श्रुतिषु संक्षेपेणोक्तम् । विशेषतो विस्तरतश्चा-

---

(१) अंशाख्यभेदपरत्वमिति २ पु० पा० ।

नुमीयते स्मर्यंतइत्यनुमानं प्रधानादिकं तदप्यानन्दमयवाक्येनापेक्षणीयं, "कुतः कामात्मा ऽकामयते"ति कामनाश्रवणादित्यर्थः। ननु "कामः संकल्पो विचिकित्से"त्यादिश्रुत्या कामस्य प्राकृतत्वप्रतिपादनात्, कामश्रुतिः प्रकृतेरानन्दमयत्वसाधिकैवेति चेन्न, तात्पर्यापरिज्ञानात्, नहि प्रकृतिस्वातन्त्र्यवादी सकलां सृष्टिं संकल्पपूर्विकां वदति बौद्धसृष्टेरेव सांकल्पिकत्वाभ्युपगमात्, न त्वबुद्धिपूर्वकस्य महदादिरूपप्राकृतसर्गस्य अत्र तु महत्तत्त्वस्य विज्ञानाख्यस्यापि सृष्टिं, संकल्पपूर्विकां श्रुतिर्वदति "सो ऽकामयते"त्यादिना "विज्ञानं चाविज्ञानं चे"त्यन्तेन, अतः कामपूर्वकविज्ञानादिस्रष्टृत्वेन केवलं प्रधानं नानन्दमयः प्रधाने नित्यसंकल्पाङ्गीकारे तु सिद्ध एव नित्यः सर्वज्ञ ईश्वरः, संकल्पज्ञाननियतत्वात्, तथा च प्रधानाख्योपाधिमानमुख्यश्चेतनविशेष एवानन्दमय उचितः न तु तदुपसर्जनीभूतं प्रधानं, किं च सर्वजनीनानुभवानुसारेण ब्रह्मध्यानायोपदिशति श्रुतिः लोके च स्फटिकलौहित्यवदौपाधिको ऽपि कामादिर्ज्ञानसामानाधिकरण्येनैव व्यवह्रियते। विद्यया अहं जानामीतिवदहमिच्छाम्यहं सुखीत्यादिव्यवहारस्यात्मन्येव सर्वैरभ्युपगमात्, न तु प्रधानादौ। विचारादेव तु प्रधानादावित्युच्यते तस्मादानन्दकामादेः प्राकृतत्वे ऽपि सो ऽकामयतेतिलोकानुसारिवाक्यस्य केवले प्रधाने ऽचेतनत्वादसंभव इति साधू-

क्तम्, अपि च यथा योधेषु वर्तमानौ जयपराजयौ राजन्युपचर्येते तत्फलभोक्तृतया स्वामित्वात्, तथोपाधिस्थाः सर्वे व्यापारास्तदध्यक्षचेतनेषूपचर्यन्ते स्वामित्वात्, न तु विद्वद्भिरप्यन्यत्र व्यपदिश्यन्ते, अनादिवाग्व्यवहारानुसारात्, अतः कामस्योपाधिधर्मत्वे ऽपि सो ऽकाममतेतिश्रुतिरचेतने ऽनुपपन्नैवेति। इतश्च जीवो वा प्रधानादिर्वा नानन्दमय इत्याह।

अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति।

किं च अस्मिन्प्रकरणे अस्य इतरशब्दोक्तजीवस्य तद्योगं तत्रानन्दमये योगमविभागं वेद्यतया श्रुतिः शास्ति उपदिशति "यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्ये ऽनात्म्ये ऽनिरुक्ते ऽनिलयने ऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते ऽथ सो ऽभयं गतो भवति यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति" तत्त्वेवं भयं विदुषो ऽमन्वानस्येति अस्यार्थः यदा एव जीवएतस्मिन्नानन्दमये ब्रह्मणि अदृश्ये चक्षुराद्यगोचरे ऽनात्म्ये आत्मान्तरशून्ये परमात्मनो जीववदात्मान्तराभावात् अनिरुक्ते निर्विशेष्य शब्दागोचरे ऽनिलयने जीववल्लयशून्ये सदा प्रबुद्धे भयं यथा स्यात्तथा प्रतिष्ठामविभागं समुद्रे नद्या इव विन्दते लभते, लाभश्चावानुभवरूप उत्तरवाक्यात्, अथ तदनुभवानन्तरमेव स विद्वान्संसारभयादुत्तीर्णो भवति यदा तु एतस्मिन्नुत् अरं अल्पमपि अन्तरं विभागं

कुरुते अहं ततः पृथक् स्वतन्त्रइति मन्यते, अथ तस्य संसारभयं भवति यतस्तदेव ब्रह्मामन्वानस्याचिन्तकस्य भयं भयहेतुर्विदुषो विद्वदृष्ट्येति। न च जीवे स्वस्यविभागः संभवति तस्य भेदतन्त्रत्वात्, नापि प्रधाने ऽन्यत्र वा ऽचेतने अविभागवेदनाज्जीवस्याभयमात्यन्तिकं संभवति, अतो न तयोरानन्दमयत्वमिति। यथानन्दमयवाक्यस्य ब्रह्मपरत्वावधारणेन परमानन्दत्वादयो ऽभ्यर्हितगुणा ब्रह्मणि मीमांसिता, एवं गुणान्तरावधारणाच्च, श्रुत्यन्तरे ऽपि ब्रह्मपरत्वमवधारयति

अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्।

काण्वषष्ठाध्याये "श्रूयते स वा एव महानज आत्मा यो ऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु य एषो ऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन् सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्व्वस्याधिपतिः स न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयानित्यादि"। तत्र संशयः,किमयं सिद्धजीवो हिरण्यगर्भादिरथ वा परमेश्वर इति,विज्ञानमयशब्दस्य योगरूढिभ्यामात्मसामान्यवाचित्वात्। तत्र प्राप्तं, जीव एव,जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यवस्थाभिर्जीवस्य पूर्वं प्रक्रान्तत्वात्,"किं ज्योतिरेवायं पुरुष इत्यादित्यज्योतिरि"त्यादिप्रश्नप्रतिवचनपरम्पराभिः तथा मध्ये ऽपि"स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयश्चक्षुर्मय"इत्यादिना,यथाकारी यथाचारी तथा भवति साधुकारी साधुर्भव-

ति पापकारी पापी भवतीत्यन्तेन जीव एवाभ्यस्यते जीवे चात्र ब्रह्मशब्दो हिरण्यगर्भभावेन बोध्यः प्राजापत्यं ब्राह्मं वा रूपं तनुत इत्यव्यवधानतः प्रागुक्तत्वात्, शयनमपि च जीवे सुखेनोपपद्यतइति एवं प्राप्ते आह। अन्तरत्र ब्रह्मैव भवितुमर्हति कुतः तद्धर्मोपदेशात्सर्ववशित्वशुभाशुभकर्मफलाभागित्वसर्वाधिपतित्वादीनां परमेश्वरधर्माणामत्रोपदेशात्, जीवानां सिद्धानामप्यसिद्धदशायां प्रतिहतेच्छतया पूर्वमुक्तान् सत्याधिपत्याद्यभावात्सत्कर्मणैव भूमपदप्राप्तेश्चेति। न च प्रकरणाद्यनुरोधात् सर्ववशित्वादिषु सर्वशब्दस्य संकोचः कर्त्तव्य इति वाच्यम्। ब्रह्मणो ऽपि सन्निहितावान्तरप्रकरणात्, "अथ मर्त्त्योऽमृतोभवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत" इत्यादिना हि। अथायमशरीरो ऽमृतः प्राणो ब्रह्मैवेति मध्येन। एकधैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमेयं ध्रुवम्। तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मण इत्यन्तेनावान्तरवाक्येनोपस्थिते ब्रह्मणि किं तदित्याकाङ्क्षया यथोक्तवाक्यं प्रवर्ततइति। शयनं चोपचरितं ब्रह्मण्यपि सुप्रसिद्धं सर्वभूतगुहाशयइत्यादिवाक्येषु। वस्तुतस्तु अस्मिन्नपि संवादे परब्रह्मैव महाप्रकरणिज्ञेयं तत्रैवोपसंहारात्फलप्रदर्शनपूर्वकं ज्ञेयत्वेन विधानाच्च। जीवद्वारा च ब्रह्मणः प्रतिपादनाय जीवस्यादौ विस्तारितत्वात्, प्रकरणित्वं भ्रमादेवावगम्यते, अत एव समस्तावस्थासहिते जीवे प्रतिपादिते ऽपि पुनर्जनकेन पृष्ट अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति ततो याज्ञवल्क्ये-

न प्रतिपादिते परब्रह्मणि जनको ऽन्यत्र पप्रच्छेति, याज्ञवल्क्यमैत्रेयीसंवादे च जीवब्रह्मसाधारणात्मसामान्यस्यैव प्रकरणित्वं न तु केवलब्रह्मणः जडविवेकमात्रस्य ज्ञेयत्वेनोक्तत्वादतो न जीववाक्योच्छेद इति बोध्यम्। एतद्वाक्यस्य ब्रह्मपरत्वावधारणेन"स एष नेति नेत्यात्मा अगृह्यो हि गृह्यत" इत्यादिनोक्ता विवेकासङ्गत्वादयो गुणाः ब्रह्मणि प्रतिपादितास्तत्त्वज्ञानोपयोगिन इति द्रष्टव्यम्। न केवलं धर्मव्यपदेशादेवान्तस्थो विज्ञानमयो जीवादन्यः परमेश्वरः। अपि तु।

भेदव्यपदेशाच्चान्यः ।

भेदव्यपदेशादपि जीवादन्यो ऽन्तस्थ इत्यर्थः भेदव्यपदेशश्च यथा वाक्यशेषे येषां नो ऽयमात्मा आत्मन्येवात्मानं पश्यतीति आधाराधेयभावस्य भेदतन्त्रत्वात्। न चास्मच्छब्द आत्मशब्दश्चात्मसंघातमात्रपर इति वाच्यम। मुख्यार्थपरित्यागेन संघातलक्षणायां प्रमाणाभावात्। "आत्मनि तिष्ठन्नात्मानमन्तरोयमयत्येष त आत्मा अन्तर्याम्यमृत" इतिश्रुत्यैकवाक्यत्वाच्च। न च तत्राप्युपाधिमात्रलक्षणा संभवति यः प्राणेषु तिष्ठन् यो मनसि तिष्ठन् यः चक्षुषि तिष्ठन्नित्यादिपृथग्वचनानर्थक्यप्रसङ्गात्। यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्नितिवाक्यात्तु सुतरां सर्वभूताख्यजीवात्मस्थत्वं लब्धमेव, तथा "पश्यत्स्विहैव निहितं गुहाया"मितिश्रुत्या च तदेकवाक्यतयाप्यात्मशब्दो

नात्र संकोचः, तथा प्रकृतिं पुरुषं चैव प्रविश्यात्मेच्छया हरिरित्यादिस्मृतिशतानुमिततन्मूलश्रुत्येकवाक्यतयापि नात्र संकोचो युक्तः। न च तथापि पूर्वपूर्वसर्गसिद्धजीवेष्वेवान्तर्यामितां प्राप्तेषु तदितरजीवानामात्मनिष्ठतयोपास्यत्वेन भेदव्यपदेशोपपत्तिरिति वाच्यम्। सिद्धानां प्रतिसर्गमनेकत्वेनैको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मेत्यादिश्रुत्येकवाक्यतया सर्वभूतस्थस्यैकस्यैवात्मनो ऽन्तरात्मनिष्ठत्वेन सर्वजीवैः सर्वसर्गेषूपास्यत्वनिर्णयात्कदाचित्प्रकरणवशादेव कुत्रचिद्वाक्ये फलविशेषार्थं हिरण्यगर्भादिरूपसिद्धानामुपास्यत्वसंभवादिति। आधुनिकास्त्वस्मिन्नधिकरणे छान्दोग्यप्रथमप्रपाठकस्थं "य एषो ऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रु"रित्यादिवाक्यमप्युदाहरन्ति,स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित इतिवाक्यशेषे च ब्रह्मधर्मोपदेशाद्ब्रह्मपरत्वमस्य वर्णयन्ति। तन्न। पाप्मभ्य उदयस्य पापविनाशरूपतया ब्रह्मधर्मत्वाभावात्, धर्मान्तरस्य चानुक्तत्वात्, प्रत्युत तेनैव लिङ्गेन चन्द्रनक्षत्रादिदेवताप्रकरणपठितया च देवताविशेषत्वावधारणाच्च। न चादित्यस्यान्तरिति भेदनिर्देशानुपपत्तिरिति वाच्यम्। आदित्यस्यान्तरपि आदित्यभिन्नस्य हिरण्यगर्भादेः स्मरणात्।

ब्रह्मादीनां परं धाम त्रयाणामपि संस्मृतम्।
वेदमूर्त्तिधरः पूषा पूजनीयः प्रयत्नतः[1]) ॥

---

(१) अ० ५२ श्लो० २४।

इतिमात्स्यादिषु त्वयाणामपि मध्ये हिरण्यशब्दो हिरण्यगर्भएवात्रोपास्यत्वेन गम्यते। किं च।

ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्ती।
नारायणः सरसिजासनसंनिविष्टः।
केयूरवान्कनककुण्डलवान् किरीटी।
हारी हिरण्मयवपुर्धृतशङ्खचक्रः॥

इतिरूपयोः श्रुतिस्मृत्योर्नारायणाख्यहिरण्मयस्य सूर्यमण्डले उपासनासिद्धेस्तदेकवाक्यतया हिरण्यश्म-श्रुत्वादिश्रुतेरपि नारायणपरत्वमेव न परमेश्वरपरत्वं अपि च यस्मिन्वाक्ये रूपं संस्थानादिकं श्रूयते तत्र तद्रूपिदेवतापरिग्रह एवौत्सर्गिकः असाधारण्यात्,ब्र-ह्मणश्च स्वतो नीरूपतायाः 'अरूपवदेव हि तत्प्रधान-त्वादिति' सूत्रेण वक्ष्यमाणत्वात्, क्वचित्तु प्रकरणा-दिबलाद्देवादीन् विहाय देवादिरूपैरेवारूपो ऽपीश्वर उपास्य इष्यते, न चात्र तथा बलवत् प्रकरणादिक-मस्ति अन्यथा च देवतोपासनमात्रोच्छेदापत्तेः, सर्वत्रैव ब्रह्मोपासासंभवात् लीलाविग्रहो ऽपि च विष्ण्वादि-देवतानामेव स्वस्वाधिकारसंपादनार्थं न त्वीश्वरस्य "अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो अक्षरात्परतः परः न तस्य कार्यं करणं च विद्यत" इत्यादिश्रुतेः संकोचे प्रमाणा-भावात्। विष्ण्वादयस्तदवताराश्चावेशावतारा एव परमेश्वरस्येत्युक्तमीक्षतेर्नाशब्दमित्यत्र तदुक्तं विष्णुपु-राणे।

स देवो ऽन्यशरीराणि समाविश्य जगत्स्थितिम् ।
करोति सर्वभूतानां नाशं चान्ते जगत्पतिः ॥

इतिदिक् । उक्तवाक्यनिर्णयेन सर्ववशित्वादयो गुणा मीमांसिताः इदानीमाकाशादिविभूतिरूपि-ब्रह्मपराणि वाक्यानि तत्तद्भावघोक्तगुणनिर्णयाय मी-मांस्यन्ते पादसमाप्तिं यावत् ।

आकाशस्तल्लिङ्गात् ।

काण्वचतुर्थाध्याये पठ्यते सुषुप्तं जीवं प्रकृत्य "एतत्सुप्तो ऽभूद्ा एष विज्ञानमयः पुरुषः क्वैष तदा भूत्कुत एतदागादित्यस्य" प्रत्युत्तरे तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय य एषो ऽन्तर्हृदय आका-शस्तस्मिन्शेत"इत्यादि । तत्राकाशः किं भूताकाशः, किं वा तद्देवता, किं वा परं ब्रह्मेति, संशयः, उपक्र-मोपसंहारयोर्ब्रह्मवाचकब्रह्मात्मादिशब्दवन्मुख्यवाक्ये भूताकाशादिवाचकस्याकाशशब्दस्य श्रवणात्, अन्य-तरत्वस्य गौणत्वे नियामकाभावात् , त्रयाणामेव च स्वापाधारत्वाविशेषाच्च । तत्रायं निर्णयः,आकाशः प्र-कृतेः परं ब्रह्म, कुतस्तल्लिङ्गात्,लिङ्गानि च स यथोर्ण-नाभि स्तन्तुनोच्चरेद् यथा ऽग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्च-रन्ति एवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्ति तस्योपनिषत्सत्यस्य सत्यमिति उत्तरवाक्ये वक्ष्यमाणदृष्टान्तनामादीनि स-र्वश्रुतिषु ब्रह्मणि तथा दृष्टान्तदर्शनात् , अचेतनस्य

भूताकाशस्याग्निविस्फुलिङ्गदृष्टान्तानर्हत्वाच्च देवतायाश्च सर्वदेवान्तर्गतत्वस्याकारणत्वात्, य एवायमाकाशे पुरुष इति पूर्ववाक्येनाकाशदेवताया: ब्रह्मत्वप्रतिषेधाच्च। सत्यस्य सत्यमिति च नामपूर्ववाक्येन ब्रह्मण्येव व्याख्यातं तत्र हि सत्यशब्देन पञ्चभूतानि व्याख्याय तदपेक्षयापि निषेधशेषं ब्रह्म सत्यमितिश्रुत्यैव स्पष्टमुक्तं तथा ।

चैतन्यापेक्षया प्रोक्तं व्योमादिसकलं जगत् ।
असत्यं सत्यरूपं तु कुम्भकुण्डाद्यपेक्षयेति ॥

स्कान्दे ऽप्युक्तश्रुतिसमानार्थके ब्रह्मण एव सत्यसत्यत्वलक्षमिति । तस्माच्छब्दसाम्ये ऽपि ब्रह्मलिङ्गाद्ब्रह्मैवाकाशशब्दार्थः आकाशशब्दश्च ब्रह्मणि रूपकविधया विभुत्वनिर्लेपत्वादिप्रमाणलाभाय श्रुत्या प्रयुक्तो मुख्ये चन्द्र शब्दवत्, अत एव परमे व्योमन्प्रतिष्ठितेत्यादिबहुषु श्रुतिष्वाकाशरूपेण ब्रह्म निर्दिश्यते एतेनाग्राम्यधिकरणेष्वपि प्राणज्योतिरादिशब्दा अपि जीवनत्वप्रकाशकत्वादिप्रतिपादनाय रूपकत्वेनैव व्याख्येया: । नानार्थताया गङ्गायां घोष इतिवल्लक्षणायाश्चायुक्तत्वादिति । वस्तुतस्तु आकाषप्राणज्योतिरादय: शब्दा: आकाशादिभावापन्नब्रह्मपरा एवैतेषु ब्रह्मवाक्येषु भवन्ति केवलब्रह्मपरत्वे सत्याकाशादिलिङ्गानुपपत्ते: तच्च शयनमाकाशलिङ्गमस्ति शयनं हि व्यापारोपरम: स च करणवर्गस्य

स्वस्वगोलकपरित्यागेन हृत्पद्मस्थशून्यप्रदेशावस्थानादेव भवतीति, वक्ष्यामश्च ब्रह्मपरज्योतिर्वाक्ये ज्योतिषो भौतिकस्य लिङ्गं तस्यैषा दृष्टिर्यत्रैतस्मिन् शरीरे संस्पर्शेनोष्णिमानं विजानातीत्यादि। मनुष्यादिशब्दवच्चैवं सति निरूढलक्षणयैव शक्तितुल्यया युक्त आकाशादिशब्दस्यापि तेषामात्मनि ब्रह्मणि प्रयोगः।

लौकिका वैदिकाः शब्दा ये केचित्सन्ति पार्वति।
नामानि रामचन्द्रस्य सहस्रं तेषु चाधिकम्॥

इत्यादिस्मृतिरिति। अयमेव च पक्ष आचार्यसंमत इति जीवमुख्यप्राणलिङ्गादित्यादिवक्ष्यमाणसूत्राद्गम्यते तेन हि सूत्रेण जीवप्राणरूपाभ्यामेव ब्रह्मोपासना सिद्धान्तमेष्यति अस्मिन्नपि पक्षे परमे व्योमन्नित्यादौ रूपकमेव। आधुनिकास्तु अस्मिन्नधिकरणे छान्दोग्यप्रथमपाठकस्थवाक्यमिदमुदाहरन्ति "अमुष्य लोकस्य का गतिरित्ययं लोक इति अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त" इति अत्र सर्वभूतकारणत्वं ब्रह्मलिङ्गमित्याहुः, तत्र प्रकरणादिशून्यात्केवललिङ्गात् श्रुतेर्बलवत्त्वात्, न ह्यत्र वाक्ये अस्मदुदाहृतवाक्यवद्ब्रह्मणः प्रकरणं श्रुतिर्वास्ति श्रुतिलिङ्गेत्यादिपूर्वमीमांसासूत्रेण च शब्दापेक्षया लिङ्गस्य दुर्बलत्वमवधारितं नाप्यत्र ब्रह्मलिङ्गमस्ति अस्य लोकस्य का गतिरित्यत्र हि

भूर्लोकस्थजना एवोक्ताः प्रत्युत्तरे भूतानीत्युक्तत्वात्, एवं च सर्वाणि भूतानीत्यादिब्रह्मलिन भङ्गं वति आकाशसाधारण्यादाकाशाद्वृष्ट्यादिद्वारैषां भूर्लोकस्थानां सर्वभूतानां सृष्टिस्थितिसंचारादिति पूर्ववदेवाह ।

अत एव प्राणः

ब्रह्मप्रकरणशब्दवति श्रुत्यन्तरे पूर्वसूत्रोदाहृतवाक्यसदृशं वाक्यं श्रूयते "क्वैष एतद्वा लोके पुरुषो शयिष्ट क्व वा एतदभूत् कुत एतदागादिति प्रश्ने, यदा सुप्तः स्वप्नं न पश्यत्यथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति एतस्मादात्मनः प्राणाः यथायतनं विप्रतिष्ठन्तइत्यादि । अत्र सर्वं पूर्वसूत्रवद्बोध्यम् । अत एवेति ऊर्णनाभिदृष्टान्तादिरूपात् ब्रह्मलिङ्गादेवेत्यर्थः । अत्राप्याधुनिकाः छान्दोग्यप्रथमप्रपाठकस्थमेव वाक्यान्तरमुदाहरन्ति "सर्वाणि हवा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशंतीति । तत्र दूषणं पूर्वसूत्रवदेव बोध्यम्, अधिकं तु अत्रादित्याभ्यां सह पाठो ब्रह्मपरत्वे बाधक इति । पूर्ववदेवाह ।

ज्योतिश्चरणाभिधानात् ।

छान्दोग्यतृतीयप्रपाठकइदमाम्नायते "अथ यदत परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषु लोकेषु इदं वाव तत् यदिदमन्तः पुरुषे ज्यो-

त्ति" रिति अत्र किमादित्यादिज्योतिरुच्यते, किं वा भूतज्योतिर्भावापन्नः परमात्मेति, संदिह्यते, ज्योतिःशब्दाद्ब्रह्मणश्च पूर्ववाक्यसन्निहितत्वात्,तत्रायं निर्णयः ज्योतिरिह ब्रह्म,कुतः चरणाभिधानात्,पूर्वस्मिन् वाक्ये चतुष्पाद्ब्रह्म निर्दिष्टम्,"एतावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पूरुषः पादो ऽस्य विश्वाभूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवीति"मन्त्रेण तत्र यतश्चतुष्पाद्ब्रह्मणस्त्रिपादमृतं द्युसंबन्धिनिर्दिष्टं तस्यैव चरणत्रयस्यात्र ज्योतीरूपेणाभिधानात्,द्युसंबन्धप्रत्यभिज्ञाबलेनोचितत्वादित्यर्थः आदित्यादिज्योतिस्त्वसन्निहितम् अतः पूर्ववाक्यस्थपुरुषादिशब्दलिङ्गादिबलात् ज्योतिःशब्दो ऽत्र ज्योतिः(*शक्ति[1]) शबलब्रह्मपरो न केवलब्रह्मपरश्च केवलब्रह्मपरत्वे तस्यैषा दृष्टिर्यत्रैतदस्मिन् शरीरे संस्पर्शेनोष्णिमानं विजानाति तस्यैषा श्रुतिर्यत्रैतत्कर्णावपि गृह्य नदमिव नदथुरिवाग्नेरिव ज्वलत उपशृणोति तदेतद्दृष्टं च श्रुतं चेत्युपासीतेति ज्योतिर्लिङ्गानुपपत्तेः।

छन्दो ऽभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतो ऽर्पणनिगदात्तथा हि दर्शनम्।

ननु पूर्वस्मिन्नपि वाक्ये चतुष्पात्वेन ब्रह्म न प्रक्रान्तं गायत्रीमेव प्रक्रम्य तामेवभूतपृथिवीशरी-

(१) उपाधि रितिर पु० पा०।

रहृदयभेदैर्व्याख्याय सैषा चतुष्पदा गायत्री तदेतदेवाभ्यनूक्तमेतावानस्य महिमेत्यादिना गायत्र्याख्यछन्दस एवाभिधानादिति चेन्न। तथा चेतो ऽर्पणनिगदात्, गायत्र्याख्यछन्दोविभूत्या तदनुगते ब्रह्मण्येव चेतःसमाधानस्य कथनात्, हि यस्मात्तथा दर्शनश्रुतिर्वर्त्तते ततो ज्यायांश्च पुरुष इति, केवलगायत्र्यां पुरुषत्वासंभवादित्यर्थः,गायत्री छन्दसामहमितिस्मृतिरप्येवं दृश्यतइति, किं च।

भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम्।

एवं गायत्रीद्वारा ब्रह्मण्येव चित्तसमाधानं भूतादिपादकथनोपपत्त्यर्थमपि मन्तव्यमित्यर्थः। न हि ब्रह्मापरिग्रहे भूतपृथिवीशरीरहृदयानां चतुर्णां पादानां छन्दसि संभवः परिछिन्नत्वात्। ननु पूर्ववाक्ये त्रिपादस्यामृतं दिवीति द्यौराधारत्वेन निर्द्दिष्टा इह तु यदतः परो दिवो ज्योतिरिति पञ्चम्या द्यौरवधित्वेनेत्युपदेशभेदान्न तत्रोक्तस्यात्र प्रत्यभिज्ञानमस्तीति सूत्रावयवेनाशङ्क्य समाधत्ते।

उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात्।

नायं दोषः उभयस्मिन्नप्सम्यन्ते चोपदेशे ऽर्थस्याविरोधादर्थैक्यादित्यर्थः। यथा हि वृक्षाग्रे श्येनो वृक्षाग्रात्परतः श्येन इत्युभयथैक एव श्येनो

वृक्षाग्र उद्दीयमान उपदिश्यते सामान्यतो बोधि-
तो ऽपि वृक्षाग्रसंलग्नश्येनान्तरव्यावृत्तये परत इति।
यथैव दिव्येवसज्ज्योतिरवच्छिन्नं ब्रह्म दिवआरम्भ-
कज्योतिर्व्यावृत्तये दिवः पर इत्युच्यते। एवं हि स-
मिष्टिलिङ्गशरीरभावापन्नं ज्योतिर्विराडाख्यस्थूलश-
रीरस्य द्युशिरसि स्थितं लभ्यत इति, इदं च लिङ्गादे-
हतापन्नं ज्योतिरिति अस्यैव चोपपत्तेरूष्मेत्यागामि-
सूत्रात्, श्रुत्यनुसारिणोबोध्यम्। यद्यपि लिङ्गशरीरं स-
प्तदशावयवकं सूक्ष्मपञ्चभूताश्रितमेव तथापि (*ज्यो-
तिःप्राधान्याद्वैशेष्यात्तद्वादेतिन्यायेन[1])ज्योतिरित्युच्यते
तस्मिन् ज्योतिष्यनुगतश्चान्तर्याम्यत्र ज्योतिःशब्दार्थो
बोध्यः। तदेतत् श्रुत्योक्तं यदतः परो दिवो ज्योति-
र्दीप्यते इदं वा व तद्यदिदमन्तः पुरुषे ज्योतिरिति
प्रदीपकलिकाकारं हृदिस्थमित्यर्थः अंशांशिनोरभेदा-
दितिभावः। स्थूलदेहमध्ये चान्यतेजो नास्ति जठरा-
दौ चास्यैवाधिक्ये न वृत्तिलाभमात्रम् अस्यैव चोष्मा-
संस्पर्शेन जीव देहेषूपलभ्यतइति श्रुत्योक्तत्वात्, अतो
न ब्रह्माण्डाद्बहिः स्थितमावरणरूपं ज्योतिरिह ग्राह्यं
दिवीत्याधारत्वानुपपत्तेश्चेति निर्णयः, पूर्ववदेवाह

प्राणस्तथाऽनुगमात्।

अत एव प्राण इत्यधिकरणे विरुद्धलिङ्गाभावा-
ल्लिङ्गेनैव ब्रह्मावधृतम्, इदानीं यत्र विरुद्धनाना-

(१) अयं पा० २ पु० ना०।

लिङ्गानि सन्ति तत्र लिङ्गमात्रं न नियामकं अतस्तथाविधं प्राणवाक्यं लिङ्गविरोधपूर्वकं हेत्वन्तरेण ब्रह्मपरतया अत्रावधारणीयमित्यपौनरुक्त्यं न केवलं लिङ्गादेव प्राणो ब्रह्म अपि तु अनुगमादपीति,तथा शब्दार्थः, ज्योतिरधिकरणेन व्यवधानं च तदधिकरणस्य न्यायस्योत्तरसूत्रे आश्रितत्वादित्यनेनानुकर्षार्थमिति मन्तव्यम्। कौषीतकीब्राह्मणोपनिषदि इन्द्रप्रतर्दनाख्यायिकायां "प्रतर्द्दनमिन्द्र उपदिदेश प्राणो ऽस्मि प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतमुपास्वे" ति। तत्र संशयः प्राणो ऽत्र इन्द्रो, वायुविशेषो जीवः,परमात्मा वेति। चतुर्णामपि लिङ्गदर्शनात्,तत्र तं मामायुरमृतमुपास्वेति इन्द्रदेवतालिङ्गम्, अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयतीति प्राणलिङ्गं,"न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यादि"ति जीवलिङ्गम्,एष ह्येव साधु कर्म्म कारयति यमूर्ध्वं निनीषते स एष प्राण एव प्रज्ञात्मा आनन्दो ऽजरो ऽमर इति च ब्रह्मलिङ्गमिति, तत्रायं निर्णयः, प्राणो ऽत्र ब्रह्म, कुतः, अनुगमात्, ब्रह्मण इन्द्रादिषु त्रिष्वेवानुगमात्, सर्वलिङ्गोपपत्तेरिति शेषः, तेषु चानुपपत्तेरिति भावः, ब्रह्म हि सर्वरूपं "सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलान् तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवदि"त्यादिश्रुतेः अतः सर्वे धर्मा इन्द्रत्वादयस्तत्र संभवन्ति इन्द्रादिधर्मास्तु न प्राणादिष्विति अनुगमादिति, हेतुमेव विवृणोति त्रिभिरुपसूत्रैः।

न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसंबन्धभूमा ह्यस्मिन्।

ननु प्राणो ऽस्मि प्रज्ञात्मेतीन्द्रस्योपदेष्टुः स्वात्मोपदेशात्प्राणो न ब्रह्म, किन्तु बलादियोगादिन्द्र एवेति चेन्न,हि यस्मादस्मिन्प्रकरणे ऽध्यात्मसंबन्धप्राचुर्यमेव वर्तते नाधिदैवसंबन्धप्राचुर्यमिति शेषः,आत्मानं जीवमधिकृत्य वर्तते यत् तदध्यात्मं प्राणादिकं 'स्वभावो ऽध्यात्ममुच्यते' इति स्मृतेः,स्वस्यात्मनः पदार्थजातमिति तस्यैव संबन्धप्राचुर्य्यं दृश्यते"न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यादि"त्युपक्रम्य तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पिता नाभावरा अर्पिता एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राश्च प्राणेष्वर्पिताः स एष प्राण एव प्रज्ञात्मा आनन्दो ऽजरो ऽमर इत्यादिष्विति, प्रज्ञामात्राः ज्ञानेन्द्रियांशाः अतो ऽत्र सर्वोपकरणसहितो जीवो ऽवश्यं ग्राह्यः,तथा च नेन्द्रपरिग्रहः संभवति, इन्द्रस्य प्रतिनियताधिकारेण सर्वानुगतत्वाभावादिति। यच्च"त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रमहनमरुन्मुखान् यतीन् शालावृकेभ्यः प्रायच्छन्तस्य मे तत्र लोमापि न मीयत"इति वाक्यं तदिन्द्रस्य प्राणत्वे लिङ्गं न भवति ज्ञानस्तुतिपरत्वात्तद्वाक्यस्येति कथं तर्हि वक्तुरात्मोपदेश उपपद्यतां तत्राह।

शास्त्रदृष्ट्यातूपदेशो वामदेववत्।

तं मामुपास्स्वेत्युपदेशस्तु एष त आत्मा तत्त्वमसीत्यादि शास्त्रीयज्ञानादेव मन्तव्यो यथा वामदेवस्येत्यर्थः, यथा हि वामदेवो रुद्रः ऋषिविशेषो वा स्वस्यात्मा ब्रह्मेति ज्ञात्वा ब्रह्मण्यात्मभावेनाहं मनुरभवं सूर्य्यश्चेति शास्त्रीयज्ञानवानभूत् "तद्धैतत्पश्यन् ऋषिर्वामदेवः प्रतिपेदे ऽहं मनुरभवं सूर्य्यश्च"त्यादिश्रुतेः तथैवेन्द्रो ऽपि परमात्मानं स्वस्यात्मानं ज्ञात्वोपदिदेश मामुपास्स्वेति न तु देवात्मानं।"स म आत्मेति विद्यादिति पारोक्ष्येणैवोपसंहारादिति । प्रतिपादितं च पञ्चसूत्र्यां ब्रह्मणो मुख्यमात्मत्वं स्वतः सदा सर्वद्रष्टृत्वात्, जीवानां च कादाचित्कात्यल्पतदधीनज्ञानयोग्यतामात्रेण गौणमात्मत्वं ब्रह्मत्ववत् तमेवमन्य आत्मानं विद्वान् ब्रह्मामृतो ऽमृतं नान्यो ऽतो ऽस्ति द्रष्टा।

ते चैनं नाभिनन्दति पञ्चविंशकमच्युत।
ईश्वरेच्छावशात्सो ऽपि जडात्मा कथ्यते बुधैः॥

इत्यादिश्रुतिस्मृतिपरम्पराभिः अतो नेह प्रस्तूयते।

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्न उपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात्।

ननु देवतालिङ्गाभावे ऽपि जीवस्य पञ्चवृत्तेः प्रधानप्राणस्य चोपदर्शितलिङ्गाभ्यां तावेव प्राणशब्दार्थौ युक्तौ न ब्रह्म तल्लिङ्गद्वयानुपपत्तेरिति चेन्न।

उपासात्रैविध्यात् जीवप्राणब्रह्मधर्मैस्त्रिविध उपासाया-स्त्रैविध्यं श्रूयते तथा चात्र जीवादीनामुपास्यत्वे जीवोपासनं, प्राणोपासनं, ब्रह्मोपासनं चेति, वाक्यभेदः स्यादित्यर्थः, ननु ब्रह्मपरत्वे ऽप्युपासात्रैविध्येन वाक्यभेदः स्यात्, नेत्याह तद्योगादिति, इह एकस्मिन्नेव ब्रह्मणि प्रकारत्रयेणैकस्या एवोपासाया युक्तत्वात् उपास्यधर्म्मभेदादित्यर्थः। इदमपि क्व दृष्टं तत्राह आश्रितत्वादिति, तथा चेतो ऽर्पणनिगदादित्यनेन पूर्वाधिकरणे गायत्रीरूपेण पादो ऽस्य विश्वाभूतानीत्यादिपुरुषधर्मैण चैकस्यैव ब्रह्मण एकस्या उपासाया आश्रितत्वादित्यर्थः,उपासात्रैविध्यं च जीवरूपेण, मुख्यप्राणरूपेण, स न साधुना कर्मणा भूयानित्यादिना स्वरूपेण चैकस्या एवोपासायास्त्रिप्रकारत्वम्। नीलं सुगन्धिमहदुत्पलमितिवदिति। अत्र शास्त्रदृष्टेत्याद्युक्तसूत्रे जीवब्रह्मणो एकांशवदखण्डताऽऽचार्य्यसंमता न भवतीत्यवधारणीयम्, अखण्डत्वे हि जीवधर्मो ऽपि ब्रह्मधर्म एवेत्युपासाद्वैविध्यमेव स्यात्, तथा पूर्वपक्षो ऽपि जीवलिङ्गेन न स्यात्, यदीन्द्रस्य मामुपास्वेत्युक्तिः शास्त्रदृष्टेत्यादिसूत्रे नाखण्डतया समाहिता स्यात् तदा तुल्यन्यायतयेतरस्य जीवधर्मस्यापि समाधाने सिद्धे पुनर्ज्जीवलिङ्गानुदयादिति।

इति ब्रह्ममीमांसायां विज्ञानयतिविरचिते विज्ञानामृताख्यऋजुभाष्ये प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः।

पूर्वपादे आकाशाधिकरणमारभ्य कानिचिद्विभूतिभी रूपैस्तदनुगतब्रह्मबोधकानि वाक्यान्यवधारितानि ईश्वरविभूतयस्तद्वाक्यानि च विशिष्य सर्वाणि ब्रह्मणा ऽप्यवधारयितुं न शक्यन्ते तस्य सर्वरूपत्वात् श्रुतीनां चानन्त्यात्, तथा च गीता नान्तो ऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परन्तपेति अत इदानीम्।

अथ वा बहुनैतेन किं ज्ञानेन तवार्जुन।
विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्॥

इत्यादिस्मृतीरनुसरन् सामान्यतः सर्वैरेवप्रकृतिपुरुषतत्कार्य्यरूपैस्तत्तच्छ्रुतिषु श्रुतिलिङ्गादिभ्यो ब्रह्मावधारणीयमित्याह।

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्।

न केवलमाकाशाद्यनुगतमेव ब्रह्माविभागलक्षणाभेदेनाकाशादिरूपमेव मन्तव्यम्, अपि तु सर्वत्रैव जीवपर्य्यन्तेष्वनुगतं ब्रह्म सर्वरूपं ज्ञेयं कुतः

प्रसिद्धोपदेशात्।

“सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलान् तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवत् रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव यः सर्वस्मिंस्तिष्ठन् सर्वस्यान्तरो यस्य सर्वं शरीरमित्यादिरूपात्सकलस्मृतिप्रसिद्धात्, श्रौतोपदेशादित्यर्थः। एषु च वाक्येषु सामान्यात्मपरत्वे प्रधानपरत्वे च यः संशयः स प्रसिद्धशब्देन निरा-

क्तत:, एतादृशोपदेशस्य मनुवशिष्ठपराशरादिभि: स्वशास्त्रेषु परमात्मन्येव कृतत्वात् (*यथा मनौ शरीरेष्वंशभेदेनाधिकारिणो विष्णवादीनुक्त्वोक्तम् ।

प्रशासितारं सर्वेषामणीयांसमणोरपि ।
रुक्माभं स्वप्नधीगम्यं विद्यात्तं पुरुषं परम् ॥
एतमेके वदन्त्यग्निं मनुमन्ये प्रजापतिम् ।
इन्द्रमेके परे प्राणमपरे ब्रह्म शाश्वतमिति ॥
विष्णुपुराणे च ।
तदेव सर्वमेवैतत् व्यक्ताव्यक्तस्वरूपवत् ।
तथा पुरुषरूपेण कालरूपेण वस्थितम् ॥
प्रधानपुरुषव्यक्तकालानां परमं हि यत् ।
पश्यन्ति सूरय: शुद्धं तद्विष्णो: परमं पदम्[1] ॥

इति[2]) ननूक्तेषु श्रुतिस्मृतिवाक्येषु कुत्रचिदाधाराधेयभाव: कुत्र चिच्चाभेद इति कथमेषामेकार्थपरतोच्यतइति चेन्न । अविभागलक्षणस्यैवाभेदस्योक्ततया सर्वेषामेकार्थत्वात्, अत एव तदनुप्रविश्येत्युक्तवाक्ये प्रवेशादेवाभेद: प्रतिपादित: अत एव च सूत्राकारेणापि पूर्वं ब्रह्मेत्येवं रूपस्य श्रुतिगणस्यार्थो ऽविभाग एवेति प्रतिपादयितुं सर्वमित्यनुक्त्वा सर्वत्रेति सूत्रितमिति । अत्रानेन पादेन सर्वभूतेषु चात्मानमित्येवंविधानां श्रुतीना-

(१) अं० १ अं० २ श्लो० २४ ।
(२) अयं पा० २ पु० ना० ।

न्तर्यामिपराणां ब्रह्मपरत्वमवधार्यते उत्तरपादेन च यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मनेवानुपश्यतीत्येवंविधवाक्याना "साधारतापराणा" मर्थो ऽवधारणीय इति विभागो बोध्यः । एवं च सति " यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवा ऽनुपश्यति सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत " इति-सकलवेदान्तस्य मुख्योपापासना मीमांसिता भविष्यतीत्याचार्य्याशयः तथा तत्तुसमन्वयादित्यत्रोक्तः समन्वयश्च सिद्धो भविष्यतीति । सर्वं खल्विदत्यादिवाक्येषु न केवलं स्मृत्यादिप्रसिद्धादेवोपदेशाद्ब्रह्म ग्राह्यम्, अपि तु

विवक्षित गुणोपपत्तेश्च ।

सर्वं खल्विदत्यादिवाक्येषु विवक्षितास्तात्पर्यविषये गुणाः सत्यसंकल्पत्वादयस्तेषां ब्रह्मण्येवाञ्जस्येनोपपत्तेश्चेत्यर्थः तेष्वेकं वाक्यमुदाह्रियते छान्दोग्यतृतीये इदमाम्नायते " सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीताथ खलु क्रतुमयः पुरुषः स क्रतुं कुर्वीत मनोमयः प्राणशरीराभारूपः सत्यसंकल्प आकाशात्मा सर्वकर्मा सर्वकाम एष म आत्मा ऽन्तर्हृदये ऽणीयान् व्रीहेर्वा यवाद्वा एष म आत्मा ऽन्तर्हृदये ज्यायान् पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षादेतद्ब्रह्म एतमितः प्रेत्याभिसम्भवितास्मीति यस्य स्या-

द्धा न विचिकित्सास्तीति" अस्यार्थः सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जत्वात्तल्लत्वात् तदनत्वात् तज्जीवनाद्य इतिहेतोः सर्वत्र रागद्वेषशून्यतया शान्तो भूत्वा प्रकरणाद्वाक्यशेषे ब्रह्मशब्देन प्रत्यभिज्ञायमानत्वाच्च। तदेव ब्रह्मोपासीत सदा चिन्तयेत् यतोऽयं पुरुषो जीवसमूहः क्रतुमयःसंकल्पमय एव। यं यं वापि स्मरन्भावमित्यादिस्मृतेः। तत्राधिकारिणमाह, स क्रतुमिति, यस्य पुरुषस्याद्धा तत्त्वतो ब्रह्मनिश्चयो ऽस्ति तत्तु विचिकित्सा संशयः स क्रतुं वक्ष्यमाणोपासनं कुर्वीत तत्रोपासनाया आकारमाह मनोमय इत्यादिनेति, प्रेत्येतिवचनादत्राभिसंभवनं ब्रह्मलोकद्वारा बोध्यम्, तत्र संशयः किमत्र मनोमयत्वादिना प्रसिद्धो मानसो ब्रह्मा गौणब्रह्मोपास्यो ऽथ वा परमिति, तत्रायं निर्णयः यद्यपि मनोमयब्रह्मशब्दावेकैकस्य गौणतयोभयत्रोपपत्तेः, तथापि सत्यसंकल्पत्वात्संकुचितसर्वकर्मत्वादयो गुणा ब्रह्मण्येवोपपद्यन्ते, अतो ऽणुरपि विशेषो अध्यवसायकर इतिन्यायेन गौणमुख्ययोर्मध्ये मुख्ये संप्रतिपत्तिरितिन्यायेन च परं ब्रह्मैव सर्वं खल्वित्युक्तं तदेव चोपास्यमिति मनोमयत्वादयश्च धर्मा ब्रह्मण्यपि गौणास्तस्य सर्वमयत्वप्रसिद्धेः, स म आत्मेत्युच्यमानस्य जीवात्मत्वस्योपपादनार्थं तु विशिष्य जीवोपकरणमयत्वमुक्तं न तु मनआदीनां करणत्वादिकमत्र विवक्षितं येन ब्रह्मणि तदनुपपत्तिःस्यात्, तदेतत्सूत्रकारैर्विवक्षितशब्देनोक्तमितिश्रो-

श्चयम्, एवं श्रुत्यन्तरेऽपि संशयनिर्णयादय उन्नेयाः ।

अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ।

शारीरो जीवः शरीरपरिच्छिन्नवृत्तिकत्वात् स नात्रोक्तः यथोक्तगुणानुपपत्तेरित्यर्थः ।

कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ।

भेदतन्त्वात्कर्मकर्तृव्यपदेशादपि "एतमितः प्रेत्याभिसंभवितास्मी" त्येवं रूपात् शारीरो हिरण्यगर्भादिः सकलजीवः श्रुतिस्मृतिषु ब्रह्मोपासकत्वेन प्रसिद्धतया नोक्तश्रुत्यर्थ इत्यर्थः । नन्वयं कर्मकर्तृव्यपदेशो राहोः शिर इतिवद्गौणतया व्याख्येय इतितत्राह ।

शब्दविशेषात् ।

अभिसम्भवितास्मीत्यादिरूपात्ततः श्रुतिषु यथायोग्यं शब्दविशेषान्नात्र कर्मकर्तृव्यपदेशो गौण इत्यर्थः । अभिसम्भवनप्रवेशादिकं हि लयरूपं श्रुतिषु भेदेनैव प्रयुज्यते यथाजीवस्यावरोहे वायुर्भूत्वा धूमो भवतीति नदीनां च समुद्रप्रवेशे ताः समुद्रात्समुद्रमेवापियन्ति स समुद्र एव भवतीति भवनं चाविभाग इति प्रागेवोक्तमिति ।

स्मृतेश्च ।

स्मृतिभिर्भजनीयभक्तादिरूपैर्भेदसिद्धा"सर्वं खल्वि

त्या''दिश्रुतौ कर्मकर्त्तृत्वव्यपदेशो न गौण इत्यर्थः सा स्मृतिः।

बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ।
वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥
उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।
यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥
इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः सत्त्वं तेजो बलं धृतिः ।
वासुदेवात्मकान्याहुः क्षेत्रं क्षेत्रज्ञ एव च ॥
ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।
तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ॥

इत्यादिरिति। प्रसिद्धोपदेशादितिहेतोरसिद्धिमाशङ्क्य समाधत्ते।

अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च ।

अर्भकमल्पमोको नीडं स्थानं यस्य तस्यभावस्तत्त्वं तस्मादल्पायतनत्वादिति यावत्,तथा तद्व्यपदेशात् अर्भकव्यपदेशाच्च,न ब्रह्मपरत्वमुपदर्शितवाक्यानां भवति''एष म आत्मा अन्तर्हृदय''इति परिच्छिन्नायतनत्वकथनात्, अणीयान् व्रीहेर्वेत्यादिनाचाल्पत्वश्रुतेरितिचेन्न, एवं निचाय्यत्वात् एवं द्रष्टव्यत्ववचनादित्यर्थः, अन्तःकरणावच्छेदेनैव हि परमेश्वरो जीवानामात्मतयाऽभिव्यज्यतइति ननु। वास्तवमल्पत्वमेव कथं न

स्यादित्याशङ्क्याह,व्योमवच्चेति,ज्यायान्पृथिव्या इत्यादिना व्योमवद्व्यापकं च यतः श्रूयतइति शेषः, अनेन च दृष्टान्तेन घटाकाशवन्मनआद्यवच्छिन्नतया अणीयस्त्वव्यपदेशः श्रुत्युक्ताणीयस्त्वदृष्टिश्चोपपादितेति द्रष्टव्यम्।

संभोगप्राप्तिरितिचेन्न वैशेष्यात्।

नन्वेवमेकस्मिन्नेव हृदयमनःप्राणादावात्मद्वयाभ्युपगमे जीवसुखादिना परमात्मनि संभोगः प्रसक्तः स्त्रीपुरुषयोरन्योन्यसंमिश्रणे तुल्यभोगरूपस्य संभोगस्य दर्शनादितिचेन्न, वैशेष्यात्, ज्ञान्यज्ञादिरूपेणोभयोर्विशेषवत्त्वात्, तथा च जीवाद्ब्रह्मणि स्वरूपभेदात् जीवोपाधितो ब्रह्मोपाध्युत्कर्षाच्च न भोगसङ्कर इत्यर्थः दृष्टं चैतत् यथा अश्वभोगेनाश्वारूढस्य राज्ञो न भोग इति, स्त्रीपुरुषयोश्चोपाधिभेदे ऽप्युपाध्योरेकजातीयतया भोगसाम्यमिति, ये पुनरखण्डतां जीवब्रह्मणोराहुस्तेषामयं दोषो ऽपरिहार्य्य एव आत्मैक्ये सति चक्षुराद्यवान्तरोपाधिजन्यभोगस्य तद्व्यापकोपाधिमनोद्वारेण यथा जीवे संभवः तथा मनोरूपावान्तरजीवोपाधिजन्यभोगस्यापि तद्व्यापकोपाधिद्वारेणेश्वरे युक्तत्वात्, व्याप्यव्यापकभावापन्ननानामनोभिरेकात्मनि विविधभोगानां कायव्यूहस्थले दृष्टत्वाच्च। यदि च जीवरूपेण ब्रह्मणो ऽपि दुःखभोगादिकमभ्युपगम्यते 'स एव जीवः सुखदुःखभोक्ते'तिवाक्या'त्तदा न लि-

ष्यते लोकदुःखेन बाह्यः" "एकस्तयोः खादति पिप्पलान्नमन्यो निरन्नोऽपि बलेन भूयात्" इत्यादिश्रुतिस्मृत्योः जीवभोगस्य प्रतिषेधो ब्रह्मणि विरुद्ध्येत स एव जीवः सुखदुःखभोक्तेत्यादिवाक्यं च ब्रह्मैवेदं विश्वमित्यादिवाक्यवदेवाविभागलक्षणाभेदपरमिति प्रपञ्चितं पञ्चसूत्र्यां, यदपि जीवब्रह्मशब्दयोरुपाधिविशिष्टे एव शक्तिर्वाच्या तथा चोपाधिभेदान्न भोगसङ्कर इति तन्मतं तदपि प्रागेव निराकृतं, विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वे सङ्करतादवस्थ्यात्, अतिरिक्तत्वे च भवदभिमताखण्डत्वानुपपत्तेः, लक्षणां विना ऽप्यस्य उक्ताभेदेनाभेदवाक्योपपत्तौ लक्षणया अन्याय्यत्वात्, तटस्थत्वानापत्त्या ऽहं कर्त्तेत्यविद्यानिवृत्त्यसंभवाच्च, जीवे ब्रह्मणि चोभयत्रैवाध्यारोपापवादयोरविवेकरूपयोर्वैयधिकरण्यापत्तेश्चेति, यदपि तैरुच्यते जीवे ऽपि भोगः कल्पित इति। तदपि न, स्वप्रतिबिम्बितसुखदुःखसाक्षात्काररूपत्वात्तस्येति दिक्। अस्मिन्सूत्रे समुपसर्गप्रदानाद्ब्रह्मणि स्वातन्त्र्येण नित्यानन्दभोगोऽस्तीति गम्यतइति स्मरणीयम्। इदानीं भोगप्रसङ्गेनेश्वरस्यात्तृत्वगुणमवधारयति।

अत्ता चराचरग्रहणात्।

कठवल्यां श्रूयते "य इमं मध्वदं वेद आत्मानं जीवमन्तिकात् ईशानं भूतभव्यस्य ततो न विजुगुप्सत" इति। तत्राग्निर्वा,जीवो वा,परमात्मा वा,अत्तृ-

त्वेनोक्त इति संशयः, त्रयाणामेवाग्निजीवपरमात्मनामस्यामुपनिषदि पूर्वमुपवर्णिततया प्रकरणस्य तुल्यत्वादिति। तत्र पूर्वपक्षः, जीव एवात्र भोक्ता मध्वितिविशेषवचनात्। ईश्वरो हि मिष्टामिष्टं जगदेव स्वात्मन्युपसंहरतीति तत्परत्वे विशेषवचनानौचित्यात्,अत एव नाग्निरपि तस्यापि मिष्टाविचारात्, तस्मात् जीवमन्तिकादिति जीवशब्दाच्च, जीव एवात्रात्ता युक्त इति। तत्रायं सिद्धान्तः, अत्तात्र परमात्मैव, कुतः, चराचरग्रहणात्, इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मध्वित्यादिका एव चतुर्थाध्यायीयमधुविद्यानुसारेणात्र मधुशब्देन समस्तचराचरग्रहणात्, किंच ईशानं भूतभव्यस्येत्यनेनात्तुरीशितव्यतया समस्तचराचरग्रहणमपि परमात्मनो अन्यत्रासंकुचितसर्वैश्वर्य्याभावादत्रोपपद्यते अतः सकलभूतभव्यचराचरेश्वरत्वेनोक्तोत्ता परमेश्वर एव भवति।

प्रकरणाच्च।

"न जायते म्रियते वा विपश्चिदि"त्यादिना सन्निधानेन ब्रह्मण एव प्रकृतत्वात्, अग्निजीवयोश्च व्यवहितावान्तरप्रकरणस्थत्वादित्यर्थः, जीवशब्दश्च जीवरूपेणोपासनार्थमित्युक्तं जीवमुख्यप्राणलिङ्गादितिसूत्रइति। नन्वयं भोगो ऽपि जीवरूपेणैवास्तु किं पृथग्भोगान्तरकल्पनयेति तत्राह।

गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात्।

इतश्च परमेश्वरो ऽत्ता भवति हि यस्मात् गुहां प्रविष्टावात्मानौ जीवेश्वरौ द्वावेवात्तारौ तद्दर्शनात् "ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्द्धे। छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकेता" इति पूर्ववाक्ये द्वयोरेव जीवेश्वरयोर्भोक्तृत्वश्रवणादित्यर्थः, पुण्यस्य लोके विराडाख्यपुरे परार्द्धे परमर्द्धिमति या गुहा भुवर्लोकाख्यं हृदयगह्वरं तस्यां ज्योतिर्मण्डलरूपलिङ्गशरीरोपाधिना प्रविष्टौ ऋतं सत्यं कामजातं पिबन्तौ भुञ्जानौ समष्टिजीवेश्वरौ ब्रह्मविदग्निन्त्रिणाचिकेतसः छायातपसदृशौ वदन्ति सहस्थितिगतिनियमादिभ्य इति श्रुत्यर्थः, तस्मात् द्वयोरेव पृथक् पृथक् भोक्तृत्वं सिद्धं तथा गीतायामपि जीवस्य भोक्तृत्वमुक्तम्।

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम्।
उपद्रष्टानुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः॥
परमात्मेति चाप्युक्तो देहे ऽस्मिन् पुरुषः परः॥
इत्यादिना। शान्तिपर्वादौ च॥
त्रीन् लोकान् व्याप्य भूतात्मा भुङ्क्ते विश्वभुगव्ययः।

इत्यादिना। तथा युक्तेरपि ईश्वरस्य भोगः सिद्धति ईश्वरस्य नित्य आनन्दः श्रुत्यादिभिरानन्दमयाधिकरणे पञ्चसूत्र्यां च प्रसाधितः, तथा ईश्वरो-

पाधिः सत्त्वरूपतया ऽप्यानन्दवत्वं सत्त्वस्य सुखस्वभावत्वात्, स चानन्दो ऽवश्यमीश्वरचेतने भासते तस्य सर्वज्ञत्वात्, उपाधिसुखादीनामज्ञातसत्त्वादर्शनाच्च, तथा चोपाधिवृत्तिद्वारतां विना स्वप्रतिबिम्बितसुखानुभवो ब्रह्मणो ऽभ्युपगतः स एव च भोग इति। किं चानन्दाभोक्तृत्वे सतीश्वरस्य नित्यानन्दत्वेन स्तुतिर्नोपपद्यते अभोग्यानन्दस्य लोके ऽनुपादेयत्वात्, "अनश्नन्नन्यो ऽभिचाकशीत्याद्याः" भोगप्रतिषेधकश्रुतिस्मृतयस्तु (*जीवदर्शनं प्रत्ययाविशेषाख्यं मुख्यभोगमेवापाकुर्वन्ति[१]) किं वा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्य इतिश्रुत्यैकवाक्यतया जीवसुखदुःखेनेश्वरे साङ्कर्य्यमेव प्रतिषेधन्ति, तथा च यथा राज्ञः सेवकापराधिनौ सुखदुःखे भोजयतस्तद्विलक्षणं सुखमात्रस्य भोगान्तरं तत्समकालीनं दृश्यते, तथैव परमेश्वरस्यापि भोगान्तरमनुपेयमिति। नचैवं 'क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्ट' इति पातञ्जलसूत्रे बिम्बान्तर्गतभोगस्य निराकरणं विरुध्येतेति वाच्यम्। वक्ष्यमाणभोगत्रयमध्ये भोगद्वयप्रतिषेधस्यैव व्यासभाष्यव्याख्यानतस्तदर्थत्वात्, तथा हि क्लेशादिव्याख्योत्तरं भाष्यं विपाकजात्यायुर्भोगाः ते च मनसि वर्तमानाः पुरुषे व्यपदिश्यन्ते। स हि तत्फलस्य भोक्तेतियोह्यनेन भोगेनापरामृष्टः स

(१) अयं पा० २ पु० ना०।

ईश्वर इति, अत्र च द्विविधो भोगो ऽवगम्यते एको विपाकान्तर्गतो मनो निष्ठः स चान्नपानस्रक्चन्दनादिसूक्ष्मांशैः सुखाद्यात्मकस्य मनसः पोषणं शब्दाद्याकारवृत्तिश्च, अन्नमशितं त्रेधा विधीयते तस्य यो-णिष्ठस्तन्मनो भवतीत्यादिश्रुतेः, भुजपालनाभ्यवहारयोरित्यनुशासनाच्च, एतेन देहप्राणयोरपि भोग उदाहृतश्रुतिशेषादेव बोध्यः, उक्तश्रुतौ च मनः शब्दो मनः प्रधानलिङ्गशरीरवचनस्तेन चक्षुरादीनामपि संग्रहः द्वितीयश्च भोगो यथोक्तभोगजन्ययोर्मनोनिष्ठयोः सुखदुःखयोः पुरुषे अविवेकरूपसत्त्वपुरुषयोरत्यन्तासंकीर्णयोः प्रत्ययाविशेषो भोग इति सुखभोगप्रतिपादकयोगसूत्रात्तृतीयस्तु सुखादीनां साक्षादनुभवमात्ररूपसांख्यशास्त्रसिद्धो गौणो भोग इति सांख्यसूत्रात्तत्राद्यो भोगः सर्वेषामेव पुरुषाणां नास्ति अविकारित्वादसङ्गत्वाच्च। द्वितीयश्च भोगो ऽस्ति बुद्धेः जीवानां च। बुद्धिपुरुषनिष्ठयोः सुखादितदनुभवयोरविविक्तधर्मिकयोरेव भोगत्वात्, तृतीयस्तु जीवब्रह्मणोरेव उपाधिगतसुखादीनां साक्षित्वादिति, अतस्तृतीय ईश्वरस्य भोगो न क्लेशादिसूत्रे निषिद्ध इति ईश्वरभोगस्य च नित्यसुखगोचरतया नित्यतया च न तत्र कर्माद्यपेक्षा। ननु कथं तर्हि कामव्यूहमीश्वरः पिबतीत्युक्तं तद्भोगस्य कामाप्रयुक्तत्वादिति चेन्न, नित्यस्याप्यैश्वर्यसुखस्य जीवानां कामभोजनेनाभिव्यज्यमानतया शब्दादिकामसुखमीशाभु-

ङ्क्ते इत्युपचारात्। न त्वीश्वरो जीववत्कामजन्यं सुखं भुङ्क्ते इति दिक्। अपरे तु ब्रह्मणि भोगमनिच्छन्तो ऋतं पिबन्ताविति श्रुतौ पिबन् पाययंश्च द्वावात्मानौ छत्रिणो गच्छन्तीतिवल्लक्षणया प्रयुक्तावित्याहुः। तन्न, लक्षणानौचित्यात्, 'भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्चेति' चतुर्थ्याध्यायसूत्रे स्मृतिमूलश्रुत्योक्तयुक्त्या च भोगसिद्धेश्च (*"पिबन्ते नामविषयमसंख्याताः कुमारकाः एषस्तुपिबते देव स्वच्छन्देनात्मकाम्ययेति" श्रुत्योः साक्षादेव ब्रह्मणो ऽपि भोगकथनाच्च।

अव्यक्तस्थेन रूपेण वैश्वानरमुखेन च।
सर्वं प्रत्युपभोगाय जायते परमात्मनः॥
कर्माणीश्वरतुष्ट्यर्थं कुर्यान्नैष्कर्म्यमाप्नुयात्।

इतियाज्ञवल्क्यवाक्यादिभिरपि परमेश्वरस्य भोगसिद्धेश्च। अव्यक्तस्वरूपं कारणोपाधिशबलं वैश्वानरश्च समष्टिजीवो व्यष्टिसमष्ट्यभेदात्तु जीवान्तराणामपि संग्रहः,[१])किं"च सुषुप्तस्थानएकीभूतः प्रज्ञानघनएवानन्दमयो ऽत्यानन्दभुक् चेतोमुखः प्राज्ञ" इति माण्डूक्यादौ स्पष्टमेव प्राज्ञस्येश्वरस्य भोगः श्रूयते, न चात्र प्राज्ञशब्देन जीव एवोक्तः सुषुप्तस्थान इति सुषुप्तावस्थाकथनादिति वाच्यम्। अंशावस्थानामंशिन्युपपत्तेर्लक्षणानौचित्यात्, श्रुतिषु जीवानां सुषुप्तावस्थाया प्राज्ञे विलीनत्वादेव प्राज्ञत्ववचनात्, भिद्येते ना-

---

(१) अयं पाठः २ पुस्तके ना०।

मरूपे समुद्र इत्येवं प्रोच्यतइति श्रौतदृष्टान्तात्। प्राज्ञशब्दस्य ज्ञानिनिरूढस्य प्रकृष्टाऽज्ञत्वम् तथा साक्षात्सुषुप्तावस्था तु जीववाचकत्वव्यवस्थापनं तु मोहमूलकत्वाद् उपेक्षणीयं रूढेर्योग्यपहारित्वात्, सुषुप्तावस्थायामेवायं पुरुषः "प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किं च न वेद नान्तरमि"तिश्रुत्या स्त्रीपुरुषदृष्टान्तेन प्राज्ञजीवयोर्भेदस्यापि कथनाच्चेति। माण्डूक्यादौ च तुरीयाख्यात्यन्तलयावस्थापर्यन्तमवस्थाचतुष्टयं परमात्मन्यंशांश्यभेदेनोपासनार्थमुक्तम्। पुरुषसूक्तादिषु चतुष्पात्त्वेन परमेश्वरस्यैवोपासनादर्शनात् अत 'ईश्वरप्रणिधानाद्वा'"तस्य वाचकः प्रणवः"तज्जपस्तदर्थभावनमि'ति योगसूत्रपुरुषसूक्तैकवाक्यतया माण्डूक्यादावपि परमात्मपरत्वमवधार्य्यते तेन तेषु जीवपरत्वभ्रमाऽवस्थाश्रवणमात्रेण न कार्य्य इतिप्रसङ्गान्माण्डूक्यादेर्जीवपरत्वं निराकृतमिति द्रष्टव्यम्। ननु ऋतं पिबन्तावित्यत्रात्मशब्दाप्रयोगाद्बुद्धिजीवावेवार्थौ स्यातां, तथा हि पैङ्गिरहस्यब्राह्मणे "द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते। तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीती"ति रूपा तदीयाऽऽत्मव्याख्या तथा तयोरन्यः पिप्पलं स्वादत्तीति सत्त्वं अनश्नन्नन्यो ऽभिपश्यति ज्ञः तदेतत्सत्त्वं येन स्वप्नं पश्यति अथ यो ऽयं शारीर उपद्रष्टा स क्षेत्रज्ञः तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञाविति तत्र सत्त्वाख्यायाः बुद्धेर्भोगो रूपादिविषयगतसुखदुःखाभ्यवहरणं ताभ्यां पुष्टि

यथा दुग्धमाधुर्य्यादीनां शर्करामाधुर्य्यादिभिः पुष्टिः स एव चाविकारे सुखादिशून्ये च पुरुषे प्रतिषिध्यते न तु बुद्धिगतसुखदुःखयोः प्रतिबिम्बगतमभ्यवहरणं भोगविशेष इतिबोध्यम्। तथा च पैङ्गिरहस्यैकवाक्यतया ऋतं पिबन्तावित्यत्रापि सत्त्वक्षेत्रज्ञावेव विवेकार्थमर्थावास्तामित्याशङ्क्याह।

विशेषणाच्च।

यदुक्तं तत्र विशेषणात् पिबन्ताविति विशेषवचनादित्यर्थः, तत्र ह्येकस्य भोक्तृत्वमन्यस्याभोक्तृत्वमुक्तम् अत्र च द्वयोरेव भोक्तृत्वमिति कथमेकवाच्यता-स्यादिति। चकारश्च चराचरग्रहणादिति हेत्वपेक्षया सूत्रद्वयपर्य्यवसिते द्वितीयहेतौ गुहां प्रविष्टावात्मानौ हीत्यत्र योजनीयः, किं च ऋतं पिबन्तावित्यस्याव्यवधानेनैवोत्तरवाक्ये जीवब्रह्मणी एव विशिष्य श्रूयेते यः सेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्म तत्परमिति परमात्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिण इति च जीव इति ईजानानां यतमानानामतस्तावेव पिबन्ताविति पूर्ववाक्ये ग्राह्यौ, अत एव च पैङ्गिरहस्यसमानापि द्वा सुपर्णा सयुजेत्यादि मुण्डकश्रुतिर्न सत्त्वक्षेत्रज्ञपरा मुण्डके ऽप्यव्यवहितोत्तरवाक्ये जीवेश्वरयोरेव प्रतिपादना"त्समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नो ऽनीशया शोचति मुह्यमानः जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमि"ति वीतशो-

क इत्यनेन तस्मात्पैङ्गिरहस्यविवेकपरतया सांख्यानां मूलकाठकमुण्डके ब्रह्ममीमांसकानां मूलमिति विवेक्तव्यम्। न पुनरेकवाक्यता ऽत्र कार्य्येति। इदानीं ब्रह्मण आत्मान्तरशून्यत्वाशनाद्यतीतत्वादिगुणानवधारयितुं तद्वा वेदकवाक्यमपि ब्रह्मपरत्वेनावधारयति।

अन्तर उपपत्तेः।

काण्वपञ्चमाध्याये "यदेव साक्षादपरोक्षाद् ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्वे"ति प्रश्नस्य प्रत्युत्तरम्"एष त आत्मा सर्वान्तरो यो ऽशनापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येति"साक्षादपरोक्षादितिविशेषणयोरगौणमलाक्षणिकं चेत्यर्थः, तत्र संशयः, किमयं सर्वान्तरः पूर्ववाक्योक्तसर्वान्तरो जीव एव, वाक्यद्वयस्य रूपसाम्यात्, उत्तरवाक्ये विवेकपरत्वेन वाशनाद्यतीतत्वोपपत्तेरत एवापौनरुक्त्यसम्भवाच्च, किं च परमात्मनो अशनाद्यतीतत्वस्य सर्वथोपपत्तेरिति, तत्रायं निर्णयः,अन्तरो ऽत्र परमात्मैव उपपत्तेः,न हि यदेवेत्यवधारणं जीवेषूपपद्यते परमात्मापेक्षया जीवानामप्यमुख्यब्रह्मत्वात्,"य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तर" इत्यादिश्रुत्यन्तरेषु जीवानामन्तरात्मान्तरसिद्धेश्च, अत एव जीवपरे पूर्ववाक्ये यदित्येवास्ति न तु यदेवेति तत्र च प्राणेन प्राणितीत्यादिजीवलिङ्गमप्यस्ति ब्रह्मणि तु यदेवेत्युपपद्यते ब्रह्मणो ऽन्तरात्मान्तरस्यासिद्धेः

"न चास्य कश्चिज्जनिता न वा धिप" इति श्रुतेश्चेति।

स्थानादिव्यपदेशाच्च।

इतो ऽप्यत्र वाक्ये ऽन्तरः परमात्मैव स्थानादिव्यपदेशात्स्थानमाधारः व्यपदेशौचित्यात् इत्यर्थः पूर्ववाक्ये हि आधाराणां घ्राणेन्द्रियादीनां नाद्यन्तानां तत्पूर्ववाक्योपस्थितानामन्तरस्थतया एक आत्मा प्रोक्तः "एष त आत्मा सर्वान्तर" इत्यादिना सर्वशब्दस्य बुद्धिस्थवाचित्वात्तदनन्तरं वान्यो ऽप्यात्मा सर्वान्तर उच्यते, अतः पूर्वोपस्थिततयात्र तस्याप्यात्मनो ऽयमन्तर इति गम्यते। पूर्ववाक्यादेवाधारक्रमेण व्यपदेशौचित्यादिति।

सुखविशिष्टाभिधानादेव च।

सुखेषु विशिष्टमुत्तमं सुखं विशिष्टं तथा च यो ऽशनापिपासे शोकं मोहं जरामृत्युमत्येतीत्यनेन दुःखनिष्टत्विद्रूपपारिभाषिकस्योत्तमसुखस्याभावात्, इत्यर्थः अत्राशनाद्यतीतत्वस्य परमेश्वरगुणस्य प्रशंसार्थं सुखशब्दः सूत्रे गौणः प्रयुक्त इति मन्तव्यम्।

श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च।

श्रुता उनिषदः सामग्र्येण यैस्ते श्रुतोपनिषत्कास्तेषां या गतिः प्रव्रज्या संन्यास इति यावत्, तस्या ऽत्र वाक्यशेषे ऽभिधानाच्च परमात्मैव ग्राह्यो न जीव इत्यर्थः, तच्च प्रव्रज्यावाक्यं एतं चैवमात्मानं विदित्वा

ब्राह्मणा पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणाया अथ भिक्षाचर्य्यं चरन्ति तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेदित्यादि नह्यत्र विवक्षितं पारिव्राज्यं जीवमात्रज्ञानाद्भवति (*श्रुतसर्वोपनिषत्कस्यवेदान्तपारगस्यैवात्र ब्राह्मणशब्दार्थत्वात्, अन्यथा[1])औपनिषदपरब्रह्माज्ञाने पाण्डित्यनिर्वेदासम्भवात्, पाण्डित्यस्यासमाप्तेः तथा स ब्राह्मणः केन स्यात् येन स्यात्तेनेदृश एवेति यथोक्तप्रव्रज्यायां निरतिशयत्ववचनं नोपपद्येत औपनिषदपुरुषस्यैवाज्ञानेनैतादृशादधिकब्राह्मणापत्तेरितिभावः (*अस्याः श्रुतेश्चार्थः स ब्राह्मणः केनाचारेण वर्तेतेति प्रश्नः । उत्तरं येनेति येन केन तेनप्रकारेण वर्तेत सर्वथापि ईदृश एव अधिको वा न्यूनो वा न केनापि प्रकारेण भवतीति[2])तस्मात्पूर्वोत्तरसम्वादयोर्द्वौ सर्वान्तरावात्मानौ जीवेश्वराधाराराधेयभावेनैवाबोक्तौ न पुनरेक एवात्मा पौनरुक्त्यापत्तेः, उत्तरवाक्यस्य विवेकपरत्वेन तु सर्वान्तरत्वस्य संकोचापत्तेः, पूर्ववाक्योक्तजीवत्यागादिति बोध्यम् । नन्वेवमन्तरस्याप्यन्तरात्मान्तरकल्पने तस्याप्यन्तरात्मान्तरं प्रसज्येतेत्याशङ्कामपाकरोति ।

अनवस्थितेरसंभवाच्च नेतरः ।

(*अनवस्थापत्त्यैवे[3])श्वरस्यान्तरन्य आत्मा न सिध्यति । यदेवेत्यवधारणासंभवाच्चेत्यर्थः श्रुतिबला-

(१) अयं पाठः २ पु० ना० । (२) अयं पा० २ पु० ना० ।
(३) येदेवेति वाक्योक्तस्य इति २ पु० पा० ।

त्वीश्वरः कल्प्यते यदि ह्यनवस्थाभयात्प्रामाणिको न सेत्स्यति तदा देहेन्द्रियाणामन्तरो जीवो ऽपि प्रथमवाक्यान्न सिद्ध्येतेति भावः, अथवैवं व्याख्येयं, ननु प्राणादीनान्मन्तरस्य जीवस्यान्तरो ऽन्यः सिद्ध्यति वो अत्रार्थो भवतु तत्राह अनवस्थितेरित्यादिसूत्रं कस्यापि सिद्धजीवस्य स्वातिरिक्ताखिलजीवानामन्तरत्वस्थानासम्भवात्, यदेवेत्यवधारणासम्भवाच्चेत्यर्थः। सर्वान्तरत्वश्रुत्या सर्वान्तर्यामित्वं लब्धमिति सर्वान्तर्यामित्वादिगुणानवधारयितुं वाक्यविशेषं ब्रह्मपरत्वेनावधारयति।

अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात्।

काण्वमाध्यंदिनयोः पञ्चमे अध्याये "यः पृथिव्यां अन्तरो ऽयं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरः यः पृथिवीमन्तरोपमयत्येष त आत्मा अन्तर्याम्यमृत" इत्यादि श्रूयते, तत्र संशयः, किमत्रान्तर्यामी प्रधानादिः, किं वा हिरण्यगर्भादिः, कश्चित्सिद्धजीवः, किं वा परमात्मेति, तत्रायं निर्णयः,परमात्मैवात्रान्तर्यामी अधिदैवाधिभूताध्यात्मसु निर्द्दिष्टः, देवं विराजमधिकृत्य वर्तते यद्वस्तु पृथिव्याद्यधिष्ठातृचेतनपर्यन्तं तदधिदैवं स्थावरजङ्गमादिरूपं भूतमधिकृत्य वर्त्तते यद्वस्तु चेतनपर्यन्तं तदधिभूतम् आत्मानमुपासकमधिकृत्य वर्तते यच्चक्षुरादिजीवान्तं तदध्यात्ममित्यर्थः

कुतः, एतत् तत्राह तद्धर्मव्यपदेशादिति परमात्मनो ये धर्माः यं पृथिव्यादीन् वेद एष त आत्मा अमृतः अदृष्टो द्रष्टेत्यादिरूपास्तेषां व्यपदेशादित्यर्थः, किं च अत्रान्तः शब्दो राजादीनां च व्यावर्तनाय श्रुत्युक्तः ते हि राजदेवादयो नियम्यस्य शरीरचित्तादीन्द्रियं नियमयन्त एव चेतनं नियमयन्ति परमेश्वरस्तु सर्गादिकाले शुद्धं चेतनजातमेव प्रकृतिं संयोगाय प्रेरयति अतो नियम्यस्योपाधिप्रेरणां विनैव स्वेच्छया प्रेरणमन्तर्यामित्वं परमेश्वरस्यासाधारणं धर्मान्तरमप्यस्मिन्वाक्ये व्यपदिष्टमिति मन्तव्यं, देवानां च यत्किंचित्प्रकृतिपुरुषप्रेरकत्वस्वीकारो ऽपि न सर्वान्तर्यामित्वमिति ।

न च स्मार्त्तमतद्धर्माभिलापात् ।

स्मृतिषु स्पष्टं प्रपञ्चितमिति, स्मार्त्तं प्रधानादिजडवर्गः तदत्र नान्तर्यामी येतद्धर्मा न भवन्ति यमनद्रष्टृत्वादयस्तेषामत्राभिलापादित्यर्थः, शारीरस्तर्ह्यन्तर्यामी भवतु अदृष्टादिद्वारा नियन्तृत्वसंभवात् यं पृथिवी न वेदेत्यादिवाक्यानां विविक्तस्वरूपदर्शनपरत्वेनोपपत्तेरित्यत्राह ।

शारीरश्चोभये ऽपि हि भेदेनैनमधीयते ।

नेत्यनुवर्त्तते शारीरो जीवो ऽपि नान्तर्यामित्वे-

नोक्तः हि यस्मात्समानप्रकरणा उभये काण्वा माध्यंदिनाश्च जीवाद्भेदेनैनमन्तर्यामिणं पठन्ति "यो विज्ञाने तिष्ठन्य""आत्मनि तिष्ठन्नि"ति अत्र ह्यपौनरुक्त्या चान्तरशब्दो भिन्नवाचीति अन्तर्यामिवाक्यमीश्वरसाधने तस्यात्मत्वे च बलवत्प्रमाणमिति मन्तव्यम्, इयं चान्तर्याम्यवस्था न प्रवेशादिनाम्नी यद्यपि ब्रह्मणो ऽधिष्ठानावस्थावदेव नित्या, ईश्वरप्रेरणां विना प्रलये साम्यरूपगुणपरिणामानुपपत्तेः, 'तथा पि प्रधानं पुरुषं चैव प्रविश्ये'त्यादिवाक्येषु प्रवेशकार्यस्य सृष्ट्यादिकारणीभूतस्य चोभस्यानित्यतयैवान्तर्यामित्वमपि कादाचित्कं क्वचित् व्यवह्रियते ततो ऽतिरिक्तत्वेन चावस्थान्तरं विश्वाधारतामात्रं गुणत्रयापेक्षया तुरीयमिति नित्यमिति चोच्यतइति बोध्यम्, अदृश्यत्वादिगुणानन्तर्यामिणो ऽवधारयितुं वाक्यान्तरं तत्प्रातिपादकं ब्रह्मपरत्वेनावधारयति।

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः।

मुण्डके श्रूयते "अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुः श्रोत्रं तदपाणिपादं नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीरा" इति अत्रापि प्रधानशारीरपरमात्मसु संशये,अयं निर्णयः,अदृश्यत्वादिगुणको ऽन्तर्याम्येव,कुतः"यः सर्वज्ञः सर्ववि दि"त्यादिना ऽव्य-

वधानेन परमात्मधर्मवचनादित्यर्थः, अथ वा "अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः स वेत्ति विश्वं न च तस्य वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तमि"ति श्रुत्यन्तरे परमेश्वरधर्मत्वेन सिद्धानामपाणिपादत्वादीनामत्र प्रत्यभिज्ञायमानत्वादित्यर्थः ।

विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ ।

चशब्दः पूर्वोक्तसर्वज्ञत्वादिहेतुं समुच्चिनोति इतरो जीवः प्रधानादिश्च नात्राद्दृश्यत्वादिगुणकः कुतो विशेषणाद्भेदव्यपदेशाच्चोत्तरवाक्येनेति शेषः, तत्र "दिव्यो ह्यमुर्त्तः पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ऽक्षरात्परतः पर" इत्युत्तरवाक्ये ऽमनस्त्वान्तं विशेषणं जीवप्रधानादिभ्यां व्यावर्तकम् अक्षरात्परतः पर इति च प्रधानादेर्जीवाच्च भेदव्यपदेशः अस्यार्थः अक्षरं प्रधानं तस्मात्परतो जीवादपि यः पर उत्तमस्तत्प्रेरकत्वात्स दिव्यः पुरुष इति । न चास्यैव पुरुषस्य पूर्वमक्षरत्वमुक्तमतस्तस्यैवाक्षरात्परतः परत्वं कथं स्यादिति वाच्यं, त्रयाणामेवाक्षरत्वात् परिणामिनित्यरूपाक्षरापेक्षया कूटस्थनित्यस्याक्षरस्य जीवस्य परमत्वं तदपेक्षयापि लयशून्याक्षरस्य ब्रह्मणः परमत्वमुक्तमिति दूरात्सुदूरे तदिहान्तिकेव पश्यत्स्विहैव निहितं गुहायामिति च वाक्यशेषे जीवाद्भेदव्यपदेशः पश्यत्सु जीवेष्वित्यर्थः

तथा "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमि"त्यागामिवाक्यान्तरेष्वपि जीवाद्भेदव्यपदेशोऽस्ति। जीवस्यादृश्यत्वगुणकत्वाभावे हेत्वन्तरमाह।

रूपोपन्यासाच्च।

"एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च"। खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी "अग्निर्मूर्द्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिशः श्रोत्रे वाग्विवृताश्च वेदाः वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मे"त्युत्तरवाक्ये समष्टिजीवस्य विराजो रूपोपन्यासादपि जीवो नादृश्यत्वादिगुणकः उक्तरूपस्य दृश्यमानत्वादित्यर्थः, न चेदं रूपं परमात्मन एव निर्द्दिष्टं कथं न भवतीति वाच्यम्, अदृश्यत्वप्रकरणात्परमात्मकार्य्यमध्ये पाठाच्च, आद्यन्तयोः परमात्मकार्य्याणामेव वचनात्। उत्तराधिकरणविषयप्रभृतिवाक्येषु च प्रकरणवशात्परमात्मन ईदृशरूपकथनं परमात्मनोऽन्तर्यामिविधया शक्तिशक्तिमदभेदेन कारणविधया कार्य्यकारणभेदेन वोपासनार्थमेव न तु साक्षात्तथा च वक्ष्यति सूत्रकारः 'अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वादिति' आधुनिकास्तु इदं रूपं प्रकरणिन एवाभ्युपगम्यानेन रूपोपन्यासेन परमात्मन एवादृश्यत्वादिगुणकत्वं साधयन्ति, तन्न अस्य रूपस्य विराड्जीवसाधारण्येन ब्रह्मलिङ्गत्वासम्भवादिति। इदानीमात्मयागरूपमत्यभ्यर्हितं ब्रह्मोपासनाविशेष-

मवधारयितुं वैश्वानराख्यविभूतिपरं वाक्यमवधारयति वैश्वानराधिकरणेन । ननु सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशादिति विभूतिसामान्याधिकरणात्प्रागाकाशादिविभूत्यधिकरणवर्गमध्यएवेदमधिकरणं युक्तमिति सत्यं, तथापि जैमिन्यादिभिर्वैश्वानरस्य विभूतित्वमनभ्युपगम्य साक्षाद्ब्रह्मत्वाभ्युपगमादस्याधिकरणस्य पादान्ते निपातो मन्तव्यः ।

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ।

छान्दोग्यपञ्चमे प्रपाठके "को न आत्मा किं ब्रह्मेति आत्मानमेवेमं वैश्वानरं सम्प्रत्यध्येषितमेव नो ब्रूहीति" चोपक्रम्य तत्प्रतिवचने शिष्यैरुपास्यमानतां द्युलोकसूर्यवाय्वाकाशवारिपृथिवीनां सुतेजस्त्वादिगुणान्वैश्वानरमूर्द्धत्वादिकं चोपदिश्य द्युलोकादीनामेकैकस्योपासनं च क्षयिफलतया विनिन्द्य समग्रोपासनायाः फलं उपासनाप्रकारं चाह ता न्होवाचै खलु यूयं पृथगिवेममात्मानं वैश्वानरं विद्वांसो ऽन्नमत्थ "यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्ति तस्य न्हवा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्द्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्माऽऽत्मा सन्देहो बहुलो बस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादावुर एव वेदिर्लोमानि बर्हिर्हृदयं गार्हपत्यो मनो ऽन्वाहार्य्यं पचन आस्यमाहवनीयस्तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयं

स यां प्रथमाहुतिं जुहुयात्तां जुहुयात्प्राणाय स्वाहेत्यादिना । पृथगिवेति द्युलोकादिषट्कसङ्घातरूपमेकमेवात्मानं पृथगिवान्योन्यं भिन्नमिव विद्वांसो मूढा ययमर्थात्स्वल्पमेवात्र मन्येत्यर्थः यस्त्वेतमिति एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण यः प्रादेशमात्र प्रदीपकलिकाकारं हृदिस्थं लिङ्गशरीरात्मकं स्वात्मानमेवांशांश्यभेदेन अधिष्ठेयाधिष्ठातृभेदेन वा वैश्वानरमभिविमानपूर्णमुपास्ते स देहपातानन्तरं वैश्वानरतां प्राप्य सर्वभोक्ता भवति । उपासनाप्रकारमाह तस्य हवेत्यादिना सुतेजआदयः पूर्वोक्ताद्युलोकादयः षट् सुतेजा द्युलोकः विश्वरूपः सूर्यः पृथग्वर्त्मा वायुः स एव वैश्वानरस्यात्मा प्राणः बहुल आकाशः स एव संदेहो देहमध्यं नाभिः रयिर्जलं तदेव बस्तिर्नाभेरधोदेशः हृदयादिकं वाग्निरूपं हृदयाद्यवच्छिन्नाग्निरूपमिति अत्र संशयः, किमयं वैश्वानरो जाठराग्निरुताग्निसामान्यं, किं वा तद्देवता, अथ वा जीव, आहोस्वित्परमात्मेति । तत्रायं निर्णयः परमात्मैवात्र वैश्वानरशब्दोक्तः,कुतः साधारणशब्दविशेषात्,सर्ववेदान्तसाधारणात् आत्मब्रह्मादिरूपाच्छब्दविशेषात् जीवदेवतादिव्यावृत्तशब्दादित्यर्थः,"को न आत्मा किं ब्रह्म"त्येवंरूपैर्हि शब्दैः परमात्मैव जीवनामान्यत्वेन सर्ववेदान्तेषु श्रूयते "एष त आत्मा एष म आत्मे"त्यादिष्विति न च रूपोपदेशो देवादीनां लिङ्गतयाऽत्र गमको भवति केवललिङ्गापेक्षया श्रुतेर्बलवत्त्वात्, ब्रह्मशब्दस्य

परमात्मन्येव मुख्यः परं जैमिनिर्मुख्यत्वादिति । शब्दं प्रमाणमुक्त्वा तदनुग्राहकं स्मृतिमूलकमनुमानं प्रमाणमाह ।

स्मर्य्यमाणमनुमानं स्यादिति ।

यस्याग्निरास्यं द्यौर्मूर्द्धा खं नाभिश्चरणौ क्षितिः सूर्य्यश्चक्षुर्द्दिशः श्रोत्रे तस्मै लोकात्मने नम इत्यादि-परमेश्वरप्रकरणस्थवाक्यैः स्मर्य्यमाणं रूपं श्रुतावप्यवगम्यमानं रूपिणः परमेश्वरत्वे ऽनुमानं लिङ्गं भवतीत्यर्थः इतिशब्दो हेत्वर्थकः ।

शब्दादिभ्यो ऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च नेति चेन्न तथा दृष्ट्युपदेशादसंभवात् पुरुषमपि चैनमधीयते ।

ननु वैश्वानरो न परमात्मा भवितुं युक्तः, कुतः शब्दादिभ्यः वैश्वानरशब्दात्प्रादेशपरिमितत्वाच्चचराद्यवयवत्वात् गार्हपत्याद्यग्नित्रयरूपत्वाच्च तथाऽन्तः प्रतिष्ठानाच्च,उतर एव वेदिरित्यादिना ऽत्र श्रुत्यन्तरे च पुरुषे ऽन्तः प्रतिष्ठितं वेत्यादिना शरीरान्तः स्थितत्वावगमाच्चेति चेन्न, तथा दृष्ट्युपदेशात् जीवाग्न्याद्यपरित्यागेन जीवाग्न्यादिरूपिपरमात्मदृष्ट्युपदेशात् मनोमयः प्राणशरीरो भारूप इत्यादिष्विवेत्यर्थः । असंभवादिति अन्यथा ब्रह्मशब्दवैश्वानरशब्दयोरुभयो-

रसंभवात्, प्रादेशमात्रत्वाभिविमानत्वयोरीश्वरे ऽसंभवादित्यर्थः, न केवलमेतच्छाखोक्तधर्माणामेव प्रसिद्धवैश्वानरे ऽसंभवः अपि तु शाखान्तरोक्तस्य पुरुषत्वस्यापीत्याह पुरुषमपीत्यादिना, अपि च एके वाजसनेयिन एनं वैश्वानरं पुरुषं चेतनं पठन्ति यथा "स एषो ऽग्निर्वैश्वानरो यत्पुरुषः स यो हैतमेवमग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषे ऽन्तःप्रतिष्ठितं वेदेति" परमेश्वरस्य तु पुरुषोत्तमत्वं सुप्रसिद्धमिति अत्र पुरुषविधं जीवविधमित्यर्थः पुरुषविधमपि चैनमधीयतइति सूत्रपाठे त्वयमर्थः । नन्वसंभवादग्निर्मा भवतु वैश्वानरः जाठरोपाधिना जीवस्तु स्यात्तत्राह पुरुषविधमित्यादि जीवस्तु पुरुष एव न पुरुषविधः तस्यैव मुख्यपुरुषत्वादिति ।

अत एव न देवताभूतं च ।

अत एव यथायोग्यं सूत्रत्रयोक्तहेतुसमूहाद्देवाग्निदेवतातेजोभूतं च नात्र वैश्वानर इत्यर्थः, पूर्वसूत्रे जीवानिराकरणपक्षे चात्र चशब्दो ऽनुक्तजीवसमुच्चयार्थो बोध्यः अत्रेदमवधेयम् । उर एव वेदिरिति मूर्द्धा च सुतेजा इति मनो ऽन्वाहार्य्यपचन इति श्रवणात्, जीवं वैश्वानरं ध्यायेदिति योगियाज्ञवल्क्यादिवचनाच्च तथा ।

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।
प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधमिति ॥

गीतादिभ्यश्च न केवलं जाठराग्निर्न वा केवलजीवो नापि केवला देवता नापि लिङ्गदेहमात्रं यत्र परमेश्वरोपासने ऽवच्छेदकं किं तु लिङ्गशरीरप्राणजीवदेवतावर्गैः संहतं यत्समस्तदेहव्यापकं लिङ्गदेहाश्रयरूपं तेजः प्राधान्यात्तेजः पञ्चभूतात्मकं सूक्ष्मशरीरं तदेवास्यामुपासायां परमात्मनो विशेषणमिति मनुपराशरव्यासादिभिस्तथोपदेशान्मतव्यम् । तस्यैव तेजसो जाठरादिषु न्यूनाधिकभावेन वृत्तिलाभः हृदि च प्रादेशमात्रं प्रदीपकलिकाकारेण चेतनतया ऽभिव्यक्तिरित्यादयो ऽनन्ता विशेषा उपासावाक्येभ्यो ऽवगन्तव्याः बहिश्चेदं तेजः समष्टिज्योतिर्मण्डलरूपेण सर्वदेवमयं विराजो हृदयाकाशे भुवर्लोकाख्ये तिष्ठति व्यष्टिशरीरान्तर्हृदि च तस्यैवांशः स्फुलिङ्ग इव तिष्ठति अंशांशिभावेन चानयोरभेदः तत्कालचक्रं निहितं गुहायामित्यादिमोक्षधर्मादिभ्य[1] इतिसंक्षेपः तथा चोक्तम् ।

अन्तः पुरुषरूपेण कालरूपेण यो बहिः ।
समत्वेष्वेषसत्त्वानां भगवानात्ममाययेति ॥

ज्योतिश्चरणाभिधानादित्यधिकरणेन चास्याधिकरणस्य न पौनरुक्त्यं गुणभेदनिरूपणार्थं श्रुतिभेदयोर्मीमांसितत्वादिति ।

(१) मो० अ० ४४ श्लो० ३२ ।

॥ श्रीः ॥

विज्ञप्तिः ।

१ अस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु कः स्तबको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते ।

२ एकस्मिन् स्तबके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।

३ प्राचीना दुर्लभाश्चाऽमुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन,व्याकरण,धर्मशास्त्र, साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते ।

४ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठालयाऽध्यापकाः पण्डिता अन्ये-च शास्त्रदृष्टयो विद्वांसः एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति ।

५ भारतवर्षीयै, ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्राहकैर्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम् मुद्राः ७ आणकाः ८ ।

६ कालान्तरे प्रतिस्तबकं „ „ १ „ ०

७ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति ।

८ साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः— मुद्रिताः स्तबकाः

(१) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता (संस्कारः)		२
(२) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः (व्याकरणम्)		१०
(३) श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया व्याख्यया सहितम् सम्पूर्णम् ।	(मीमांसा)	१०
(४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् विशिष्टाद्वैत-दर्शनप्रकरणम् श्रीमल्लोकाचार्य्यप्रणीतम् । श्रीनारायणतीर्थ विरचित भाट्टभाषा प्रकाश सहितम् । (सम्पूर्णम्)	(वेदान्तः)	२
(५) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः	(ज्योतिषः)	१
(६) भाट्टचिन्तामणिः महामहोपाध्यायः श्री गागाभट्ट विरचितः ।	(मीमांसा)	२
(७) न्यायरत्नमाला—श्रीपार्थसारथिमिश्रविरचिता ।	(मीमांसा)	२
(८) ब्रह्मसूत्र भाष्यम्—वादरायण प्रणीत वेदान्त सूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञानभिक्षु कृत व्याख्यानम् ।	(वेदान्त)	२

९ अग्रे मुद्रणीयत्वेनाभीप्सितौ ग्रन्थौः—

न्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधभट्टारकाचार्यप्रणीतः आचार्यचित्सुखमुनिविरचित व्याख्यासहितः । (वेदान्त) (यन्त्रस्थः)

विधिरसायनम् । अप्पयदीक्षितकृतम् । (मीमांसा)

एतदन्यानि कानि चित्पुस्तकानि अपेक्ष्यन्ते चेदस्मत्कार्यालय-पुस्तकानां मुद्रिता महती सूची आणकार्धं संप्रेष्य द्रष्टव्या ।

पत्रादिप्रेषणस्थानम् } कार्याध्यक्षः-हरिदासगुप्तः, चौखम्बा- संस्कृतपुस्तकालयस्य बनारस सिटी ।

No. 34] [Price Rupee one.

THE

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

ब्रह्मसूत्रभाष्यम् ।

(श्रीमद्बादरायणप्रणीतवेदान्तसूत्रस्य यतीन्द्रश्रीमद्वि-
ज्ञानभिक्षुविरचितम् विज्ञानामृताख्यं व्याख्यानम्)

BRAHMA SUTRA

WITH ITS COMMENTARY VIGGYANAMRITA

BY

SRI VIGGYANA BHIKSHU.

EDITED BY

PANDIT MUKUNDDA SHASTRI,

of the Government Sanskrit-College, Benares.

FASCICULAS III.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBA SANSKRIT BOOK-DEPOT:

BENARES.

AGENT:--OTTO HARSASSOWITZ, LEIPZIG:

Printed at the Vidya Vilas Press,

BENARES.

1900.

श्रीः ।

-*-

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्त्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तबकः—३४

साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः

पूर्वमग्निप्रधानजीवादिमयसूक्ष्मसङ्घातरूपी परमेश्वरो ऽत्र वैश्वानरशब्दार्थं इत्युक्तं जैमिनिस्त्वाचार्य्यः साक्षादेव यथोक्तोपाधिं विनैव केवलपरमेश्वरे ऽपि शब्दाद्यविरोधं अन्तः प्रतिष्ठानाविरोधं च मन्यते वक्ष्ये हेतुभिरित्यर्थः । जैमिन्युक्ते ऽविरोधे मुनिचयोक्तं हेतुत्रयमाह सूत्रत्रयेण ।

अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः ।

कार्य्यैः कारणमभिव्यज्यते लिङ्गरूपेण तथा च वैश्वानराख्यमुख्यकार्य्येण परमात्मनो ऽभिव्यक्त्या तस्य नामगुणादीनां परमात्मन्यविरोध इत्याश्मरथ्य आचार्य्यो मन्यते ज्योतिः कार्य्ययोरौष्ण्यशब्दयोर्दर्शनश्रवणाभ्यां सूक्ष्मस्य शारीरज्योतिषो दर्शनश्रवणगुणयोः श्रुतौ प्रतिपादनात्, "तदेतद्दृष्टं श्रुतं चेत्युपासीते"त्यत्रेत्यर्थः ।

अनुस्मृतेर्बादरिः ।

वैश्वानरे परमेश्वरस्यानुचिन्तनीयत्वेन वैश्वानरधर्माः परमेश्वरस्योपलक्षका इत्यतो न विरोध इति बादरिराचार्य्यो मन्यतइत्यर्थः ।

संपत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति ।

संपत्तेरविरोध इति स्वयं जैमिनिराचार्य्यो मन्यते हि यस्मात्तथा दर्शयति श्रुत्यन्तरमित्यर्थः यथा समानप्रकरणं वाजसनेयिब्राह्मणं द्युप्रभृतीन्पृथिवीपर्य्यन्तान् त्रै लोक्यात्मनो वैश्वानरस्यावयवान् सर्वदेवानध्यात्मं मूर्द्धप्रभृतिचिबुकान्तेषु देहावयवेषु संपादयत्प्रादेशसंपत्तिं वैश्वानरस्य दर्शयति "प्रादेशमात्रमिव ह्वै देवाः सुविदिता अभिसंपन्नास्तथा नु व एनान् वक्ष्यामि यथा प्रादेशमात्रमेवाभिसम्पादयिष्यामीति सहोवाच मूर्द्धानमुपदिशन्नुवाच एष वा अतिष्ठा वैश्वानर इति चक्षुषी उपदिशन्नुवाच एष वैश्वानर इति नासिके उपदिशन्नुवाच एष वै पृथग्वर्त्मात्मा वैश्वानर इति मुख्यमाकाशमुपदिशन्नुवाच बहुलो वैश्वानर इति चिबुकमुपदिशन्नुवाच एष वै प्रतिष्ठा वैश्वानर इति" मुख्यं मुखे भवं चिबुकमित्यधरफलकमुच्यते तथा च प्रादेशपरिमितस्थाने संपादनेनेश्वरस्य प्रादेशमात्रान्तस्थत्वादिकमविरुद्धमिति ननु तथाऽपि जैमिनिमते वैश्वानरस्य प्रादेशमात्रत्वादिकमुपपन्नं न परमेश्वरस्येति तत्राह।

आमनन्ति चैनमस्मिन्।

"यो देवोऽग्नौ योऽप्सु यो विश्वं भुवनमाविवेशेति" श्वेताश्वतराद्याः शाखिन एवं प्रकरणिनं परमात्मानमस्मिन् वैश्वानरे स्थितमामनन्ति च तथा च वैश्वानराख्याग्निनिष्ठतया वैश्वानरशब्दादयः परमात्मनीति भावः, दृष्टं च मानुषादिशरीरस्थतया जीवेषु

मानुषशब्दादिकं श्रुतिस्मृत्योरिति। अत एव मनौ
एनमेके वदन्त्यग्निं मनुमन्ये प्रजापतिम्।
इन्द्रमेके परे प्राणमपरे ब्रह्म शाश्वतमित्युक्तम्।
व्यासमताच्चास्य जैमिनिमतस्यायं विशेषो उपास्यकु-
क्षावग्नेः प्रवेश इति।

इति ब्रह्ममीमांसायां विज्ञानयतिकृते विज्ञानामृ-
ताख्यऋजुभाष्ये प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः।

आकाशाधिकरणमारभ्य पादद्वयेन सर्वान्तर्या-
मिणो ब्रह्मणः सर्वरूपत्वाख्यं सर्वाधिष्ठातृत्वमुपास-
नार्थमवधारितं तथा ऽत्तृत्वान्तर्यामित्वादिकमपि इदा-
नी तृतीयपादेन ब्रह्मणः सर्वाधारत्वमवधारयति "ए-
वं हि यत्परं ब्रह्म सर्वात्मा सर्वस्यायतनं महत्। सू-
क्ष्मात्सूक्ष्मतरं नित्यं तत्त्वमेव तदि"त्येवंविधवाक्य-
शतोक्तो ब्रह्मज्ञानप्रकारः प्रतिपादितः स्यादिति।

द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात्।

मुण्डके श्रूयते "यस्मिन्द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमो-
तन्मनः सह प्राणैश्च सर्वैः तमेवैकं जानथ आत्मानम-
न्यावाचो विमुञ्चथामृतस्यैष सेतुरिति"। अत्रायतनं
किं प्रधानं, किं वा जीव, उत परमात्मा वेति, संशये
ऽयं निर्णयः ब्रह्मैवात्र द्युभ्वाद्यायतनं द्यौश्च भूश्च द्युभु-
वौ तदादीनां सर्वेषामायतनं कुतः स्वशब्दात् ब्रह्म-
णो ऽसाधारणात् शब्दात् "स्वस्ति वः पाराय तमसः
परस्ताद्विरजं ब्रह्म निष्कलं तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिः

सर्वं ह्येतत्परमं ब्रह्म धाम परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यमित्यादिवाक्यशेषेष्वित्यर्थः । नन्वियं मुण्डकश्रुतिरदृश्यत्वाधिकरणे ब्रह्मपरत्वेनावधारिता तत्कथमियं श्रुतिरस्याधिकरणस्य विषय इति चेन्न । महावाक्यार्थनिर्णये ऽपि सर्वाधारत्वबोधकावान्तरवाक्ये संशयसंभवादिति हेत्वन्तरमाह ।

मुक्तोपसृप्य व्यपदेशात् ।

गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठा देवाश्च सर्वे प्रतिदेवतासु । कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परे ऽव्यये सर्वएकीभवन्तीति वाक्यशेषे मुक्तैरात्मभिरुपगम्यत्ववचनाच्चेत्यर्थः । न हि मुक्तैरुपगम्यत्वं प्रधानस्य सम्भवति प्रधानप्राप्तावपि पुनरावृत्तिस्मरणात्, नापि जीवस्य गम्यगन्तृभावस्य भेदतन्त्रत्वादित्यर्थः, उदाहृतश्रुतेरयमर्थः विदुषो मोक्षकाले सर्वएते परे ब्रह्मण्येकीभवन्त्यत्यन्तमविभागं गच्छन्ति के तइत्याकाङ्क्षायामाह पञ्चदश जीवस्य कलाः शक्तिरूपा अंशाः दशेन्द्रियतन्मात्ररूपाः स्वकारणानिगताः सत्यस्तद्द्वारा आत्यन्तिकप्रलये ब्रह्मण्येकीभवन्ति तथा देवाश्चक्षुराद्यवच्छिन्नाः सूर्य्याद्यंशाः प्रतिदेवतासु स्वस्वांशिषु सूर्य्यादिषु गताः सन्तस्तद्द्वारा प्रलये ब्रह्मण्येकीभवन्ति तथा विज्ञानमयो बुद्ध्यवच्छिन्न आत्मा जीवो ऽपि कर्माणि गतः सन्कर्मतन्त्रः सन् कर्मद्वारा ब्रह्मण्येकीभवति ब्रह्मणि कर्मैकीभावात्, जीव एकी-

भवतीति यावत्, कर्मनिमित्तकाविर्भावतिरोभावाभ्यामेव च जीवस्य कर्माश्रयत्वं श्रुत्यन्तरेषूक्तं यथा "यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येती"त्याद्यनन्तरं क्वायं तदा पुरुषो भवतीति प्रश्ने सति गुरुशिष्यौ रहस्यममुमर्थमान्वयांचक्राते तं च श्रुतिराह "तौ ह यदूचतुः कर्म हैव तदूचतुरिति"। अत्र च सूत्रे चकारो वक्ष्यमाणसूत्रादनुषञ्जनीयः पूर्वसूत्रे हेत्वन्तरस्योक्तत्वादितिबोध्यम्।

नानुमानमतच्छब्दात्।

अनुमानं तु न द्युभ्वाद्यायतनम् अत्रोक्तं कुत अतच्छब्दात्प्रधानवाचकशब्दाभावादस्मिन्प्रकरणइत्यर्थः।

प्राणभृच्च।

जीवो ऽपि न तथा अतच्छब्दात् जीवनिर्णायकशब्दाभावादित्यर्थः।

भेदव्यपदेशात्।

भेदव्यपदेशादपि न प्रधानजीवौ द्युभ्वाद्यायतनं तमसः परस्तादिति तमःशब्दोक्तादचेतनात्प्रधानाद्भेदव्यपदेशः जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमिति पश्यत्स्विहैव निहितं गुहायामिति च पश्यद्भ्यो जीवेभ्यो भेदव्यपदेश इत्यर्थः।

प्रकरणात्।

ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामित्यादिवाक्योपक्रमादिभ्यो ब्रह्मण एव प्रकरणावधारणाच्चेत्यर्थः।

स्थित्यदनाभ्यां च।

स्थितिश्चादनं च स्थित्यदने ताभ्यामपि प्रधानजीवौ न द्युभ्वाद्यायतनमित्यर्थः, तत्र"स वै एतत्परमं ब्रह्म धाम यत्र विश्वं निहितं भाति शुभ्रमित्यादिः"प्रधानप्राणभृतोरुभयोरेव द्युभ्वाद्यायतने स्थितिव्यपदेशः।

प्रधानं पुरुषश्चैव लीयते परमात्मनीति।

विष्णुपुराणादिषु पुंप्रकृत्योरुभयोरपि परमात्मनि स्थितिस्मरणेन तदेकवाक्यतां परित्यज्य विश्वशब्दस्य केवलकार्यपरत्वेन संकोचानर्हत्वात्, "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीति च जीवमात्रस्यादनव्यपदेशः, तथा च स्थितिश्रवणात्, पुंप्रकृत्योः प्रतिषेधः स्वस्मिन्मुख्यस्थित्यसंभवात् अदनश्रवणाच्च केवलजीवस्य प्रतिषेधः द्युभ्वाद्यायतनस्थानश्नन्नन्यो ऽभिचाकशीतीत्यनेन प्रकृतादनप्रतिषेधादिति भावः।

भूमा संप्रसादादध्युपदेशात्।

छान्दोग्यसप्तमे प्रपाठके। "एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदतीति" सत्येनातिवदनं प्रस्तुय तत्कारणपरं परा विज्ञानादिसुखान्ता तत्त्वतो ज्ञेयेत्युक्तम्, तत्र सुखतत्त्वनिरूपणे श्रूयते"सुखं भगवो वि-

जिज्ञासस्वइति यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति भूमैव सुखं भूमात्वे च विजिज्ञासितव्य इति भूमानं भगवो विजिज्ञासस्व" इति "यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा" अथ "यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्पं यो वै भूमा तदमृतं अथ यदल्पं तन्मर्त्त्यं स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि यदि वा न महिम्नीत्यादि तस्मै मृदितकषायाय तमसः पारं दर्शयति भगवन् सनत्कुमार" इत्यन्तम्, अत्र यो वै भूमा तत्सुखमिति कार्य्यकारणाभेदादुक्तं नाल्पे सुखमस्तीत्युत्तरवाक्ये भेदावगमात्, तथा वाल्पप्राप्त्या सुखं न भवति किं तु भूम्नः प्राप्त्यैव सुखं भवति "एष ह्येवानन्दयातीति" श्रुतेः, अतो भूमैव जिज्ञास्य इत्यर्थः, सुखं चेदं जीवन्मुक्तस्य संतोषाख्यधीवृत्तिविशेष एव, दुःखाभावो वा, यदा वै सुखं लभते अथ करोतीति पूर्ववाक्यात् तत्र च लाभः फलत्वेन निश्चयः तस्यैवोपायकृतिकारणत्वादिति, तथा च भूमप्राप्तिजमेव प्रकृष्टं सुखं अल्पप्राप्तेः क्षयित्वसातिशयत्वादिना दुःखहेतुत्वादिति युक्तं, भूम्नो लक्षणमाह यत्रेत्यादिना यत्रेति विषयसप्तम्याः पञ्चम्यर्थे पर्य्यवसानाद्यतो ऽन्यन्न पश्यति स भूमेत्यर्थः, स एवाधस्तादित्यादिना स एवेदं सर्वमित्यन्तेनोत्तरवाक्येन भूमप्रतिपादनादिति, अत्रायं संशयः, किमयं भूमा जीवः, परमेश्वरो वा 'बहोर्लोपो भू च बहोरिति' सूत्रेण व्यु-

त्यादितस्य भावकृतेमनिच्प्रत्ययान्ततया बहुत्वार्थकस्य भूमशब्दस्य जीवेऽपि संभवाज्जीवस्य परमब्रह्मत्वात् भूमशब्दस्य च भाववाचकस्य धर्मधर्म्यभेदेन जीवब्रह्मणोः प्रयोगोऽपि समानः अथ वा सुखरूपतावचनात् सत्त्वप्रधाना प्रकृतिरेवास्तु भूमशब्दार्थः, सुषुप्त्यादौ हि प्रकृतौ लीनो जन्तुर्नान्यत्पश्यतीति, अथ वा अलौकिकः सुखविशेष एव भूमा, यथाश्रुतशब्दानुरोधादिति, तत्रादौ सुखप्रधानपरत्वं निरस्यन् ब्रह्मपरत्वमवधारयति, भूमात्र ब्रह्मैव, न सुखं, नापि प्रधानं कुतः संप्रसादादध्युपदेशात् संप्रसादात्सत्त्ववृत्तिरूपात्सुखादधिकस्यात्मनश्चेतनस्योपदेशादुत्तरवाक्येन आत्मैवाधस्तादित्यादिना न हि केवलसुखस्यात्मत्वमुपपद्यतइत्यर्थः एतेन प्रधानमपि निरस्तम्। तमसःपारमितिवाक्यशेषे भूम्नि तमआख्यप्रकृतेः पारत्वोपदेशाच्चेति, तस्मात् सुखश्रवणेऽपि न सुखं नापि प्रधानं ग्राह्यमिति भावः, इदानीं जीवपरत्वमपाकरोति।

धर्मोपपत्तेश्च।

"स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि यदि वा न महिम्नीत्यादिनोक्तः स्वप्रतिष्ठितत्वादयोऽपि धर्माः ब्रह्मण्येवाञ्जस्येनोपपद्यन्ते न जीवादौ "सति संपद्य न विदुः सति संपद्यामहे"इत्यादिश्रुत्यन्तरेषु।

(*प्रधानं पुरुषस्यैव सर्वभूतात्मभूतया।

विष्णुशक्त्या महाबुद्धे वृत्तौ संशयधर्मिणौ[१] ॥

इत्यादिस्मृत्यैकवाक्यतया[२]) जीवादीनां परप्रतिष्ठितत्वाद्यवगमात्, अतो धर्मोपपत्तेरपि ब्रह्मैव भूमेत्यर्थः । अन्ये तु अनेनाधिकरणेन प्राणस्यैव भूमत्वं निरस्यते संप्रसादात्पूर्ववाक्योक्तात् प्राणादधिकस्योपदेशादित्यर्थ इत्याहुः । तन्न । प्राणस्य सुखरूपताया एवासम्भवेन संशयासंभवात् अस्मिन्प्रकरणे प्राणाधिक्योपदेशाभावाच्च । संप्रसादशब्दो हि श्रुतौ जीवे सुषुप्त्याख्यतदवस्थायां च दृश्यते य एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थायेत्यत्र स वा एष एतस्मिन्संप्रसाद इत्यत्र च तत्र जीवे संप्रसादस्यौपाधिकतया धर्मधर्म्यभेदेनौपचारिकः प्रयोगः सुषुप्तावस्थायां च प्रतिक्षणं सत्त्ववृद्ध्या संप्रसीदति चित्तमस्यामितिव्युत्पत्त्या संप्रसादशब्दप्रयोगः प्रसादप्राप्त्योः पर्यायतया च सुखएव संप्रसादशब्दो मुख्यः सत्त्वे तु प्रसादरूपिणि सकलस्मृतिषु प्रसिद्ध एव संप्रसादशब्द इति । प्राणे च संप्रसादशब्दो न क्वापि प्रयुज्यमानो दृश्यतइत्यनुचितं संप्रसादशब्दस्य प्राणार्थत्वोपवर्णनम् ।

अक्षरमम्बरान्तधृतेः ।

बृहदारण्यकपञ्चमाध्याये श्रूयते "कस्मिन्नु खल्वा-

(१) विष्णुपु० अं० २ अ० ७ श्लो० २७।

(२) अयं पाठः १ पुस्तके ना० ।

काश ओतश्च प्रोतश्चेति सहोवाच "एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनण्व"त्यादि । तत्र प्रधानब्रह्मजीवाः संदिग्धाः त्रयाणामेवाक्षरात्परतः परः एतदेवाक्षरं ब्रह्म ।

क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थो ऽक्षर उच्यते ।
उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ॥

इत्यादिश्रुतिस्मृतिष्वक्षरशब्दप्रयोगात् योगाच्च स्थूलादिगुणानां च प्रधानादिषु तुल्यत्वादिति । प्रणवे तु शङ्का नास्ति तत्र द्रव्यधर्माणां स्थूलत्वादीनामप्रसक्त्या तत्प्रतिषेधानौचित्यात् वर्णसामान्यवाचिनो अक्षरशब्दस्य प्रणवरूपविशेष्यवाचितायाः ओं मित्यादिविशेषणं विना क्वाप्यदर्शनाच्चेति, तत्रायं निर्णयः, अक्षरमत्र ब्रह्मैव कुतः अम्बरान्तधृतेः आकाशान्तधारणात् सर्वाधारत्वेनावधृतमाकाशं प्रकृत्य हि कस्मिन्नु खल्वाकाशे ओतश्च प्रोतश्चेति प्रश्ने उदाहृतवाक्यं प्रवृत्तं तच्चाकाशान्तविश्वधारणं परमात्मनो ऽन्यत्र न संभवतीत्यर्थः नन्वु प्रधानस्याप्याकाशान्तजगद्धारकत्वमस्ति अखिलकार्य्याधारत्वादित्याशङ्क्याह ।

सा च प्रशासनात् ।

सा च धृतिः प्रशासनपूर्व्विकैव श्रूयते "एतस्य वाक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्यचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत"

इति वाक्यशेषादित्यर्थः, अचेतनस्य च प्रधानस्य प्रशासनं मुख्यं न सम्भवति प्रशासनं हि नियोग इच्छाविशेषस्त्वमिदं कुर्वित्यादिरूप इति, ननु वेदान्तसिद्धान्ते इच्छादयो ऽप्यचेतनधर्मा एव भवतु वा सर्गाद्युत्पन्नो जीवविशेष एवाक्षरस्तस्य सूर्यादिनियोक्तृत्वस्य श्रवणादित्याशङ्क्याह ।

अन्यभावव्यावृत्तेश्च ।

परमात्मनो ये ऽन्ये भावाः पदार्थाः पुंप्रकृत्यादयः तेभ्यः सर्वेभ्य एव व्यावृत्तेः व्यावृत्तिश्रवणाच्चेत्यर्थः यथा "एतद्वै तदक्षरं गार्ग्यस्थूलमनाण्वह्रस्वमदीर्घमलोहितमस्नेहमच्छायमतमो ऽवाय्वनाकाशमसङ्गमरसमगन्धमचक्षुष्कमगोत्रमवागमनोऽतेजस्कमप्राणममुखममायमनन्तरमबाह्यं न तदश्नाति किं चन न तदश्नाति कश्चनेति" प्रक्रम्य "तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं द्रष्टित्याद्यनन्तरं नान्यदतो ऽस्ति द्रष्टित्यादि उपसंह्रियते अत्रातम इत्यादिना प्रधानादिभ्यो जडेभ्यः कारणकार्य्यरूपेभ्यो ऽक्षरस्य व्यावृत्तिः श्रूयते अनशनेन जीवव्यावृत्तिरिति। न चेश्वरो ऽप्यत्तीत्युक्तं तत्कथं न तदश्नाति किं चनेत्युपपद्यतामिति चेत् न, "न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्य" इति श्रुत्यन्तरैकवाक्यतया जीवतुल्यस्य अभिमानगर्भमुख्यभोगस्यैवात्रापि प्रतिषेध्यत्वादिति। नन्वियं व्यावृत्तिर्जीवे ऽपि विवेकत उपपद्यतइति। मैवं, विविक्तात्मन्येव भोगात्, अचक्षुष्कत्वादीनां जीवे

ऽसंभवाच्च, अत्र हि बहुव्रीहिसमासेन चक्षुरादिमनोन्तकरणशून्यत्वमेवावगम्यते न तु तद्भिन्नत्वम्, असङ्गशब्दसाहचर्य्यात् कप्रत्ययवैयर्थ्याच्च, तच्च करणशून्यत्वं विविक्तजीवानामपि नास्ति करणकृतोपकारस्य सुखदुःखप्रतिविम्बस्याश्रयतया तत्स्वामित्वात् अतएव पातञ्जले बुद्ध्यात्मनोर्भोग्यभोक्तृभावयोग्यतालक्षणस्य स्वस्वामिभावरूपसंबन्धस्यानादित्वमेवाभ्युपगम्यतइति पुरुषे सुखादिप्रतिविम्बस्य तुच्छत्वानित्यत्वाभ्यामेव च भोगः कल्पित इत्युच्यते न पुनस्तथाविधो ऽपि बुद्धिकृत उपकारः पुरुषे नास्तीत्याशयेनेति नान्यदतो ऽस्ति द्रष्टित्यनेन च सुतरां जीवान्तसर्वभावव्यावृत्तिरिति बोध्यम् ।

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः ।

प्रश्नोपनिषदि पञ्चमप्रश्ने "एतद्वै सत्यकाम परमपरं च ब्रह्म यदोंकारस्तस्माद्विद्वानेतेनैवायतनेनैकतरमन्वेतीति प्रक्रम्य यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीतेति श्रूयते अत्र संशयः किमत्राभिध्येयं परं ब्रह्म, उतापरं हिरण्यगर्भाख्यमिति उभयोरेवात्र प्रक्रान्तत्वात्, (*वक्ष्यमाणस्य ब्रह्मलोकगतिरूपफलस्य कार्यब्रह्मोपासनायामेवौचित्यात्,[1]) हिरण्यगर्भस्यापीतरकार्य्यापेक्षया परत्वसंभवाच्चेति । तत्रायं निर्णयः अस्मिन्नपि वाक्ये स परमा-

---

(१) अयं पा० २ पु० ना० ।

त्मैव ग्राह्यः ईक्षतिकर्तव्यपदेशादित्यर्थः वाक्यशेषे हि "स एतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षत" इतीक्षणकर्मतया प्रकृतस्याभिध्येयस्य व्यपदेशो दृश्यते अभिधानस्य समानविषयकसाक्षात्कारफलकत्वौचित्यात् तच्चेक्षतिकर्म हिरण्यगर्भो न संभवति तस्य समस्तजीवमयतया जीवघनत्वेन ततः परादावरणावर्गात् परत्वानुपपत्तेः। नन्वेवं परब्रह्माभिधानपरत्वे कथं तेजसि संपन्नः स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकमिति वाक्यशेषोक्तं ब्रह्मलोकफलमुपपद्येतेति कषायसत्त्वे क्रममुक्तिफलसंभवादित्येवं केचनेदमधिकरणं व्याचक्षते। तन्न। अस्याधिकरणस्योक्तवाक्यविषयत्वानौचित्यात्, तथा हि उदाहृतवाक्यस्थां त्रिमात्रप्रणवेनोक्तामुपासनामुत्तरस्मिन् षष्ठे प्रश्ने वाक्यं तिस्रो मात्रामृत्युमत्यः प्रयुक्ता इत्यनेन विनिन्द्य तुरीयाख्यस्य मात्रस्य परब्रह्मण उपासनां तत्रैव प्रश्ने वक्ष्यति नातः परमस्तीति प्रशंसापूर्वकमतोऽवधार्यते पञ्चमप्रश्नो परब्रह्मोपासनां न विदधातीति किं च यदभिध्यायति तत्साक्षात्करोतीति सामान्यत एव प्राप्ततया तद्वचनं व्यर्थमतः पञ्चमप्रश्ने कार्यब्रह्मोपासनायाः परब्रह्मदर्शनमेव फलमुक्तं तस्मात् षष्ठप्रश्नवाक्यमेवास्याधिकरणस्य विषयः षष्ठप्रश्नस्यैव सशब्दस्य सूत्रे प्रत्यभिज्ञायमानत्वाच्च तद्यथा षष्ठप्रश्नः श्रूयते "इहैवान्तः शरीरे स पुरुषो यस्मिन्नेताः षोडशकलाः प्रभवन्तीति" तत्र संशयः, किमयं पुरुषो

जीवः, किं वा परमात्मेति, तत्रायं निर्णयः, सशब्देनोक्तः पुरुषः परमात्मैव, कुतः ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् स ईक्षांचक्र इतिवाक्यशेषे सशब्देन परामृष्टस्य यथोक्तपुरुषस्य ईक्षणरूपकर्मकथनादीक्षणकर्मणां वा प्राणादीनां कथनादित्यर्थः न ह्रीदं प्राणादिषोडशकलास्रष्टृत्वं तेषामीक्षणं जीवस्य सम्भवति ईक्षायाः करणादीनां तदानीमभावात् षोडशकलाश्च प्राणः श्रद्धापञ्चभूतेन्द्रियमनो ऽन्नवीर्य्यतपोमन्त्रकर्मलोकनामानीति तत्रैवोक्ताः अस्मिंश्च व्याख्याने सशब्दो ऽपि सफल इति बोध्यम्।

दहर उत्तरेभ्यः।

छान्दोग्याष्टमप्रपाठके श्रूयते "यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरो ऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यमिति (*तं चेद्ब्रूयुर्यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरो ऽस्मिन्नन्तराकाशः किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं यद्वाव विजिज्ञासितव्यमिति स ब्रूयात् यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषो ऽन्तर्हृदय आकाश उभे अस्मिन्द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते उभावग्निश्च वायुश्च सूर्याचन्द्रमसा उभौ विद्युन्नक्षत्राणि यच्चास्येहास्ति यच्च नास्ति सर्वं तदत्र समाहितमिति[१]) तत्र संशयः, यो ऽयं ब्रह्मपुरे शरीरे ऽन्तर्दहरे स्वल्पे हृदय-

(१) षयं पा० २ पु० ना०।

पुण्डरीकरूपे वेश्मनि स्वल्पः आकाशः स किं भूताकाशादिरुत परमात्मेति,तत्रायं निर्णयः दहराकाशः परमात्मैव,कुतः उत्तरेभ्यः उत्तरवाक्येभ्यः[१]) इत्यनेनैवाकाशवाक्यानां विचारितत्वात् पौनरुक्त्यं तद्विप्रकर्षानौचित्यं चास्याधिकरणस्येति वाच्यम्, तत्र भूताकाशाख्यविभूतिरूपेण ब्रह्मावधृतम्,अत्र चाकाशाप्रवेशेन विश्वाधारतया च ब्रह्मावधार्य्यमित्यपौनरुक्त्यात्,आकाशशब्दश्चात्र ब्रह्मणि रूपकमात्रमन्यथा यावान्वा ऽयमाकाशस्तावानेषो ऽन्तर्हृदय आकाश इति भेदतत्त्वस्य दृष्टान्तत्वस्यानुपपत्तेरिति अत एव सूत्रे दहर इत्येवोक्तं न त्वाकाश इति एतेन विप्रकर्षो ऽप्युचितः पूर्वपादद्वये ब्रह्म सर्वान्तर्यामितया सर्वरूपत्वेन विचारितम्,अस्मिंश्च पादे सर्वाधिष्ठानत्वेनेति विशेषेण विप्रकर्षस्यापेक्षणात् अत्र यद्यपि दहरस्थस्यैवान्वेष्यत्वमुक्तं न तु दहरस्य तथा ऽपि तद्यत इहात्मानमननुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान्कामानिति वाक्यशेषे द्वयोरेव ज्ञेयत्वावगमादात्मन एव विशिष्यतयोपास्यत्वमुपास्यद्वये गौरवादिति उत्तरेभ्य इत्युक्तं विवृणोति।

गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गं च।

---

(१) इत्यर्थः उत्तरवाक्यानि च उत्तरसूत्राभ्यां स्वयं वक्ष्यति न चाकाशस्तल्लिङ्गादिति २ पृ० पा०।

गते: शब्दाच्चेति पूर्वदृष्टार्थ: "इमा: सर्वा: प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्त्यनृतेन हि प्रत्यूढा इति गतिवाक्यं ब्रह्मलोकमिति च ब्रह्मण: शब्द: ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक इत्यर्थात्, आभ्यां गतिशब्दाभ्यां परमात्मैव दहराकाशो न भूताकाशादिरिति ननु गतिवाक्यं ब्रह्मलोकशब्दहृदयावच्छिन्ने भूताकाशेऽप्युपपद्यत इत्यत आह तथा हि दृष्टं लिङ्गं चेति श्रुत्यन्तरे हि "सता सोम्य तदा संपन्नो भवती" त्यादौ ब्रह्मण्येव गमनं दृष्टं न विन्दन्तीत्यादि च ब्रह्मण एव लिङ्गं हृदयस्थभूताकाशस्य सर्ववेद्यत्वादित्यर्थ:, ननु ब्रह्मलोकशब्दस्य सत्यलोकस्यैव वाचकतया हिरण्यगर्भ एवात्र ग्रहणयोग्य इति चेन्न, अहरहर्गमनादिलिङ्गैर्ब्रह्मण एवात्र ब्रह्मलोकशब्दार्थत्वात्, लोकशब्देन स्थानवाचिना कर्मधारयसमासादिति ।

धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धे: ।

धृतेश्च हेतो: परमेश्वर एव दहर: "अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसंभेदाये" त्युत्तरवाक्यादित्यर्थ:, ननु जीवस्याप्यदृष्टद्वारा धरकत्वमस्त्येवेत्याशङ्कायामाह महिम्न इत्यादि अस्य धारणरूपमहिम्न: प्रभावस्य अस्मिन् ब्रह्मण्येव श्रुत्यन्तरे उपलब्धे: "एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत" इति नन्वेवमपि समस्तदेव-

तामयः सिद्धो विराट्जीव एव तथा ऽस्तु तस्यापि हृदयस्थत्वादिभ्य इत्याशङ्कायामाह।

प्रसिद्धेश्च।

स्मृत्यादिषु प्रसिद्धेरपि हृदयपुण्डरीके ब्रह्मैवोपास्यतया ग्राह्यं यथा स्मृतिः।

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति।
भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया॥
तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारतेत्याद्येति।

इतरपरामर्षात्स इति चेन्नासंभवात्।

ननु वाक्यशेषे "अथ य एष संप्रसादो ऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते एष आत्मेति होवाच" त्यत्र संप्रसादाख्यस्येतरस्य जीवस्य परामर्षो दृश्यते य एष इत्यनेन तस्मात्स एव पूर्वं दहरशब्दार्थ इति चेन्न, असंभवात्। एष आत्मा अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोकः सत्यसंकल्प इत्यादीनां पूर्ववाक्योक्तगुणानामाञ्जस्येन हिरण्यगर्भादिष्वसंभवादित्यर्थः।

उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु।

ननु स यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादे-

वास्य पितरः समुत्तिष्ठन्तीत्याद्युत्तरवाक्यात् जीवे ऽपि सत्यसंकल्पत्वापहतपाप्मत्वादयः संभवन्तीति चेन्न । यत उत्तरवाक्ये आविर्भूतस्वरूपः स्वेन रूपेणाभिनिष्पन्नो जीव एवोक्तः अतो न सत्यसंकल्पत्वादिकं जीवे संभवति स्वरूपानाविर्भावदशायां संकल्पादिविघातादित्यर्थः परामर्शमुपपादयति ।

अन्यार्थश्च परामर्शः ।

जीवपरामर्शस्तु परमात्मप्रतिपादनार्थो न तु जीवस्यैव प्रतिपादनार्थं इत्यर्थः तथा चायं य एषेत्यादिश्रुतेरर्थः यः संप्रसादः धर्मधर्मिणोरभेदात्संप्रसन्नः पूर्वोक्तो विद्वान् एष परं ज्योतिः परं ब्रह्मोपसंपद्य स्वेनासंसारिरूपेण निष्पन्नो भवति एष परं ज्योतिः स्वरूप आत्मेति यद्वि यत्र गत्वा वैकारिकं रूपभेदं जहाति तत्तस्यात्मा भवति स्थावरजङ्गमानामिव पृथिवीति श्रुतेराशयः । एतेन माण्डूक्यादिश्रुत्यन्तरे ऽपि परमात्मप्रकरणे जीवपरामर्शः परमात्मप्रतिपादनार्थं एव न पुनरखण्डताप्रतिपादनार्थं इत्याचार्यैरुक्तप्रायं वेदितव्यम् । ये च जीवब्रह्मणोरखण्डतामभ्युपगच्छन्ति तेषामन्यार्थत्ववचनमयुक्तं स्यादिति मन्तव्यम् ।

अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् ।

स इत्यनुवर्तते दहरइत्यनेनाल्पत्वश्रवणात् स जीव एव दहर इति चेत् तदुक्तं तत्रोक्तं निचाय्यत्वा-

देवं व्योमवच्चेत्यनेन सूत्रावयवेनेत्यर्थः (*अन्तर्यामिविद्यया ह्यल्पतयैव हृदये परमात्मा व्यज्यत इति[1])।

अनुकृतेस्तस्य च।

तस्य जीवस्यानुकरणाच्च परमात्मन्यल्पश्रुतिरुपपद्यते जीवे लिङ्गानुकरणादिवेत्यर्थः दहरस्यांगुष्ठपरिमितलिङ्गशरीरपरिच्छिन्नजीवानुकारी हि तदधिष्ठाता परमात्मापि भवति तदन्तर्यामित्वात्तु अनुकारित्वं च मुखप्रतिबिम्बमुखयोरिव शक्तिशक्तिमतोर्जीवब्रह्मणोः समानव्यापारकत्वं तथा च शक्तिरल्पत्वं शक्तिमत्युपचर्य्यत इति भावः, न केवलमवैव परमात्मा अल्परूपः श्रूयते किं तु स्मृत्यादावपीत्याह।

अपि च स्मर्य्यते।

परमात्माल्प इति स्मर्यते ऽपि भगवद्गीतादौ कविं पुराणमनुशासितारमणोरणीयांसमनुस्मरेद्य इत्यादिनेत्यर्थः।

शब्दादेव प्रमितः।

किं बहुना परमात्मा ऽप्यल्प इति शब्दादेव श्रुत्यन्तरादेव प्रमितः स्पष्टमवगतः *अथ वा परमात्मा शब्दादेव प्रकर्षेण मितो ऽत्यल्पः[2]) अणोरणीयान् म-

---

(१) अयं पाठः २ पु० ना०।
(२) अयं पाठः २ पु० ना०।

हतो महीयानित्यादिनेत्यर्थः तस्मादल्पश्रुतिर्न परमात्मत्वबाधिकेति सिद्धम्, केचित्तु अनुकृतेरित्यादिसूत्रैरधिकरणान्तरं तमेव भान्तमनुभाति सर्वमिति विषयवाक्यं प्रदर्शयन्तः कल्पयन्ति तत्तु अधिकरणान्तरेषु सर्वत्र दृष्टस्य प्रथमान्तविशेष्यपदस्यात्रादर्शनादुपेक्षितमस्माभिः, इदमिदानीं चिन्त्यते यदिदं हृदयस्थे पुण्डरीकाकारमांसपिण्डे अन्तर्दहराख्यब्रह्मोपासनं विहितं श्रुत्या स वा एष आत्मा हृदीत्यन्तया तत्र किं मनुष्याणामेवाधिकार उत देवादीनामपीति। नन्वयं विद्याधिकारिविचारः सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषादित्यादिविद्यापाद एवोचित इति सत्यं तथापि दाहोपासाप्रसङ्गेनात्राधिकारिविचार इति मन्तव्यम्, तत्रादौ जैमिनिमतमाह।

हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात्

हृदि तु यदुक्तमुपासनं तन्मनुष्यानधिकारिणोऽपेक्ष्यैव बोध्यं कुतः मनुष्याधिकारत्वाद्धृदयस्य हृदयपुण्डरीकं हि मनुष्यानधिकृत्य लक्षीकृत्यैवास्ति न तु स्थूलशरीरशून्यान्देवादीनित्यर्थः, यद्यप्यत्र सूत्रे उपासनशब्दो नास्ति नाप्युपासना पूर्वं प्रक्रान्ता तथापि मध्वादिष्वसंभवादनधिकारं जैमिनिरित्यागामिसूत्रस्वरसाल्लभ्यते स्वमत माह।

तदुपर्य्यपि बादरायणः संभवात्।

बादरायणस्त्वाचार्य्यस्तदुपर्य्यपि मनुष्योपरि देवादिष्वपि हार्दोपासनं मन्यते कुतः संभवात्, तेषामपि स्वयं लीलया निर्मितेषु प्रतिनियतस्थूलशरीरेषु हृदयपुण्डरीकादिसंभवादित्यर्थः, इन्द्रादीनामपि सहस्राक्षादिशरीरश्रवणात् विद्याग्रहणार्थं प्रजापतौ ब्रह्मचर्य्यश्रवणाच्चेतिभावः । ननूपनयनाद्यभावात्कथं तेषां विद्यायामधिकार इति चेन्न, देवानामपि वामनादिरूपब्राह्मणशरीरेषूपनयनश्रवणात् स्वयं प्रस्फुरद्वेदतयोपनयनकृतोपकारानपेक्षणाच्च । वेदान्तश्रवणं विनैव स्मृत्यादिनोत्पन्नज्ञानानां विदुरादिशूद्राणामपि विद्याधिकारस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च, अथैवं तेषां यागादिष्वप्यधिकारः स्यात् । स्यादेव प्रयागादौ ब्रह्मादीनां यागादिश्रवणात् तेषां कर्मानधिकारश्च देवादिलोके स्वयागादौ च बोध्यो न तु भारतवर्षे स्वोत्कृष्टदेवतायागे च अर्थित्वशक्त्वापर्य्युदस्तत्वादिश्च इति, तथा तेषां देवादिशरीरैर्नास्तिकर्माधिकारो ब्राह्मणादिशरीराणां तत्तत्कर्माङ्गत्वात् न तु सहस्राक्षादिरूपलीलाविग्रहेण ब्राह्मणरूपेणापीत्यादयो विशेषा बोध्याः,यत्तु तेषां कर्म लोकसंग्रहार्थमेवेति तन्न,तेषां प्रायश्चितादिरूपकाम्यकर्मणः फलश्रवणात्, लोकसंग्रहार्थमपि तु कादचित्कं कर्म तेषां नापलपाम इति (*किं चलोकसंग्रहस्यापि स्वतोऽपुरुषार्थत्वेन पापानुत्पाद एव पर्यवसानं तथा चोक्तं श्रीकृष्णेन संकरस्य च कर्त्तास्यामुपहन्यामिमाः प्र-

ज्ञा इति[१]) तस्मादस्ति देवादीनामपि हार्दविद्यायां प्रकृतायामधिकारः।

विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात्।

ननु देवादीनामपि हृदयपुण्डरीकाङ्गीकारे परिच्छिन्नविग्रहत्वाद्विप्रकृष्टनानादेशीययागादिकर्मस्वधिष्ठानस्य विरोध इति चेन्न, अनेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् एकत्र स्थितानामपि योगिशरीराणां व्यवहितविप्रकृष्टनानादेशीयपदार्थेष्वनेकेषु प्रतिपत्तेरुपलम्भात्, किन्तु वक्तव्यं देवतावर्गेषु तच्च ज्ञानं योगजधर्मप्रत्यासत्त्या वा चित्तविभुत्वेन वेत्यन्यदेतत् विभुत्वपक्षे तु तमःप्रतिबन्धवशादस्मदादिचित्तानां परिच्छिन्नावृत्तिरित्यादुक्तं शास्त्रयोनित्वादित्यत्र। तथा न शरीरास्थानामपि देवानां मनसा सर्वत्रैकदाधिष्ठानमुपपन्नं तथा चोक्तम्।

प्राह्लादीं तां स्थितिं विष्णुर्देवः क्षीरोदकोटरे।
विवेद सर्वगतया धिया परमकान्तयेति॥

इत्थमेव च शुकादीनां सर्वभावो मोक्षधर्मादौ शुकः सर्वगतोऽभवदित्यादावुक्तः ईश्वरवच्चित्तद्वारा परिच्छिन्नस्थूलशरीरिणामपि सर्वान्तर्यामितया स-

(१) अयं पाठः २ पु॰ ना॰।

वंभावादिति मन्तव्यम् । वस्तुतस्तु अनेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् स्वेच्छया अनेकदेहलाभस्य योगिषु दर्शनादित्यर्थः तथा च सूक्ष्मदेहेन सर्वकर्माधिष्ठातृत्वं लीलाविग्रहैश्च प्रतिनियतैश्चतुर्मुखचतुर्भुजत्रिनयनादिरूपैर्हृदयपुण्डरीकादिषूपासनं संभवत्येवेति भावः अत एव देवानां सूक्ष्मस्थूलदेहाभ्यां द्विजन्म श्रूयते पुराणादाविति ।

शब्द इति चेन्नातः प्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ।

ननु माभूत्कर्मणि विरोधः शब्दे तु स्यात् तथापि विग्रहवत्त्वे सति देवा अपि जन्ममरणवन्तः स्युः तथा च नित्यस्यार्थस्य नित्येनेन्द्रादिशब्देन संबन्धोऽपि नित्य इत्यभ्युपगमत्यागे सति यद्वैदिकशब्दे प्रामाण्यं तस्य विरोधः शरीरस्यानित्यत्वे हि सर्गभेदेन नानाप्रकारता शरीराणां स्यात्ततश्चेन्द्रः सहस्राक्ष इत्यादिश्रुतीनां सर्गभेदेनाप्रामाण्यं स्यात्किं च वैदिकशब्दानां पौरुषेयसंकेतसापेक्षतापत्तिः संकेतस्य, ततश्चागन्तुकत्वेन दोषजन्यत्वशङ्का संभवतीतिचेन्न, अतः प्रेयात् शब्दादेव देवादीनां शरीरोत्पत्तेर्वेदानां च प्रतिसर्गमेकत्वाच्च वेदाख्याच्छब्दादेव देवशरीरादिव्यक्तीनामुत्पत्तौ प्रमाणमाह प्रत्यक्षानुमानाभ्यामिति श्रुतिस्मृतिभ्यामित्यर्थः सेयं भूरिति व्याहरन् भूमिमसृजतेत्यादिश्रुतेः ।

सर्वेषां तु स नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक्।
वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्ममे ॥
इत्यादिस्मृतेश्चेति ।

अत एव च नित्यत्वम् ।

अत एव जगत्कारणत्वादेव वेदात्मके शब्दस्य नित्यत्वमभ्युपगम्यत इत्यर्थः, नन्वधीयमानानां वेदानां पुनः पुनरुत्पत्तिप्रलयदर्शनात्कथं तेषां नित्यत्वमितीमामाशङ्कापरिपहरति ।

समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधदर्शनात्स्मृतेश्च ।

आवृत्तौ क्रियमाणायां वेदाख्यशब्दानां पुनः पुनरुत्पत्तावपि न विवक्षितनित्यत्वस्य विरोधो भवति कुतः समाननामरूपत्वात् व्यक्तिभेदे ऽपि समाननामरूपतया प्रतिसर्गं प्रवाहात् नाम ऋग्यजुरादिरूपं चानुपूर्वीविशेषादिति अयं भावः यदीदानींतनकाव्यादिवद्वेदाः केनापि कदा ऽप्यपूर्वानुपूर्व्यादिभीरच्यन्ते तदा ऽर्थज्ञानपूर्वकतया ऽन्योन्याश्रयाप्रामाण्यशङ्कादयो दोषाः स्युः अतो वेदाः केनापि हिरण्यगर्भादिना न रच्यन्ते किं तु अन्तर्यामिसंकल्पादबुद्धिपूर्वमवगतस्वाप्नपदार्थवत्प्रतिभामात्रात्सर्गादौ हिरण्यगर्भादेरनुभूयन्ते वेदा इत्युपेयं तथा चेश्वरस्य सदा सर्वज्ञतया समानानुपूर्वीनिर्माणमुपपद्यते एवं चैकरूपप्रवाहाविच्छे-

द्रूपं नित्यत्वमविरुद्धमिति अतश्च श्वासप्रश्वासवत्पुरुषबुद्ध्यजन्यत्वेन वेदेषु नाप्रामाण्यशङ्का ऽपि स्यादिति। प्रतिसर्गं समाननामरूपत्वे प्रमाणमाह दर्शनात्स्मृतेश्चेति। "यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै। तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये" इत्यादिश्रुतेः।

अनादिनिधना दिव्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा।
आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः॥

इत्यादिस्मृतेश्चेत्यर्थः समाननामरूपप्रवाहानुच्छेद एव नित्यत्वं वेदानामितरशास्त्रव्यावृत्तमितिभावः, न पुनराकाशादिवन्नित्यत्वमभ्युपगन्तुं शक्यते उत्पत्तिप्रलयप्रत्ययादितरवाक्यवत्। न च सूक्ष्मरूपेणावस्थितस्याभिव्यञ्जकोत्पत्त्यादिभिस्तद्भ्रमः कल्पनीयः लौकिकवाक्ये ऽपि तथा सुवचत्वात् कथं वा सूक्ष्मरूपेणावस्थानं केवलवेदस्यैवोच्यते समस्तकार्य्याणामेव सूक्ष्मरूपेण नित्यताया अभ्युपगतत्वादिति। अथ वर्तमानावस्थयैव सदा सत्त्वं घटादिभ्यः शब्दस्य विशेष इति चेन्न, घटादेरपिसदा वर्तमानता प्रसङ्गाद्दण्डादीनामभिव्यञ्जकत्वसंभवात् वर्तमानत्वाभिव्यक्त्योर्भेदाभावाच्च, न ह्रीयमभिव्यक्तिः प्रत्यक्षतामात्रं शब्दघटाद्युत्पत्तावपि प्रत्यक्षतादर्शनात् प्रत्यक्षयोग्यता च वर्तमानतातिरिक्ता न शक्यते वक्तुमिति। दहरविद्याप्रसङ्गेन विद्यान्तरेष्वपि देवादीनामधिकारो ऽस्ति न वेति विचार्य्यं तत्रादौ परमतमाह।

मध्वादिष्वसंभवादनधिकारं जैमिनिः ।

दहरविद्यायां परमात्मन एवोपास्यतया देवादीनामप्यधिकारो ऽस्तु तथा ऽपि न मध्वादिविद्यासु तेषामधिकारः मधुविद्या हि काण्वचतुर्थाध्याये "अयं वा आदित्यः सर्वेषां भूतानां मध्वि"त्यादिनोक्ता आदित्यादिषु मधुदृष्टिरूपा न च तस्यामादित्यादीनामधिकारः संभवति उपास्यासंभवात् उपास्योपासकभावस्य भेदतन्त्रत्वादित्यर्थः ।

ज्योतिषि भावाच्च ।

उपासाफले ज्योतिषि सूर्य्यमण्डलादिरूपे सूर्य्यादीनां पूर्वमेव भावात्सत्त्वात् उपास्यदेवतारूपत्वप्राप्तिरूपस्य फलस्य सिद्धतया तदर्थं स्वोपासनावैफल्यादिति जैमिनिर्मन्यते । अपरे त्वेवमिदं सूत्रं व्याचक्षते अचेतनत्वात्तु परमार्थतः सर्वविद्यास्वेव देवानामनधिकार इति मुख्यं स्वमतमाह जैमिनिः ज्योतिषि भावाच्चेति । आदित्याद्युपासनावाक्येष्वचेतने ज्योतिश्चक्र एव भावात् उपासनात् चेतनत्वेनोपासना विधानादिति यावत् " वाचं धेनुमुपासीतेति " वाक्यवत् तस्मादादित्यादीनामचेतनतया न विद्याधिकार इति ।

भावं तु बादरायणो ऽस्ति हि ।

बादरायणास्त्वाचार्य्यो मध्वादिविद्यास्वपि देवादाधिकारस्य भावं वदति हि यस्मादादित्यादिरूपी प्रकृतपरमात्मैवादित्यादीनामुपास्यो ऽस्ति "य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरो ऽयमादित्यो न वेद यस्यादित्यः शरीरम्" इत्यादिश्रुतेः।

ये ऽप्यन्यदेवताभक्ता जयन्ते ऽत्र इयान्विताः।
ते ऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्बकम्॥

इत्यादिस्मृतेश्च तथा च परमात्मानमेवादित्यरूपं स्वसंस्थमादित्यादिदेबता मधुविद्ययोपासिष्यत इति नासंभवः एवं विद्यान्तरेष्वपि बोध्यम्। न चैवमपि मधुविद्यायां परमात्मोपासनेति कथमवधृतमिति चेत् तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमित्यादेरयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूरित्यन्ताद्वाक्यशेषादित्यवेहि। जैमिनेरधिकारप्रतिषेधस्तु छान्दोग्यीयतृतीयप्रपाठकस्थमधुविद्यादिपरः तस्यां तत्तद्देवताभावफलश्रवणेन ब्रह्मलिङ्गाभावेन ब्रह्मोपासनापरत्वकल्पनानौचित्यात् अन्यथा देवतामात्रोपासनोच्छेदप्रसङ्गाच्चेति बोध्यम् पूर्वसूत्रस्य द्वितीयव्याख्यानस्वीकारो यैः क्रियते, तैर्देवतानामचेतनत्वे ऽप्येवमिदं सूत्रं योजनीयं चेतनदेवताया भावं सत्तां बादरायणो वदति अस्ति हि तत् "योयो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवदि"-त्यादिश्रुतिरित्यर्थः, जैमिनेरचेतनदेवतावादस्तु ज्योतिर्मण्डलाभिप्रायेण बोध्यः। ननु यदि देवादीनामुप-

नयनाद्यभावे ऽपि ब्रह्मविद्यायामधिकारो ऽप्रतिषेधात्। तदा शूद्रस्यापि तत्राधिकारः स्यात् शूद्रो यज्ञे ऽनवक्लृप्त इतिवद्ब्रह्मविद्यायामनवक्लृप्त इत्यश्रवणात्, किं च अहहारे त्वा शूद्रेति ब्रह्मविद्याशिष्यस्य शूद्रत्वेन संबोधनादपि शूद्रस्य तत्राधिकारो लभ्यते इत्याशङ्कां शूद्रसंबोधनोपपादनमुखेनापाकरोति ।

शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदा द्रवणात् सूच्यते हि ।

छान्दोग्यचतुर्थे संवर्गविद्यायां जानश्रुतिं शिष्यं गोरथहिरण्यादिदक्षिणामादाय विद्याग्रहणायोपस्थितं शूद्रशब्देन रैक्वो गुरुः परामृषति अहहारेत्वा शूद्र तवैव सह गोभिरस्त्विति अस्यार्थ अरे शूद्र शूद्राचार त्वां अहहाधिगस्तु किं च स त्वया आनीतो रथादिर्ह गोभि र्विशिष्टस्तवैवास्तु नानेन मम प्रयोजनमिति अत्र संशयः किमत्रशूद्रशब्द उपचरितः उत मुख्य इति यदि मुख्यस्तदा तस्यैव पश्चादुपदेष्टव्यत्वात् शूद्रस्याप्यधिकारः स्याद्विद्यायामित्येतदर्थमत्र निर्णयः क्रियते शूद्रशब्दो ऽत्र शूद्रजातिपरो न भवति किं तु शूद्रकार्य्यकारित्वादुपचरित इति । सूत्रयोजना त्वेवं कार्य्या हि शब्दो ऽत्रावधारणे या शूद्राधिकारशङ्का कृता सा नास्ति कुतः यस्मात् अस्याधिकारिणो जानश्रुतेः स्वस्यानादरश्रवणात् या शुक् शोक उत्पन्नः

स एव रैक्केन सूच्यते अर्थाच्छूद्रशब्देन शूद्रस्यैव मानावमानयोर्हर्षविषादौ जायेते न ब्राह्मणस्य समदृष्टेरिति अनादरश्रवणं च कं वरमेनमेतत्सन्तं सयुग्वानमिव रैक्कमात्थेति हंसवाक्यात्। अयमर्थः जानश्रुतेः राज्ञः प्रासादोपरिस्थितमेकहंस[1] आह अयं राजा बह्वन्नदाता अस्य प्रासादोपरि मेहनादिना नंक्ष्यसीति तत्र स प्रत्याह कम्वरमित्यादि अरे एनं कं निकृष्टं उ अपि एतदीदृशमात्थ सन्तं उत्कृष्टं सयुग्वानं रैक्कमिव स एवैतादृश संभावनायोग्यो नायमल्पपुण्य इत्यर्थः सयुजा शकटेन सह वर्तत इति सयुग्वा। शोके प्रमाणमाह तदा द्रवणात् तदा अनादरश्रवणोत्तरम् एव ब्रह्मचर्य्यादिनैरपेक्ष्येण रैक्कमभिद्रवणाद्विद्याग्रहणार्थमित्यर्थः, यदि हि जानश्रुतिर्विशुद्धचित्तः स्यात् तदा ब्रह्मचर्य्यादिना गुरुमाराध्य विद्यां प्रार्थयेत् न तु गोरथादिधनमात्रेण द्रुतमेवेति रैक्कस्याभिप्रायः ननु शूद्रशब्दस्य मुख्यार्थः। कथं त्याज्य इति तत्राह॥

क्षत्रियत्वगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात्।

उत्तरत्र संवर्गविद्याशेषे चैत्ररथेन क्षत्रियेण समभिव्याहाराल्लिङ्गाज्जानश्रुतेः क्षत्रियत्वावगमादित्यर्थः चैत्ररथेनेति विशेषणे तृतीया चैत्ररथेन समभि-

(१) अपरहंसमाहेति २ पु॰ पा॰

व्याहृतस्यास्येत्यर्थः उत्तरत्र हि अथ ह शौनकं च कापेयमभिप्रतारिणं च काक्षसेनिमितिजानश्रुतेः समभिव्याहारोऽस्ति तत्र बहुद्रष्टृत्वाचार्यवचनात् शौनकाभिप्रतारिणोरन्यतरस्यैवरथः चत्रिय इत्यनुमेयम् ननु लिङ्गाच्छ्रुतेर्बलीयस्त्वान्नैतदुक्तं तत्राह ।

संस्कारपरामर्षात्तदभावाभिलापाच्च

श्रुत्यन्तरे तं होपनिन्य इत्यादिना ब्रह्मविद्याशिष्यस्य संस्कारपरामर्षाच्च न शूद्रशब्दोऽत्र मुख्यः । संस्कारोऽपि शूद्रस्य स्यादित्याशङ्क्याह ।

तदभावाभिलापादिति न शूद्रे पातकं किंचिन्न च संस्कारमर्हतीत्यादिस्मृतिभिरिति शेषः । इतश्च विद्यासंस्कारयोरुभयोरेवानधिकारी शूद्रः ।

तदभावानिर्धारणे च प्रवृत्तेः ।

श्रुत्यन्तरे च शिष्यस्य शूद्रत्वाभावावधारणे सत्येवोपदेशार्थं गुरोः प्रवृत्तिदर्शनाच्चेत्यर्थः यथा "नैतदब्राह्मणो विवक्तुमर्हति समिधं सोम्याहर उपत्वा नेष्ये न सत्यादगा" इति श्रुतौ जाबालस्य सत्यवचनेन शूद्रत्वाभावावधारणानन्तरमेवोपनयनार्थं गोतमस्य प्रवृत्तिरिति । इतश्च

श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात्स्मृतेश्च ।

वेदश्रवणस्य तदध्ययनस्य तदर्थस्य च यज्ञविद्यादेः शूद्रे प्रतिषेधश्रुतेः तत्र च एतत् श्मशानं यत् शूद्रस्त-

स्याच्छूद्रस्य समीपे नाध्येतव्यमिति श्रवणप्रतिषेधः श्रवणप्रतिषेधादेवाध्ययनप्रतिषेधो ऽपि सिद्धः श्रवणं विना अध्ययनानुपपत्तेस्तयोश्च प्रतिषेधात्तदर्थस्य यज्ञस्य विद्यायाश्च प्रतिषेधो ऽप्यर्थाज्ज्ञेयः अन्यथा वेदश्रवणप्रतिषेधस्यादृष्टार्थकतापत्तेः स्मृतेश्चेति । न शूद्राय मतिं दद्यात् द्विजातीनामिज्याध्ययनदानमित्यादिस्मृतेश्च शूद्राणामनधिकार इत्यर्थः, येषां तु पूर्वसंस्कारवशाद्विदुरप्रभृतीनां ज्ञानोत्पत्तिस्तेषां न मोक्षाख्यफलप्रतिबन्धो ज्ञानस्यैकान्तिकफलत्वात् ब्राह्मणशरीरस्य साक्षान्मोक्षं प्रत्यकारणत्वाच्च । अपि च

श्रावयेच्चतुरोवर्णान् कृत्वा ब्राह्मणमग्रतः[१]इत्यादिवाक्येभ्य इतिहासपुराणेषु चातुर्वर्ण्याधिकाराद्वेदजन्यब्रह्मविद्यायामेव शूद्रस्याधिकारो ऽत्राचार्य्येण प्रतिषिद्धः अन्यथा ।

सर्वे वर्णाः स्त्रियः सर्वाः कृत्वा पापानि भस्मसात् ।
ध्यानाग्निनामलाः सन्तो लभन्ते परमां गतिम् ॥

इति गारुडादिवाक्यैः साधारण्येन ब्रह्मविद्याप्रतिपादनं नोपपद्येत अतो विदुरादीनां पुराणादेर्ब्रह्मज्ञानमैहिकाध्ययनसाध्यमपि स्वीकर्तुं शक्यते वेदश्रवणनिषेधस्तु शूद्राणां मन्दबुद्धितया विपरीतार्थबोधदोषाशङ्कया तदर्थयज्ञादानुष्ठानानधिकारितया ऽदृष्टार्थकतया वेति मतव्यम् । अवसितः[२]प्रासङ्गिको

(२) महाभा० मोक्षधर्मे अ० ३२७ श्लो० २७

ऽधिकारिविचारः इदानीमवशिष्टो ब्रह्मवाक्ये विचारः पुनः प्रवर्तते ।

प्राणः कम्पनात् ।

ननु यत्र प्राणाद्युपाधिना तत्तद्रूपेण ब्रह्मोपासनं विवक्षितं तादृशवाक्येषु प्राणादिशब्दा जीवे मनुष्यादिशब्दवन्निरूढलक्षणया ब्रह्मण्युपपद्यन्ते येषु च प्राणस्य प्राण इत्यादिवाक्येषु तथा विवक्षा नास्ति तथाविधवाक्येषु प्राणादिशब्दाः कथं ब्रह्मण्युपपद्येरन्नित्येतामाशङ्कामपाकरोति सूत्रत्रयेण ब्रह्म प्राणः प्राणशब्दवाच्यं भवति कम्पकत्वगुणयोगादित्यर्थः ब्रह्म हि सर्वंजगद्विकारपरम्पराभिः प्रतिक्षणं चालयतीति प्राणतुल्यता प्राण उच्यत इति अयं च प्राणशब्दो रूपको मुखं चन्द्र इति वत् । कम्पनादित्येव सूत्रं क्वचिद्वर्तते स च पाठो लेखकप्रमाद एवेत्यनुमीयते साध्यानिर्देशानौचित्यात् उत्तरसूत्रयोः साध्यनिर्देशेन अत्रापि तदौचित्याच्च,तस्मिन्नपि च पाठे ऽयमेवार्थः, यद्वा तस्मिन् पाठे सूत्रमिदं शूद्रानधिकारे हेतुतया पूर्वाधिकरणशेषत्वेन व्याख्येयं शूद्रस्य श्रवणादिप्रतिषेधे युक्तिमप्याह कम्पनात् त्वं बलवित्तत्वादपि शूद्राणामेकाग्रतासाध्यब्रह्मविद्यादावनधिकार इत्यर्थः । पूर्ववदाशङ्कामाह ।

ज्योतिर्दर्शनात् ।

"तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिरि"त्येवंविधवाक्येषु ब्रह्म ज्योतिः शब्दवाच्यं भवति दर्शनात् ब्रह्मणो ज्ञानस्वरूपतया प्रकाशत्वगुणयोगादित्यर्थः ।

आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ।

यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशः आकाशो वै नामरूपयोर्निर्वहिता परमे व्योमन् प्रतिष्ठितेत्येवंविधवाक्यजातेषु ब्रह्म आकाशशब्दवाच्यं भवति अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् उभयोरेवाकाशब्रह्मणोः सर्वेषु पदार्थेषु अन्तरत्वव्यपदेशात् आकाशवत्सर्वगतश्च नित्य इत्यादिवाक्यैरित्यर्थः, तथा च सर्वानुगतत्वरूपविभूत्वगुणयोगेनाकाशशब्देन ब्रह्मोच्यत इति भावः, आदिशब्देन नित्यत्वासङ्गत्वसूक्ष्मत्वादयो गुणा ग्राह्याः अनया दिशा प्रजापतीन्द्राग्न्यादिशब्दा अपि ब्रह्मणि व्याख्येयाः। केचित्तु अनेन सूत्रत्रयेण प्राणस्तथानुगमादित्यादाविव विषयवाक्यानि प्रदर्श्याधिकरणत्रयं रचयन्ति तन्मदम्, पूर्वोक्तप्राणाद्यधिकरणेरेव गतार्थत्वात् तत्सहपाठौचित्याच्च । तथा कम्पनदर्शनादीनां वाय्वादिसाधारण्येन ब्रह्मपरताया असाधकत्वाच्चेति दिक् । तदेवं ब्रह्मवाक्यानि पादत्रयेण विचारितानि तत्रेदमाशङ्क्य कथं प्रत्यधिकरणं जीवब्रह्मणोर्भेद उक्त उपपद्यतां यतः प्रतिवेदान्तं सुषुप्तादुत्क्रान्तौ मोक्षे च तयोरेकतैव श्रूयते यथा बृहदा-

रण्यकषष्ठे ज्योतिर्ब्राह्मणस्य सुषुप्तिप्रकरणे "सलिल एको द्रष्टाऽद्वैतो भवत्येष ब्रह्मलोकः सम्राडिति" । उत्क्रान्तिप्रकरणे च एकीभवति न विजानातीत्याहुरिति तदनन्तरं च कामयमानस्य पुनरावृत्तिमुक्त्वाह अथाकामयमानो योऽकामो निकामप्राप्तकाम आत्मकामेन तस्य प्राणा उत्क्रामति ब्रह्मैव स न ब्रह्माप्येतीति अत्र सुषुप्त्युत्क्रान्तिमोक्षेष्वेकतैवावगम्यत इति एवं वेदान्तरेष्वप्युदाहार्य्यम् । तानि च सुषुप्त्यादावभेदवाक्यानि शक्तिशक्तिमदभेदपरत्वेन नोपपद्यन्ते तादृशाऽभेदस्य जाग्रदादिसाधारण्येन सुषुप्त्यादिविशेषवचनवैयर्थ्यादिति तत्कथं प्रत्यधिकरणं जीवब्रह्मणोर्भेद उक्त इत्याशङ्कां सर्वावाक्यान्ते ऽपाकरोति ।

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ।

व्यपदेशादिति छेदेनानुवर्त्यते सुषुप्त्युत्क्रान्त्योरवस्थयोरपि अर्थात् जीवाद्भेदेनैव ब्रह्मज्ञेयमित्यर्थः, कुतः व्यपदेशात्तदाप्यन्योन्याभावलक्षणस्य भेदस्य श्रुत्यैव व्यपदेशादित्यर्थः, यथा तस्मिन्नेव बृहदारण्यीयप्रकरणे सुषुप्त्यधिकारे तद्यथा "प्रियया स्त्रिया संपरिष्वक्तो न बाह्यं किं चन वेद नान्तरमेवमेवायं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किं चन वेद नान्तरमिति" उत्क्रान्त्यधिकारे च तद्यथा अतः सुसमाहितमुत्सर्जयद्यायादेवमेवायं शारीर आत्मा

प्राज्ञेनात्मना अन्वारूढ उत्सर्जंयद्यातीति अनयोर्वाक्ययोः सुषुप्तावुत्क्रान्तौ च जीवब्रह्मणोःस्फुटं रूपभेद उच्यत इति अत्र चोत्क्रान्ति शब्दो जीवस्य देहत्यागमात्रपरतया मोक्षादीनामपि ग्राहकः मोक्षावस्थायामपि "निरञ्जनः परमं साम्यमुपैतीति" श्रुतौ साम्यान्तर्गतस्य भेदव्यपदेशात् ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीत्युक्तवाक्येष्वप्ययस्य भेदतन्त्रत्वाच्च ब्रह्मैव सन्निति च त्यक्तदेहाद्यभिमान इति प्राप्तगौणब्रह्मभाव इति वार्थः, अपौनरुक्त्याय विशेषणपदस्यैव गौणतौचित्यादिति। प्रलयावस्थायां च "यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ती"त्यादिश्रुतौ कोषखड्गयोरिव प्रवेष्टव्यप्रवेष्टोर्भेदो ऽवगम्यत इति नन्वेवमपि सुषुप्तावेकीभावस्तुरीये च ब्रह्मचिन्मात्रावशेषो माण्डूक्यादिसकलश्रुत्यन्तरेभ्यः सेत्स्यतीति चेत् उदाहृतयोर्बृहदारण्यकवाक्ययोरविभागपरत्वस्यागत्या वक्तव्यतया तदेकवाक्यत्वेनेतरश्रुतेरपि तत्परत्वमवधार्यते तथा हि सुषुप्तौ तावत्स्त्रीपुरुषयोरिव मिथुनीभूय भुञ्जतोः स्पष्टविभागाभावेन जीवेश्वरयोरविभागलक्षण एकीभावः श्रुत्योच्यते सुषुप्तौ जीवस्य भोगश्रवणेन चित्तवृत्तिसंबन्धतः सूक्ष्मविभागस्यैव सत्त्वात् तुरीये तु चित्तस्यात्यन्तं विलयेन जीवस्याप्यत्यन्तविलयादीश्वरोपाधेश्च नित्यवृत्तिमतो ऽपि व्यापाराभावेन प्रसुप्तत्वात् ब्रह्मचैतन्ये च सर्वविषयावभासनलक्षणव्यापारस्य तुरीयाख्यमहाप्रलयावस्थायामप्यप्रच्यवाद्ब्रह्मचिन्मात्रावशेषता श्रुत्योच्यते सुषुप्ततुरी-

ययोरयमवान्तरः सूक्ष्मभेदश्च शिष्यैर्न विस्मरणीयः, तदेतत्स्वयमाचार्यो वक्ष्यत्यविभागो वचनादिति सूत्रेण अस्माभिरपि पञ्चसूत्र्यां जीवब्रह्मणोरविभागलक्षण एवाभेदो नाखण्डत्वमिति विस्तरेण प्रतिपादितम्, एतेन सुषुप्तिप्रलयमोक्षेष्वपि जीवब्रह्मणोराचार्य्येण भेदवचनादनौपाधिकः स्वाभाविक एव तयोर्भेद आचार्य्यसिद्धान्तो ऽवधार्य्यते भेदस्यौपाधिकत्वे सत्युपाधिविलयदशायां भेदप्रतिपादनानुपपत्तेः, न हि घटविलये तदौपाधिक आकाशे भेदो वक्तुं केनापि शक्यते युज्यते वा भेदस्यापारमार्थिकत्वे सति तदानीमननुभूयमानभेदस्यानुवादानुपपत्तेः अभेदस्यैव प्रतिपादनार्हत्वादिति तस्मादेतत्सूत्राज्जीवब्रह्माखण्डतावादो ऽपसिद्धान्त एवाधुनिकानामिति ज्ञातव्यम् । आधुनिकास्तु अत्राधिकरणे बृहदारण्यकस्यज्योतिर्ब्राह्मणस्य जीवपरत्वशङ्कायां ब्रह्मपरत्वमवधार्य्यते सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्जीवाद्भेदेन ब्रह्मणो व्यपदेशाद्धेतोरित्याहुः तत्र ज्योतिर्ब्राह्मणे जीवस्यैव महाप्रकरणित्वात् सुषुप्त्युत्क्रान्तिप्रकारकथनप्रसङ्गेनैव प्राज्ञस्य कीर्तनात् ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीत्याद्यवान्तरवाक्यशेषस्यैव गन्तव्यब्रह्मप्रकरणत्वात् तत्र च सुषुप्त्युत्क्रान्त्यश्रवणादिति ।

पत्यादिशब्देभ्यश्च ।

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योरपि भेदेनैव ब्रह्म प्रतिपत्तव्य-

क्षित्यन्वयः पत्यादिशब्दाश्च एष भूताधिपतिरेष भूतपालः प्रधानक्षेत्रज्ञपति र्गुणेशः परे ऽव्यये सर्व एकीभवन्ति य आत्मानमन्तरोमपश्यतीत्याद्याः शतशः न ह्यत्यन्तमभेदेन पतित्वादिकं संभवति स्वस्वामिभावैकीभावयमनादेर्भेदतन्त्रत्वान्न च सुषुप्त्युत्क्रान्त्योरभेदे ऽपि जाग्रदादावौपाधिकभेदेन पतित्वादिकं संभवतीति वाच्यम्, औपाधिकभेदेन पतित्वादेरप्यौपाधिकत्वात् पतित्वादीनां कल्पितत्वापत्तेः तच्च सत्यामुपपत्तौ न युक्तमिति । आधुनिकास्तु अनेन सूत्रेण पत्यादिशब्दवतीषु श्रुतिषु ब्रह्मपरता निर्णायकतया पृथगधिकरणं रचयन्तः सूत्रं चकारशून्यं पठन्ति तथा च पत्यादिकं ब्रह्मश्रुतिभ्य इत्यर्थमाहुस्तन्न, स्पष्टशब्दे सति संशयस्यैवाभावात् तदभावे च हेत्वसिद्धिरिति ॥

इति ब्रह्ममीमांसायां विज्ञानयतिविरचिते
विज्ञानामृताख्यऋजुभाष्ये प्रथमाध्या-
यस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

तदेवं पादत्रयेण जगज्जन्मादिकारणस्य ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वं प्रतिपादितं ब्रह्मपरत्वेन संदिह्यमानानां वाक्यानां ब्रह्मपरत्वावधारणेन तत्रतत्रोक्ता ब्रह्मगुणाश्चानन्दमयत्वान्तर्यामित्वादय उपासनोपयोगिनो ऽवधृताः तथा तत्तु समन्वयादित्यनेनोक्तो जगद्ब्रह्मणोरन्योन्यसमन्वयश्चाकाशस्तल्लिङ्गादित्याद्यधिक-

रणैः प्रसाधितः प्रसङ्गाच्च ब्रह्मविद्याधिकार्य्यादयोऽपि विचारिताः॥ इदानीं ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकारत्वे श्रुतिविरोधस्य परिहारमुखेन जगज्जन्मादिकारणत्वनिर्वाहिकां ब्रह्मणः शक्तिं प्रधानादिमवधारयति चतुर्थपादेन।

आनुमानिकमप्येकेषामितिचेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च

ननु ब्रह्मणो जगत्कारणत्वादिकं कथं श्रुत्यर्थः स्यात् यत एकेषां शाखिनां श्वेताश्वतरादीनामानुमानिकं प्रधानमपि जगज्जन्मादिकारणत्वेन श्रूयते अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपा इत्यादिषु। नन्वेवमुभयोरेव कपालद्वयवद्विश्वोपादानत्वमस्त्विति मैवम्, स्वातन्त्र्येणोभयोः कारणत्वे सति ब्रह्मणो विकारित्वापत्तेरितिपूर्वपक्षदलार्थः तमिमं पूर्वपक्षं शक्तिशक्तिमद्भावेनोभयोरेव कारणत्वेन समाधत्ते न शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेरिति वक्ष्यमाणवाक्ये शरीरेण रूपकेण दृष्टान्तेन विन्यस्तमुपन्यस्तं यन्मायाख्यं प्रधानं तस्यैवाजावाक्ये स्पष्टत्वेन ग्रहणात् न तु स्वतन्त्रकारणस्य कस्यचिदित्यर्थः, एतदुक्तं भवति नाजावाक्ये स्वातन्त्र्येण प्रधानस्य कारणत्वं प्रोक्तं येन विरोधः स्यात् किं तु यथा अजाख्यछागीयशरीरस्य तज्जीवशक्तिविधया सजातीयबहुप्रजाका-

रणत्वं तथैव प्रधानस्यापि ब्रह्मशक्तिविधया कारण-त्वमुक्तं वक्ष्यमाणदृष्टान्तानुसारात् रूपकरूप्ययोर-स्मिन्नप्यंशे साम्यस्य विवक्षितत्वात् तथा वाजादिवा-क्यैः शरीरवच्छक्तिविधया प्रधानादीनामुपादानत्वा-दिकं बोध्यते तद्विना निर्विकारस्य ब्रह्मण उपादान-त्वानुपपत्तेः ब्रह्मवाक्यैश्च शरीरिवच्छक्तिमद्विधया शक्तिद्वारा ब्रह्मणोऽधिष्ठानकारणत्वं प्रतिपाद्यत इति श्रुतीनामविरोध इति। ननु भवेदेवं यद्यजानिरूपित-प्रधानशक्तिकत्वेनाच ब्रह्मोक्तं स्यात् न त्वेवमजाशरी-रित्वेन ब्रह्मणः प्रतिपाद्यत्वे अन्यभोगत्वहेयत्ववच-नानौचित्यात्, न च अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्य इत्युत्तरार्द्धे अजाधिष्ठा-तब्रह्म कथितमितिवाच्यम्, उत्तरार्धे ज्ञानजीवयोरेव प्रतिपादनात् न तु ब्रह्मणः जहत्येनां भुक्तभोगामजो ऽन्य इति भोगत्यागस्य जीवलिङ्गत्वात्, तत्कथमजाया ब्रह्मशरीरदृष्टान्तता ऽवधृतेत्याशङ्कायामाह दर्शय-ति चेति चो हेतौ दर्शयति चेति चो हेतौ दर्शयति ह्यर्थाद्ब्रह्मशरीरतुल्यत्वं प्रधानस्य श्रुतिः यस्तन्तुनाभ इव तन्तुभिः प्रधानजैः स्वभावतः देव एकः समावृ-णोति स नो दधातु ब्रह्माव्ययम्।

अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्तस्मिंश्चान्यो
मायया सन्निरुद्धः।
एतज्ज्ञेयं नित्यमेवात्मसंस्थं नातः परं
वेदितव्यं हि किंचित्।

भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं

त्रिविधं ब्रह्ममेतत् ।

मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरमित्यादिवाक्यशेषैरित्यर्थः अत्र तन्तुनाभदृष्टान्तादिभिस्तन्तुनाभशरीरतुल्यत्वं प्रधानस्य लब्धमिति, नचैवं प्रधानस्यानुमानिकत्वं कथमुच्यते श्रुत्यापि तत्कारणता सिद्धेरिति वाच्यम्, स्मृतिषु प्राधान्येन विशिष्य च प्रतिपादनतः स्मार्तानुमानिकादिवचनाद्ब्रह्मण औपनिषदत्वं वचनवदिति । इदानीं तस्य प्रधानाख्यशक्तेः स्वरूपं दर्शयन्नपि शरीरवदेव परमात्मनः प्रधानं न स्वतन्त्रमित्याह ।

सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् ।

तदानुमानिकं प्रधानं जडप्रपञ्चस्य सूक्ष्मं तु सूक्ष्मतामात्रविशेषवज्जडमेवाभ्युपन्तव्यम्, कुतः, अर्हत्वात् योग्यत्वात्कार्य्यस्वरूपस्यैव कारणस्यौचित्यादित्यर्थः, सृज्यमानानां सरूपा इतिश्रुतेश्चेति भावः, तथा च स्थूलप्रपञ्चस्य देहादेश्चेतनाधिष्ठानेनैव कार्य्यकारित्वदर्शनात् कारणस्य सूक्ष्मस्यापि जडत्वाद्यविशेषेण चेतनाधिष्ठितत्वमनुमीयते न स्वातन्त्र्यं परेच्छाननुविधायित्वरूपमित्यर्थः, अथ वेदं सूत्रमेवं व्याख्येयम्, ननु प्रधानाङ्गीकारे प्रलयकालीनस्य ब्रह्मचिन्मात्राद्वैतस्य क्षतिरित्याशङ्कामपाकरोति सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् तु-

शब्दः शङ्काभिनिवृत्त्यर्थः तत्प्रधानसमुद्रविलीनसैंधवत्सूक्ष्मर्हत्वात्, अप्रत्यक्षत्वाद्युपपत्तये तथौचित्यादित्यर्थः, तथा च विलीनावस्थसैंधवेन समुद्रस्येव साम्यावस्थारूपेण प्रधानादिनापि ब्रह्मणो न द्वैतं किंत्वैक्यमेव समुद्रसैंधवयोरिवेति भावः, व्युत्पादितं चेदं विस्तरतस्तत्तु समन्वयादित्यधिकरणे विस्तारयिष्यते च तदन्यत्वाधिकरण इति, ननु प्रलयाद्वैतानुरोधेन प्रधानाप्रलाप एव कथं न क्रियते मुख्याद्वैतपरिग्रहस्यैवौचित्यादित्याशङ्कायामाह।

तदधीनत्वादर्थवत्।

सृष्ट्यादीनां प्रधानाधीनत्वात् प्रधानमर्थवत् प्रयोजनवदित्यर्थः। न हि शक्तिं विना केवलादेकस्मादसङ्कुचिन्मात्राद्ब्रह्मणो ऽविकारिणो वैचित्र्यासंख्यविश्वनिर्माणं कादाचित्कं संभवति अतः प्रकृतिपुरुषादिरूपा ब्रह्मशक्तिरिष्टेति। अत एव विष्णुपुराणे

निर्गुणस्याप्रमेयस्य शुद्धस्याप्यमलात्मनः।
कथं सर्गादिकर्तृत्वं ब्रह्मणो ह्युपपद्यते।
इत्याशङ्कायां प्रत्युत्तरम्॥
शक्तयःसर्वभावानामचिन्त्यज्ञानगोचराः।
यतो ऽतो ब्रह्मणस्तास्तु सर्गाद्या भावशक्तयः[१]॥

इति अस्यायमर्थः। यतः सर्वभावानां शक्तयः सर्वपदार्थेषु प्रकृतिपुरुषादिषु स्वस्वकार्यजननसामर्थ्यानि

(१) विष्णु पु० अं० २ अ० ३ श्लो० २।३।

अचिन्त्यानि योगिप्रत्यक्षाणि च यथायोग्यं तिष्ठन्ति अतस्ताः पूर्वोक्ताः सर्गाद्याः ब्रह्मणो भावशक्तयः ब्रह्मोपकरणभूताखिलपदार्थानां सामर्थ्यानि न तु केवलब्रह्मण इति, ननु ब्रह्माद्वैतवाक्यानामाञ्जस्येनोपपत्त्यर्थं भवतु प्रपञ्चो विवर्तस्याविद्यानिमित्तताभ्युपगमेनाविद्यया द्वैतभानितादवश्यात् न चाविद्यापि प्रलये नासीत्किं तु केवलादेव ब्रह्मणो विवर्त इत्येवाभ्युपगन्तव्यमिति वाच्यम्, एवं चेन्मुक्तस्यापि पुनर्विवर्तरूपसंसारप्रसङ्गात् चिन्मात्रस्य ब्रह्मणो नित्यत्वात् अथ बन्धमोक्षादिकमपि कल्पितमेव परमार्थतस्तदपि नास्तीत्येवम्श्रुतिमहावाक्यार्थो यथा कथंचिद्यदि व्यवस्थाप्यते तदा बन्धमोक्षादिकं किमपि नास्तीति वेदान्तैरुच्यत इत्यापातज्ञानादेव मोक्षार्थं ब्रह्मसाक्षात्काराद्यानां श्रवणादिकं याज्ञवल्क्यादीनां विद्वत्संन्यासादिकं च न स्यात् फलनिश्चयाभावात् बहुवित्तव्ययायाससाध्ये हि कर्मणि फलनिश्चयादेव लोकानां प्रवृत्तिरुत्पद्यते, न च भवन्मते महति संन्यासादिकर्मणि मोक्षाख्यफलनिश्चयः संभवति मोक्षावधारणं मोक्षशास्त्राद्वेदान्तादेव भवति नेतरस्मात् स च वेदान्तो न मोक्षादिपरो भवतोच्यते मोक्षाद्यभावपरत्वाभ्युपगमादिति ननु प्रलये ऽप्यविद्यां व्यावहारिकीमभ्युपगम्यतथा व्यावहारिको बन्धमोक्षादिरभ्युपेयो न च तेन पारमार्थिकाद्वैतक्षतिरिति चेत्प्रधाने ऽपीदं तुल्यं प्रधाने ऽर्थक्रियाकारित्वरूपव्यावहारि-

कसत्त्वस्यैवास्माकमिष्टत्वात्, ननु नित्यस्य प्रधानस्य कथमपारमार्थिकत्वं स्यात् उच्यते अपारमार्थिकत्वं यद्यनित्यत्वं, यदि वा स्वतः सिद्धत्वाभावो, यदि वा सदभिव्यक्त्यभावो, यदि वा सर्वकालेष्वभावो, यदि वा ऽन्यत् तत्सर्वं प्रधानतत्कार्य्ययोर्नित्यानित्ययोः समानं प्रधानस्य परिणामिनित्यत्वे ऽपि घटस्य नित्यत्वाभावात् स्वतः सिद्धत्वाभावादीनां च सर्वाचेतनसाधारणत्वात् प्रधानादीनां रूपान्तरेण मध्ये ऽपि रूपान्तरैरतीतानागतैः सदैवाभावाच्च, न चात्यन्तविनाशित्वमेव व्यावहारिकसत्त्वमिति वाच्यम्, अत्यन्तविशेषणवैयर्थ्यात् पञ्चसूत्र्यां प्रदर्शितवाक्यैः परिणामित्वस्यैव व्यावहारिकसत्तात्वेन लक्षितत्वाच्चेति व्यावहारिकसत्त्वाभ्युपगमेन शशशृङ्गादिवदत्यन्तासत्त्वं चानित्येष्वपि भवता त्यक्तमिति यथा च प्रधाननित्यत्वे ऽपि ब्रह्मचिन्मात्राद्वैतं तथा व्याख्यातं तत्तु समन्वयादित्यत्रेति त्यज्यतां सकलश्रुतिस्मृत्यनुसारिषु प्रधानवादिषु प्रद्वेषेण सूत्राणां कष्टव्याख्यानं त्यज्यतां च प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मा नावीशते देव एकः मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरमित्यादिश्रुतिषु कार्य्यकारणकर्त्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यत इत्यादिसकलस्मृतिषु च प्रधानप्रकृत्यादिशब्देषु रूच्यर्थं चेष्टोपलक्षणादिभिः शिष्यव्यामोहनमिति दिक्, श्रुतीनां शरीरवच्छक्तिविधया अजासष्टृत्वपरत्वे हेत्वन्तरमाह।

ज्ञेयत्वावचनाच्च ।

च शब्दो दर्शयति चेत्युक्तहेतुसमुच्चयार्थः अस्मिन्प्रकरणे प्रधानं ज्ञेयत्वेनोपास्यत्वेन च प्रोक्तं न चाकार्य्याज्ञेयानुपास्यस्य प्रतिपादनं श्रुतिषु स्वपरं भवति 'आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानामिति' न्यायात् किं त्वन्यशेषमेव तद्भूतार्थानां क्रियार्थेन समाम्नाय इति न्यायात् तथा च ज्ञेयत्वेनोक्तस्य परमात्मनो जगत्कारणत्वेन प्रकृतस्य तदुपपत्तये प्रधानं कारणत्वशरीरवच्छक्तिविधयैवोच्यते न स्वातन्त्र्येणेत्यवधार्य्यत इत्यर्थः। ननु एतत् ज्ञेयं नित्यमेवात्मसंस्थं नातः परं वेदितव्यं हि किं चित् । भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतत् इत्यनेनास्मिन्प्रकरणे प्रधानस्य भोग्यशब्दवाच्यस्य ज्ञेयत्वं श्रुतिर्वदतीत्याशङ्क्य समाधत्ते ।

वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात्

यदुक्तं तत्र प्राज्ञ ईश्वर एव ह्यत्र ज्ञेयतयोपदिश्य तं तत्त्वेतच्छब्देन भोक्तादित्रयं परामृश्य तस्य ज्ञेयत्वमुच्यते कुतः प्रकरणाद्ब्रह्मणः प्रकरणित्वेन तस्यैवैतच्छब्देन परामर्षस्य युक्तत्वादित्यर्थः। भोक्तादित्रयं तु मत्वेत्यनेनैवान्वेति भोक्तेत्यस्य विभक्तिव्यत्ययेन भोक्तारमित्यर्थः प्रेरिता देवतावर्गः ।

त्रयाणामपि चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ।

किं चैवं सति ब्रह्मत्रयाणां भोक्तृभोग्यप्रेरकदेवानामपि वाक्योपक्रमे प्रश्नः प्रतिवचनाख्य उपन्यासश्च प्रसज्येयातां न त्वेवं दृश्यते "किं कारणं ब्रह्म कुतः स्मजाता" इत्यादिना केवलब्रह्मण एव प्रश्नदर्शनात् यः कारणानि निखिलानि तानि कालात्मयुक्तान्यधितिष्ठत्येक इत्यादिना केवलब्रह्मण एवोपन्यासदर्शनाच्चेत्यर्थः, यच्च 'ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढामि'तिपूर्वार्द्धश्लोकेनादौ शक्तिदर्शनमुक्तं तच्छक्तिमतोऽधिष्ठातृत्वदर्शनोपयोगितयेति मन्तव्यं स्वतन्त्रज्ञेयत्वे शक्तित्ववचनानुपपत्तेरिति। दृष्टान्ताच्च प्रधानं न स्वतन्त्रं किं तु शरीररूपकविन्यस्तमेवेत्याह।

महद्वच्च।

यथा महत्तत्त्वमन्तःकरणविशेषः आत्मनः चेष्टाश्रयलक्षणशरीरमेव सच्चक्षुरादिभिः संयुज्य स्वकार्यजनने क्षमं भवति न स्वतन्त्रमिति सर्वैरभ्युपगम्यते तथैव प्रधानमप्यचेतनत्वाविशेषादुचितमित्यर्थः, ननु महत्त्वे किं प्रमाणमिति चेत् उच्यते।

इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था ह्यर्थेभ्यश्च परं मनः।
मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः।
महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः॥

इत्याद्याः श्रुतयः स्मृत्यनुमितेश्च। न चात्र वाक्ये

आत्मशब्दश्रवणवन्महच्छब्दो जीवार्थक एवास्त्विति वाच्यम्, अचेतनस्यात्मपरत्वानुपपत्तेः पुरुषशब्देनैवात्मनो ऽग्रे निर्देच्यमाणत्वाच्च तथा अचेतनवर्गमध्ये पाठेन महतो ऽप्यचेतनत्वौचित्यात् घटस्यात्मा पिण्ड इतिवत्कारणे ऽप्यात्मशब्दोपपत्तेः महच्छब्दस्य स्मृतिषु महत्तत्त्वे रूढत्वाच्च स्मृतिषु व्यवहारस्यापि श्रुतिमूलकतया तासु स्वतन्त्रसङ्केतकल्पनाया बाधकं विना ऽन्याय्यत्वाच्च अस्यां च श्रुताववान्तरभेदेन बुद्धिमहतोर्भेद उक्तो महच्छब्दस्य चित्तवाचितयेति न स्वस्य स्वपरत्वानुपपत्तिः तथा चोक्तं यदाहुर्वासुदेवाख्यं चित्तं तन्महदात्मकमिति प्रायशश्च स्मृतिषु चित्तबुद्धी एकीकृत्य बुद्धिशब्देन महत्तत्त्वमुच्यते, ननु "अस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतदि"त्यादिबहुश्रुतिषु महच्छब्द आत्मन्यप्युच्यत इति चेत् सत्यं महत्तत्त्वोपाधिनैव चात्मन्यपि मानुषादिशब्दवन्महच्छब्दप्रयोगस्यौचित्यात् आत्मनः स्वतो विशुद्धचिन्मात्रत्वेनाविशिष्टतया महत्वाल्पत्वादिविभागायोगादिति । परशेषतया प्रधानकारणताप्रतिपादने श्रौतदृष्टान्तमाह ।

चमसवदविशेषात् ।

यथा "ऽर्वाग्बिलश्चमस ऊर्द्ध्व बुध्न" इत्यस्मिन्मन्त्रे चमसो यागशरीरत्वेनैव प्रतिपादितो न स्वातन्त्र्येण तथा

प्रधानमपि जगत्कारणब्रह्मशरीरत्वेनैवात्र प्रतिपादितं न स्वातन्त्र्येण कुतः अविशेषात् परप्रकरणे स्वातन्त्र्येण प्रतिपादनस्यानर्थकत्वाविशेषादित्यर्थः औपनिषदमेव दृष्टान्तान्तरमाह।

ज्योतिरुपक्रमात्तु तथा ह्यधीयत एके।

तुशब्दः पुनरर्थे ज्योतिरुपक्रमात्तेज आद्या तेजोबन्नरूपा शक्तिः पुनस्तथाचेतनशरीरविधयैव सृष्टौ हेतुः हि यस्मात् एके कौथुमा अधीयते "तत्तेज ऐक्षत बहुस्यां प्रजायेय तदपो ऽसृजत" इत्यादि अत्रेचित्चेतनस्य शरीरविधयैव तेज आदीनां स्रष्टृत्वं पठ्यते इत्यर्थः अतस्तद्दृष्टान्तेनाजास्रष्टृत्वमपि चेतनब्रह्मशरीरविधयैव ग्राह्यमिति, न चाजाख्यप्रधानाभिमानिदेवताशरीरविधयाजायाः सकलस्रष्टृत्वं संभवति देवानां बुद्ध्युपाधिकतया बुद्धिपूर्वकमहत्तत्वस्रष्टावकारणत्वादिति। आधुनिकास्तु आनुमानिकमप्येकेषामित्यारभ्य सर्वाणि सूत्राणि सांख्ययोगसिद्धानां प्रधानमहदादिपदार्थानां स्वरूपप्रतिषेधपरतया यथो कथं चिद्व्याचक्षते तत्तु श्रुतिस्मृतिन्यायादिविरोधादुपेक्षणीयं मुमुक्षुभिः यच्च तेषामजाशब्दस्य भूतत्रयपरतया व्याख्यानं तदपि हेयम् अशक्यः सो ऽन्यथा द्रष्टुं त्रायमानः कुमा-

रका: विकारजननीमायामष्टरूपामजां ध्रुवामिति चुलिकोपनिषदादौ प्रधान एवाजात्ववचनात् मायां तु प्रकृतिं विद्यादित्याद्यव्यवहितवाक्यशेषतो देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढामिति वाक्योपक्रमतस्त्वाजामेकामित्यादिवाक्ये ऽप्यजाशब्दस्य मूलकारणवाचित्वावधारणाच्च तथानादित्वाद्युपपादकतया अजाशब्दे यौगिकार्थस्यापि प्रकृते विवक्षितत्वाच्चेति । ननु कथमुच्यते ऽनादिरीश्वरशक्तिरजावाक्ये निर्दिष्टेति तस्या: लोहितशुक्लकृष्णरूपत्वासंभवात् प्रकृतौ रूपाद्यभावादित्याशङ्कामपाकरोति ।

कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोध:।

चशब्द: पुनरर्थे रूपादिवचनाविरोध: पुनरव मध्वादिविद्यायामिव कल्पनयोपदेशादित्यर्थ: यथा हि आदित्यस्यामधुनो ऽपि मधुत्वं वाचश्चाधेनोरपि धेनुत्वं भोग्यप्रदत्वादिगुणलाभार्थं रूपकल्पनयोपदिश्यते श्रुतिभि: असौ वा आदित्यो देवमधु वाचं धेनुमुपासीतेत्यादिभि: तथैव प्रधानशब्दवाच्यानां सत्त्वादिगुणानां नीरूपाणामपि लोहितादिरूपाणि रागप्रकाशावरणरूपतालाभार्थं रूपकल्पनयोपदिष्टानीति विरोधान्तरं प्रतिषेधति ।

न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ।

विरोध इति छेदेनानुवर्तते अथ वा पूर्वसूत्रे निषेधार्थकपृथक्पदमेव वा शब्दः तथा च अजावाक्ये एकत्वसंख्याग्रहणाद्यो विरोधः प्रसज्यते सोऽपि नेत्यर्थः अत्र हेतुस्त्वतिविस्तरभयात्पृथक्सूत्रैर्वच्यते नन्वजामेकामित्येकत्वस्य कुतो विरोधः प्रसक्त इति तत्राह नानाभावादिति काण्वादिशाखान्तरे"यस्मिन् पञ्च पञ्चजना आकाशस्य प्रतिष्ठितः तमेवमन्य आत्मानं विद्वान् ब्रह्मामृतोऽमृतमित्या"दिना ब्रह्मशक्तेर्नानात्वावगमादित्यर्थः, अत्र हि पञ्च पञ्चजना इत्यादिना शक्तिविशेषाणां प्रलयकालीनानामेव ग्रहणं वाच्यं कार्य्यशक्तिपरत्वे तासामनन्तत्वेन पञ्चपञ्चेत्याकाशश्चेति विशेषवचनासामञ्जस्यात्तत्कथमुच्यते एकामजां बह्वीः प्रजाः सृजमानामिति। ननु सांख्योक्तिं पञ्चविंशतितत्त्वपरतया अत्र वाक्ये मुख्यकार्यमादायावान्तरभेदेनैकस्या एवाजायाश्चतुर्विंशतिसंख्योपपादनीयेति शङ्कायां दूषणान्तरमाह अतिरेकाच्चेति पञ्चविंशत्यतिरिक्तस्याकाशस्य शक्तिमध्ये पाठाच्चेत्यर्थः। पूर्वसूत्रेण प्रतिज्ञाते विरोधाभावे हेतुमाह।

प्राणादयो वाक्यशेषात्।

यद्यप्यत्र सूत्रे हेतुतावाचकः शब्दो नास्ति तथापि वासस्ते मलिनं राजकुलं मागा इत्यादाविव

हेतुता लभ्यते तृतीयसूत्रपर्य्यालोचनयेति बोध्यम् । तथा चायं सूत्रार्थः यस्मिन् पञ्च पञ्चजना इत्युदाहृतवाक्ये प्राणादयः पञ्चैव पुरुषभेदेन व्यक्तिभेदात् पञ्चपञ्चेति विप्सयोक्ताः ते च कार्य्यभूता एव शक्तय इति । तथा च तेषां नानात्वेऽपि न मूलशक्तेरजाया एकत्वं विरुध्यत इति तृतीयसूत्रेण वक्ष्यति । हेतुमाह वाक्यशेषादिति । "प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यान्नं मनसो ये मनो विदुरि" ति अव्यवहितवाक्यशेषात्तत्रोक्ताः षष्ठ्यन्तप्राणादिशब्दार्था एव प्राणादयः पञ्च प्रतिपुरुषव्यक्तिभेदेन वीप्सया पूर्ववाक्यप्रयुक्ता इत्यर्थः, अत्र वाक्ये प्राणस्य प्राणमित्यादिवचनात्पूर्ववाक्येऽपि शक्तिमति ब्रह्मणि प्रतिष्ठितत्वं प्राणादेर्लभ्यते शेषस्य प्राणादिशब्दपञ्चकस्य प्रेरकस्य प्रेरकतामात्रार्थकत्वात् केनेषितोपनिषदि केनेषितं पतति प्रेषितं मन इत्यादिप्रश्नस्यात्रैव श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनोयदित्यादिप्रत्युत्तरदर्शनात्प्राणः कम्पनादित्यादिगतसूत्रेभ्यश्चेति । ननु भवत्येवं माध्यंदिनशाखायां काण्वे तु चतुर्णामेव प्राणचक्षुःश्रोत्रमनसां च वाक्यशेषे पाठात् पञ्चत्वानुपपत्तिरित्याशङ्क्य काण्वेऽपि ज्योतिषा पञ्चत्वमुपपादयति ।

ज्योतिषैकेषामसत्यन्ने ।

एकेषां काण्वानामन्नेऽसति ज्योतिषा पञ्चसं-

ख्या पूरणीया "तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरि"ति पूर्वमुक्तत्वादित्यर्थः, माध्यंदिने तु पञ्चसंख्यायाः प्राणादिवाक्येनैव पूरणादत्र ज्योतिर्वाक्यस्य सत्वसाम्येऽपि नदाऽऽकाङ्क्षेति भावः एतेन यस्मिन् पञ्च पञ्चजना इति वाक्यस्य कार्य्यशक्तिपरतया प्रधानातिरिक्तस्याकाशस्य शक्तिमध्यपाठेऽपि न प्रधानमात्रस्य मूलशक्तेरेकत्वविरोध इत्यप्युक्तप्रायं वेदितव्यम् । ननु तथापि एकशब्दस्याद्वितीयार्थकतया प्रधानमात्रशक्तित्वविरोध एव विष्णुपुराणादिषु जीवकालयोरपि शक्तित्वावगमादिति तत्राह ।

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथा व्यपदिष्टोक्तेः ।

आकाशादिषु संकल्पकार्य्येषु कारणत्वेन मूलप्रकृतित्वेनैव हेतुना यथा व्यपदिष्टस्याजामेकामितिवाक्यस्य प्रयोगादित्यर्थः, सृजमानाया उपादानकारणस्यैवाजाया एकत्वमुक्तं जीवकालौ च नाकाशाद्युपादानमतो नोपादानशक्तेरेकत्वविरोध इति भावः । ननु तथापि अजाख्यप्रकृतेः सत्त्वादिगुणत्रयरूपतयैकत्वसंख्याविरोध इति चेन्न, एकस्मिन्नीश्वरस्य सत्त्वे अपरेषां गुणानां प्रलयेनैकत्वोपपत्तेः तदुक्तं मोक्षधर्मे तदेका प्रकृतिर्भवेदिति अथ वा समभेदेन पुरुषभेदेन च भेदाभाव एवाजायाः एकत्वमिह वि-

वच्छितमजाश्रुतिस्वरसात् "इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयत" इति श्रुत्यविरोधाय चेति ब्रह्मणो ऽद्वितीया मूलप्रकृतिरजाशक्तिरिति प्रसाधितम्, इदानीं यदुक्तं यस्मिन् पञ्च पञ्चजना इतिवाक्यस्य कार्य्यपरत्वे पञ्चपञ्चेत्याकाश इति च विशेषवचनप्रयुक्तमितरेषामपि ब्रह्मादिरूपकार्य्याणां ब्रह्मशक्तित्वात् ब्रह्मप्रतिष्ठितत्वाच्चेति तत्समाधीयते ।

समाकर्षात् ।

मुख्याभ्यां प्राणादिपञ्चकाकाशाभ्यामितरकार्य्याणामप्युपलक्षणतया समाकर्षात् ग्रहणादुक्तार्थोपपत्तिरित्यर्थः कथं समाकर्षणं तत्राह ।

जगद्वाचित्वात् ।

षष्ठ्यन्तानां वाक्यशेषस्थप्राणादिशब्दानामुपलक्षकतया जगद्वाचित्वात् समस्तकार्य्यवाचित्वादित्यर्थः एतेन परमात्मनःकार्य्यशक्तयो ऽपि मीमांसीता इति मन्तव्यम् ।

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नति चेत्तद्व्याख्यातम् ।

ननु यदुक्तमजावाक्ये ब्रह्मशक्तिविधया प्रधानप्रतिपादनं यच्चोक्तं प्राणस्य प्राण इति वाक्यं ब्रह्मशक्तितया प्राणादिप्रतिपादनं तदुभयमपि न कुतो जीवमुख्यप्राणलिङ्गात् । अयमर्थः भवेदेवं यद्यजाप्राण-

वाक्ययोर्ब्रह्मप्रकरणस्थत्वं सिद्ध्येत् तदेव तु न अजावाक्यवति श्वेताश्वतरे जीवलिङ्गं हि दृश्यते रुद्र यत्ते दक्षिणं मुखं तेन मां पाहि नित्यमित्यादिवाक्यशेषेषु नन्वेवंविधवाक्येभ्य एव रुद्रः परमेश्वर एव भवत्विति चेन्न, ईश्वरवादिभिः श्रुत्यन्तरेभ्यः स्मृतिभ्यश्च ब्रह्मादिदेवतात्रयादतिरिक्ततयैवेश्वराभ्युपगमात् एवं प्राणवाक्यस्याप्यव्यवधानेनादौ प्राणलिङ्गं दृश्यते "तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतमि"त्यादिना प्राणस्य चायुष्ट्वं श्रुत्यन्तरे दृष्टं प्राणो हि भूतानामायुस्तस्मात्सर्वायुषमुच्यत इति । तस्मादजाख्या प्रकृतिः सर्गाद्युत्पन्नस्य महापुरुषस्यैव शक्तिः न परमेश्वरस्य तस्याश्च कर्मवशादेवाद्या प्रवृत्तिर्नाधिष्ठातारमपेक्षते अतः स्वतन्त्रैव प्रकृतिः सृष्ट्यादिकारणं एवं प्राणादयोऽपि मुख्यप्राणस्यैव शक्तिरिति, न च प्राणस्य प्राणत्वं कथं मुख्यप्राणे स्यादिति वाच्यम्, प्राणस्येत्यर्थः संभवात् प्राणशब्दस्य घ्राणवाचकतायाः श्रुत्यन्तरे दृष्टत्वादिति तदित्थं पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह इति चेत् तद्व्याख्यातमिति । तल्लिङ्गद्वयं ब्रह्मण्यपि व्याख्यातमुपपादितं प्रथमपादे उपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगादिति सूत्राद्वैनेत्यर्थः अयं भावः श्वेताश्वतरे परमात्मैव महाप्रकरणीऽयो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै । क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मानावीशते देव एक इत्यादिवाक्येभ्यो ब्रह्मरुद्राद्यतिरिक्तस्तस्मात्तदन्तर्यामि-

णा एव प्रकरणित्वात् अतो अजाप्रकरणे यज्जीवलिङ्गमस्ति तत्प्रकरणानुरोधेन शक्तिशक्तिमदभेदेनोपासनार्थं ब्रह्मण्येव बोध्यमनेन जीवेनाऽनुप्रविश्येति श्रुत्या ब्रह्मणो जीवरूपित्वसिद्धेः स एव जीवः सुखदुःखभोक्तेत्यादिषु स्फुटं तथा वचनाच्च अन्यथा हि प्रकृतहान्यप्रकृतप्रक्रिये प्रसज्येयातामिति एवं प्राणवाक्ये ऽपि यन्मुख्यप्राणलिङ्गमस्ति तदपि प्रकरणानुरोधेन प्राणशक्तिद्वारा ब्रह्मण्येव बोध्यम् ।

रूप मूर्त्तान्यमूर्त्तानि यान्यत्रान्यत्र वा क्वचित् ।
सन्ति वै वस्तुजातानि तानि सर्वाणि तद्वपुः ॥

इत्यादिवाक्येषु ब्रह्मणः प्राणादिरूपित्वसिद्धेरिति ॥ अस्मिन्सूत्रे पूर्वपक्षनिराकरणमुखेनैव जीवस्यापि ब्रह्मशक्तित्वमुक्तमतो न शक्तिमीमांसा न्यूनतेति ।

अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके ।

जैमिनिस्त्वाचार्य उपासनार्थं न मन्यते किं तु परमसूक्ष्मत्वेन स्वतो दुष्प्रतिपाद्यतया(*क्रमेण ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनार्थं शाखाचन्द्रन्यायतो[1]) जीवमुख्यप्राणादिशक्तिरूपेणादौ सर्वान्तर्यामिब्रह्म प्रतिपादयितुं ब्रह्मप्रकरणेषु जीवमुख्यप्राणादिकमिति प्रतिपा-

(१) अयंपा० २ पु० ना० ।

द्यत इति मन्यते कुतः प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां प्रश्नप्रत्युत्तराभ्यां ब्रह्मणः प्रकरणित्वादित्यर्थः अपिचेत्यादि अपि च एके शाखिनः काण्वादयः एवं अन्यार्थमेवातिस्पष्टं जीवादिकं ब्रह्मप्रकरणे पठन्ति(*यथा काण्वे चतुर्थे सहोवाचाजातशत्रुर्यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूद्य एष विज्ञानमयस्तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादायेत्यादिना जीवतदवस्थादिपठनं तत्स्वापाधारब्रह्मप्रतिपादनार्थमिति[1]) (*स एष इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्यस्तं न पश्यत्यकृत्स्नो हि स इति द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चामूर्तं च अथात आदेशो नेतिनेतीति[2])। अपि चैवमेक इत्यत हेतुमाह।

वाक्यान्वयात्।

विधिनिषेधरूपपूर्वापरवाक्यैकवाक्यतया काण्वादिष्वन्यार्थत्वावधारणमित्यर्थः। (*शब्दाभावाच्च नोपासापरत्वमितिभावः[3])।

प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमित्याश्मरथ्यः।

आश्मरथ्यरूपाचार्य्यो यथोक्तं लिङ्गद्वयं जीवप्राणयोरिव ब्रह्मणोऽपि साधारण्यमेव मन्यते कुतः प्रतिज्ञया ब्रह्मणि लिङ्गद्वयस्य सिद्धत्वात् अजावाक्यस्थादौ तावत् य एको वर्णो बहुधा शक्तियोगाद्व-

(१) अयंपा० २ पु० ना०।
(२) अयंपा० २ पु० ना०।
(३) अयंपा० २ पु० ना०।

र्णाननेकान्निहितान्नो दधाति विचैति चान्ते विश्वमादौ स देवः स नो बुद्ध्या शुभया संयुनक्तु। तदेवाग्निस्तदादित्यस्तदुचन्द्रमाः। तदेव शुक्रन्तद् ब्रह्म तदाप स्तत्प्रजापतिरिति प्रतिज्ञया कार्य्यकारणाभेदेन सर्वं जीवादिधर्माः पञ्चमुखत्वादयो ऽपि ब्रह्मणि सिद्धाः प्राणवाक्यस्य च शेषे"मनसैवानुद्रष्टव्यं नेह नानास्ति किं चन मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यती"ति प्रतिज्ञया सर्वस्यात्मनि कारणे च ब्रह्मणि सर्वे प्राणादिधर्माः परमायुष्ट्वादयो ऽपि सिद्धा इत्यर्थः व्यासमताच्चास्य मतस्यायं विशेषो यद्व्यासाचार्य्यैः शक्तिशक्तिमदभेदोपासनापरत्वेन लिङ्गद्वयमुपपादितं ब्रह्मणि आश्मरथ्याचार्य्यैः(*स्तूपासनां विनापि[१])कार्यकारणाभेदेन कार्यधर्म इति लिङ्गद्वयमुपपादितमिति।

उत्क्रमिष्यत एवंभावादित्यौडुलोमिः।

औडुलोमिस्त्वाचार्य्यो मन्यते परमात्मन्यपि जीवमुख्यप्राणयोर्लिङ्गमुपपद्यते उत्क्रमणारम्भकाले जीवप्राणयोरेवं भावात् परमात्मभावात् यथा मैथुनकाले स्त्रीपुंसोरेकीभाव इत्यर्थः, तथा च मरणकाले परमात्माविभागादन्यदापि तदभेदव्यवहारेण जीवप्राणधर्मौ ब्रह्मण्युच्येते लोके तथा व्यवहारादिति भावः

(१) मयंपा० २ पु० ना०।

"अथास्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ् मनसि संपद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायामि"त्यादिश्रुतयश्च जीवप्राणयोर्ब्रह्मणि संपत्त्याख्यमैक्यं बोधयन्ति ।

अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ।

काशकृत्स्नस्त्वाचार्य्यो मन्यते प्रलयकाले जीवादीनां सर्वेषामेव ब्रह्मण्यवस्थितेर्विलयादत्यन्तमेकीभावेनान्यदापि तदभेदस्यैव पारमार्थिकत्वं(*जीवब्रह्मविभागस्य नैमित्तिकत्वेन स्वाभाविकाविभागापेक्षया वाचारम्भणमात्रत्वात्[१]) अतो यथोक्तलिङ्गत्रयं ब्रह्मण्युपपद्यत इति औडुलोमिमताच्चास्यायं विशेषो यदौडुलोमिना स्त्रीपुरुषयोरिव मिथुनीभावरूपं मरणप्रारम्भकालीनमैक्यमादाय लिङ्गद्वयमुपपादितं काशकृत्स्नेन च नदीसमुद्रयोरिवैकतरस्यात्यन्तविलयतः प्रलयकालीनमैक्यमादाय लिङ्गद्वयमुपपादितमिति यथा च सुषुप्तिमरणप्रारम्भयोरीषत् ज्ञानं प्रलयव्यावृत्तं तिष्ठति जीवानामीश्वरे संसृष्टानां तथा वक्ष्यामो जीवावस्थाप्रकरणे श्रुतीचात्र भवतः"त्रिषु धामसु यद्भोग्यमि"ति"हृदयस्याग्रं प्रद्योतते तेनैव निष्क्रामती"ति च तस्मादुक्त उभयोर्मतभेद इति । एते च मतभेदाः सर्वे एवाविरुद्धाः श्रुतिसिद्धाश्च भवन्ति प्रकृतपूर्वपक्ष-

(१) अयं पा० २ पु० ना० ।

समाधानाय केवलं मुनिभिः पृथक्पृथगुपन्यस्ता इति बोध्यम्। इदमिदानीं विचार्य्यते यदिदमानुमानिकं प्रधानमीश्वर(*शक्तिविधया[1])विश्वस्रष्टृप्रोक्तं किमेतदेव राज्ञो मन्त्रिवज्जीवस्यान्तःकरणवच्च परमात्मनः संकल्पाद्याधारभूता स्वभावाख्या प्रकृतिरन्तरङ्गशक्तिः अथवेदं शरीरस्थानीया बहिःशक्तिरेव एतदधिष्ठानार्थं शक्त्यन्तरमस्तीश्वरस्य किं वाशक्त्यन्तरनैरपेक्ष्येणैव नैयायिकानामिव स्वत एवेश्वरो प्रधानपुरुषादिकमधितिष्ठतीति[2])तत्राद्यं पक्षं सिद्धान्तयति।

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्।

> मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरम्।
> अस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगदिति॥

प्रतिज्ञायास्तन्तुनाभ इव तन्तुभिः प्रधानजैः स्वभावतः देव एकः समावृणोति स नो दधातु ब्रह्माव्ययमिति दृष्टान्तस्य च वाक्यशेषस्थयोरनुपरोधार्थमाङ्गस्यैनोपपत्यर्थमित्यर्थः प्रकृतित ईश्वरोपाधेरत्यन्तभेदे तथेश्वरस्य निरुपाधित्वे च हि तयोः पीडा स्यादिति विष्णुपुराणादौ स्वपरिणामित्वरूपवैधर्म्येणेश्वरोपाधिः प्रधानादतिरिक्त एवोक्तः अत्र तु समानतन्त्रणातत्त्वसिद्धान्तत्वादानन्दादयः प्रधानस्यैवागामिसूत्राच्च ईश्वरोपाधेः प्रधाने प्रवेश एव सूत्रकाराभिप्रेता जड-

(१) अयं पा० २ पु० ना० तन्नेषेतिप पु० पा०।
(२) ईश्वरोऽनुधाधिभूतं प्रधानमधितिष्ठतीति २ पु० पा०।

त्वसाधर्म्येणेत्यवगम्यत इति यद्यपि स्वभावस्तु प्रवर्तते कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यत इत्यादिप्रयोगात् प्रकृतिशब्दस्य स्वभावकारणोभयवाचित्वं तथाप्यत्र प्रकृतिः स्वभाव एव बोध्यः 'आनुमानिकमप्येकेषामि'त्यादिना सूत्रेणैव परमात्मशेषतया जगत्कारणत्वस्य प्रधाने सिद्धत्वेन(*पुनस्तत्प्रतिपादनवैयर्थ्यात्[1])तथा आकाशस्तल्लिङ्गादित्यादिसूत्रवदिदं सूत्रं न प्रकृत्याख्यशक्तिरूपेण ब्रह्ममीमांसकमपि भवति सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशादिति सामान्यसूत्रेणैव गतार्थत्वात् (*तथा सति पूर्वपादत्रय एवैतदधिकरणौचित्याच्चेति[2])। तथा साक्षाद्ब्रह्मणो जगत्प्रकृतित्वमपि नास्य सूत्रस्यार्थः अस्मिन्पादे शक्तेरेव प्रकृतत्वात् 'जन्माद्यस्य यतः' 'तत्तु समन्वयात्' 'तदधीनत्वादर्थवत्'इत्यादिसूत्रैरेवाधिष्ठानकारणत्वस्य ब्रह्मणि लब्धत्वाच्च ॥ स्वतः प्रकृतित्वस्य तु निर्विकारश्रुतिस्मृतिविरुद्धत्वात् ननु विकाराणां विवर्तत्वे नायं दोषः परिहर्तव्य इति चेन्न (*यत आत्मकृतेः परिणामादित्यागामिसूत्रादेवास्मिन्नपि दर्शने औपाधिकपरिणाम एव सिद्धान्तः विवर्तप्रतिज्ञायां सूत्राभावाच्च किं च[3]) विकाराभ्युपगमदशायामेव प्रकृतेरेवाविकारित्वं नात्मन इति सकलश्रुतिस्मृतिष्ववगम्यत इति तथा च गीता।

---

(१) अयं पा० २ पु० ना०।

(२) अयं पा० २ पु० ना०।

(३) अयं पा० २ पु० ना०।

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ।
न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥

इति स्वीयो भावः पदार्थ उपाधिरित्यर्थः,(*उपाध्युपाधिमतोरनादिः स्वस्वामिभाव इति यद्विचात्र सूत्रे ब्रह्मणः साक्षात्प्रकृतित्वमेवार्थं इष्यते तर्ह्यत्र प्रकृतित्वमधिष्ठानकारणत्वं यदि वा मूलविकारित्वमेवात्र प्रकृतित्वं तर्हि आकाशादिरूपं तावद्ब्रह्मणः प्रकृतिरूपत्वमेवात्रार्थोऽस्तु शक्तिशक्तिमदभेदात् तदुक्तं विष्णुपुराणादिषु स एव मूलप्रकृतिर्व्यक्तरूपी जगच्च स इत्यादिभिरिति दिक्[१]) ईश्वरस्य उपाधिरूपा प्रकृतिरस्तीत्यत्र हेत्वन्तरमाह ।

अभिध्योपदेशाच्च ।

[२]अभिध्या संकल्पः तदुपदेशादपि परमात्मनः स्वभावः सिद्ध्यति ईश्वरस्य निरुपाधित्वे बहु स्यामित्यादिसंकल्पोपदेशानुपपत्तेरित्यर्थः आह च तन्मात्रमित्यादिसूत्रेषु ब्रह्मणश्चिन्मात्रस्वरूपताया वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । ननु यदिदमानुमानिकं प्रधानमीश्वरोपाधिरपीत्युच्यते किमिदं जीवस्येव विकारभावापन्नं शुद्धसत्त्वाख्यं सदीश्वरस्योपाधिर्भवति[३] किं वा साक्षादेवेति संशये निर्णयमाह ।

(१) अयं पा० २ पु० ना० ।
(२) ब्रह्मणश्चिन्मात्रस्य रूपतायावक्ष्यमाणत्वादिति १ पु० पा० ।
[३] यथा पातञ्जलानामिति २ पु० पा० ।

साक्षाच्चोभयाम्नानात् ।

तदनुमानिकं न केवलं प्रकृतिः अपि तु साक्षादपि विकारभावानापन्नमेव नित्यशुद्धसत्वांशेन ईश्वरस्य प्रकृतिर्भवति कुत उभयाम्नानात् उत्तरसूत्रेण वक्ष्यमाणयोरुभयोः कारणकार्य्यभावापन्नयोः कृतिपरिणामयोस्तत्राम्नानादित्यर्थः । उभयाम्नानमेवाह ।

आत्मकृतेः परिणामात् ।

"तदात्मानं स्वयमकुरुते"ति श्रुत्या स्वकृतित एवेश्वरस्य सर्वपरिणामावगमादित्यर्थः तथा चेश्वरस्य कार्य्योपाधित्वे तत्कृतितः समस्तपरिणामो नोपपद्येत स्वोपाधेः पूर्वं स्वकृतभावेन उपाधिरूपपरिणामस्य स्वकृतिजन्यत्वासंभवात् । अत ईश्वरोपाधिर्नित्य एवेति तस्यैवानुमानिकस्यापरं विशेषमाह ।

योनिश्च हि गीयते ।

तदानुमानिकमीश्वरस्य योनिरपि जीवाख्यगर्भाधानस्थानमपि अंशभेदेन भवति हि यस्मात् तथा गीयते "यो योनिंयोनिमधितिष्ठत्येक" इत्यादिश्रुतिभिः ।

मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम् ।
संभवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥

इत्यादिस्मृतिभिश्चेत्यर्थः। (*अजाप्रकरणस्थत्वात् योनियोनिमितिवीप्सा अंशभेदेन बहुत्वमभिप्रेत्येति बोध्यम् महद्ब्रह्मेति महतो ब्रह्मेत्यर्थस्तत्कारणत्वात्[1]) तदयं सिद्धान्तः प्रकृतिर्नित्यशुद्धकेवलसत्त्वांशेन नित्यज्ञानेच्छादिमतीश्वरोपाधिः सैव च प्रकृतिर्[2]मलिनसत्त्वविशेषरूपैरंशान्तरैरजस्तमःसंभिन्नैः पुरुषसंयोगेन महत्तत्त्वरूपतः परिणता सती जीवो य उपाधिर्भवति "कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वर" इतिश्रुतेः (*ततो ऽपि निकृष्टैरंशान्तरैःसर्वमन्यद्विकारजातमुत्पादयतीति[3]) विभाग इति।

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः।

एतेन प्रधानप्राणादीनां ब्रह्मशक्तित्वप्रतिपादनेनान्ये ऽप्यानुमानिकाः कालादृष्टादयो ब्रह्मशक्तितया व्याख्याता वेदितव्याः न तु स्वतन्त्रं किमप्यन्यदस्ति अतो न तत्कारणताप्रतिपादकश्रुतिभिरपि ब्रह्मकारणतावाक्यानां विरोध इत्यर्थः, तत्र कालादिकारणवर्गेश्वरशक्तिताप्रतिपादकश्रुतिर्यथा श्वेताश्वतरे "कालः स्वभावो नियतिर्यदृच्छा भूतानि योनिः पुरुष" इति चिन्त्यमिति कालादीनि प्रकृत्य "यः कारणानि निखिलानि तानि कालात्मयुक्तान्यधितिष्ठत्येक"

(१) अय पा० २ पु० ना०।

[२] सत्वा दमुणावच्छेदेनेति २ पु० पा०।

(३) अय पा० २ पु० ना०।

इति कालात्मयुक्तानि कालादीन्यात्मान्तानीत्यर्थः ते-षां चाधिष्ठेयत्ववचनाच्छक्तित्वं सिद्धं प्रलये च भू-तादीनां परमा सूक्ष्मावस्था सत्त्वादिशब्दवाच्येति म-न्तव्यं तथा "तेनेशितं कर्मविवर्त्तते ह पृथ्व्याप्यतेजो ऽनि-लखानि नित्यम्। एतस्यैवाग्निस्न एतावान् न्यग्रोधस्ति-ष्ठति रथात् रथयोगात्पथः सृजत" इत्यादि श्रुतयो ऽपि कर्माणुजीवादिकारणतायामुदाहार्य्यंशक्तित्वेन स-माधेयाः विवर्त्तते विकरोतीत्यर्थः । अथ वेदं सूत्र-मेवं व्याख्येयमेतेन पादचतुष्टयकृतब्रह्मवाक्यव्या-ख्यानेनान्ये ऽपि सर्वे वेदान्ता व्याख्याता वेदितव्या एभिरेव तर्कैस्तेषामपि निर्णेतुं शक्यत्वादित्यर्थः व्या-ख्याता इत्यस्य द्विः पाठो ऽध्यायसमाप्तिसूचनार्थः ।

जगज्जन्मादिहेतुत्वे द्वाराणीश्वरशक्तयः ।
आक्षेपोद्धारमुखतः पादे ऽत्र प्रतिपादिताः ॥

इति श्रीविज्ञानयतिविरचिते विज्ञानामृताख्य-
ऋजुभाष्ये प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।
समाप्तश्चाध्यायः ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादेन ब्रह्मकारणतायां श्रुतिविरोधः परिहृतस्तन्मुखेन सृष्ट्याद्युपयोगिन्यो ब्रह्मशक्तयश्च विचारिताः इदानीं तत्र स्मृतिविरोधः परिह्रियते।

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात्।

नन्वीश्वरकारणतायाः श्रुत्यर्थत्वे सति।

आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम्।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः॥

इत्यादिमन्वादिस्मृतीनां ईश्वरप्रतिषेधेन्यास्तर्कसंवलितायाः स्वतन्त्रप्रधानकारणतावादिन्याश्च कपिलस्मृतेरप्रामाण्यं प्रसज्येत न च श्रुतिविरोधेन स्मृतेरप्रामाण्यमेवास्तु श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव बलीयसीति न्यायादिति वाच्यं (*"यन्मनुरवदत्तत्सर्वं भेषज"मिति श्रुत्या मनुविरोधस्यान्याय्यत्वात्[१])।

सांख्यं योगं पाञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा।
अतिमानाण्येतानि हेतुभिर्न विरोधयेत्॥

इत्यादिभ्यो योगियाज्ञवल्क्यादिवाक्येभ्यः सांख्यविरोधस्यापि वेदेष्वन्याय्यत्वाच्च आधुनिकैरल्पप्रज्ञैः कपिलादिस्मृत्यनुसारेणैवातिगहनवेदानां मीमांस्यत्वौचित्याच्च। तथाचोक्तं भारते।

(१) अयं पा० २ पु० ना०।

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ।
बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रहरिष्यतीति ॥

तस्मादतिप्रामाणिकमनुसांख्यस्मृतिविरोधेन ईक्षतेर्नाशब्दमित्यादितर्काणामाभासीकृतत्वाद्वेदान्तानामीश्वरकारणतापरत्वं नावधारयितुं शक्यत इति तमिमं पूर्वपक्षं गूढाभिसंधिः प्रतिबन्दिमुखेन समाधत्ते नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गादिति । यदुक्तं तन्न, कपिलमन्वादिस्मृतेरीश्वरप्रतिषेधपराया अनुरोधे सेश्वरायाः पातञ्जलपाराशरादिस्मृतेर्निरवकाशत्वप्रसङ्गादित्यर्थः, तथा च तुल्यबलस्मृत्यन्तरविरोधेन कुण्ठितया कपिलस्मृत्या वैयासिकस्तर्कगणो नाभासीकर्त्तुं शक्यते प्रत्युत स्मृत्यन्तरानुग्रहेण श्रौतत्वेन व्यासोक्ततर्काणामेव बलवत्त्वम्, अतो यथोक्ततर्कैरीश्वरपरत्वेनावधारिता श्रुतिः स्मृतिं बाधिष्यति इति भावः । ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैरिति भगवद्वाक्यात्तु कपिलस्मृतिवद्यथोक्ततर्कगणोऽप्यतिप्रामाणिक एवेत्यपि मन्तव्यम् । इतश्चेश्वरप्रतिषेधांशे कपिलस्मृतेः (*मूलानामनुपलब्धेः अप्रत्यक्षत्वात्[1])दुर्बलत्वमित्याह ।

इतरेषां चानुपलब्धेः ।

सेश्वरादितरेषां चेश्वरनिषेधकानां शाखिनां

(१) अयं पाठः १ पु० ना० ।

कपिलस्मृतिमूलानामनुपलब्धेः अप्रत्यक्षत्वादित्यर्थः तथा च प्रत्यक्षश्रुत्यनुग्रहेण पराशरादिस्मृतीनां ब्रह्ममीमांसातर्काणां च कपिलस्मृतेरंशतो विषयापहारयोग्यतास्तीति भावः, नन्वेवं कपिलस्मृतेः किमप्रामाण्यमेव तथा चोदाहृतवाक्यविरोधः, न, सावकाशत्वात् पश्चान्निराकर्त्तव्यकुमीमांसकानामीश्वरप्रतिषेधस्याभ्युपगमवादेन कपिलस्मृत्युपपत्तेः ईश्वरप्रतिषेधकुतर्का अपि पारक्या एव तुष्यतु दुर्जन इतिन्यायेन प्रौढ्या सांख्यैरनूद्यन्त इति किमर्थं पुनः कुमताभ्युपगमवादः सांख्ये कृतः उच्यते यदि कश्चित् कुमीमांसक आपाततो वेदान्तानां कार्यब्रह्मपरत्वदर्शनान्नित्यं ब्रह्म नाभ्युपगच्छति नाभ्युपगच्छति च ब्रह्मविद्यायाः कार्य्यब्रह्मलोकातिरिक्तं फलं तदा तस्येश्वरमनभ्युपगच्छतो ऽपि कपिलोक्तविवेकख्यातेरेव मोक्षो भवतीति प्रतिपादयितुमिति, मनौ तु "आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमित्यादिवाक्येनेदंशब्दोक्तस्य जगतः स्वाप्रज्ञातत्वादिकमेवोच्यते न तु ईश्वराख्यस्तदज्ञातापि निषिध्यते यतो द्वादशाध्याये ब्रह्मविष्णुहरादीन्प्रकृत्य प्रशासितारंसर्वेषामणीयांसमणोरपि इत्यादिना नित्येश्वरः प्रोक्त इति, नन्वेवं सांख्यज्ञानमात्रस्यापि मोक्षे हेतुत्वे "तमेव विदित्वा ऽतिमृत्युमेती"त्यादिश्रुतिविरोधः स्यादिति चेन्न, तथाविधवाक्यानां प्रकृष्टसाधनपरत्वात् अन्यथा "ईश्वरप्रणिधानाद्वे"त्यादिना पतञ्जल्याद्युक्तविकल्पस्यानु-

पपत्तेरिति । इदं च पूर्वसूत्रस्थादाद्यप्रसङ्गशब्दा-ल्लभ्यते सांख्यस्मृतेर्यथोक्तावकाशाभावे हि पूर्वपक्षे प्र-सङ्गशब्दो व्यर्थः स्याद्यदि चाभ्युपगमवादेन बौद्धादि-मतानुवादपरता कपिलस्य नोच्येत तदा ।

पञ्चविंशो ऽभिमन्येत नान्यो ऽस्ति परतो मम ।
अन्योन्यत्वान्तरात्मा ऽस्ति यःसर्वमनुपश्यति ॥
षड्विंशो ऽहमिति प्राज्ञो गृह्यमाणो ऽजरामरः ।
केवलेन बलेनैव समतां यात्यसंशयम् ॥
षड्विंशेन प्रबुद्धेन बध्यमानो ऽप्यबुद्धिमान् ।
एतन्नानात्वमित्युक्तं सांख्यश्रुतिनिदर्शनात् ॥
चेतनेन समेतस्य पञ्चविंशतिकस्य ह ।
एकत्वं वै भवत्यस्य यदा बुद्ध्या न बुध्यते ॥

इति मोक्षधर्मे(१)सांख्यानां नित्येश्वरोपदेशो नो-पपद्यते नोपपद्येत च ।

एवं षड्विंशकं प्राहुः शरीरमिह मानवाः ।
सांख्यंसंख्यात्मकत्वाच्च कपिलादिभिरुच्यते ॥

इतिमात्स्यादिषु(२)कपिलस्यापि षड्विंशान्तर्गतेश्व-राभ्युपगमवचनमिति(*एतेन परमार्थवादाभ्युपगम-वादाभ्यां सेश्वरनिरीश्वरविभागप्रसिद्धिः सांख्यानां व्याख्याता अथ वा कापिलैकदेशस्य अप्रामाण्यमस्तु अत एव कौर्मे ।

(१) अ० ३१८ श्लो ७२ ।
[२] अ० ४ श्लो० २८ ।

यं न पश्यन्ति योगीन्द्राः सांख्या अपिमहेश्वरम् ।
अनादिनिधनं ब्रह्म सततं शरणं व्रजेति ब्रह्मणो नारायणेनोपदिष्टमस्ति नन्वेतावता विवक्षितेष्वंशान्तरेष्वपि सांख्याप्रामाण्यमिति[१]) आधुनिकास्तु पूर्वसूत्रेण प्रधानांशे ऽपि सांख्यस्याप्रामाण्यं व्यवस्थाप्यानेन सूत्रेण महदादीनामपि श्रुतिष्वनुपलब्ध्या महदाद्यंशे ऽपि सांख्याप्रामाण्यं व्याचक्षते तच्च प्रधानस्य श्रुतिस्मृत्यन्तरन्यायसिद्धतायाः स्थानेस्थाने प्रदर्शितत्वात् तथा महत्तत्वे ऽपि महद्वच्चेतिसूत्रे श्रुतेः प्रदर्शितत्वात्, किं च प्रधानादिचतुर्विंशतितत्त्वान्येव श्रुतिभिर्ब्रह्मसूत्रैश्चोक्तानीति गीतायां स्मर्यते ।

ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् ।
ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥
महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ।
इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥
इच्छाद्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः ।
एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतमिति ॥

अतो ब्रह्मसूत्रे प्रधानादिनिराकरणमपसिद्धान्तत्वादुपेक्षणीयं सूत्रपदैः सूत्रात्मकैरधिक इत्यर्थः इदानीं चतुर्विंशतितत्त्वेष्वेव यथायोग्यं श्रुतयः प्रदर्श्यन्ते प्रश्नोपनिषदि च सुषुप्त्यवस्थां प्रकृत्य"एवं ह वै तत्सर्वं परे आत्मनि संप्रतिष्ठते पृथिवी च पृथिवीमात्रा चा

(१) अयं पा॰ २ पु॰ ना॰ ।

पश्चापोमात्रा च तेजश्च तेजोमात्रा च वायुश्च-वायुमात्राचाकाशश्चाकाशमात्राचेत्यनन्तरं विषयैः सह दशेन्द्रियाण्युक्त्वा मनश्च मन्तव्यं च बुद्धिश्च बोद्धव्यं चाहंकारश्चाहं कर्तव्यं च चित्तं च चेतयितव्यं च प्राणश्च विधारयितव्यं चेति। अत्र प्रकृतिं विहाय त्रयोविंशतितत्वानि सांख्यसिद्धान्युक्तानि महतत्त्वस्यैव च बुद्धिचित्तरूपेण विभागो बोध्यः अस्माच्च वाक्यादवान्तरविभागे वेदान्तिनामप्यन्तःकरणचतुष्टयमेव बोद्धव्यं गर्भोपनिषदि च अष्टौ प्रकृतयः षोडश विकाराः शरीर इत्यनेन चतुर्विंशतितत्वानि शरीरे सन्तीत्युक्तं मैत्रेयोपनिषदि च प्रकृतेर्गुणत्रयं तद्वैषम्यात्सृष्टिः पुरुषाणां चिन्मात्रत्वं चोक्तं यथा "तमो वा इदमेकमासत तत्परेस्यात् तत्परेणेरितं विषमत्वं प्रयात्येतद्वै रजसो रूपं तद्रजः खल्वीरितं विषमत्वं प्रयात्यैतद्वै सत्वस्य रूपं तत्सत्त्वमेवेरितं रसः संप्रास्रवत् तन्सांशो ऽयं यश्चेतामात्रः प्रतिपुरुषं क्षेत्रज्ञः संकल्पाध्यवसाय लिङ्गः प्रजापतिस्तस्य प्रोक्ताः अग्र्यास्तनवो ब्रह्म रुद्रो विष्णुरिति अथ योह खलु वास्य राजसो अंशो ऽसौ वाव समीपं ब्रह्मा-ऽथ योह खलु वास्य तमो ऽंशो ऽसौ वाव सयो ऽयं रुद्रः अथ योह खलु वास्य सात्विकों ऽशो ऽसौ वाव सयो ऽयं विष्णुः स वा एष एकस्त्रिधाभूतो अष्टधा एकादशधा द्वादशधा ऽपरिमितधा वोद्भूतः उद्भूतत्वाद्भूतेषु चरति प्रविष्टः स भूतानामधिपतिर्ब-

भूत 'इत्यसावात्मा ऽन्तर्बहिश्चान्तर्बहिश्चेति" चुलिकोपनिषदि च सांख्योक्तानां तत्वानां संख्या वेदान्तोक्ता द्वैताविरोधेनैवोक्ता यथा विकारजननीं मायामष्टरूपामजां ध्रुवामित्यादिना प्रकृतिं परमात्मानं च प्रकृत्य-

ध्यायते ध्यासिता तेन तन्यते प्रेरिता पुनः ।
सूयते पुरुषार्थं च तेनैवाधिष्ठितां पुरा ॥
गौरनाद्वती सा तु जनित्री भूतभाविनी ।
असिता ऽसितरक्ता च सर्वकामदुघा विभोः ।
पिबन्ते नामविषयमसंख्याताः कुमारकाः ॥
एकस्तु पिबते देवः स्वच्छन्देन वशानुगः ।
ध्यानक्रियाभ्यां भगवान्भुङ्क्ते ऽसौ प्रथमं प्रभुः ॥
सर्वसाधारणी दोग्ध्री सृज्यमाना सुपञ्चभिः ।
पश्यन्त्यस्यां महात्मानं यद्वर्णं पिप्पलाशनम् ॥
उदासीनं ध्रुवं हंसं स्नातकाध्वर्यवो हि ये ।
इत्याद्यनन्तरमाह ।
तं षड्विंशकमित्येके सप्तविंशं तथा परे ।
पुरुषं निर्गुणं सांख्यमथर्वाणः शिरो विदुः ॥
चतुर्विंशतिसंख्याकमव्यक्तं व्यक्तदर्शनम् ।
अद्वैतं द्वैतमित्येतत्त्रिधा तं पञ्चधा तथा ॥
ब्रह्माद्यं स्थावरान्तं च पश्यन्तो ज्ञानचक्षुषः ।
तमेकमेव पश्यन्ति परिशुद्धं विभुं द्विजाः ॥
यस्मिन्सर्वमिदं प्रोतं ब्रह्म स्थावरजङ्गमम् ।
यस्मिन्नेव लयं याति बुद्बुदाः सागरे यथेत्यादि ॥

अत्र ईश्वरोपाधेर्जीवोपाधितो भेदविवक्षया वा का-

त्वमादाय वा सप्तविंशत्वं बोध्यं तदेवं सांख्योक्तार्थानां सर्वश्रुतिषु परिदृश्यमानानामदर्शनमज्ञाननिबन्धनमेवेति प्रतीमः,।

एतेन योगः प्रत्युक्तः।

एतेनान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गेन मूलभूतशाखानुपलब्ध्या च योगः पातञ्जलशास्त्रं (*प्रपञ्चस्येश्वराऽकारणत्वमात्रांशे श्रुतिविरुद्धे[१]) प्रकृतिस्वातन्त्र्यमात्रांशे प्रयुक्तः प्रत्याख्यात इत्यर्थः निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवदिति योगसूत्रेण हि परमेश्वरस्यापि प्रकृतिप्रवृत्तौ प्रतिबन्धनिवर्तकत्वमात्रं प्रोक्तं च श्रुतिविरुद्ध"तम एवेदमग्र आसीत्तत्परेणेरितं विषमत्वं प्रयाती"त्युक्तश्रुत्यादिषु परमेश्वरस्य प्रकृतिप्रेरकत्वसिद्धेः वैषम्यनैर्घृण्यादिकं त्वग्रे सूत्रकार एव निराकरिष्यतीति (*योगा हीश्वरस्य जगन्निमित्तत्वं प्रकृतित्वेनाभ्युपगच्छन्ति ईश्वरोपाधेः सत्त्वविशेषस्य पूर्वसर्गीयतत्संकल्पवशात् सर्गादौ स्वतन्त्रप्रकृतित उत्पत्त्यङ्गीकारात् प्रकृतेरीश्वरोपाधितायास्तैरप्यनङ्गीकारात् तदिदं वेदान्तविरुद्धं "न तस्य कार्यं करणं च विद्यते""स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चे"त्यादिश्रुतिभिरीश्वरस्य ज्ञानाद्युत्पत्त्यर्थं करणनिरपेक्षस्य प्राकृति-

(१) अयं पा० १ पु० ना०।

(१) अयं पा० २ पु० ना०।

कनित्यज्ञानाद्यवगमात् अतएव तदौपाधिकस्य जगदुपानत्वस्य निषेधोऽपि तथेति मत्राप्यभ्युपगमवादेन योगाप्रामाण्यप्रसङ्गः परिहर्तव्यः अयं योगानां भावः यदि कश्चिन्मन्येत कुमीमांसकः प्रकृतेः परिणामस्वाभाव्येन ज्ञानेच्छादीनां करणजन्यत्वनियमेन च नित्यानि ज्ञानेच्छादीनि न सम्भवन्ति "तमसेवेदमावृतमासीदि"त्यादिश्रुतिविरुद्धं च ज्ञानादिनित्यत्वमिति तदपि भवत्वनित्यज्ञानादिमानेवेश्वरो नित्यः, भवतु च पुरुषार्थप्रयुक्तैव कर्मनिमित्तसर्गादौ परमेश्वरोपाधिसत्वरूपेण प्रकृतेः परिणतिः ततश्च प्रकृतेरेवोपादानत्वं नेश्वरस्य तथापि मस्मदभिप्रेतऽविकारख्यातीश्वरप्रणिधाने सम्भवत एव प्रत्युत विवेकोऽनुकूलमेव तन्मतमिति तन्मतमालम्ब्यव्यवस्थाभिर्योगो युक्तः प्रतिपादयितुमिति इदं त्ववधेयं वेदान्ते ऽपि शुद्धचिन्मात्रस्य ब्रह्मणः परिणामित्वाभावाद्ब्रह्मोपाधेरेव जगदुपादानत्वं योगे तु ईश्वरोपाधेः कार्यं तया न निमित्तत्वं न वोपादानत्वमिति विशेषः

सन्निधानाद्यथाकाशकालाद्याः साधनं तरोः।
तथैवापरिणामेन विश्वस्य भगवान् हरिः।

इत्यादिवाक्यानि च केवलचिन्मात्रब्रह्मविषयकानि स्वतः परिणामप्रतिषेधकान्येवेति बोध्यम् ईश्वरोपाधेरपि च प्रकृतेरस्माभिः स्वतो ऽपरिणामित्वं सत्त्वादिगुणत्रयद्वारा विपरिणामश्चाभ्युपग-

म्यते अन्यथा नित्यज्ञानेच्छाद्यसंभवात्[१]) इदानीं सांख्ययोगयोरभ्युपगमवादस्य मूलभूतं कुमीमांसकानामीश्वरे तदुपादानतायां च बाधकं वेदान्तेषु कुतर्कजातमपाकरोति पादसमाप्तिं यावत्।

न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात्।

ननु न सांख्ययोगयोः प्रत्याख्यानं संभवति चेतनकारणत्वस्य तर्कविरुद्धत्वात् कुतः विलक्षणत्वादस्य अस्य जगतो ऽचेतनस्य चेतनब्रह्मविलक्षणत्वादित्यर्थः सजातीयं ह्युपादानं दृष्टं लोके घटादीनां चेच्छाकृत्यादिरूपाश्चेतनधर्मा बाधिता अतो बाधितमर्थं वेदो ऽपि न बोधयतीतिन्यायेन वेदान्तानां ब्रह्मोपादानतायां तात्पर्यं न संभवतीत्याशयः विलक्षणत्वे श्रुतिमपि प्रमाणमाह तथात्वं च शब्दादिति "विज्ञानं चाविज्ञानं"चेत्यादिश्रुत्या कियतां सृज्यानां चेतन विलक्षणत्वं सिद्ध्यतीत्यर्थः। ननु सर्वेषामेव सृज्यानां चेतनत्वमपि श्रुयते "मृदब्रवीत् आपो ऽब्रुवन् तत्तेज ऐक्षत ते ह प्राणा वाच मूचुस्त्वन्न उद्गायेये"त्यादिना तथा च न वैलक्षण्यमित्याशङ्क्याह।

अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम्।

यथोक्तश्रुतिषु मृदाद्यभिमानिनीनां देवतानामेव

चेतनानां वदनादिव्यपदेशो न मृदादीनां कुतः विशेषानुगतिभ्यां विज्ञानं चेत्यादिना विकारेषु चेतनाचेतनरूपविशेषश्रवणात् तथा अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशदित्यादिना भूतेन्द्रियादौ देवताचेतनानामनुगतेः प्रवेशस्य श्रवणाच्च वाग्भूत्वेति भवनं च प्रवेशेनाविभागः"तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चा भवदि"तिश्रुत्यनुसारात्स च प्रवेशो न भेदं विना संभवतीति भावः। सूत्रद्वयेन पर्य्यवसिते पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह ।

दृश्यते तु ।

तु शब्दःपूर्वपक्षव्यवच्छेदार्थः कारणविलक्षणमपि कार्य्यं दृश्यते यथा चेतनाज्जीवादचेतना श्मश्रुश्वासादयः चेतनाच्चोर्णनाभादेर्जडास्तन्त्वादयः पदार्था इति न च तत्रापि प्राणोर्णनाभदेहोपाधिकमेवोपादानत्वं चेतनस्येतिवाच्यम्, अस्माभिरप्यौपाधिक्या एव ब्रह्मोपादानताया: प्रसाध्यत्वेन तावताप्यस्मदभीष्टसिद्धेः । नन्वेवं कार्य्यस्य कारणविलक्षणत्वाभ्युपगमे सत्यसन्नभावोऽपि सतो जगतः कारणं सम्भवतीति कथं कथमसतः सज्जायेतेत्यादिश्रुत्युक्ता सम्भवानुपपत्तिरित्याशङ्कां समाधत्ते ।

असदितिचेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात्।

असत्कारणं स्यादिति चेन्न, असतः प्रतिषेधमात्रत्वात् अभावमात्रत्वात् अभावाद्भावोत्पत्तिर्हि न

क्वापि दृष्टा चेतनाच्चाचेतनोत्पत्तिर्दृश्यत इत्युक्तमतो नासतः कारणत्वं कल्पनार्हमिति पूर्वपक्षी पुनः प्रत्यवतिष्ठते।

अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम्।

ननु एवं सति सत्कारणमप्यसमञ्जसं यथा ह्यभावाद्भावोत्पत्तिर्न सम्भवति तथा सतः सदुत्पत्तिरपि कुतः अपीतौ प्रलये ऽपि तद्वत्प्रसङ्गात् कारणसत्त्वे कारणवत् कार्याणां वर्त्तमानत्वप्रसङ्गा[१]त्कारणसत्वे कार्यविलम्बासम्भवादित्यर्थः दृष्टान्ताभावसाम्याच्चेति भावः। सिद्धान्तमाह।

न तु दृष्टान्तभावात्।

यदुक्तं तत्तु न कुतः दृष्टान्तभावात्सतः सदुत्पत्तौ म्हृद्घटादेर्दृष्टान्तस्य सत्वादित्यर्थः। उक्तं च प्रसङ्गप्रतिबन्दिमुखेन समाधत्ते।

स्वपक्षदोषाच्च।

असत्कारणतावादिमते ऽप्यसतः कारणत्वेन कार्य्यस्याप्ययकाले सत्वप्रसङ्गाच्च नोक्तप्रसङ्गो ऽस्मासूद्भाव्य इत्यर्थः। तथा च सद्वासद्वा कारणं सह कार्य्यन्तरमवश्यमपेक्षत इत्युभाभ्यामभ्युपेयम् अतो नापीतौ कार्य्यप्रसङ्ग इति भावः। न चैवमपि क्षित्यादिकमकर्तृकं शरीराजन्यत्वादित्यादीश्वरप्रतिषेधकस्तर्को ऽस्तीत्याशङ्कायामाह।

(१) अर्थक्रियाकारित्वस्यैव सत्त्वादित्यर्थ इत्यधिकं पुस्तकान्तरे।

तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति चेदेवमप्यनिर्मोक्षप्रसङ्गः ।

किं च तर्काप्रतिष्ठानादपि केवलतर्केण विलक्षणत्वादिना वेदान्तार्थो ऽन्यथयितुं न शक्यते केवलतर्काणामप्रतिष्ठितत्वात् निर्मूलत्वेन श्रुत्यपेक्षया दुर्बलत्वात् ननु तर्कबलेन वेदान्ततात्पर्यमेवान्यथानुमेयमिति चेन्न, एवंसति यथाश्रुतशब्दमर्य्यादां परित्यज्य स्वतन्त्रतर्कबलेनार्थान्तरकल्पने सत्यनिर्मोक्ष एव स्यादित्यर्थः तर्काणामानन्त्येनार्थनिर्णयासंभवाच्छ्रुत्यर्थानुष्ठानासंभवेन कस्यापि मुक्तिर्न स्यादिति (*जैमिनिमतं प्रविष्टेष्वाधुनोपलभ्यमानेषु दुर्मीमांसकेषूपन्यस्तं बाधकं नास्तिकेष्वप्यतिदिशति[1]) ।

एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ।

(*शिष्टैर्न परिगृह्यन्त इति शिष्टापरिग्रहाः[2]) एतेन दुर्मीमांसकानां तर्काप्रतिष्ठादोषेण शिष्टापरिग्रहा बौद्धादयो ऽपि स्वस्वमतव्यवस्थापनेषु व्याख्याता प्रत्याख्याता वेदितव्या इत्यर्थः । ननु मा भवतु स्वतन्त्रतर्केण वेदान्तानां ब्रह्मकारणतापरत्वे विरोधो दुर्बलत्वात् वेदान्तानुसारितर्केण तु विरोधः स्यादेवेति तथाविधतर्कविरोधमपि परिहरति ।

---

(१) अयं पा० २ पु० ना० ।

(२) अयं पा० २ पु० ना० ।

भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत्।

(*ननु परमेश्वरस्य जगत्कारणश्रुत्यर्थत्वे बहुस्यां प्रजायेय रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव स एव इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्य इत्यादिश्रुतिभिर्जगत्कारणस्यैव जीवभावश्रवणेन[1]) [2]सुखदुःखभोक्तृजीवरूपतापत्त्या जीवेश्वरयोर्भोगाभोगविभागस्तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो ऽभिचाकशीतीत्यादिश्रुत्युक्तो नोपपद्येतेति चेत् लोकवत्स्यात् लोकवदयं विभागः स्यादित्यर्थः यथा लोके पितृप्रकृतिके पुत्रे पित्रात्मत्वे सत्यपि गर्भवासादिभोगः पुत्रस्यैव न पितुरित्येवं विभाग उपपद्यते तथैव परमेश्वरजीवयोरपि स्यादिति एवं समुद्रमत्स्यपृथिव्यौषध्यादयो ऽपि दृष्टान्ता बोध्याः तर्हि किमस्मदादिवदेवेश्वरस्य स्रष्टृत्वं न, स्रष्टावान्तरविशेषादीश्वरो हि स्वांशस्वशरीरांशतुल्यौ जीवतदुपाधी स्वान्तर्गतौ धर्मादिसहितौ साक्षादेव पश्यन्नपरतन्त्रः स्वलीलया संयोगविशेषं ब्रह्मादीनामपि दुर्विभाव्यं कुर्वत् कुम्भकार इव घटमस्माभिरिव च मुद्राविशेषं जीवान्निर्मिमीते इतरे तु ब्रह्माद्या अस्वतन्त्रा ईश्वरदत्तकामादिप्रेरिता दारुयन्त्रवत्तानधिष्ठाय तस्मिन्नेव सृजति सति स्वतन्त्राः सृजन्ती-

---

(१) अयं पा० २ पु० ना०।

(२) ननु प्रकृतेः कार्याकारता वेदान्तेष्वप्यनुमता तथाच ब्रह्मणो जगत्प्रकृतत्वे तस्यैव जीवान् प्रति कारणत्वेन अयं पा० १ पु० दृश्यते।

ति मूढैर्लक्ष्यन्त इति महान् विशेष इति (*अत्राभिमानपूर्वकसुखादिसाक्षात्काररूपो यो मुख्यभोगः पातञ्जलोक्तः स ईश्वरे प्रसज्जितः सुखमात्रानुभवस्येश्वरे प्रसाधितत्वादिति यत्तु ।

एभिर्भूतानि भूतात्मा महाभूतैर्महाभुजः ।
ससर्जोच्चावचानाद्यः स्वमात्रात्मप्रसिद्धये ॥
एवं सृष्टानि भूतानि प्रविष्टः पञ्चधातुभिः ।
एकधा दशधा ऽऽत्मानं विभजन्तु स ते गुणान् ।
गुणैर्गुणान्संभुजान आत्मप्रद्योतितैर्विभुः ॥
मन्यमान इदं सृष्टमात्मानमिह सज्जते ।
कर्माणि कर्मभिः कुर्वन्स निमित्तानि देहभृत् ॥
तत्तत्कर्मफलं गृह्णन्भ्रमतीह सुखेतरम् ।

इत्येवं विधवाक्यैर्जगदीश्वरस्यैव दुःखभोगादिकमुक्तं तत अंशरूपेणैव न साक्षादिति मात्रा अंशः एकं दश चेन्द्रियाणि गुणान्विषयान् गुणैरिन्द्रियैरित्यर्थः[१]) ननु न दृष्टान्तसाम्यं लोके हि पितर्यविभक्ता एव पुत्रजीवाः सन्ति कर्मादिवशात्तु पितृतो ऽभिव्यक्तमात्रा भवन्ति न पुनः पितैव साक्षात्पुत्रो भवति "आत्मा वै जायते पुत्र" इत्यादिवाक्यानि तु लोकव्यवहारानुसाराण्यभिव्यक्तिमात्रपराणि ईश्वरसृष्टौ तु नैवं वक्तुं शक्यते प्रलये ब्रह्मातिरिक्ताभावस्य श्रुति-

(१) अयं पा० २ पु० ना० ।

सिद्धत्वादितित्याशङ्क्य दृष्टान्तसाम्योपपादनेनापाकरोति ।

तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ।

तस्य भोक्तुः (*सोपकरणस्य[1]) प्रकृतब्रह्मानन्यत्व कारणे ब्रह्मणि नदीनां समुद्र इवाविभाग इति यावत् स एव मन्तव्यो न तु भोक्तुरत्यन्तं ब्रह्मत्वं प्रलयादाव भावो वा कुत एतदवगम्यते आरम्भणशब्दादिभ्यः आरम्भणश्रुत्यादिभ्य इत्यर्थः आरम्भणश्रुतिस्तावत् तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञातइति अस्यां श्रुतौ पूर्वसिर्गीयविद्याकर्मप्रज्ञानां जीवारम्भकत्वश्रवणात् प्रलये ऽपि ब्रह्मभेदेन जीवस्य सत्त्वं सिद्ध्यति ब्रह्मणः कर्माद्यसंभवात् प्रलये जीवविनाशे न तं पूर्वप्रज्ञा समन्वारभत इत्यस्यानुपपत्तिः तच्च प्रलये जीवावस्थानं ब्रह्माविभागेनैव संभवति स्वतन्त्रावस्थाने "सदेवसोम्येदमग्र आसीदि"त्याद्यद्वैतश्रुतीनामादिशब्दगृहीतानामनुपपत्तेरिति अतो न दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यमिति भावः आदिशब्दग्राह्याश्च श्रुत्यादयः तत्र श्रुतयस्ताव"त्सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमवाद्वितीयं सति संपद्य न विदुः सति संपद्यामह इति त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा यद्यद्भवन्ति तदाभवन्ती"त्याद्याः शतशः स्मृतयश्च ।

---

(१) अयं पा० २ पु० ना० परग्लव अमन्यत्वमिति पा० १ पु० ।

क्षितितलपरमाणवोऽनिलान्ते ।
पुनरपि यान्ति यथैकतां धरित्र्या ॥
सुरपशुमनुजादयस्तथान्ते ।
गुणकलुषेण सनातनेन तेन ॥

इत्याद्याः युक्तयश्च कृतहान्यकृताभ्यागमाद्या इति एतैः प्रमाणैः कारणे ब्रह्मणि जीवानामविभागेनावस्थानं सिद्ध्यति ततश्च सर्गकाले जीवा पितुरिव पुत्राः विभक्ता भवन्ति यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्ति एवमेवास्मादात्मनः सर्वे एवात्मानो व्युच्चरन्तीत्यादिश्रुतेः"आत्मा वै जायते पुत्र"इत्यादिस्मृतिवदेवेति साधूक्तं लोकवदिति यथा च प्रलये सूक्ष्मरूपेण ब्रह्मचिन्मात्रे विलीय जीवादीनामवस्थाने ऽपि नाद्वैतहानिस्तथोक्तं समन्वयसूत्रे आधुनिकास्तु इदं सूत्रमेवं व्याचक्षते लोकवदिति पूर्वसूत्रे यत्समाधानं कृतं तदापाततः परमार्थसमाधानं त्वनेन सूत्रेण क्रियते अस्य च सूत्रस्यायमर्थः ईश्वरस्य भोक्तृत्वं यज्जीवतापत्त्या प्रसञ्जितं तत्र यतस्तदनन्यत्वं ब्रह्मणो ऽनन्यत्वं सदेवाद्वितीयत्वं द्वितीये सत्येव भोग्यभोगादिकं संभवति न त्वाकाशवदखण्डचिन्मात्रे सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्ये जीवेश्वरादिभाव शून्य इति अनन्यत्वे प्रमाणमाह आरम्भणशब्दादिभ्य इति "वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं नेह नानास्ति किंचने"त्यादिश्रुतिभ्यो ब्रह्मातिरिक्तानां भो-

गादीनामभावसिद्धेरिति तन्न,(*तथा हि प्रपञ्चस्यात्यन्तमभावे यत् प्रमाणमारम्भणशब्दादिकं तत् सन्न वा आद्ये बाधो अन्त्ये हेत्वसिद्धिः तस्मात्सदसत्वविकल्पपराहतैरारम्भणशब्दादिभिः प्रमाणैः प्रपञ्चस्यात्यन्तमभावो न सूत्रकारेणानुन्मत्तेन साधयितुं युज्यते यदि प्रपञ्चस्य व्यावहारिकसत्तां स्वीकृत्य ब्रह्मणि समानसत्तया द्वैताभावः सूत्रार्थो वर्ण्यते तदापसिद्धान्तोऽस्माकमपि लयशून्यत्वरूपसत्ताया प्रलये ब्रह्मण्येव सत्वात् किं तु प्रकृतसूत्रस्यार्थः सो ऽपि न घटते तदनन्यत्वे हेत्वन्तरतया[1]) भावे चोपलब्धेः

सत्वाच्चावरस्येत्यादिभिरव्यवहितसूत्रैः प्रलये सर्वकार्य्याणां सूक्ष्मरूपेण सत्वस्यैव प्रतिपाद्यत्वात् वाचारम्भणादिवाक्यैरपि विकारमात्रस्यैव मिथ्यात्वलाभाच्च न तु सूक्ष्मस्य प्रकृतिपुरुषादेर्ब्रह्मशक्तेरपीति। किं च भवद्भिरपि प्रलये अविद्याभ्युपगमे न विजातीयभेदो ऽभ्युपगत एव आचार्यैश्च कर्मानादित्वं वक्ष्यते तत्कथम्(*सदेव सौम्येत्यादिवाक्यैर्ब्रह्मातिरिक्तस्य प्रतिषेधः इति[1]) अतो ऽनन्यत्वशब्दस्याविभाग एवार्थो न तु ब्रह्मातिरिक्तस्यात्यन्तमभाव इति अपि च भोगस्य मिथ्यात्वे ऽपि मिथ्याभोगस्यैव जीवे प्रतीयमानस्य व्यवहारदशायामेवेश्वरे द्वा सुपर्णावाक्येन प्रतिषेधः क्रियते प्रलयरूपपरमार्थपरत्वे जीवस्यापि

(१) अयं पाठः २ पु० ना०।

(१) अयं पा० २ पु० ना०।

भोगाभावेन जीवो भुङ्क्ते परमेश्वरो न भुङ्क्त इतिवचनासामञ्जस्यात् न च मिथ्याजीवस्य मिथ्याभोगो न तु पारमार्थिकस्येति विभागः श्रुत्यर्थः स्यादिति वाच्यम्, जीवस्य मिथ्यात्वे मोक्षाद्यनुपपत्तेः, अतो विकारमिथ्यात्वेनापि भोगाभोगविभागवाक्यं नोपपादयितुं शक्यत इति। किं चास्य सूत्रस्य प्रपञ्चमिथ्यात्वपरत्वे वाचारम्भणशब्दादिभ्य इत्येवाचार्य्यैः स्पष्टो हेतुरुच्येत न त्वारम्भणशब्दादिभ्य इति। अस्मदुपदर्शितवाक्यस्यैवारम्भणवाक्यत्वावगमान्न हि वाचेत्युपयुक्तांशं विहायानुपयुक्तस्य विपरीतार्थप्रत्यायकस्य केवलस्यारम्भणशब्दस्य प्रयोगो युज्यत इति हेत्वन्तरपरत्वे चास्य सूत्रस्य समुच्चयबोधकचकारशब्दाद्यभावेन न्यूनतापि स्यादिति रज्जुसर्पव्यावृत्तमस्माभिरपि विकारभावस्यानृतत्वमिष्यत एव अतो न वाचारम्भणवाक्यानुपपत्तिः तर्हि किं विकारमिथ्यात्वमाचार्य्यैर्न सूत्रितमेव कथं न सूत्रितम् असद्व्यपदेशादितिचेन्न, धर्मान्तरेण वाक्यशेषादित्यागामिसूत्रेण स्पष्टं वक्ष्यमाणत्वात् तथापि ब्रह्माद्वैतस्यासूत्रणात्सूत्रकारस्य न्यूनता स्यादितिचेन्न, तथान्यप्रतिषेधात् सर्वभेदादन्यत्रेम इत्यादिसूत्रैः सूत्रणीयत्वात्(*अनेनापि सूत्रेण प्रलयाद्वैतस्योक्तत्वाच्चेति[1]) "यच्चोक्तं नेह नानास्ति किं चन एकधैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमेयं ध्रुवं नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ-त्येवं विश्वास्यमलेभ्यः कारणमपि सूक्ष्मं ब्रह्मातिरिक्तं

[१] अयं पा, २ पु० ना०।

नास्तीति तत्र ओमिति ब्रूमः (*लयशून्यत्वरूपपारमार्थिकसत्ताया ब्रह्मभिन्नेष्वभावात्[१])। शक्तिशक्तिमदभेदस्य नित्यत्वाच्च। प्रलये च तथाविधवाक्यैर्विभागाख्यविकारिभावमिथ्यात्वबोधकश्रुतिस्मृत्येकवाक्यतया ऽविभागलक्षणाद्वैतमात्रस्य प्रतिपादनात्।

(*एकैवाहं जगत्यत्र द्वितीया का ममापरा।
पश्यैता दुष्ट मय्येव विशन्त्यो मद्विभूतयः॥
ततः समस्तास्ता देव्यो ब्रह्माणीप्रमुखा लयम्।
तस्या देव्यास्तनौ जग्मुरेकैवासीत्तदाम्बिकेति॥

स्मृतिवत्[२]) तथा च स्पष्टा श्रुतिर्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तमिति सूत्रं च अविभागो वचनादिति अन्यच्च न्यायादिकं पञ्चस्वर्च्यां स्थानेस्थाने प्रदर्शितमस्माभिः[३]। द्रष्टृत्वरूपफलोपधानस्य जीवेष्वनित्यतया वाचारम्भणमात्रत्वेन नान्यदतोऽस्ति द्रष्ट्रित्यादिवाक्यं जीवब्रह्मणोः स्वरूपभेदे ऽप्युपपन्नमित्याद्यपि प्रागेव प्रपञ्चितं बाहुल्यभयात्तु नेह पुनः प्रपञ्च्यत इति। एतेन।

जगन्मोहात्मकं प्राहुरव्यक्तं व्यक्तदर्शनम्।
एकत्वं दर्शनं चास्य नानात्वं चाप्यदर्शनम्॥

---

[१] अयं पा० २ पु० ना०।

[२] अयं पा० २ पु० ना०।

[३] दृष्टं चेतादृशमद्वैतं ततः समस्तास्तादेव्यो ब्रह्माणी प्रमुखालयम्। तस्या देव्यास्तनौ जग्मुरेकैवासीत्तदाम्बिकेत्यादौ अयं पा० १ पु० ना०।

तत्र निस्तत्वयोस्त्वेतत्पृथगेव निदर्शनमित्यादीन्यपि वाक्यानि व्याख्यातानि इतश्च लोकवदेव ब्रह्माविभक्तं सज्जीवजातं प्रलये तिष्ठति।

भावे चोपलब्धेः।

भावः सत्ता उपलब्धिरभिव्यक्तिः सत एव हि कारणव्यापारादभिव्यक्तिर्भवति यथा पाषाणान्तर्गतप्रतिमायाः नासतः शशशृङ्गादेरदर्शनात् प्रागसत्वाविशेषेण तन्तुभ्यो ऽपि घटोत्पादप्रसङ्गाच्चेत्यर्थः अथ कारणगता कार्य्यविशेषजनिका शक्तिः कल्पनीयेति चेत्तर्हि शक्तिरूपनाममात्रभेदेन सूक्ष्मकार्य्यं सिद्धमेवेति अत एव श्रुतिः कथमसतः सज्जायेत स्मृतिश्च नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत इत्यादिरित्यर्थः "सदेवसोम्येदमग्र आसीदि"ति। न केवलं (*कर्माद्युपकरणैः[१]) सह जीवा एव प्रलये तिष्ठन्ति अपि तु कार्य्यजातं सर्वमेवेत्याह।

सत्वाच्चावरस्य।

अवरस्य चेतनाचेतनरूपकार्य्यजातस्य "सदेवसोम्येदमग्र आसीत् अत्र वाव किल सत्सोम्य न निभालयसेऽत्रैव किल तद्वेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तमसैवेदमावृतमासीदि"त्यादिश्रुतिभिः प्रलये सत्वसिद्धेरित्यर्थः न चेदमासीदित्यस्य एतदधिष्ठानकारणमेतदभिन्नं वासीदित्यर्थ इति वाच्यम्, लक्षणाया अ-

(१) अयं पा० २ पु० ना०।

न्याय्यत्वात् कार्यकारणाभेदस्याविभागमात्ररूपत्वाच्च, अन्यस्य वक्तुमशक्यत्वात्। यत्तु पूर्वसूत्रे निराकृता आधुनिका आहुः एताभ्यां सूत्राभ्यामुच्यमाना प्रलये कार्यसत्तामात्ररूपा न तु कारणे सूक्ष्मतया ऽवस्थानमिति तदसत्, तथा सति एताभ्यां सूत्राभ्यां कारणसत्तामात्रस्य सिद्ध्यापत्त्या तदन्यत्वस्यासिद्ध्यापत्तेः, "तम एवेदमग्रआसीत्तत्तमः परस्यादि"त्यादिश्रुतिषु ।

प्रकृतौसंस्थितं व्यक्तमतोऽन्यत् प्रलये तु यत् ।
तस्मात् प्राकृतसंक्षोभमुच्यते प्रेति सम्वर ॥

इत्यादि स्मृतिषु च प्रलये ऽपि कार्यकारणयोराधाराधेयभावेन स्वरूपभेदसिद्धेश्च, तथा च देहलीनसूक्ष्मपटवत्कार्य्याणामव्यक्तावस्थारूपेणावस्थानं सिद्धमिति ।

असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् ।

ननु प्रलये कार्य्याणामसत्वं कुतः असद्व्यपदेशात् "असद्वा इदमग्र आसीत्ततो वै सदजायते"ति चेन्न, धर्मान्तरेण व्यक्तावस्थाया असद्व्यपदेशात्, न स्वरूपतः कुतः वाक्यशेषात् तत्सदासीत्तदात्मानं स्वयमकुरुतेत्यादिरूपादित्यर्थः । (*तथा च योगभाष्ये व्यासवाक्यं तदेतत्त्रैलोक्यव्यक्तेरपैति अपेतमप्यस्ति विनाशप्रतिषेधादिति[1]) इतश्च व्यक्ताख्यविकाररूपेणैव कार्य्याणामसत्वम्

(१)अयं पा० २ पु० ना० ।

युक्तेः शब्दान्तराच्च ।

अवरं कार्य्यं विकाररूपेणैवासत् कुतः "न यत्पुरस्तान्न च तत्परस्तान्मध्ये च तत्र व्यपदेशमात्रमि"त्यादि शास्त्रस्य साहचर्यादियुक्तेः शब्दान्तराच्च "वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं" । गुणानां परमं रूपं न दृष्टिपथं मृच्छति यत्तु दृष्टिपथं प्राप्य तन्मायेव सुतुच्छकमित्यादिरूपादित्यर्थः, (*विकारजातं हि मध्ये पूर्वपूर्वरूपैरेव प्रतिक्षणमसदिति शास्त्रन्यायाभ्यां सिद्धमतो मध्यसाहचर्येण मध्यदृष्टेः तेन चादावपि व्यक्तत्वाख्यरूपभेदेनैवासदित्यनुमीयते घटोऽतीतो घटोऽनागतो घटो वर्तमान इत्यवस्थात्रयानुपमप्रत्ययान्यथानुपपत्तियुक्तेश्च तथा शब्दान्तराच्च तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीदित्यादिरूपात् व्याकृतरूपेणैव कार्यमसदित्यर्थः[1]) । इदं च सूत्रं सत्वे हेतुतयापि योजनीयं यथायुक्तेः ।

असदकरणादुपादानग्रहणात्सर्वसंभवाभावात् ।
शक्तस्य शक्यकरणात् कारणभावाच्च सत्कार्यम् ॥

इति सांख्योक्तयुक्तेः "तमो वा इदमेकमास तत्परे स्यात् तत्परेणेरितं विषमत्वं प्रयाति" ।

आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् ।

(१) अयं पा० २ पु० ना० ।

अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः ॥

इत्यादिश्रुतिस्मृतिरूपशब्दान्तराच्चावरस्य सत्त्वं सिद्धमित्यर्थः । ननु कारणावस्थायामपि चेत् कार्य्यमस्ति तदोपलभ्येत तत्राह ।

पटवच्च ।

तच्च कार्याणां सत्वमसत्वं वा पटदृष्टान्तेनापि मन्तव्यं यथा सूक्ष्मतरः पटो जले विलीयाव्यक्तरूपेण तिष्ठन्नोपलभ्यते ऽसन्निति च व्यवह्रियते तथैवानागताद्यवस्थायां सकलकार्य्याणीत्यर्थः

यथा च प्राणादि ।

यथा वा प्राणेन्द्रियादिः शरीरविगमे लोकान्तरं गच्छन्नपि स्वव्यञ्जकस्थूलशरीराभावान्नोपलभ्यते तथैव कार्य्याणीत्यर्थः, नन्वेवं कार्यं चेत्सदा तिष्ठति तदा कारणव्यापारेणाभिव्यक्तिः क्रियत इति कथमुपपद्यताम् अभिव्यक्तेरपि कार्य्यतया नित्यत्वादिति चेन्न, सर्वकार्य्याणां सदसत्त्वाभ्युपगमात् तथा च व्यक्तावस्थाख्याभिव्यक्तिरप्यसत्युत्पद्यते । न चैतावता सत्कार्य्यवादहानिः सूक्ष्मावस्थाया एव असत्तारूपत्वात् अभावानभ्युपगमादिति तदेतदुक्तं पातञ्जलभाष्ये व्यासपादैः एकान्तानभ्युपगमात् तदेतत्त्रैलोक्यं व्यक्तेरपैति अपेतमप्यस्ति विनाशप्रतिषेधादिति कापिलसूत्रे चोक्तं सदसद्बाधाबाधाभ्या-

मिति ध्वंसप्रागभावौ च कार्य्यस्य सूक्ष्मावस्थे एवेति यथैवमभिव्यक्तेरप्यभिव्यक्तिकल्पनेऽनवस्थेतिचेत् न सांख्यसूत्रेण बीजाङ्कुरवदस्या अनवस्थाया अदोषत्ववचनात् अन्यथा धर्मस्य धर्मस्तस्यापिधर्म इत्याद्यनवस्थाभिर्द्धर्मधर्मिभावो ऽपि न सिध्येत्, अथ वा अभिव्यक्तिः प्रागसत्येवोत्पद्यत इत्यभ्युपेयं न च तावता सत्कार्यसिद्धान्तक्षतिः सत एवाभिव्यक्तिरित्येव नियमात् अभिव्यक्तेश्चाभिव्यक्त्यनभ्युपगमात् अनवस्थापत्तेः तथा च सांख्यसूत्रान्तरम् उत्पत्तिवद्वा ऽदोष इति। न चैवं घटादिरेव प्रागसन्नुत्पद्यताम् असदुत्पादस्याभिव्यक्तावावश्यकत्वादिति वाच्यम्, प्रागसत्त्वाविशेषेण शशशृङ्गादेरप्युत्पत्तिप्रसङ्गात्। उपादानव्यवस्थाद्यनुपपत्तेश्च। तदनुपपत्तिद्वयपरिहाराय च भावरूपा घटादेरनागतावस्थैव लाघवात् कल्प्यते अपूर्वप्रागभावकल्पने गौरवात्। अभावस्य क्वाप्यसिद्धत्वात्। एवं च सति घटादेरनागतावस्थैवाभिव्यक्तेः प्रागभावस्थलाभिषिक्ता तस्या उत्पत्तावतिप्रसङ्गनिरासिका संभवति अतो ऽभिव्यक्तेः प्रागसत्ता न कल्प्येति सर्वसमञ्जसं तद्वेवं तर्ह्यव्याकृतमासीदित्यादिश्रुतितो ऽप्यनभिव्यक्ततयैव प्रपञ्चसत्ता प्राक्सिद्धेति। तदेवं भोगाभोगविभागे सम्यगुपपादिते पुनस्तर्कान्तरेणाविरोधं शङ्कते।

इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः।

ननु वेदान्तानां ब्रह्मकारणतापरत्वं न युक्तं यतः स्वहिताकरणं स्वाहितकरणं च दोषो ब्रह्मणि जगत्कारणत्वे प्रसज्यते कुतः इतरव्यपदेशात् ब्रह्मणा इतरजीवरूपताव्यपदेशात् "अनेन जीवेनात्मना ऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि त्वं स्त्री त्वं पुमानसि स एव इह प्रविष्ट अयमात्मा ब्रह्मे"त्यादिश्रुतिभ्यः तथा च ब्रह्मणो निरवद्यं निरञ्जनमित्यादिवेदान्तसिद्धनिर्दोषत्वहानिः स्यादित्यर्थः, ननु पूर्वपूर्वेष्वधिकरणे प्रभेदव्यपदेशाच्चान्य इत्यादिसूत्रपरम्पराभिर्लोकवदित्यन्ताभिर्जीवब्रह्मणोर्भेदः प्रतिपादितः तत्कथं पुनरितरव्यपदेश उच्यत इति चेन्न, परप्रसञ्जितदोषानुवादमात्रत्वादस्य सूत्रस्य परेषां च भेदसिद्धेः प्रागस्याः शङ्कायाः संभवादिति समाधत्ते।

अधिकं तु भेदनिर्द्देशात्।

तुशब्दः परोक्तेतरताव्यवच्छेदार्थः ब्रह्म नेतरः किं तु इतरस्माज्जीवादधिकं कुतः तयोरन्योन्यं भेदश्रुतेः "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो ऽभिचाकशी"तीत्यादिवाक्यशतेष्वित्यर्थः, औपाधिकभेदवादिमते त्वौपाधिकमात्रभेदेनेदं सूत्रं सर्वथैवानुपपन्नम् उपाधिभेदे ऽप्यात्मन एकत्वात् सर्वज्ञस्य स्वहिताकरणादोषतादवस्थ्यात्, न च वक्तव्यं परमार्थत आत्मनो हिताहितादिकं नास्त्येव सुखदुःखादीनामन्तः

करणधर्मत्वात् विकारत्वेनानृतत्वाच्च अतो न स्वहि-
ताकरणादि दोष इति । उपाधिनिष्ठयोरेव व्याव-
हारिकयोः सुखदुःखयोर्भोग्यत्वेन जीवहिताहितयो-
रीश्वरे प्रसञ्जनसंभवात्, किं चैवं सति स्वहिताद्य-
भावादित्येव वक्तुं युज्यते किमित्यर्थान्तरमुच्यते
अनेनसूत्रेण औपाधिके भेदो ऽस्तीति, औपाधिकभे-
दस्य प्रकृतदोषपरिहारानुपयोगित्वात् (*अपि चास्तु
जीवोपाधीनामेव हितादिकं न तु जीवानां तथापि
स्वोपाधेर्हिताकरणमपि दोषः प्रसज्यत एव अ-
थोपाधिविशिष्ट उपाधिगतप्रतिबिम्बो वा जीवाख्यो
हितादिमानुत उभावपि ईश्वराद्भिन्नावेवेति चेन्न,
एवशब्दभेदेन चेतनबहुत्वस्यैवापत्तेरिति[१]) किं च प-
रमार्थदशायां भवद्भिरीश्वरस्य स्रष्टृत्वमपि नाभ्युपग-
म्यते तत्कथं परमार्थमवलम्ब्येश्वरस्रष्टृत्वोपपादनपर-
मिदं सूत्रमुपपाद्यतामित्यास्तां मृतमारणनिर्बंधो ऽस्मा-
कमिति दिक् । अभेदव्यपदेशवाक्यानि च पञ्चसूत्र्या-
मस्माभिर्व्याख्यातानि आचार्यैस्त्वविभागो वचनादंशो
नानाव्यपदेशात् आत्मेतित्तूपयन्ति ग्राहयन्ति चेत्या-
दिसूत्रैर्व्याख्यास्यन्ते अनेनजीवेनेति वाक्यं च ना-
भेदबोधकं शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मना अन्वारूढ
इत्यादिश्रुत्येकवाक्यतया अंशस्यैव जीवचेतनस्य
ब्रह्मप्रवेशकरणतामात्रप्रतिपादकत्वादिति । ननु
भेदवाक्यमेवाभेदवाक्येन बाधितुं युक्तम् आत्मैक्ये ला-

(१) अयं पा० २ पु० ना० ।

घत्रादित्याशङ्क्य ब्रह्मणो जीवत्वे ऽनुपपत्तिमप्याह ।

अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः।

यथा हि ब्रह्मणः पाषणादिरूपत्वं नोपपद्यते जडाजडत्वादिवैधर्म्यात् एवं जीवरूपत्वमपि नोपपद्यते सर्वज्ञत्वाज्ञत्वसंसारासंसारादिवैधर्म्यादित्यर्थः अवच्छेदभेदादिकल्पनया यथा कथं चिद्विरोधभञ्जनाभासस्तु अश्मादिरूपत्वे ऽपि समानः (*अथ वा अयमर्थः अर्थप्रकाशनाभावरूपं जडत्वं प्रलयसुषुप्त्यादौ जीवेष्वपि अश्मादिवदस्ति "न बाह्यं किं च न वेद नान्तरमि"त्यादिसुषुप्त्यादिप्रकरणस्थश्रुतिस्मृतिभ्यः ब्रह्म तु सदा सर्वावभासकमतो ऽश्मादितुल्ये जडे जीवे तद्विलक्षणब्रह्मत्वानुपपत्तिरिति[१]) तथा च यथा ब्रह्मेवेदं विश्वमित्यादिवाक्यसत्वे ऽपि ब्रह्मणो विश्वैकदेशाश्मादिरूपता[२] नेष्यते तथाविधवाक्यजातं च कार्य्यकारणाविभागादिरूपेणाभेदेनोपपाद्यते तथैव एकपदोपात्तचेतनब्रह्मणो विश्वैकदेशान्तरजीवरूपतापि नेष्टव्या तथाविधवाक्यजातं च जीवांशे ऽपि पितापुत्रादिवत्कार्य्यकारणाविभागादिरूपेणाभेदेनोपपादनीयमन्यथा अर्द्धजातीयन्यायप्रसङ्गात्, एवं च सति तदेकवाक्यतया अन्ये ऽपीतरव्यपदेशा उपपादनीया इति भावः। इदानीं वेदान्तानां ब्रह्मकार-

(१) अयं पा० २ पु० ना०।

(२) जडरूपता नेष्यत इति २ पु० पा०।

णतापरत्वे तर्काप्रतिष्ठानदोषेण निराकृतानपि लौकिकान् बाधकतर्कान् पुनः स्थूणानिखनन्यायेनापाकरोति पादसमाप्तिं यावत्।

उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि।

ननु ब्रह्मकारणत्वं न सम्भवति लोके उपसंहारदर्शनात् कुलालादीनां हि घटादिनिर्माणे स्वबाह्यानेकसाधनानां मृद्दण्डादीनामुपसंहारो ग्रहणं दृश्यते ब्रह्मणस्त्वद्वितीयतया स्वबाह्यकारणान्तरोपसंहारो न सम्भवतीति कथं तस्य कारणत्वं स्यादिति चेन्न, क्षीरवद्धि हि यस्मात् क्षीरवदेवाद्वितीयं ब्रह्म बाह्यसाधननिरपेक्षमतःसाधनोपसंहारेणैव कारणं भवतीत्यर्थः यथानुगतजलतेजोवाय्वाकाशास्तेषां संयोगविशेषांश्च स्वकार्य्यार्थं क्षीरेणोपसंक्रियन्ते यथा वा तैर्न क्षीरस्य द्वैतं तथा स्वानुगतपुंप्रकृतिगुणादिव ब्रह्मणा ऽप्युपसंक्रियन्ते तथैव च तैर्ब्रह्मणो न द्वैतं बाह्याभावस्यैवाद्वितीयशब्दार्थत्वादिति सजातीयं चेतनमपि दृष्टान्तमाह।

देवादिवदपि लोके।

यथा देवाश्चतुर्मुखादयः अद्वितीया एव स्वाङ्गुष्ठादिभ्यो दक्षादिरूपेण परिणमन्ते तथैव ब्रह्मेत्यर्थः अपि लोक इति लोके ऽप्यूर्णनाभादयो ऽद्वितीया एव बाह्यनैरपेक्ष्ये करणतन्त्वादिरूपेण परिणमन्त इत्यर्थः

अपिशब्दः समुच्चयार्थः सर्वपश्चाद्योजनीयः देवादिवच्च लोके चेति पर्य्यवसितोर्थः। ननु निरवयवस्य न चौरादिवत्परिणामः संभवतीति शङ्कते।

कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवशब्दकोपो वा।

ननु ब्रह्म चेत् परिणमेत तदा तत् किं अंशभेदानवच्छिन्नं उतांशावच्छिन्नं परिणमते आद्ये एकस्मिन्नेव कार्य्ये कृत्स्नतः परिणामप्रसक्त्या समकालीनानन्तकार्य्यानुपपत्तिःअन्त्ये त्वंशाङ्गिकारात् "निष्कलं निष्क्रियं शान्तमि"त्यादिश्रुतेर्व्याकोप इत्यर्थः। समाधत्ते।

श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्।

तुशब्दः पूर्वपक्षव्यवच्छेदार्थः श्रुतिसत्त्वादयं तर्कविरोधो न दोषाय तर्काप्रतिष्ठानस्योक्तत्वात्कुतः पुनः श्रुतौ तर्कविरोधो न भवतीति तत्राह शब्दमूलत्वादिति वेदानां सर्वप्रमाणमूर्द्धन्यत्वादित्यर्थः। युक्तिविरोधमपि व्यभिचारेण परिहरति।

आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि।

यस्मान्निरवयवे जीवे ऽप्येवं स्वप्नावस्थायां विचित्राः परिणामाः रथान् रथयोगान् पथः सृजत इत्यादिश्रुत्युक्ता अनुभूयन्त इत्यर्थः तत्र यथा अंशभेदं विना ऽपि न कृत्स्नप्रसक्तिरनेककार्य्याणामेकदा दर्शनात्तथैव ब्रह्मण्यपि स्यादिति भावः।

स्वपक्षदोषाच्च ।

किं चायं कृत्स्नप्रसक्त्यादिदोषः प्रधानादिकारणतावादिपक्षे ऽपि समानः प्रधानाभावादीनां निरवयवत्वादित्यर्थः । ननु श्रुत्यर्थत्वे ऽप्यस्यार्थस्य युक्तिविरुद्धत्वान्मननानुपपत्तिः स्वप्ने चात्मनि विचित्रवासनापरिच्छिन्नमनोरूपैरवच्छेदभेदैरेव परिणामिनित्यत्रिगुणात्मकप्रधानस्याभावादेश्चानन्तव्यक्तिकतया परिणामानन्त्यं घटत इत्याशङ्कायां मूलसिद्धान्तमाह ।

सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ।

वस्तुतो निरवयवत्वे ऽप्यंशभेदसंभवान्न कृत्स्नप्रसक्तिः यतःपरा देवता सर्वशक्त्युपेता अतस्तैरेव प्रकृतिपुरुषाद्यैः शक्तिभिरवच्छिन्ना भागाः परदेवताया अंशा आकाशपरमाण्वादीनामिव गुहादिगादिभिरिति । श्रुत्या चारम्भकावयवा एव प्रतिषिध्यन्ते न पुनः शक्तिरूपा अप्यंशाः, ब्रह्मणः सर्वशक्तिमत्वे प्रमाणमाह तद्दर्शनादिति ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढां प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः य कारणानि निखिलानि तानि कालात्मयुक्तान्यधितिष्ठत्येक इत्यादिना सर्वशक्तिमत्वश्रवणादित्यर्थः, तथा ।

विष्णुशक्तिः परा प्रोक्ता क्षेत्रज्ञाख्या तथा परा ।
अविद्या कर्मसंज्ञान्या तृतीया शक्तिरिष्यते ॥

स ईश्वरो व्यष्टिसमष्टिरूपोऽव्यक्तस्वरूपः प्रकटस्वरूपः

सर्वेश्वरः सर्वविशेषवेत्ता समस्तशक्तिः परमेश्वराख्यः

इत्यादिस्मरणाच्चेत्यपिबोध्यम्। ननु संभवतु ब्रह्मणः सर्वशक्तित्वादंशभेदेन विविधकार्य्योपादानत्वं तथापि तासां करणत्वाभावाद्ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वं न सम्भवति करणत्वमेव कथं न स्यादिति चेत् "नतस्य कार्य्यं करणं च विद्यत"इत्यादिश्रुतिभिः करणप्रतिषेधात्स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रियेत्यनेन ज्ञानेच्छाकृतीनां नित्यत्वश्रवणाच्चेति गृहाण, न चैवं मनसैव जगत्सृष्टिं संहारं च करोति य इति विष्णुपुराणादिवाक्येषु करणप्रतिपादनानुपपत्तिरिति वाच्यम्, तथाविधवाक्यानां विष्णवादिदेवतापरत्वेन ब्रह्मपरत्वाभावात् मनसः करणत्वाविवक्षणाद्वा जीवमनोद्वारेश्वरस्रष्टृत्वादिमात्रपरत्वादिति एवं च सतीश्वरस्य कथं स्रष्टृत्वं स्यात् कर्तृत्वस्य लोके करणव्याप्यत्वावधारणादित्याशङ्कापाकरोति।

विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम्।

करणशून्यत्वान्न ब्रह्म जगत्कर्त्रिति चेत् तत्र उक्तं श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वादिति तथा चोक्ता व्याप्तिरप्रयोजिका कर्त्तुः करणवत्त्वनियमे जन्यकृतिमत्त्वं चात्रोपाधिः कृत्युत्पत्तावेव करणस्य कारणत्वेनापेक्षणात् न तु नित्यकृतिमत्त्वे ऽपि कृत्यादिनित्यत्वप्रतिपादनायैव ब्रह्मणः कार्यकरणप्रतिषेधादिति भावः। पुनः शङ्कते।

न प्रयोजनवत्त्वात् ।

ब्रह्म न स्रष्टृ लोके स्रष्टुः प्रयोजनवत्त्वदर्शनात् ब्रह्मणश्च पूर्णकामत्वात्प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः समाधत्ते ।

लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ।

यथा लोकानामानन्दविशेषजन्येषु क्रीडाविहारेष्वनपेक्ष्यैव प्रयोजनं केवललीलारूपा चेष्टा भवति चेष्टावैजात्याच्चेष्टसाधनताज्ञानस्यानन्दविशेषस्य च चेष्टाकारणत्वे व्यभिचाराभावात् तथैव परमेश्वरव्यापारस्यापि लीलाकैवल्यं लीलामात्रत्वमित्यर्थः तथा च विष्णुपुराणम् ।

व्यक्तं विष्णुस्तथाऽव्यक्तं पुरुषः काल एव च ।
क्रीडतो बालकस्येव चेष्टा तस्य निशामय[1]) ॥

लीला क्रीडा व्यापारविशेष आनन्दविशेषजन्यः श्वासप्रश्वासवदायासदुःखाद्यहेतुरिति । यदि च लौकिकक्रीडादावपि सूक्ष्मं किंचित्फलं कल्प्यते तथापीश्वरस्य व्यापारे न प्रयोजनापेक्षा चेष्टायां चरमकारणस्य कृतेर्नित्यत्वात् चेष्टात्वं च कृतिसाक्षाज्जन्यक्रियात्वमतश्चेश्वरस्येन्द्रियाश्रयलक्षणमेव शरीरं नास्ति न तु चेष्टाश्रयरूपमपि ।

रूपमूर्त्तान्यमूर्त्तानि यान्यत्रान्यत्र या क्वचित् ।
सन्ति वै वस्तुजातानि तानि सर्वाणि तद्वपुः ॥

---

(१) अं० १ अं० २ श्लो० १८ ।

इत्यादिवाक्यशतेभ्य इतिस्मर्तव्यं पातञ्जलभाष्ये च व्यासदेवैर्भक्तानुग्रह एवेश्वरस्य प्रयोजनमुक्तं सुख-दुःखाभावयोरिव विशुद्धसत्वानां भक्तानुग्रहस्यापि स्वतः पुरुषार्थत्वे फलवत्वेन कल्पनीयमिति तदा-शयः। नन्वेवमपीश्वरस्य स्रष्टृत्वे रागद्वेषाद्यापत्तिरि-त्याशङ्क्य समाधत्ते।

वैषम्यनैर्घृण्येन सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति।

नापीश्वरस्य सुखिदुःखिस्रष्टृत्वेन वैषम्यनैष्का-रुण्ये प्रसज्येते कुतः सापेक्षत्वाद्धर्माधर्मरूपसहकारि सापेक्षत्वात् तथा हि दर्शयति श्रुतिः"पुण्यो वै पुण्येन भवति पापः पापेने"ति ननु एष ह्येव साधु कर्म का-रयतीत्यादिश्रुतेरिष्टानिष्टहेतुकर्मकारयितृत्वेन वैष-म्यनैर्घृण्यतादवस्थ्यमिति चेन्न, तत्रापि कर्मान्तरस्य-निमित्तत्वात् बीजाङ्कुरवदनाद्यनवस्थायाः प्रकृते प्रामाणिकत्वेनादोषत्वात्, नन्वेवमीश्वरस्य कर्मसा-पेक्षत्वे स्वातन्त्र्यहानिरिति चेन्न, स्वकार्य्यतया स्वशक्तितया च कर्मणः स्वातन्त्र्याविघातकत्वात्स्व-तन्त्रस्यापि राज्ञः सेवापराधापेक्षया फलदातृत्वदर्श-नाच्च। स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानव इ-त्यादिवाक्येभ्यः कर्मणामीश्वरसेवादिरूपतायासिद्धेः,न-न्वीश्वरस्य प्रवृत्तिर्नित्येत्युक्तं तत्र कथं कर्मापेक्षेति

चेन्न, नित्यया प्रवृत्त्या फले जनयितव्ये सहकारित्वेनैव कर्मापेक्षाया उक्तत्वात् न त्वात्मलाभ इति। वस्तुतस्तु सापेक्षत्वशब्देनात्रोपासाकर्मसापेक्षता प्रोक्ता सा च भक्तवशतैव परमकरुणामयीति न वैषम्यादिशङ्केति। तथाहि ईश्वरः साक्षाद्धिरण्यगर्भमेव तत्कामानुरूपं भक्तवशतास्वाभाव्यात्सृजति।

(*जगतामुपकाराय न सा कर्मनिमित्तजा।
चेष्टा तस्याप्रमेयस्य व्यापिन्यव्याहतात्मिकेति॥

विष्णुपुराणादिभ्यः[1])हिरण्यगर्भस्य चास्मदादेरिव दुःखादिकं नास्त्येव ऐश्वर्य्यें नान्तरीयकदुःखलेशस्तु पूर्वभवे स्वयं स्वीकृतः अन्यांस्तु दुःखिनो जीवान् हिरण्यगर्भ एव साक्षात्स्वभोगाय सृजति ईश्वरस्तु भक्तियन्त्रितः संस्तत्रानुग्रहमात्रं करोति।

समो ऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्यो ऽस्ति न प्रियः।
ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम्॥

इत्यादिस्मृतिभ्यः अतो वैषम्यनैर्घृण्यादिकं हिरण्यगर्भस्यैव न परमेश्वरस्यापि भक्तवशतानुगुण एवेश्वरस्य दोष इति सर्वसमञ्जसम्।

न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात्

नन्वीश्वरस्य कर्मसापेक्षत्वं न संभवति यतः सर्गादौ कर्मैव नास्ति कुतो ऽविभागात् "सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमित्यादिना ब्र-

(१) अयं पा० २ पु० ना०।

ह्माणि कर्मादीनामविभागस्य प्रलयस्य श्रवणादिति चेन्न, अनादित्वात् अविभागश्रवणादनादित्वस्यैव सिद्धेः नाभावस्येत्यर्थः यदि सूक्ष्मरूपेण यत्र तिष्ठति तदेव तत्राविभक्तमेकतापन्नं लीनमित्युच्यते यथा समुद्रे सैंधवखण्डः न तु अभावरूपतां प्राप्तः पाकेन दुग्धप्रक्षिप्तजलक्षये सति दुग्धजलयोरविभागव्यवहारस्य लोकेषु दर्शनात् लीङ्श्लेषण इत्यनुशासनाच्च तथाचाविभागलयादिशब्दव्युत्पत्त्यैव प्रलयेऽपि सूक्ष्मं कर्मादिकमस्तीत्यवधार्यत इति अनादित्वं चात्र स्वसजातीयानधिकरणकालवृत्तिप्रागभावाप्रतियोगित्वं बोध्यं तच्च कर्मप्रकृत्यादिसाधारणं घटादिभ्यश्च व्यावृत्तं घटजातीयानधिकरणे प्रलये घटप्रागभाववृत्तेरिति । किं च ।

उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ।

कर्मादीनामनादित्वं युक्त्या ऽप्युपपद्यते अन्यथा कृतहान्यकृताभ्यागमादिप्रसङ्गेनानिर्मोक्षाद्यापत्तेः तथा उपलभ्यते च श्रुतिस्मृतिभ्यः "तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च तमसा गूढमग्र इत्यादिभ्य इत्यर्थः ।

सर्वधर्मोपपत्तेश्च ।

यथा वैषम्यनैर्घृण्यनिराकरणार्थमीश्वरापेक्षणीयं कर्म प्रलये उपपादितम् एवमन्येषामपि विद्याविद्या-

भोगवासनादीनां जीवधर्माणामीश्वरेणापेक्षणीयानां प्रलये संभवाच्च न वैषम्यनैर्घृण्ये इत्यर्थः। इति-श्रीब्रह्ममीमांसायां विज्ञानयतिविरचिते विज्ञानामृताख्यऋजुभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः।

पूर्वपादेन ब्रह्मकारणतायां तर्कविरोधः परिहृतः इदानीमनीश्वराणां स्वतन्त्रप्रधानाणवादिकारणवादिनां बौद्धप्रभेदानां मतानि ब्रह्मकारणतापरिपन्थितया अत्र पादे निराक्रियन्ते ते च तर्कमात्रेण प्रत्यवतिष्ठमानास्तर्कमात्रेणैव प्रत्याख्येयाः जगदाहुरनीश्वरमित्यादिवाक्यैरनीश्वरवादस्य नास्तिकपक्षतया तत्र श्रुतिविरोधस्य प्रदर्शयितुमशक्यत्वादिति सांख्यादयस्त्वास्तिकाः नात्र प्रतिवादिनः तैर्बौद्धगताभ्युपगमवादत एव स्वस्वप्रतिज्ञातानां वेदान्तार्थैकदेशानां प्रतिपादनादिति मन्तव्यम्। तथा पादान्ते केवलतर्कैरीश्वरसाधनं च निरसनीयमचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेदित्यादिवाक्यप्रतिषिद्धत्वात् अशक्यत्वं विपर्यासशङ्का चात्रप्रतिषेधे बीजमिति तत्रादौ प्रधानस्वातन्त्र्यं स्वभाववादिबौद्धानां दूषयति।

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम्।

च शब्दस्त्वर्थे पराभिमतप्रधानस्य स्वतन्त्रजगत्कारणस्यानुमानं तु न संभवति कुतः रचनानुपपत्तेः

॥ श्रीः ॥

विज्ञप्तिः ।

१ अस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्त्रेषु कः स्तबको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते ।

२ एकस्मिन् स्तबके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।

३ प्राचीना दुर्लभाश्चाऽमुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन,व्याकरण,धर्मशास्त्र, साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते ।

४ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठालयाऽध्यापकाः पण्डिता अन्ये-च शास्त्रदृष्टयो विद्वांसः एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति ।

५ भारतवर्षीयै, ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्राहकैर्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम् मुद्राः ७ आणकाः ८ ।

६ कालान्तरे प्रतिस्तबकं " " १ " ०

७ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति ।

८ साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः— मुद्रिताः स्तबकाः

(१) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता	(संस्कारः)	२
(२) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः	(व्याकरणम्)	१०
(३) श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया व्याख्यया सहितम् सम्पूर्णम् ।	(मीमांसा)	१०
(४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् विशिष्टाद्वैत-दर्शनप्रकरणम् श्रीमल्लोकाचार्य्यप्रणीतम् । श्रीनारायणतीर्थ विरचित भाट्टभाषा प्रकाश सहितम् । (सम्पूर्णम्)	(वेदान्तः)	२
(५) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः	(ज्योतिषः)	१
(६) भाट्टचिन्तामणिः महामहोपाध्यायः श्री गागाभट्ट विरचितः ।	(मीमांसा)	२
(७) न्यायरत्नमाला—श्रीपार्थसारथिमिश्रविरचिता ।	(मीमांसा)	२
(८) ब्रह्मसूत्र भाष्यम्—बादरायण प्रणीत वेदान्त सूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञानभिक्षु कृत व्याख्यानम् ।	(वेदान्त)	३
(९) स्याद्वादमञ्जरी—मल्लिषेणनिर्मिता ।	(जैनदर्शनम्)	२

१० अग्रे मुद्रणीयत्वेनाभीप्सितौ ग्रन्थौः—

न्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधभट्टारकाचार्यप्रणीतः आचार्यचित्सुखमुनिविरचित व्याख्यासहितः । (वेदान्त) (यन्त्रस्थः)

विधिरसायनम् । अप्पयदीक्षितकृतम् । (मीमांसा)

एतदन्यानि कानि चित्पुस्तकानि अपेक्ष्यन्ते चेदस्मत्कार्यालय-पुस्तकानां मुद्रिता महती सूची आणकार्धं संप्रेष्य द्रष्टव्या ।

पत्त्रादिप्रेषणस्थानम्

कार्याध्यक्षः-हरिदासगुप्तः,
चौखम्बा- संस्कृतपुस्तकालयस्य
बनारस सिटी ।

No. 35] [Price Rupee one.

THE

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

ब्रह्मसूत्रभाष्यम् ।

(श्रीमद्बादरायणप्रणीतवेदान्तसूत्रस्य यतीन्द्रश्रीमद्विज्ञानभिक्षुविरचितम् विज्ञानामृताख्यं व्याख्यानम्)

BRAHMA SUTRA

WITH ITS COMMENTARY VIGGYANAMRITA

BY

SRI VIGGYANA BHIKSHU.

EDITED BY

PANDIT MUKUNDDA SHASTRI,

of the Government-Sanskrit College, Benares.

FASCICULAS IV.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBA SANSKRIT BOOK-DEPOT:

BENARES.

AGENT:—OTTO HARSASSOWITZ, LEIPZIG:

Printed By Hari Das Gupta Proprietor

AT THE VIDYA VILASA PRESS,

BENARES.

(सन् १९०१)

1900

Registered According to Act XXV. of 1897

श्रीः ।

-*-

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्त्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तबकः—३५

प्रतिनियतदेशकालसंस्थानादिव्यवस्थितं विश्वनिर्माणं रचना तस्याः केवलादचेतनादनुपपत्तेरित्यर्थः स्वतादूर्णनाभदेहात्तन्तूत्पत्तेरदर्शनादिति भावः।

प्रवृत्तेश्च।

प्रवृत्तेः रचनानुकूलस्य प्रधानव्यापारस्याप्यनुपपत्तेः लोके चेतनाधिष्ठानादेव प्रयत्नरूपादचेतनशरीरादेः क्रियोत्पत्तिदर्शनादित्यर्थः।

पयोऽम्बुवच्चेत्तत्रापि।

ननु यथा पयः क्षीरं स्वयमेव प्रतिनियतावस्थे दधि रचयति वत्सविवृद्ध्यर्थं च स्वयमेव स्रवति यथा च अम्बु प्रतिनियतावस्थं करकादिकं रचयति निम्नदेशं च स्वयमेव गच्छति एवं प्रधानमपि स्यादिति चेत् तत्रापीश्वराङ्गीकारं विना रचनाप्रवृत्त्योरनुपपत्तिरेव तथा च पक्षसमत्वान्न तयोर्दृष्टान्ततेत्यर्थः इदानीं ब्रह्मकारणत्वे परैरुक्तानि दूषणानि उपसंहारदर्शनान्नेत्यादीनि परेषां मते एव भवन्ति बलवत्तरश्रुतिप्रामाण्यानभ्युपगमेन लौकिकतर्काविरोधादेव स्वतन्त्रस्य तर्कस्य स्वविषयसाधकत्वासम्भवादित्याह सूत्रैः।

व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात्।

तवापि प्रधानव्यतिरेकेण कारणान्तरस्यानवस्थितेरनभ्युपगमाच्च अनेक कारणानपेक्षतया प्रधानस्य कारणत्वानुपपत्तिः लोके बाह्यानेककारणोपसं-

द्वारेणैव मृदादीनां घटादिकारणत्वोपलम्भादित्यर्थः ननु क्षीरवदिति भवदुक्तदृष्टान्तसत्वान्नैष दोष इति चेन्न, तर्हि अस्मन्मतदूषणोपन्यासानौचित्यात्, क्षीरेणापि बाह्यादृष्टादिसहकार्युपसंहाराच्च । ननु चेतनेष्वेव सहकार्यपेक्षा स्वतोऽविकारित्वात् न त्वचेतनकारणेष्वप्ययं नियमः गोभिरुपभुक्तानां तृणादीनां स्वयमेव दुग्धादिरूपेण परिणामसंभवात् विकारिस्वाभाव्यात् एवं क्षीरादीनामपीत्याशङ्कामपाकरोति ।

अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ।

यदुक्तं तृणादिवत्स्यादिति तत्र दृष्टान्तासिद्धेः कुतः अन्यत्राभावात् धेनूदरादिभ्योऽन्यत्र बलीवर्दोदुदरे तृणादीनां दुग्धादिकारणत्वाभावादित्यर्थः, तथा च तृणादिष्वपि धेनूदरस्थाग्न्यादिरूपबाह्यानन्तकारणापेक्षेति दृष्टान्तासिद्धिः, नन्वस्माभिः प्रधानस्य बाह्याः सहकारिशक्तिभेदा अनेकाऽभ्युपगन्तव्या इति न व्यतिरेकानवस्थितिस्तत्राह ।

अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ।

प्रधानव्यतिरिक्तकारणाभ्युपगमेऽपि प्रधानकारणतया न संभवति कुतः अर्थाभावात् *भवद्भिरस्मासूपन्यस्ता(१)त्प्रयोजनाभावात् अचेतनस्य स्वप्रयोजनासंभवादित्यर्थः ।

---

(२) अयं पा० २ पु० ना० ।

पुरुषाश्मवच्चेत्तथापि ।

पुरुषाणां भोक्तृणामश्मादिवहनादौ यथोष्ट्रादेः परार्थैव प्रवृत्तिर्भवति तथैव पुरुषार्थे प्रधानस्यापि प्रवृत्तिः स्यादिति चेत्तथापि प्रकृतेः प्रवृत्तिरनुपपन्ना दृष्टान्ते परार्थतावत् स्वार्थताया अपि दर्शनात् अवहननिमित्तकताडनादिजन्यदुःखनिवृत्तेरेवोष्ट्राद्यर्थत्वादित्यर्थः । (*यदि च नद्यादीनामिव केवलपरार्थैव प्रवृत्तिरिष्यते तदाऽस्मासु प्रवृत्त्यनुपपत्त्युपन्यासो नोचित इतिभावः[१]) किं च ।

अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ।

सत्वादिगुणत्रयस्याभ्युपगम्यापि तेषामङ्गाङ्गीभाव एव महदादिरूपविकारे कारणं वक्तव्यं तच्चाङ्गाङ्गित्वं यदि स्वत एव भवेत् सर्वदा सर्वकार्य्यप्रसङ्गः परतश्चेत् सिद्धस्तर्हि तत्कर्त्ता परमेश्वर इति अतोऽङ्गित्वानुपपत्त्यापि स्वतन्त्र प्रधानवादो न संभवतीत्यर्थः । ननु परतःपक्षे कालविशेष एव परो वक्तव्य इत्याशङ्क्याह ।

अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात्

अन्यथानुमितौ कालविशेषादिभ्य एवाङ्गित्वादिकं भवतीत्यनुमितावपि ज्ञशक्तिरूपसहकारिकार-

(१) अयं पा० २ पु० ना० ।

णाभावात्प्रधानकारणत्वमसंभवीत्यर्थः ज्ञशक्तिर्ज्ञाने-च्छाकृत्यादिः एतेषां हि कार्य्यमात्रे कारणत्वेन क्लृप्तानां वियोगे केवलस्योपादानस्य कार्य्यकारित्वं तर्कविरुद्धमेवेति भावः।

विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम्।

(*असन्नेव स भवत्यसद्ब्रह्मेति वेद चेत्। अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेनं ततो विदुरित्यादिश्रुतिभिर्निरीश्वरवादस्य निन्दितत्वादपि स्वतन्त्रप्रधानवादोऽसमञ्जस इत्यर्थः यद्वा स यस्तान्पुरुषान्निरुह्य प्रत्युह्यात्यक्रामत्तंत्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि तं चेन्मे न विवक्ष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति तदिह न मेने शाकल्यस्तस्य ह मूर्धा विपपातेति श्रुत्या परमेश्वरप्रतिषेधाद्धेतोरसमञ्जसमनर्थ उक्त इत्यर्थः एवमेव[१]) जगदाहुरनीश्वरमपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामहैतुकमिति गीतादिवाक्यैश्चासुरत्वादिना निरीश्वरस्वभाववादस्य प्रतिषिद्धत्वात् त्याज्यत्ववचनादपि तन्मतमसमञ्जसमनुत्तममिति। कार्य्यकारणयोर्वैलक्षण्यादपीदं मतमसमञ्जसमिति दोषोऽपि समान इति दृष्टान्तेनाह

महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम्।

वाशब्दोऽप्यर्थे परिमण्डलः सर्वतो मण्डलाकारः परमाणुः अयमर्थः यथा ह्रस्वादल्पपरिमाण-

(१) अयं पा० २ पु० ना०।

द्व्यणुकादेर्महतां त्र्यणुकादीनामुत्पत्तिर्बौद्धप्रभेदानां स्वतन्त्राणुकारणवादिनामसमञ्जसा यथा वा परिमण्डलात्परमाणोस्तदपेक्षया दीर्घस्य द्व्यणुकस्योत्पत्तिस्तेषामसमञ्जसा कारणगुणविपरीतस्य कार्य्यगुणस्य तर्कविरुद्धत्वात् तथैव स्वतन्त्रप्रधानवादिनामपि वादो ऽसमञ्जसो व्यक्ताव्यक्तपरिच्छिन्नापरिच्छिन्नत्ववैधर्म्यात्कार्य्यकारणयोरित्यर्थः यथा च कार्य्यकारणयोर्जडब्रह्मणोर्विरुद्धगुणकतया ब्रह्मपरिणामस्तर्कविरुद्ध इति चेन्नास्माकमपि ब्रह्मोपादानतायां तर्कविरोधो न दूषणमिति श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वादित्यत्रोक्तं परेषां तु केवलतर्केण प्रत्यवतिष्ठमानानां तर्कविरोधः स्यादेव दूषणमिति तथैव श्रुतिप्रामाण्यमभ्युपगच्छतो न्यायवैशेषिकयोः सांख्ये च यथोक्तकार्य्यकारणभाववादित्वे ऽपि नोक्तदूषणावकाशः "एतस्य वै सोम्यैषो ऽणिम्न एतावान्न्यग्रोधस्तिष्ठति" (*यस्तन्तुनाभ इवतन्तुभिःप्रधानजैरित्यादिश्रुत्यनुसारित्वादिति मन्तव्यम्, अणूनां च सत्वादिशब्दैः शास्त्रे प्रसिद्धानां प्रकृतिरूपेणेश्वरशक्तिविषयैव कारणत्वमिति न न्यायवैशेषिकयोर्वेदान्तविरोधाशङ्केति अनेन सूत्रेण दृष्टान्तमुद्रया स्वतन्त्राणुवादे ऽपि बौद्धानां वैलक्षण्यदोषः समान इत्युक्तम्। दृष्टान्तविधयोत्थापितं स्वतन्त्राणुकारणतावादं तर्कान्तरविरोधेनापि प्रतिषेधति।

(१) षष्ठ पा० १ पु० ना०।

उभयथापि न कर्मातस्तदभावः।

उभयथापि प्रयत्नादभिघातादेश्च सर्गादौ परमाणूनां कर्म न संभवति ईश्वरानङ्गीकारेण प्रयत्नाभावात् अनवस्थातश्चाभिघाताद्यसंभवात् अतस्तदभावः (*स्वतन्त्रपरिमण्डलाभावः[१]) परमाणुस्वातन्त्र्याभाव इत्यर्थः। आधुनिकास्तु पूर्वसूत्रेण वेदान्तिनां स्वपक्षस्थापनमिदं च सूत्रमारभ्य सूत्रजातैर्न्यायवैशेषिकमतनिराकरणमिति वर्णयन्ति *सूत्रद्वयं चेत्थं व्याचक्षते यथाह्रस्वपरिमण्डलाभ्यां स्वविलक्षणयोर्महद्दीर्घयोरुत्पत्तिः परैरिष्यते तथैव ब्रह्मचिन्मात्रादपि स्वविलक्षणजगदुत्पत्तिरस्त्वित्यादिसूत्रार्थः प्रयत्नादभिघाताच्च लोकसिद्धकारणद्वयात् परमाणूनामाद्यं कर्म न संभवति प्रयत्नहेतुमनःसंयोगाद्यभावात् अनवस्थया चाभिघातासंभवात् अतस्तदभावो अणुकारणत्वाभाव इति द्वितीयसूत्रार्थ इति तदसत्, समवायिकारणवैलक्षण्ये ऽपि कार्याणां तद्वैजात्यासिद्धेः न्यायवैशेषिकयोर्न्नित्यप्रयत्नाङ्गीकाराच्च[२]) तद्वयम्, सूत्रकारेणाणुवादिनं प्रत्युच्यमानानां दोषाणां वेदान्तिमते ऽपि तुल्यत्वाच्च, अथ श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वाद्ब्रह्मकारणतायां तर्कविरोधो न दूषणमितिचेत् एतस्येवाणिम्न एतावान्न्यग्रोधस्तिष्ठति कालस्वभावो निय-

---

(१) अयं पा० १ पु० ना० ।
(२) अयं पा० १ पु० ना० ।

तिर्य्यङ्मनुष्या भूतानि योनिः पुरुष इति यः कारणानि निखिलानि कालात्मयुक्तान्यधितिष्ठत्येकः अणीमीत्वाविनाशिन्यो दशार्द्धानान्तु याः स्मृता। ताभिः सार्द्धमिदं सर्वं संभवत्वनुपर्वशं इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यां शक्तिविधया अणुकारणताया अपि सिद्धत्वेन तन्मते ऽपि तर्कं विरोधस्यादूषणत्वादितिसमानम् विनाशिन्यो ऽनाशिन्यः दशार्द्धानां यवभूतानां ताभिर्हेतुभिः सार्द्धं सहिताभिरिदं सर्वं ब्रह्माण्डादिकं क्रमेण भवतीत्यर्थः किं च स्वपक्षः पूर्वपाद एव व्यवस्थापित अतो दृश्यते त्वितिहेतुना पौनरुक्त्यापत्तिः तथा वा शब्दार्थानुपपत्तिः परपक्षनिराकरणमध्ये स्वपक्षव्यवस्थापनासामञ्जस्यं चेति। अत्रैव मते कारणेष्वणुषु कार्य्यस्य समवायो ऽभ्युपगम्यते न वेति विकल्प्य द्वितीयं पक्षं समुदाय उभयहेतुके पीत्यादिसूत्रैर्निराकरिष्यति आद्यपक्षस्त्वादौ निराक्रियते।

समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः।

इतश्च तदभावो यदि कार्य्याणामणुषु समवायो ऽभ्युपगम्यते तदा नैयायिकवैशेषिकेषु भवद्भिरुपन्यस्तया समवायपरम्परया ऽनवस्था तस्यां भवत्स्वपि साम्यापत्तेरित्यर्थः। किं च।

नित्यमेव च भावात्।

अणूनां नित्यमेव सत्त्वाच्च तत्त्वातन्त्र्यासंभवः सर्वदा सृष्टिप्रसङ्गादित्यर्थः । ननु त्वन्मते न समवायो ऽस्ति न वेति चेत्काकदन्तान्वेषणवत् एतदन्वेषणे प्रयोजनाभावः अस्तु वा सांख्यानुसारेण स्वरूपसंबन्ध एवात्र समवायस्थलाभिषिक्तः समवाये तस्यावश्यकत्वादिति अणुनित्यत्वमप्ययुक्तमित्याह ।

रूपादिमत्वाच्च विपर्य्ययो दर्शनात् ।

परमाणूनां रूपरसादिमत्वेन हेतुना घटादिवन्नित्यत्वविपर्ययो युक्तः लोके तथा व्याप्तिदर्शनादित्यर्थः तथा च कारणानित्यत्वे कार्य्यस्य प्रवाहरूपेणानादित्वं नोचितमिति अस्माकं श्रुतिबलात्परमाणूनां रूपादिशून्यत्वेन न ह्यथोक्तानुमानं संभवतीति भावः ननु रूपादिमत्वमेव परमाणूनां न स्वीकार्य्यं तत्राह ।

उभयथा च दोषात् ।

रूपादिमत्वे यथोक्तदोषान्नीरूपादित्वे च कार्य्यस्यापि नीरूपादिताप्रसङ्गात्कार्यगतरूपादिनियामकतयैव परैः परमाणुषु रूपाद्यनुमानादित्यर्थः ।

अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ।

स्वतन्त्रस्वभाववादो ऽभ्युपगमवादत्वात्सांख्यैः स्वशास्त्रेषु यथा कथंचिदपेक्षणीयः अणुस्वातन्त्र्यं च क्वापि आस्तिकशास्त्रेषु न परिगृह्यत इत्यतस्तत्रात्यन्तमेवानपेक्षा मन्तव्या मोक्षादावित्यर्थः अतो यथा क-

थंचित्तर्कविरोध परिहारे ऽपि शिष्टापरिग्रहातन्मत-मुपेक्षणीयमेवेति। नन्वेवं मास्तु समवायो मास्तु च परमाणुनित्यत्वं क्षणिकवादस्तु स्यात्पुञ्जात्पुञ्जोत्प-त्त्यैव धाराप्रवाहिकरूपेण सृष्टिनित्यत्वसम्भवादिति तत्राह।

समुदाय उभयहेतुके ऽपितदप्राप्तिः।

एवमेके बौद्धा मन्यन्ते नास्त्यवयवी नाप्यात्मा स्थिरः किं तु पुञ्जात्मके समुदाये वाह्याभ्यन्तरभेदेना-नात्मात्मविभागो ऽवयवित्वैकत्वादिभ्रमश्च भवति स च पुञ्जात्मकः समुदायो नेश्वरहेतुकः किं तु उभयहे-तुकः तत्र चतुर्विधाणुहेतुको बाह्यो घटादिः रूपविज्ञा-नवेदनासंज्ञासंस्कारहेतुकश्च पञ्चस्कन्धाख्य आन्तर आत्माख्य इति, रूपं करचरणादिमत्संस्थानं विज्ञानं ज्ञानमेव वेदना दुःखं संज्ञा देवदत्तादि संस्कारो वा-सना एतेषां राशिरेवात्मेति तेषां सिद्धान्तः तत्रेदं दूषणमुच्यते उभयहेतुकसमुदायमते ऽपि तदप्राप्तिः तस्य परस्परमेलनरूपसमुदायस्याप्राप्तिरसिद्धिः मे-लनकर्त्तृचेतनानङ्गीकारात् लोके चेतनस्यैव तक्षा-दिमेलकत्वदर्शनादित्यर्थः।

इतरेतरप्रत्ययत्वादितिचेन्नो त्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात्।

प्रत्ययः कारणं नन्वणवादीनां संयोगाख्यः समु-

दायो ऽन्योन्यकारणकत्वादन्योन्यसाहाय्यादेव भविष्यतीति चेन्न, उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् उपादानतामात्रे ऽण्वादीनां प्रयोजकत्वात्, नतु कर्तृत्वे ऽपि तेषामचेतनत्वेन कर्तृत्वासम्भवात् कर्त्ता च कार्य्यमात्रे कारणमित्यर्थः । न वा ऽण्वादीनां समुदायीभावरूपपुञ्जतायामपि हेतुत्वं सम्भवतीत्याह ।

उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ।

कार्य्यसह भूतमेवोपादानकारणं पटादौ दृश्यते न च क्षणिकवादिनां तत्सम्भवति उत्तरस्य कार्य्यस्य समुदायीभावादेरुत्पत्तिकाले पूर्वस्य कारणस्य समुदाय्यादेर्विनाशादित्यर्थः । अथैवमसत्यप्युपादाने कार्य्योत्पत्तिरस्तु नानुपमृद्य प्रादुर्भावादिति तत्राह ।

असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ।

असत्येव हेतौ फलोत्पत्त्यङ्गीकारे सति उभयहेतुकत्वप्रतिज्ञाया उपरोधो बाधः अन्यथा यदि सत्येव कारणे कार्य्योत्पत्तिरुच्यते तदा क्षणिकवादिनां कारणकार्य्ययोर्यौगपद्यमेव स्यात् न पौर्वापर्यं तथा च कार्य्यकारणव्यवस्था नोपपद्येत नियामकाभावादित्यर्थः, ननु उपादानस्यापि पूर्वसत्त्वैवाभ्युपगन्तव्येति सहभावाभावे ऽपि न क्षतिरिति चेन्न, निमित्तकार-

णोपादानयोरविशेषापत्तेरिति। असत्कारणपक्षे दूषणान्तरमाह।

प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात्।

कारणसत्वे ऽपि कार्य्योत्पत्त्यङ्गीकारे भवदभ्युपगतयोः प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधयोरप्राप्तिरसिद्धिः स्यात्कुत अविच्छेदात् असतः कारणात्कार्य्याप्तत्या सदैव कार्य्योत्पादेन कार्य्यपरम्परायाः विच्छेदासंभवादित्यर्थः एवं हि तेषामभ्युपगमः वक्ष्यमाणत्रयादन्यत्सर्वं बुद्धिबोध्यं क्षणिकं च त्रयं च प्रतिसंख्यानिरोधो अप्रतिसंख्यानिरोधः आकाशं चेति एतत्त्रयमपि वस्त्वभावमात्रं निरूपाख्यं तत्र प्रतिसंख्यानिरोधो बुद्धिपूर्वकः आत्यन्तिकः प्रलयः स च विदुषां तद्विपरीतश्चाप्रतिसंख्यानिरोधः प्राकृतप्रलयादिः स चाविदुषां आकाशस्त्वावरणाभावमात्रमिति तत्र कार्य्याणामविच्छेदे सति निरोधद्वयं नोपपद्यतेति। नन्वेवं यथोक्तनिरोधावपि नाङ्गीकार्य्यावस्माभिरिति तत्राह।

उभयथाच दोषात्।

निरोधद्वयानङ्गीकारे च मरणभयादुद्विग्नान् शिष्यान् प्रति भवतां मोक्षार्थकोपदेशस्य वैयर्थ्यदोषापत्तेः मरणमोक्षरूपयोर्यथोक्तनिरोधयोरनङ्गीका-

रात्तदङ्गीकारे चासंभवस्योक्तत्वात् इति । किं च ।

आकाशे चाविशेषात् ।

न केवलं निरोधयोरेवासिद्धिरपि त्वाकाशे ऽप्यसिद्धिः स्यात् कुतः अविशेषात् कार्य्याविच्छेदरूपस्य हेतोरविशेषादित्यर्थः आकस्मिककार्य्यैः सर्वदा सर्वत्रावरणप्रसङ्गादिति भावः । इतश्च नासद्रूपे कारणे कार्य्यमुत्पद्यते ।

अनुस्मृतेश्च ।

कार्य्यकारणयोरुभयोरपि प्रत्यभिज्ञाबलेन स्थिरतया ऽप्यसति कारणे कार्यस्यासिद्धिः अत्यन्तोच्छेदे स एवायमिति प्रत्ययासंभवादित्यर्थः अस्माभिश्च प्रलयमोक्षादीनामभावरूपत्वं नाभ्युपगम्यते नाशः कारणलय इत्यादिसांख्यसूत्रादिभिः कारणरूपेणावस्थानस्यैव नाशशब्दार्थत्ववचनादिति ।

नासतो ऽदृष्टत्वात् ।

इतश्च अत्यन्ताभावरूपाद्सतः कार्य्योत्पत्तिर्न संभवति शशशृङ्गादिभ्यः कार्य्यादर्शनादित्यर्थः ।

उदासीनामपि चैवं सिद्धिः ।

किं च एवं सत्यभावाद्भावोत्पत्तौ कृष्यादिकर्म कुर्वतामपि तत्फलसिद्धिः स्यात् अभावस्य सर्वत्र स-

र्वदा सुलभत्वादित्यर्थः । यदपि बौद्धैः सर्वमेवास-
दुच्यते तदपि नेत्याह ।

नाभाव उपलब्धेः ।

अभावमात्रमत्यन्ततुच्छं जगन्न भवति उपलब्धेः भावत्वे शशशृङ्गादिवदनुपलब्धिप्रसङ्गादित्यर्थः (*भूमस्थले चास्मन्मते प्रकारतत्सम्बन्धौ मनःपरिणामभूतावनिर्वचनीयतया नाभावरूपौ ननु भवन्मते कथं घटाभावस्योपलब्धिरितिचेन्न, अस्माभिरधिकरणाद्यतिरिक्तस्याभावस्यैवानङ्गीकाराद्वैशेषिकादिभिस्तु प्रतियोग्यधिकरणरूपसदुपरागेणैवाभावस्य ज्ञानमिष्यते न केवलस्य बौद्धानां तु प्रतियोग्यादीनामप्यभावरूपत्वात् नाभावोपलब्धिर्घटते केवलाभावप्रतीतेरदर्शनादिति भावः[१]) यदिचोपलब्ध्यर्थक्रियाकारित्वादिसत्वे ऽप्यसत्वमुच्यते तदा परिभाषामात्रत्वेन तादृशमसत्वं भवतु शशशृङ्गादिवैलक्षण्यस्यैवास्माभिरिष्टत्वात्तावतैवैश्वर्य्यधर्माधर्मोपासनाबन्धमोक्षादिव्यवस्थोपपत्तेरिति । अनुस्मृतेश्चेत्यादिना क्षणिकशून्यवादौ निरस्येदानीं विज्ञानवादं निरस्यति ब्रह्मसाधककार्यकारणभावोपपत्तये ।

वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ।

सर्वं कार्य्यं कारणं च स्वप्नवद्विज्ञानमात्रं न भवति

---

(१) अयं पा० २ पु० ना० ।

कुतः वैधर्म्यात् अर्थक्रियाकारित्वाबाधितत्वादिलक्षणवैधर्म्यादित्यर्थः न च स्वप्नेऽप्यर्थक्रियास्तीति वाच्यं, तस्या जागरे बाधात्, न च प्रपञ्चस्यापि श्रुत्या बाधोऽस्त्विति वाच्यं, श्रुतौ प्रपञ्चस्यात्यन्ततुच्छत्वाप्रतिपादनस्योक्तत्वात् तत्तुसमन्वयादित्यादिसूत्रेषु कार्य्यकारणभावादिप्रतिपादकश्रुतिविरोधात् श्रवणोत्तरं मननादीनां विधयत्वासम्भवाच्च न हि तुच्छतां प्रतिपाद्य तत्र विधिरुचित इति अधिकं तत्रतत्रोक्तं लौकिकप्रमाणेन सहाविरोधसंभवे श्रुत्या तद्बाधतानौचित्याच्चेति एतेन वेदान्तेषु प्रपञ्चस्यात्यन्ततुच्छत्ववादोऽप्रामाणिक इति मन्तव्यम् आचार्य्यैः स्वप्नतुल्यतायाः प्रतिषेधात्, ननु तर्कमात्रावष्टम्भेनोत्तिष्ठतामेव मतं तर्केण निराक्रियते न पुनरत्र शास्त्रार्थोऽवधार्य्यते तथा सति प्रधानाद्वादीनामपि पूर्वसूत्रैर्निषेधापत्तेरिति चेन्न, धर्माधर्मेश्वरादिव्यवस्थाविरोधिनां बौद्धमतानां निःशेषोन्मूलनस्याभिप्रेतत्वात्प्रधानाद्वादीनां च स्वरूपतः सूत्रकारेण वक्तव्यतया शिष्टपरिगृहीततया धर्माधर्मेश्वरादिव्यवस्थोपयोगितया च स्वातन्त्र्यानिरासमात्राभिप्रायावधारणात् (*धाता यथा पूर्वमकल्पयत् कविर्मनीषी परिभूः स्वयंभूर्यथातथ्यतोऽर्थान् व्यदधात्शाश्वतीभ्यः समाभ्य इत्यादिश्रुतिभिः प्रपञ्चस्य स्वप्नव्यावृत्तयाथार्थ्यसिद्धेश्चेति[1]) यत्र शास्त्रेषु

(१) अयं पा० २ पु० ना० ।

विकाराणां स्वप्नदृष्टान्तप्रदर्शनं तद्वैराग्यार्थं च क्षणभङ्गुरत्वादिपरं न पुनर्बाह्यविषयाभावपरम् अन्यथा ।

तस्मादसदभिध्यानं यथा स्वप्नमनोरथम् ।
हि त्वामपि समाधत्स्व मनो मद्भावभावितः ॥

इत्यादिवाक्येषु प्रपञ्चस्य स्वप्नतुल्यत्वज्ञानोत्तरं परमेश्वरे मनः समाधानस्य विधानानुपपत्तेः समाधानस्यापि स्वप्नवदवस्तुत्वावगमादिति बोध्यम् । यदपि तेषां मतं विना ऽप्यर्थभेदं ज्ञानवैचित्र्यं वासनावैचित्र्यादेव भवतीति तदपि नेत्याह ।

न भावो ऽनुपलब्धेः ।

भावो वासना सापि न संभवति उपलब्धिं विनेत्यर्थः न च पूर्वपूर्वोपलब्ध्या उत्तरोत्तरवासनेति अनादिरेव प्रवाहो ऽस्त्विति वाच्यम्, अप्रामाणिकाऽनवस्थाप्रसङ्गात्कर्माद्यनवस्था तु बीजाङ्कुरवत् श्रुत्यादिप्रमाणसिद्धैवेति भावः ।

क्षणिकत्वाच्च ।

किं च सर्ववस्तूनां क्षणिकत्वाद्वासनानामाश्रयो ऽपि भवदुक्तो न संभवति वासनाश्रयत्वेन कल्पितानामालयविज्ञानानां प्रवृत्तिविज्ञानवदेव क्षणिकत्वेन वासनाकाले तेषामसत्त्वादित्यर्थः । (*न चास्माकं केवलतार्किकाणां नियामकाभावाद्भवद्दूषितातिरिक्तं प्रक्रियान्तरं रचयिष्यामस्तत्राह ।

सर्वथा ऽनुपपत्तेश्च ।

किं च यथायथा वैनाशिकसमयः परीक्ष्यते तथा तथा सिकताकूपवद्विदीर्य्यत एव अतः सर्वथा ऽनुपपत्तेर्वैनाशिकमतमसमञ्जसमित्यर्थः सा च परीक्षा-परम्परा न्यायदर्शनादिष्वनुसन्धेया अत्र तु श्रवणशास्त्रे तर्कबाहुल्यानौचित्येन दिङ्मात्रं प्रदर्शितमिति भावः ।

नैकस्मिन्नसंभवात् ।

अपरे तु वेदबाह्या दिगम्बरा एकस्मिन्नेव पदार्थे भावाभावौ मन्यन्ते तन्मतं निराक्रियते वेदान्तोक्तस्य सत्कार्य्यवादस्य ब्रह्मकारणतोपयोगिनः सिद्ध्यर्थं । तत्रैवं ते कल्पयन्ति सामान्यतः सदसती द्वावेव पदार्थौ आकाशादयो धर्मिणः एकत्वादयश्च धर्मा अनयोरेव विशेषाः तत्र सर्वेष्वेव पदार्थेषु सप्तभङ्गी-न्यायेन सदसत्त्वमनिर्वचनीयत्वं चास्ति तद्यथा सर्वं वस्त्वव्यवस्थितमेव स्यादस्ति स्यान्नास्ति स्यादवक्तव्य स्यान्नास्ति वा वक्तव्यः स्यादस्ति वा नास्ति वा स्यादस्ति वा वक्तव्यः स्यान्नास्ति वा वक्तव्यः स्यादस्ति च नास्तिचावक्तव्यश्चेति सर्वत्रैव स्याच्छब्दो भवतीत्यर्थकं तथा च अस्तीति भवतीत्यादिरर्थ इति । अत्रेदमुच्यते न एकस्मिन् वस्तुनि यथोक्तभावाभावादिरूपत्वमपि कुतः असम्भवात्प्रकारभेदं विना विरुद्धयोरेकदा

महावस्थानसंस्थानासंभवात्प्रकारभेदाभ्युपगमे वात्म-न्मतप्रवेशेन सर्व्वैव व्यवस्थास्ति कथमव्यवस्थितं जग-दभ्युपगम्यते भवद्भिरित्यर्थः।

एवं चाऽऽत्माकात्स्न्र्यम्।

यथा चैकत्र सदसत्वादिकमसम्भवति एवमेव दि-गम्बराणामात्मकात्स्न्र्यमात्मपरिच्छिन्नत्वमप्यसम्भ-वीत्यर्थः ते हि मन्यन्ते संसारदशायां परिच्छिन्न आत्मा मोक्षावस्थायां विभुर्भवतीति तदेतद्विरोधा-दसम्भवतीति। ननु विभुत्वाविभुत्वयोः कालभेदाद-विरोधः स्यादित्याशङ्कामपाकरोति।

न च पर्य्यायादप्यविरोधो विका-रादिभ्यः।

न च पर्य्यायात्क्रमात्कालभेदे वाप्यविरोधः सं-भवी कुतः, विकारादिभ्यः आत्मनो विकारित्वसावय-वत्वादिभिर्मोक्षस्यानित्यत्वप्रसङ्गादित्यर्थः।

अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वाद-विशेषः।

यदि चान्त्यस्य मोक्षावस्थपरिमाणस्यावस्थितिर-विनाशो भवद्भिः स्वसिद्धान्तमात्राभिनिवेशेनेष्यते तदा उभयोरेव वादिप्रतिवादिनोरावयोरात्मनित्य-त्वविभुत्वसिद्धेरुद्देश्यांशे मताविशेषः किमर्थं पुनः सं-

सादशायां परिच्छिन्नत्वमुच्यते लाघवान्नित्यस्यैकपरिमाणस्य विभुत्वस्यैव कल्पनार्हत्वासम्भवादिति। तदेवमनीश्वरवादिनस्तार्किका निराकृताः। इदानीं केलेनानुमानेनेश्वरसाधनमपाकरोति ब्रह्मणयुक्तस्य शास्त्रयोनित्वस्य सिद्ध्यर्थं तथा तर्कशास्त्रतो ब्रह्ममीमांसाया गतार्थत्वशङ्कामपनेतुं च।

पत्युरसामञ्जस्यात्।

नानुमानमित्याद्यसूत्रादनुवर्तते तथा चासामञ्जस्याद्वैषम्यनैर्घृण्यापत्तेर्न पत्युरीश्वरस्यानुमानं संभवतीत्यर्थः सांख्याद्युक्तेन विरोध्यनुमानेन सत्प्रतिपक्षितत्वादिति भावः।

संबन्धानुपपत्तेश्च।

संबन्धो व्याप्तिः कार्य्यत्वसकर्तृकत्वयोरनुकूलतर्काभावेन श्रुतिप्रवृत्तेः प्राग्व्याप्तिग्रहानुपपत्तेश्च नानुमानस्वातन्त्र्यमित्यर्थः।

अधिष्ठानानुपपत्तेश्च।

करणं विना कर्तृत्वासंभवाच्चेत्यर्थः। ब्रह्म करणवदेवैष्टव्यमित्याशङ्कायामाह।

करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः।

ननु परमेश्वरस्यापि पातञ्जले विशुद्धसत्त्वाख्यं करणं स्वीकार्यं वेदान्ते ऽपि च ब्रह्मणः करणं श्रूयते

"चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोःसूर्य्योऽजायते" त्यादिभ्यः अतस्तर्कतोऽपि करणवदेवास्तु इति चेन्न, ब्रह्म करणवन्न भवति कुतः, भोगादिप्रसङ्गात् जीववत्सुखदुःखादिभोगस्य रागद्वेषादेश्च प्रसङ्गादित्यर्थः करणानां त्रिगुणात्मकत्वेन दुःखादिस्वाभाव्यादित्याशयः अस्माकं तु केवलप्रकृतिसत्वस्यैवेश्वरोपाधित्वाङ्गीकारादीश्वरस्य दुःखाद्यभावः नित्यानन्दस्तु श्रुतिप्रामाण्यादिच्छादिवत्केवलप्रकृतेर्धर्म इत्युक्तं प्राक् प्रकृतेश्च कर्तृत्वमेव न करणत्वम् आत्मनोऽकर्तृत्वेन कर्त्रन्तरासंभवाज्जीवकोटाविच्छादिवत्कर्तृत्वमपि बुद्धेरेव करणत्वं तु मनआदीनामिति ज्ञाने तु बुद्धेः करणत्वं न तु मनआदीनामिति ज्ञाने तु बुद्धेः करणत्वं विषयसमर्पकत्वेनेति वक्ष्यामः। न तस्य कार्य्यं करणं च विद्यते कार्य्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वर इतिश्रुतिविरोधात्तु चन्द्रमा मनसो जात इत्यादिश्रुतीनां हिरण्यगर्भरूपेण ब्रह्मोपासनायां तात्पर्यं पातञ्जले च सत्त्वस्य चाभ्युपगमवाद (*उपाधितामात्रवाद[१]) इतिभावः।

अन्तवत्वमसर्वज्ञता वा।

किं च करणाधीनज्ञानादिकत्वे सतीश्वरस्य जीववदेवान्तवत्वं विनाशित्वं प्राकृतप्रलये विलय

(१) अयं पा० २ पु० ना०।

इति यावत् तथा ऽसर्वज्ञत्वं च स्या (*त्करणजन्यतया ज्ञानेच्छाकृतीनाम् नित्यत्वप्रसङ्गात् क्रियायाः कारणविशेषो हि करणमिति[1]) तथा च नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानां नैवाह स्तस्य न निशा नित्यस्य परमात्मनः उपचारात्तथाप्येतत्तस्येशस्य हिजोच्यत इत्यादि श्रुतिस्मृतयः यः सर्वज्ञः सर्वविदित्यादिश्रुतयश्च पीडेरन्नित्यर्थः वाशब्दो ऽत्र समुच्चये। इतश्च ब्रह्मणः करणं नास्ति।

उत्पत्त्यसंभवात्।

ब्रह्मणः करणानां कर्तृभावेनोत्पत्त्यसंभवादित्यर्थः। ननु स्वयमेव परं ब्रह्म स्वरूपकरणनिर्मातृ स्यादित्याशङ्कामपाकरोति।

न च कर्त्तुः करणम्।

न हि कर्त्तुः सकाशात्स्वकरणमुत्पत्तुमर्हतीत्यर्थः। करणोत्पत्तेः प्राक्करणाख्यसहकार्यभावेन कर्त्तृत्वासंभवादित्यर्थः।

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः।

वाशब्दश्चार्थे यदि च विज्ञानादिर्भाविज्ञानेच्छाकृत्यादिनित्यत्व एव सति सृष्ट्यादावीश्वरस्य करणं मनआदिकमुच्यते तैरेव ब्रह्मणा विश्वनिर्माणात्तदा तादृशकरणस्य प्रतिषेधो न क्रियते मनआदीनामी-

(१) भयं पा० २ पु० ना०।

शक्तानादौ करणत्वस्यैवास्माभिरनभ्युपगमादित्यर्थः।

विप्रतिषेधाच्च।

"न तस्य कार्य्यं करणं च विद्यत" इत्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्मणः करणप्रतिषेधाच्च ब्रह्म न करणवदित्यर्थः इति ब्रह्ममीमांसायां विज्ञानयतिविरचिते विज्ञानामृताख्यऋजुभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः

यथोक्तब्रह्मणि स्मृतिन्याययोर्विरोधः प्रथमपादेन परिहृतः। द्वितीयपादेन च निरीश्वरा नास्तिकवादा निराकृताः। तथा केवलानुमानिक ईश्वरवादश्चान्त्याधिकरणे निराकृतः। इदानीं जन्माद्यस्य यत इति यद्ब्रह्मणः आकाशादिसकलप्रपञ्चजन्मादिकारणत्वं लक्षणमुखेनोक्तं सामान्यतश्च परीक्षितं तदतिविशेषतः परीक्षणीयं तत्प्रसङ्गेनैव जीवस्य गौणयुत्पत्तिप्रतिपादनाय ब्रह्मामुख्यशक्तेर्जीवस्य नित्यत्वांशत्वचिन्मात्रस्वरूपत्वादिकं विस्तारतो विचारणीयं यत्तदर्थं तृतीयः पादः आरभ्यते।

न वियदश्रुतः।

ननु जन्माद्यस्य यत इति यत्प्रतिज्ञातं तन्नोपपद्यते कुतः, वियदश्रुतेः वियति अश्रुते अर्थाज्जन्मादीनामित्यर्थः छान्दोग्ये तेजआदीनामिवाकाशस्य हि जन्मादि न श्रूयत इति भावः। अत्र सिद्धान्त माह।

अस्ति तु।

यद्यपि छान्दोग्ये नास्ति तथापि तैत्तिरीयकादिषु श्रुतिरस्ति वियज्जन्मादिबोधिनी "एतस्मादात्मन आकाशः संभूत" इत्यादिरित्यर्थः तदेकवाक्यतया च छान्दोग्यीयसृष्टावपि वियत्सृष्टिः पूरणीया(*अथ वा जगत्कारणतया ब्रह्मप्रतिपादनस्यैव श्रुतिष्वभिप्रेततया सृष्टौ तात्पर्याभावेन तन्न्यूनतायामपि न क्षतिरिति भावः[१]) । पुनः पूर्वपक्षी सूत्रचतुष्टयेन स्वाभिप्रायं प्रकटयति ।

गौणयसंभवात् ।

सत्यं श्रुतिरस्ति तथापि सा गौणी कुतो ऽसंभवात्, निरवयवस्य नभसः प्रकृतिपुरुषवदेव समवाय्यसमवायिकारणयोरसंभवात् अत एव वियतो विनाशश्रुतिरपि गौणीत्यर्थः प्रकृतिपुरुषयोरिवाकाशे ऽप्यभिव्यक्तिरेव कार्य्यगुण इति बोध्यं न तु युक्तिप्राबल्यादस्यैव सूत्रस्य सिद्धान्तत्वं कथं नेष्यत इति चेन्न, एतेन मातरिश्वा व्याख्यात इत्यागाम्यतिदेशसूत्रानुपपत्तेः वायूत्पत्तेरगौणत्वादिति । ननु श्रुतिबलाद्युक्तिर्बाधनीया तत्राह ।

शब्दाच्च ।

"वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृतं आकाशवत्सर्वगतश्च नित्य" इत्यादिश्रुतेश्चाकाशजन्मादिश्रुतिर्गौणीत्यर्थः तथा

(२) अयं पा० १ पु० ना० ।

निरंशत्वाद्विभुत्वाच्च तथा नश्वरभावतः।
ब्रह्म व्योम्नोर्न भेदो ऽस्ति चैतन्यं ब्रह्मणो ऽधिकम्॥

इत्यादिस्मृतेश्चेति। नन्वेवं "एतस्मादात्मन आकाशःसंभूतःआकाशाद्वायुरि"त्यादितैत्तिरीयकश्रुतावेकस्यैव संभवशब्दस्य वाय्वादिषु मुख्यत्वे वियति च गौणत्वे युगपद् वृत्तिद्वयविरोधः स्यादित्याशङ्क्य समाधत्ते।

स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत्।

यथैकस्मिन्नेव वाक्ये एकस्यैव ब्रह्मशब्दस्य तपो ऽन्नहिरण्यगर्भादिषु गौणत्वं परमात्मनि च मुख्यत्वं तथैव संभवादिशब्दस्यापि स्यादित्यर्थः, ननु ब्रह्मशब्दे व्यक्तिभेदान्न युगपत् वृत्तिद्वयविरोध इति चेत् संभवशब्दस्यापि वाय्वादिष्वनुषङ्गेन व्यक्तिभेदः समान इति भावः। ननु आकाशस्य नित्यत्वे "सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमि"त्यादिप्रतिज्ञाया एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञायाश्च संकोचः स्यादाकाशेन द्वैतप्रसङ्गादित्याशङ्कां समाधत्ते।

प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः।

यथोक्तप्रतिज्ञयोर्हानिर्नास्ति कुतः शब्देभ्यो ऽव्यतिरेकावगमात् अव्यतिरेकस्यानतिरेकस्यैवाविभागाख्यस्य श्रुतिभ्यो ऽवगमात् न तु प्रलये गगनादीनामभावस्येत्यर्थः, तथा सतीदंशब्दवैयर्थ्यात्स-

दसतोः केनापि प्रकारेणाभेदानुपपत्त्यैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञायाः सुतरामनुपपत्तेश्च इतो ऽपि उक्तप्रतिज्ञे भवद्भिरप्यविभागलक्षणाद्वैतपरे एवाभ्युपगन्तव्ये न पुनरखण्डाद्वैतपरे यथा मधुमधुकृतो निस्तिष्ठन्ति नानात्ययानां वृक्षाणां रसान् समवहारमेकतां रसं गमयन्ति ते यथा तत्र न विवेकं लभन्त इत्यादिदृष्टान्तप्रदर्शनेनाविभागलक्षणाद्वैत एव श्रुतेस्तात्पर्यावधारणात् तथा "ऽस्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि संपद्यत" इत्यादिश्रुतावपि संमिश्रणवाचकात्संपत्तिशब्दात् अविभागस्यैवावगमात् एवं न तु तद्द्वितीयमस्ति ततो ऽन्यद्विभक्तमित्यादिश्रुतयो ऽप्यविभागलक्षणाव्यतिरेके प्रमाणानि, अत एव सूत्रकारो वक्ष्यत्यविभागो वचनादिति, तथा सांख्यशास्त्रे ऽप्यविभागावेव प्रलयसर्गकालयोर्विश्वस्योक्तौ यथा कारणकार्यविभागादविभागाद्वैश्वरूप्यस्येति(*अन्यथा चाविद्याद्रष्ट्रादीनां प्रलये सत्ताभ्युपगमो ऽपि भवतां नोपपद्येत तैरेवाखण्डताप्रच्यवादिति[1])एवं च सत्याकाशस्य नित्यत्वे पि प्रकृतिपुरुषयोरिव ब्रह्मण्यविभागेनैवैकत्वप्रतिज्ञा (*तथा दुःग्धज्ञानेन दुःग्धघटनिःक्षिप्तजलबिन्दुज्ञानवत् ब्रह्मज्ञानेन ब्रह्मप्रलीनसर्वपदार्थज्ञानं चोपपद्यतइति[2]) (*तथैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा चोपपन्ना करणे कार्यस्याविभागेन दुग्धज्ञाना-

---

(१) अयं पा० १ पु० ना०।

(२) अयं पा० १ पु० ना०।

त्तदनुगतजलज्ञानवत् ब्रह्मज्ञानेन सर्वविज्ञानाद्विभक्ताकार्यावस्था तु न ब्रह्मज्ञानेन ज्ञातुं शक्यत इत्याशयादेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानोपपन्नमितिश्रुत्या विकारस्यासत्यत्वमुक्तं सत्यं वास्तवं नित्यमिति पर्यायः अविभागलक्षणाभेदस्यैव चानादितया अविनाशितया च वास्तवस्य त्वविभागस्य चाल्पकालस्थायितया मध्ये वाचारम्भणमात्रत्वं यदेव हि यदपेक्षया स्थिरं भवति तदपेक्षया सत्यं भवति यथा देहाद्यपेक्षया प्राणाः "प्राणा वै सत्यमि"तिश्रुतेः, तथा चाविभाग एव सत्य इति एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपपन्नेति। अनेनैव पूर्वपक्षसूत्रेण सर्वाः प्रलयाद्वैतश्रुतयो व्याख्याता वेदितव्या इति[1]) इदानीं चतुःसूत्र्युक्ते पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह ।

यावद्विकारं तु विभागो लोकवत्

यदुक्तमाकाशस्योत्पत्तिरसंभवात् गौणीति तत्तदा स्याद्यदि प्रकृतिगुणात्मकस्य सूक्ष्माकाशस्योत्पत्तिः श्रुत्योच्येत पार्थिवादिपरमाणोरिव निरवयवत्वेन परमसूक्ष्माकाशस्य कार्यत्वासंभवात् नत्वेवं किं तु यावद्विकारं विकारपर्य्यन्तमेव वियदादीनां विभागः सृष्टिः श्रुतिषूच्यते न तु ब्रह्म प्रलीनपरमसूक्ष्मपर्यन्तमपि तेषां ब्रह्मण्यन्तर्भूततया ब्रह्मरूपेणैव कथनाल्लो-

(१) अयं पा० २ पु० ना० ।

कवल्लौकिकव्यवहारानुसारेणेत्यर्थः यथा लोके दार्वादौ पूर्वस्थितादेव सूक्ष्माग्न्यादेर्निर्मन्थनादिना ऽभिव्यज्यमानानां विकाराणामेवोत्पत्तिर्व्यवह्रियते तथैव प्रकृत्येकदेशात्सूक्ष्माकाशादभिव्यक्तस्य शब्दादिमस्य कार्य्याकाशस्यैवोत्पत्तिः श्रुतिषु व्यवह्रियते न तु सूक्ष्माकाशस्य दारुगतसूक्ष्माग्नेरिवेति । ननु सावयवत्वेनाग्निरुत्पत्तुमर्हति न त्वाकाशं निरवयवत्वेनावयवसंयोगाख्यकारणाभावादिति चेन्न(*अहंकारस्य तदनुगतसूक्ष्माकाशस्य चावयवत्वात् सजातीयस्यैवारम्भकत्वमिति चेन्न[1]) नियामकाभावाद्देहादीनां पाञ्चभौतिकत्वाच्च (*केवलविजातीयस्यैवारम्भकत्वानभ्युपगमात् केवलजलादिभ्यो घटाद्यनुत्पत्तेरिति एतेनाकाशात्तदनुगतवाय्वंशाच्च वा जलादिभ्यो घटाद्युत्पत्तिरित्येवं क्रमेण पञ्चभूतोत्पत्तिरवगन्तव्येति[2]) ननु तथा ऽपि पूर्वावस्थितस्यैवाकाशस्य(*स्वकार्यजननाय प्रतिबन्धनिवृत्तिः सहकारिसंपत्तिर्वा कल्प्यतां[3]) (*सहकारिमात्रत्वमेव शब्दाद्युत्पादने कल्प्यतामिति[4]) आकाशान्तरकल्पने गौरवादितिमैवं ।

शब्दस्पर्शविहीनं च रूपादिभिरसंयुतं ।
त्रिगुणन्तज्जगद्योनिरनादिप्रभवाप्ययम् ॥

---

(१) अयं पा० २ पु० ना० ।
(२) अं० पा० १ पु० ना० ।
(३) अयं पा० २ पु० ना० ।
(४) अयं पा० १ पु० ना० ।

इत्यादिवाक्यैर्न्यायवैशेषिकाद्यभ्युपगतेभ्यः शब्दादिलिङ्गकत्वेन व्यक्ताख्येभ्यः आकाशादिभूतेभ्योऽतिरेकेणाप्यव्यक्ताख्यानामणूनामाकाशस्य च सिद्धेः। अपि चैवं सति अवयविमात्रोच्छेदप्रसङ्गः अवयवानामेव :जलद्याहरणादिकार्य्यजननाय स्वसंयोगविशेषस्यैव सहकारित्वकल्पनौचित्यात् अवयविकल्पने गौरवात्, अथैकत्वस्थूलत्वादिप्रत्ययानुरोधेनावयवी पृथक् सिद्ध्यतीति चेत्समानमाकाशेऽपि (*घटाकाशगुहाकाशादीनां नानात्वोत्पत्तिप्रलयानां प्रत्यक्षप्रत्ययस्य पितृवैरित्वाभावात् तथा श्रुतिस्मृतिभ्यो ऽपि[1]) आकाशं प्रतिसर्गमुत्पादविनाशशालितया नानात्वेनाऽवगम्यते तथा प्रकृतिगुणापेक्षया स्थूलत्वेन चेति प्रामाण्यं च प्रत्यक्षशब्दयोरुभयोरेव समानभास्तिकानां प्रत्यक्षविरोधस्तु कारणव्युत्पादनेन निराकृत इति तस्मात्पृथिव्या इवाकाशस्यापि कारणसत्वेन प्रमाणसत्वेन वावयविरूपेणोत्पत्तिः समानेति। नन्वेवमात्मनोऽपि यावद्विकारं कार्य्यत्वं स्यादिति चेन्न, आत्मनोविकारित्वप्रतिषेधात् आत्मचैतन्यस्यानित्यत्वात्, प्रकृतेः कार्य्यत्वं तूत्तरसूत्रेण निराकरिष्यति तदेवं पृथिव्यादिवदेवाकाशोऽपि नित्यानित्योभयरूप इति सिद्धं न्यायवैशेषिकाभ्यां चालिङ्गमव्यक्तं नाभ्युपगम्यते नित्येष्वेवाण्वादिषु गन्धादिलिङ्गाभ्युपगमात् व्यक्तानां प्रत्यक्षप्रामाण्यादिति

[१] अयं पा० २ पु० ना०।

न्यायसूत्राच्च अतस्ताभ्यां नित्य एवाकाशे शब्दमभ्युपगम्याकाशस्यानित्यत्वं पृथिव्यादिवत् नेष्यत इति असाधारण्येन वाय्वाकाशयोरमृतत्ववचनं च कार्यावस्थामादायैवापेक्षिकं देवादीनाममृतत्ववचनवदिति सर्वं समञ्जसम् ।

एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ।

एतेन वियदुत्पत्तिव्याख्यानेन वायुरप्युत्पन्नतया व्याख्यातः छान्दोग्ये वायूत्पत्तेरश्रवणेऽपि तैत्तिरीयके तच्छ्रवणात् आकाशाद्वायुरिति । असम्भवाशङ्का तु वायूत्पत्तौ नास्त्येव सावयवत्वे विवादाभावात् अमृतत्वश्रुतिश्चापेक्षिकीत्युक्तम् । इतराकाशवन्नित्यत्वश्रुतिर्नास्त्येव तत्सत्वे चाकाशवदेव व्यक्ताभेदेनाविरोधो बोध्यः वायूत्पत्तिश्चाकाशक्रमेणेत्यप्यनेनैव सूत्रेण सिद्धमिति । ननु नित्यत्वेन श्रुतस्याप्याकाशस्योत्पत्तिवाक्यादुत्पत्तिस्वीकारे प्रधानस्याप्युत्पत्तिरस्तु तस्मादव्यक्तमुत्पन्नमित्यादिवाक्येभ्य इत्याशङ्क्याह ।

असंभवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ।

सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यादिश्रुतिषु तन्मात्रः पिण्डवदीक्षितब्रह्माभेदेनोपन्यस्तं सूक्ष्मं जगत् सत् तस्य सतोऽव्यक्तस्य परमसूक्ष्माकाशादिरूपगुणत्रयात्मकस्य प्रधानस्य तु संभव उत्पत्तिर्नास्ति कुतः अनुपपत्तेः, तस्य कारणाभावेन विकाररूपत्वासंभवा-

त्कारणकल्पने वा ऽनवस्थानादित्यर्थः अत एव पुरुषस्येव प्रधानस्याप्युत्पत्तिर्गौणीत्युक्तं कौर्मे संयोगलक्षणोत्पत्तिःकथ्यते कर्मजानयोरिति। महदादिविकाररूपेणानित्यत्वं च प्रधानस्यापीष्यत एव"चरं प्रधानममृतताचरं हर"इतिश्रुते.। आधुनिकास्त्विदं सूत्रं ब्रह्मण उत्पत्तिं प्रतिषेधतीत्याहुः तन्न, ब्रह्मण उत्पत्तेः श्रुत्यभावेनाप्रसक्तत्वात् आत्मनित्यत्वप्रतिपादनेनैव सुतरां ब्रह्मनित्यत्वस्य सेत्स्यमानत्वाच्च। छान्दोग्यानुक्ते वियद्वायुसृष्टी पूरयित्वा छान्दोग्यसृष्टावन्यं विशेषमाह।

तेजोऽतस्तथाह्याह।

यद्यपि छान्दोग्ये सदाख्याद्ब्रह्मणस्तेजः सृष्टिः साक्षादेव श्रूयते तथापि अतो वायोस्तेजः संभवतीति ज्ञेयं कुतः, तथा हि तैत्तिरीयश्रुतिराह वायोरग्निरितीत्यर्थः छान्दोग्यश्रुतिश्च (*न क्रमपरा ब्रह्मप्रतिपादनमात्रपरत्वादितिभावः[1])।

आपः।

अतस्तथात्याहेत्यनुवर्त्तते तथा च यद्यपि श्रुत्यन्तरे "आप एवेदमग्र आसुरिति" जलस्यैव प्रथमं सृष्टिः श्रूयते तथापि अतस्तेजस एव आपो जायन्त इति बोध्यं कुतः तथाह्याह तैत्तिरीयश्रु-

(१) आकाशवायुद्वारकत्वेनोपपादनीयेति भावः इत्यधिकम् १ पु०।

तिरग्नेरपि इत्यर्थः उक्तश्रुतौ च पृथिव्यादिव्यपेक्षयैवाग्रेशब्द उपपादनीय इति भावः एतेनाप एव ससर्जादौ तासु बीजमवासृजदितिमन्वादिस्मृतिष्वप्यादावित्यादिशब्दः पृथिव्याद्यपेक्षयैव बोध्यः।

पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः।

अतस्तथाह्याहेत्यनुवर्तते अतो जलात्पृथिवी जायते तथा ह्याह सैव श्रुतिः"अद्भ्यः पृथिवीति"। ननु छान्दोग्ये"ता आप ऐक्षत बह्व्यः स्याम प्रजायेमहि ता अन्नमसृजन्ते"त्यनेन जलाद्व्रीहियवादिरूपस्यान्नस्योत्पत्तिरुक्ता तदेकवाक्यतया च तैत्तिरीयके ऽपि पृथिवीशब्दो ऽन्न पर एवोचितः सामान्यशब्दस्य विशेषपरत्वे लक्षणाद्यभावादित्याशङ्क्याह अधिकाररूपशब्दान्तरेभ्य इति सर्वश्रुतिषु जलात्पृथिव्येव बोध्या छान्दोग्ये अन्नशब्दस्य पृथिवीलक्षकत्वात् कुतः महाभूताधिकारात् तथा छान्दोग्ये"यत्कृष्णं तदन्नस्येति" सामान्यपृथिवीरूपस्य कथनात् अन्नरूपस्य शुक्लादेरपि दर्शनात् तथा"तद्यदपां शर आसीत्तत्समहन्यत सा पृथिव्यभवदि"ति श्रुत्यन्तराच्चेत्यर्थः। एवं तैत्तिरीयकश्रुतिमवलम्ब्य ब्रह्मणः सकाशात् क्रमेण पञ्चभूतोत्पत्तिरवधारिता। तत्रायं संशयः किं परमेश्वर आकाशमेव स्वयं सृजति वाय्वादींस्तु परत एव पितामहइव पुत्रद्वारा पौत्रं किं वा वाय्वादीनपि स्वयं

सृजति यथा कुलालः स्वयं कपालं सृष्ट्वा तेनैव कपालेन स्वयं घटमपि सृजति आकाशादि देवानां च करचरणादिवदीश्वराधिष्ठिततया स्रष्टृत्वोपपत्तेः कर्षणादिकर्मसु गोहलिकाद्युभयकर्तृकत्वदर्शनादिति तत्रोत्तरं पक्षं सिद्धान्तयति।

तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात्सः।

स प्रकृतः परमेश्वरस्तत्तद्रूपेणावस्थितः सर्वं सृजति कुतः तदभिध्यानरूपात्तल्लिङ्गात् छान्दोग्यादौ सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीत्यादिरूपं यदीश्वरस्याभिध्यानं तदेव हि परेश्वरस्य स्वतः सर्वस्रष्टृत्वे लिङ्गं, यदि ह्याकाशादयो देवाः स्वातन्त्र्येणैव स्वस्वकार्यस्रष्टारः स्युरीश्वरस्तु हेतुकर्तृमात्रस्तर्हि न ब्रह्माण्डादिसृष्टये तत्तद्देवतान्तर्यामी भूत्वा स्वयं सृज्यामीति परमेश्वरस्य संकल्पः स्यात् अपि तु सर्जयिष्यामीत्येव स्यात् अतोऽवगम्यते देवादीनामप्यस्मदादिवदेव पारतन्त्र्याद्ब्रह्माण्डादिसृष्टावपि परमेश्वरशेषतैव न स्यात् गोर्गमनादिषु गोपालवशतावदिति। अत्र तत्तेज ऐक्षतेत्याद्यभिध्यानं परमेश्वरस्य स्रष्टृत्वे लिङ्गमिति केचित्, तत्र तादृशाभिध्यानानां तेजआद्यभिमानिदेवतास्वपि संभवात् "अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्या"मिति सूत्रेणैव

तादृशवाक्येष्वभिमानिव्यपदेशस्योक्तत्वाच्च। न च प्रकरणात्तत्तेज ऐक्षतेत्यादिष्वपि परमेश्वर एवाभिध्यातेति वाच्यं, प्रकरणात्तेजआदिशब्दस्य बलवत्वादिति। वस्तुतस्तु सृजतीति क्रियापदाध्याहारं विनैवेदं सूत्रमित्थं व्याख्येयं, जन्माद्यस्य यत इति प्रतिज्ञातत्वाद्ब्रह्मणो भूतजन्महेतुत्वं प्रतिपाद्यानेन सूत्रेणान्तर्य्यामित्वादिभिः स्थितिहेतुत्वमाह तदपि ध्यानादित्यादिना। तथा चायमर्थः तद्यथोक्तमाकाशादिभूतपञ्चकं स एव परमेश्वर एव अन्तर्य्यामिरूपेण प्रविश्य शक्तिशक्तिमदन्यायेन देहदेहिवदविभागेन कार्य्यकारणाविभागेन च स्थितः कुतः।

प्रवेशाभिध्यानरूपादीश्वराभेदलिङ्गादिति।

अतः सिद्धं सर्वान्तयामः सर्वाधारश्च सन्स एव सर्वं धारयतीति तदेवं भूतपञ्चकसृष्टिस्थितिहेतुत्वं ब्रह्मणः प्रतिपाद्य तत्प्रलयहेतुत्वं प्रतिपादयति।

विपर्ययेण तु क्रमो ऽत उपपद्यते च।

क्रमणं क्रमो गमनं ब्रह्मण्यप्यय इति यावत्स च प्रलयो विपर्ययेण जन्मनो वैपरीत्येन भवति कुतः अतः शब्दात्।

जगत्प्रतिष्ठा देवर्षे पृथिव्यप्सु प्रलीयते।
ज्योतिष्यापः प्रलीयन्ते वायौ ज्योतिः प्रलीयते॥
वायुः प्रलीयते व्योम्नि तच्चाव्यक्ते प्रलीयते।
अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्म निष्कले संप्रलीयते।

इत्यादि स्मृत्यनुमितश्रुतेरित्यर्थः। युक्तिमप्याह उपपद्यते चेति उपपद्यते चार्थवैपरीत्येन क्रमः मृद्घटादौ कारणेष्वेव कार्य्याणां लयदर्शनादित्यर्थः। ब्रह्मणि पञ्चभूतजन्मादिहेतुत्वं विचारितम् इदानीं अन्तः करणजन्मादिहेतुत्वं विचारणीयं तत्र संशयः किं सांख्यानामिव भूतसृष्टेः पूर्वमेव बुद्ध्यहङ्कारसृष्टिरुत भूतसृष्टेः पश्चादिति तत्र सिद्धान्तमाह।

अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति चेन्नाविशेषात्।

सदाकाशयोरन्तरा मध्ये विज्ञानमनसी जन्मादिप्रतिभवतः शङ्कानिराकरणसुखेनैवात्र हेतुं वक्ष्यति विज्ञानं महदाख्याबुद्धिर्निश्चयात्मकवृत्तिमती मनश्च संकल्पादिवृत्तिमत् अनयोरेव चित्ताहंकारयोर्निवेशः एकस्यैवान्तःकरणस्य वृत्तिमात्रभेदेन प्राणादिवच्चतुर्द्धा विभागात् अन्तःकरणस्यैकत्वं च पञ्चवृत्तिमनोवदितिसूत्रात्वक्ष्यते तत्रैव चेदं विचारयिष्यामः। सांख्ययोगयोश्च महतो ऽहंकारः अहंकारान्मन इति कार्य्यकारणभावो वृत्त्यभिप्रायेणैकस्मिन्नेवान्तःकरणे प्रोक्तःधर्मिभेदे हि पातञ्जलभाष्ये व्यासवाक्यं विरुध्येत यथा क्लेशकर्मविपाकाशया मनसि वर्तमानाः पुरुषे व्यपदिश्यन्त इति तत्र बुद्धिधर्माणां भो-

गादीनां मनोधर्मत्वोक्तेरिति। अत्र शङ्कते ननु क्रमेणाकाशाद्यनन्तरमेव ते उत्पद्यन्ते कुतः तल्लिङ्गात्तत्तेजोऽसृजतेति तेजः सृष्ट्यनन्तरमेव तत्तेज ऐक्षत बहु स्यामित्येवंरूपस्यान्तःकरणव्यापारस्य श्रवणात् एवं भूतान्तरेऽपि भूतसृष्ट्यनन्तरमेव तदीक्षणस्य श्रवणादित्यर्थः। समाधत्ते न अविशेषादिति अन्तरोत्पत्तावपि लिङ्गानामविशेषात् अविशिष्टत्वात् एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च खं वायुर्ज्योतिरापश्च पृथिवी विश्वस्य धारिणीत्यादिश्रुतौ पाठक्रमस्यान्तरोत्पत्तिलिङ्गस्य सत्वादित्यर्थः। मनःशब्देनात्रान्तःकरणसामान्यमेवोक्तं विशेषान्तरावचनेन गोबलीवर्दन्यायानवकाशात्, नन्वेवं लिङ्गयोरविशेषादन्तरैवान्तःकरणोत्पत्तिरिति कथमवधार्यमितिचेत् अन्तरोत्पत्तौ यथोक्तलिङ्गद्वयस्यैवोपपत्तेः पूर्वोत्पन्नस्यान्तःकरणस्य पश्चाद्वृत्तिसम्भवात् पश्चादुत्पत्तौ च पाठक्रमानुपपत्तेरिति अथ वा अन्तःकरणस्य पूर्वोत्पन्नत्वेऽपीक्षणोपपत्त्यविशेषाल्लक्षणं लिङ्गमित्यर्थः किं च बाधकश्रुत्यभावेन स्मृत्या तदनुमितश्रुत्या चान्तरेवान्तःकरणस्य जन्मादिकमवधारणीयं, न चाकाशादिसृष्टिश्रुतिर्बाधिका भवति श्रुतिषु कुत्रापि समग्रसृष्ट्यकथनात् उपासनादिपरत्वेन श्रुतेः सृष्टौ तत्क्रमे वा तात्पर्य्याभावाच्च स्मृतौ तु सर्गप्रलयप्रक्रियायाः स्वपरत्वेन क्रमपरत्वेन च प्रकृते स्मृतेरेव बलवत्वादिति। यत्र च स्मृत्यैरेवा-

न्योन्यविरोधः सृष्टावंशतो दृश्यते तत्र कल्पभेदेन विरोधः परिहर्त्तव्य इति तस्मात्सिद्धं सदाकाशयोर्मध्ये ऽन्तःकरणसृष्टिरिति उत्तरपादे चापरेषां प्राणेन्द्रियसूक्ष्मभूतानामपि सदाकाशयोरन्तराल एवोत्पत्तिं वक्ष्यति अतः श्रुतिस्मृत्योः सृष्टिप्रक्रिया ऽविरुद्धैव मन्तव्या येतु सूत्राणामत्वर्थं परित्यज्य स्मृतिविरुद्धां सृष्टिप्रक्रियां श्रौतत्वेन परिकल्प्य सर्वां मन्वादिस्मृतिमप्रमाणीकुर्वन्ति तैरिदं महाभारतवाक्यं न श्रुतम्।

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत्॥
बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रहरिष्यतीति।

नन्वेवं सदाकाशयोर्मध्ये ऽन्तःकरणसृष्ट्यङ्गीकारे "ऽन्नमयं हि सोम्य मन" इत्यादिश्रुतिविरोधस्तथा विराड्देहाद्धिरण्यगर्भस्य करणोत्पत्तिबोधकमन्वादिविरोधश्च यथा विराड्देहाधिकारे मनौ।

उद्बबर्हात्मनश्चैव मनः सदसदात्मकं।
मनसश्चाप्यहंकारमभिमन्तारमीश्वरम्॥
इत्यादि तामिमामाशङ्कामपाकरोति।

चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भावभावित्वात्।

चराचरं शरीरमाश्रित्यास्यान्तःकरणजन्मादेर्व्यपदेशस्तु भाक्तो गौणः स्यात्। कथं तद्भावभावित्वात् तेषां चराचरशरीराणां भावैर्धर्मैर्वृद्धिह्रासादि-

रूपैर्भावित्वाद्धर्मित्वाद्बुद्धिक्रमादिमत्वादित्यर्थः। तदेतत् श्रुत्या स्वयमेवोक्तं यथा एवं सोम्य ते षोडशानां कलानामेका कलाऽतिशिष्टाभूत् साऽन्नेनोपसमाहिताप्रज्वालीत्तयैतर्हि वेदाननुभवस्यन्नमयं हि सोम्य मन इत्यादि अत्र हि मनस एका कलावशिष्टा साह्यन्नेन प्राज्वालीदित्येवोक्तं न तूत्पन्नमिति अतोऽन्ननिमित्तकवृद्ध्याख्यविकारादन्नमयं मन इत्युक्तम् एवमेव "आपो मयः प्राणस्तेजोमयी वागि"त्यादिश्रुतेरप्यर्थोऽवधारणीयः यच्चोक्तं मनुवाक्यं तत्रापि उद्बवर्हेत्यनेन धात्वर्थमर्यादया संवर्द्धितवानित्येवावगम्यत इति यदि च विराड्देहादेव हि हिरण्यगर्भबुद्ध्यादीनामुत्पत्तिर्मन्वभिप्रेता स्यात् तदा।

मनः सृष्टिं विकुरुते चोद्यमानं सिसृक्षया।
आकाशं जायते तस्मात्तस्य शब्दं गुणं विदुः॥

इत्यादिक्रमेण पञ्चभूतसृष्ट्यनन्तरमित्येषा सृष्टिरादित इति वाक्यशेषो विरुध्येत आदितः सर्गादावित्यर्थः अतो मनआदिसृष्टिरेवमुख्या विराड्देहे करणसृष्टिस्तु प्रवृद्ध्याभिव्यक्तिमात्रेण गौणीति विवेक्तव्यम्। एवमन्येष्वपि पुराणेतिहासादिषु द्विधा श्रूयमाणा प्राणकरणसृष्टिर्विवेक्तव्या इदं त्ववधेयम् अन्तःकरणपरिमाणस्याचार्य्येणानुक्तत्वादस्मच्छ्रितेन योगशास्त्रेणोक्तं व्यासदेवैश्च पातञ्जलभाष्येऽनुमतं विभुपरिमाणमेवास्माभिरप्यभ्युपगन्तव्यम् अणवश्चे-

त्यागामिसूत्रेण च तन्मात्राणामेवोत्पत्तेर्वक्ष्यमाण-त्वात् एवं च सति नित्यानित्योभयरूपमेव आकाश-वन्मनोऽपि भवति तत्र कारणाकाशवन्नित्यं विभुम-न. घटमाकाशं चिदाकाशमाकाशं च तृतीयकं। द्वाभ्यां शून्यतमं विद्धि चिदाकाशं वरानने इत्यादिस्मृतेः, ई-शोपाधिदृष्टान्तेन सामान्यत आत्मोपाधित्वावच्छेदेनैव लाघवाद्विभुत्वकल्पनौचित्याच्च, तदेव च गुणान्तरसं-भेदेन दधिवत्कार्य्यं मनोरूपेणापि परिणमत इति मन्तव्ये केवलकार्य्यत्वे यावदात्मभावित्वाच्च न दोषः पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगादित्यागामिसूत्रद्व-यानुपपत्तेः केवलनित्यत्वे चैतस्माज्जायते प्राणो मन इत्यादिश्रुतिस्मृतिविरोध इति तच्च कार्य्यं मनोऽदृ-ष्टादिवशादनियतपरिमाणं भवतीति मनसो विभुम-ध्यमाणुपरिमाणानि शास्त्रेषु अवगम्यमानान्युपपद्यन्ते। इदानीं जीवस्याप्यन्तराल एवान्तःकरणद्वारकाभिव्य-क्तिरूपा गौण्युत्पत्तिः परमेश्वरांशरूपेण विचार्य्या त-दर्थं पादसमाप्तिपर्य्यन्तं जीवप्रक्रिया तत्रादौ जीवस्य उत्पत्तिं निराकरोति अंशत्वोपपत्तये वक्ष्यमाणमो-क्षोपपत्तये च।

नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः।

अत्रात्मशब्दो न परमात्मपरः अंशत्वस्य वक्ष्य-माणत्वात् (*नैनं पर इतिवक्ष्यमाणसूत्राच्च तथा च

अनेन जीवेनात्मना अनुप्रविश्येति श्रूयमाणः[1]) आत्मा जीवो नोत्पद्यते कुतः अश्रुतेः जीवोत्पत्तेरश्रवणात् अनेन जीवेनात्मना ऽऽनुप्रविश्येत्यादिश्रुतिषु जीवानां पूर्वसिद्धताया एवावगमात्, ननु छान्दोग्ये जीवस्य सिद्धवन्निर्देशे ऽपि यथाऽऽ"ग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्ति एवमेवैतस्मादात्मनः सर्वं एत आत्मनो व्युच्चरन्ति बह्वीः प्रजाः पुरुषात् संप्रसूता" इत्यादिषु जीवोत्पत्तिः श्रूयत इत्याशङ्क्याह नित्यत्वाच्च ताभ्य इति ताभ्यः श्रुतिभ्यो जीवस्य नित्यत्वाच्च जीवापेतं वाव किलेदं म्रियते न जीवो म्रियत इत्यादिरूपाभ्य इत्यर्थः च शब्दात् श्रुत्युक्तबन्धमोक्षाद्यनुपपत्त्यादयो ग्राह्या उक्ता चोत्पत्तिरौपाधिकी अभिव्यक्त्या गौणीवेति भावः ।

ज्ञो ऽत एव ।

अत एव नित्यत्वादेव जीवो ऽज्ञः पूर्वानुभूतस्मर्त्ता भवति अनित्यत्वे हि पूर्वाननुभूतं स्तनपानेष्टसाधनत्वादिकं जातमात्रः स्मर्तुं न शक्नोति जन्मनः पूर्वमसत्वात् ततश्च स्तनपानादिप्रवृत्त्यनुपपत्तिरतो ऽज्ञत्वानुपपत्तिरतोज्ञत्वानुपपत्त्या ऽऽप्यात्मा नित्यः सिद्ध्यतीत्यर्थः । यद्यपि संस्कारस्मृत्यादीनां चितधर्मत्वमेव तथापि य एव चेतनो ऽनुभावाख्यबुद्धिवृत्तिद्वारा यस्य विषयस्य द्रष्टा भवति स एव

(१) अयं पा० २ पु० ना०।

स्मृतिद्वारा ऽपि तस्य द्रष्टा भवति नान्य इति नियमो ऽस्त्येवेति भावः। इदानीं पितापुत्रवदंशांशिभावस्योपपादकं ब्रह्मसरूपत्वं प्रतिपादयितुं जीवस्य विभुत्वकर्तृत्वादयो ऽशेषविशेषाः प्रतिपाद्यन्ते एवं ब्रह्माभिन्नस्य जीवस्य नित्यत्वे ऽपि ब्रह्मांशत्वेन पितापुत्रवद्धेतुहेतुमद्भावसंभवाज्जन्माद्यस्य यत इति प्रतिज्ञा सेत्स्यति तथांशांश्यभेदेनाप्यात्मैक्यं सेत्स्यति सेत्स्यति च ब्रह्मात्मत्वम् आत्मेति तूपयन्ति चेत्यनेन वक्ष्यमाणं सेत्स्यति च साम्येनाप्युपासीति तत्रादौ जीवस्याणुत्वं निराकर्त्तव्यं तत्र च सूत्रत्रयात्मकमहावाक्येन जीवाणुत्वं शङ्कते।

उत्क्रान्तिगत्यागतीनां।

ताभ्य इत्यनुवर्त्तते नाणुरिति च साध्यं तृतीयसूत्रे वक्ष्यति सूत्रदैर्घ्ये दुर्बोधता स्यात् इत्याशयेन पृथक्सूत्रद्वयेनात्रादौ हेतुद्वयनिर्वचनमिति बोध्यं तथा चायमर्थः नापुरुषो जीव इति यावत्स अणुः कुतः उत्क्रान्तिगत्यागतीनां ताभ्यः उत्क्रान्त्यादिश्रुतिभ्य इत्यर्थः न हि विभोरुत्क्रमणं गमनमागमनं वा संभवतीति भावः "स यदा अस्माच्छरीरादुत्क्रामति सहैवैतैः सर्वैरुत्क्रामती"त्यादिरुत्क्रान्तिश्रुतिः "ये चैके वा ऽस्माल्लोकात्प्रयान्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ती"त्यादिर्गतिश्रुतिः "तस्माल्लोकात्पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्-

ण"इत्यादिरागतिश्रुतिरिति नित्यत्वव्यवस्थापनात्तु निरवयवत्वेन न मध्यमपरिमाणसंभव इत्याशयः हेत्वन्तरमाह ।

स्वात्मना चोत्तरयोः ।

ताभ्य इत्यत्राप्यनुवर्तते इतश्च जीवोऽणुः स्वात्मनोत्तरयोश्च ताभ्यः श्रुतिभ्य इत्यन्वयः अयमर्थः स्वात्मना स्वस्वात्मना सदाख्येन विभुना विशिष्टयोः संबद्धयोः उतरयोर्गत्यागत्योः प्रतिपादिकाः श्रुतयः "सति सति संपद्य न विदुः सति संपद्यामह"इत्याद्याः "सत आगत्य न विदुः सतआगच्छामह"इत्याद्याश्च न ह्येदं ब्रह्मणि गमनागमनं विभुत्वे सति जीवस्य संभवति द्वयोर्विभुनो संयोगविभागासम्भवान्न चान्तःकरणद्वारा भविष्यति अन्तःकरणे प्रमाणाभावादन्यद्वारकत्वकल्पने गौरवाच्चेति ।

नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात् ।

नाणुरिति साध्यं पूर्वसूत्राभ्यां व्याख्यातं शेषार्थश्चायं ननु जीवोऽणुर्न भवति अतच्छ्रुतेः अनणुश्रुतेः "अस्थूलमनण्वह्रस्वमिति आकाशवत्सर्वगतश्च नित्य"इति च श्रुतेरिति चेन्न, इतराधिकारात् तादृशश्रुतीनां परमात्माधिकारस्थत्वादिति इतश्च विभुत्वश्रुतयः परमात्मपरा एव न जीवपरा इत्याह ।

स्वशब्दोन्मानाभ्यां च।

स्वस्य जीवस्याणुत्ववाचकशब्दात् एषो ऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्य इत्यादिरूपात्तथा स्वस्य उन्मानात् अणुद्रव्यपरिमितत्वाच्चेत्यर्थः। वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च भागो जीवः स विज्ञेय इत्यादिश्रुतिभिरित्यर्थः। ननु जीवस्याणुत्वे सति जलावगाहादौ सर्वदेहावच्छेदेन शैत्योपलब्धि र्न स्यादित्याशङ्कामपाकरोति।

अविरोधश्चन्दनवत्।

यथा हि चन्दनबिन्दुः शरीरैकदेशसंबद्धो ऽपि शरीरव्यापिनमाह्लादं करोति तथैव देहैकदेशस्थो ऽपि जीवः शरीरव्यापिनीमुपलब्धिं करिष्यति नास्यत्र विरोध इत्यर्थः।

अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्धृदि हि।

नन्ववस्थितौ जीवचन्दनयोर्वैशेष्यं विशेषो वर्त्तते चन्दनं हि प्रत्यक्षत एव ललाटाद्येकदेशे दृश्यत इत्यगत्या तत्र युक्तिविरुद्धमपि कल्प्यते आत्मा त्वतीन्द्रिय इत्यवस्थाने प्रत्यक्षाप्रत्यक्षत्वविशेषाज्जीवे युक्तिविरोधेन विभुत्वमेवोचितमिति चेन्न, आत्मनो ऽपि स्थानविशेषस्य श्रुतित एव भवद्भिरभ्युपगमात् तत्रैकदे-

शमात्रेण श्रुतिं पठति हृदि हीति हृदि ह्येष आत्मा स वा एष आत्मा हृदीत्यादिर्हि श्रुतिर्वर्त्तत इत्यर्थः ननु तथापि विषमो दृष्टान्तःचन्दनस्य सावयवत्वेनावयवद्वारा सकलदेहसंबन्धः संभवेत् आत्मा च निरवयव इति शङ्कायां दृष्टान्तान्तरमाह ।

गुणाद्वा लोकवत् ।

अविरोध इत्यनुवर्तते यथा प्रदीपादिरूप आलोको गेहैकदेशस्थो ऽपि प्रकाशाख्येन रूपगुणेन गेहं व्याप्नोति तथैव शरीरैकदेशस्थो ऽणुर्जीवो ऽपि ज्ञानगुणेन देहं व्यापिष्यति नास्त्यत्र विरोध इत्यर्थः ननु गुणानामाश्रयगमनं विना देशान्तरव्यापनं क्वापि न दृष्टं स्वतो ऽक्रियत्वादिति तत्राह ।

व्यतिरेको गन्धवत् ।

यथा गन्धस्य केवलगुणस्यापि चम्पकादिभ्यो व्यतिरेकः दूरदेशगमनार्थं विभाग एवं दीपाद्यालोकस्यात्मचैतन्यस्य च स्यादित्यर्थः अनुभवबलाद् गुणानामपि क्रिया स्यादिति भावः ।

तथा च दर्शयति ।

तथा च स्मृतिरपि अनन्तारश्मयस्तस्य दीपवद्यः स्थितो हृदीत्याद्या एकदेशस्थितस्येन्दोर्ज्योत्स्ना सर्वगा यथेत्याद्या चैकदेशस्थितस्य चैतन्यगुणेन देह-

व्याप्तिं दर्शयतीत्यर्थः तस्मादणुर्जीव इति सिद्धं तदेवमात्माणुत्वे प्राप्ते सिद्धान्तमाह।

पृथगुपदेशात्।

जीवादणुरुपाधिभूतः पृथक् कुतः उपदेशात्स चानन्त्याय कल्पते सवाएष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्वित्यादिश्रुतिभिर्जीवस्यानणुत्वोपदेशादित्यर्थः एवं नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातन इत्यादिस्मृतयोऽप्यात्मसामान्यस्यैव विभुत्वे प्रमाणानि बोध्यानि। नन्वेवमुत्क्रान्त्यादयोऽणुत्वोन्मानहृदयप्रवेशादयश्च श्रुतिस्मृतिषूच्यमानाः कथमुपपद्येरंस्तत्राह।

तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत्।

उपाधिभूतादणुगुणसारत्वात्तु अणुगुणव्यपदेशो जीवे यथा प्राज्ञे इत्यन्वयः अयमर्थः जीवोपाधिबुद्धिरणुः कार्य्यावस्थया परिच्छिन्नपरिमाणः तस्य चोपाधेर्ये गुणा उत्क्रान्त्यादयस्तत्सारमात्रगुणक एव जीवो लोकैर्दृश्यते व्यवह्रियते च स्वतो निर्गुणत्वात् अतो लोकानुसारेण श्रुतावपि जीवस्योत्क्रान्त्यादिव्यपदेशो न पुनर्जीवस्य स्वत उत्क्रान्त्यादिः श्रुत्या व्यपदिश्यते विभुत्वश्रुतिविरोधात्।

पुमान्सर्वगतो व्यापी ह्याकाशवदयं स्थितः ।
कुतः क्वासि क्व गन्तासीत्येतदप्यर्थवत्कथम् ॥

इत्यादिस्मृतिविरोधाच्चेति अयं च विभागः श्रुत्यैव स्पष्टीकृतः "यथा कस्मिन्नहमुत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति स प्राणमसृजतेति तथा बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव ह्याराग्रमात्रो ह्यवरो ऽपि दृष्टः बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पत इति श्वताद्यार्धेन बुद्धिसंपर्काज्जीवस्य परिच्छिन्नव्यवहारमुक्त्वा पश्चाद्द्वितीयश्लोकचतुर्थपादेन तस्य स्वत आनन्त्यं प्रोक्तं तच्च स्वत आनन्त्यमौपाधिकपरिच्छेदापगममात्रम् । अथ वा उपाधिशुद्ध्या तस्य परिच्छिन्नविकारविगमे सत्युपाधिनैव सह विभुत्वाभिव्यक्तिः न पुनः साधनसाध्यं दिगम्बराणामिव मन्तव्यं सावयवत्वादिना विनाशित्वप्रसङ्गादिति प्राज्ञवदिति यथा प्राज्ञ ईश्वरे माया परमाण्वाद्युपाधिगुणसारत्वेन मायादिगुणव्यपदेशः सो ऽकामयत अणोरणीयान् तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् प्राज्ञेनान्वारूढ उत्सृज्य यातीत्यादिः तद्वदित्यर्थः तदेतज्जीवस्य गमनादेरौपाधिकत्वम् ।

घटसंवृतमाकाशं नीयमाने घटे यथा ।
घटो नीयेत नाकाशं तद्वज्जीवो नभोपमः ॥

इति श्रुत्या गतिश्रुतिरप्युपाधियोगादाकाशव-

दिति सांख्यसूत्रेण च स्पष्टमुक्तमत्र सूत्रे तद्गुणसारत्ववचनाज्जीवस्य कर्त्तृत्वादिप्रमुखः संसारो ऽप्यौपाधिक इत्यायातम्। नन्वेवं यदि बुद्धिगुणा एव जीवस्य गुणाः न तु स्वतः सुखदुःखधर्माधर्मादिमत्त्वं तदा प्रलयादौ बुद्धेर्विनाशे सत्यात्मनो मोक्षापत्तिस्तथा च प्राकृतप्रलयानन्तरं पुनः सृष्टिर्न स्यात् मुक्तस्य च पुनरुत्पाद्युत्पत्त्या संसाराभ्युपगमे ऽनिर्मोक्षापत्तिरित्याशङ्कामपाकरोति।

यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात्।

नोक्तदोषः कुतः, तस्य पृथक्शब्देनोक्तस्योपाधेर्यावदात्मभावित्वात्, उपाधेरन्तःकरणस्य यावदात्मावस्थित्यवस्थानात् नित्यत्वादिति यावत्, तद्दर्शनात् यावदात्मभावित्वश्रवणात्, कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परे व्यये सर्व एकी भवन्ति कतम आत्माऽयो ऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्वित्यादिष्वित्यर्थः, (*विज्ञानमयो बुद्ध्यधीनाखिलव्यवहारः यतो वा यदात्मभावित्वमर्थाच्छ्रुत्योक्तम्, अदृष्टानाश्रयत्वेनानादेरनन्तत्वात्[१]) विज्ञानशब्दश्च बुद्ध्याख्यकरणवाच्यपि भवति विज्ञानमयो मनोमयः प्राणमय इत्यादौ मनआदिभिः सह पाठात्, उक्तवाक्ययोश्च विज्ञानशब्दो न चैतन्य-

(१) अयं पा० १ पु० ना०।

वाची, न वा कादाचित्कसंबन्धेन विज्ञानमयत्वं विवक्षितं परमात्मन्याहत्त्यसंभवादिति मोक्षधर्मादिस्मृत्यनुमितश्रुतिभ्यश्च बुद्धेर्नित्यत्वमवसेयं, यथा मोक्षधर्मे बुद्धिपुरुषौ प्रकृत्य ।

सृजते च गुणानेक एको न सृजते गुणान् ।
पृथग्भूतौ प्रकृत्यैतौ संप्रयुक्तौ च सर्वदा[१] ॥

इति प्रलयमोक्षादौ च ज्ञानादिहेतुः संयोगविशेष एव नश्यति न तु[१] संयोगसामान्यमतः सर्वदा संप्रयोग उक्तः । नन्वेवमन्तःकरणस्य नित्यत्वे ऽनिर्मोक्षः स्यादिति चेन्न, कर्मादिरूपनिमित्तकारणनाशे दग्धबीजवदवस्थितादन्तःकरणात्संसारासंभवेन मोक्षसम्भवात्, अन्तःकरणस्य च सत्वादिगुणान्तःपातिन इतरगुणवत्प्रलये विलयान्न तेन ब्रह्मणो ऽद्वैतं तथा ह्युक्तं प्रतिज्ञाऽहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्य इतिसूत्रेणेति बोध्यम् । नन्वेवमन्तःकरणस्य नित्यत्वे अन्तराविज्ञानमनसी इत्यादिसूत्रोक्तं बुद्धिजन्मानुपपन्नं तथा "एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि" चेत्यादिश्रुतयः प्रकृतेर्महान् महतो ऽहङ्कार इत्यादिस्मृतिर्यथानुपपन्ना इत्याशङ्कामपाकरोति ।

पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् ।

---

(१) महा० मो० अ० २४ ७ श्लो० २३ ।
(१) स्वस्वामिभावोऽपि इति १ पु० पा० ।

यात्वदात्मभाव्येवान्तःकरणं पुंस्त्वादीनामुपस्थेन्द्रियादीनामिवास्यान्तःकरणस्य सतो विद्यमानस्यैवाभिव्यक्तेर्योगात् युक्तत्वादित्यर्थः। पुंस्त्वादिवदित्यनेन घटादिवैलक्षण्यमुक्तं घटादीनां ह्यतीतानागतावस्थया प्रलये सत्वम्, अन्तः करणस्य तु वर्त्तमानावस्थयैव सत्त्वं, यथा चक्षुरादिभिः सह बाल्ये ऽपि उपस्थेन्द्रियं तिष्ठति किं त्वनभिव्यक्ततया कार्य्यकरं न भवति, तदेव तु यौवने अन्नादिना वृद्ध्याख्यविकारं गच्छदभिव्यक्त्याख्यकार्य्यतां प्राप्नोति एवमेवान्तःकरणं प्रलये विभुरूपेण विद्यमानमप्यनभिव्यक्तं कार्य्यक्षमं न भवति सर्गादौ तु गुणान्तरोपष्टम्भेन आकाशवदंशतः परिणामविशेषं गच्छदभिव्यक्त्याख्यकार्य्यतां प्राप्नोति घटादिकं तु नैवम्, अत एव जीवादपि वैलक्षण्यम्। जीवस्य अंशतो ऽपि वृद्ध्यादिविकाराभावेनैतादृशाभिव्यक्तिरूपोत्पत्त्यभावात् अतो जीवोत्पत्तिर्गौणी नान्तःकरणस्येति विभागः। नन्वेतादृश्युत्पत्तिर्हि द्विलक्षणा प्रकृतेरपि संभवतीति कथमसंभवस्तु सत इति सूत्रेण प्रकृत्युत्पत्तिर्निराकृतेति चेन्न, सदाख्यात्सूक्ष्मरूपेणैव प्रकृतितद्गुणानामुत्पत्तेस्तेन सूत्रेण निराकृतत्वात् सूक्ष्मान्तःकरणस्य च प्रकृतिगुणमध्ये प्रवेशाज्जन्मप्रतिषिद्धमेव तेन सूत्रेणेति मन्तव्यम्। कार्य्योपाधिरयं जीव इत्यादिश्रुतिस्तु जीवोपाधेरन्तःकरणस्य कार्य्यकारणोभयरूपत्वादुपपद्यते जीवेषु कार्य्यावस्थोपाधिधर्माणामेवदर्शनाच्च(*प्रतिबिम्बनन्तु कार्यमात्रोपाधित्वव्य-

वहार:[१]) धर्माधर्माद्यवस्थानार्थं त्वव्यवहार्य्यो बीजवत्कारणोपाधिरिष्यत एव, अन्यथा प्रलये जीवस्य धर्माधर्मवासनानामाश्रयासंभवात् । न च प्रकृतिरेव तदाश्रयो ऽस्तु किं नित्यान्तःकरणस्वीकारेणेति वाच्यम् । अन्तःकरणादिसूक्ष्मावस्थारूपसत्वादिगुणेभ्यो ऽतिरिक्तायाः प्रकृतेरनभ्युपगमाच्च । अतो बीजाङ्कुरवज्जीवोपाधिर्नित्यकार्य्योभयरूप इति । नन्वात्मनो ऽन्तःकरणमेव कथं स्वीक्रियते तत्राह ।

नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गो ऽन्यतरनियमो वा ऽऽन्यथा ।

अन्यथा ऽन्तःकरणानङ्गीकारे स्वत एवात्मनः अर्थाकाररूपार्थग्रहणाभ्युपगमे नित्योपलब्धिप्रसङ्गः विभोः सदा सर्वसम्बन्धात् । तदनभ्युपगमे च नित्यानुपलब्धिप्रसङ्गः । अथोच्यते आत्मनो विषयस्य वा ऽन्यतरस्य आकारजननशक्तिप्रतिबन्धान्नोपलब्धि नित्यता न वा ऽनुपलब्धिनित्यता प्रतिबन्धापगमे ज्ञानोत्पत्तेरिति । एवमपि आत्मविषयात्मत इति नियमः कल्प्यः स्यात् नियमनं नियमः शक्तेः प्रतिबन्ध इत्यर्थः । तथा च प्रतिबन्धककल्पनापेक्षया करणकल्पनैव लघीयसीति भावः । यद्यपि पुरुषस्य ज्ञानं नित्यं तथापि चेतने प्रतिबिम्बरूपेण विषयाकारतारूपे वि-

(१) अयं पा० २ पु० ना० ।

षयसंबन्धे बुद्धेः करणत्वम्।

गृहीतानीन्द्रियैरर्थानात्मने यः प्रयच्छति।
अन्तःकरणरूपाय तस्मै विश्वात्मने नमः॥

इतिस्मृतेरिति बोध्यम्। एवं ज्ञानाख्यभोगानित्यत्वार्थं सुखदुःखानि, विविधरूपपरिणामाश्च च धर्माधर्मादिकमपि जीवस्यापेक्षितं तदाधारतयाऽप्यन्तःकरणं कल्पनीयमित्यपि बोध्यम्, एवं तावदन्तःकरणे युक्तिरुक्ता श्रुतिश्चोच्यते "अन्यत्र मना अभूवं नाश्रौषमिति मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धा अश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एवे"ति। तच्चान्तःकरणं स्वसाक्षिणि स्वामिनि केवलचिद्रूपे स्वसंसारसंक्रामकत्वेन स्फटिके जपावदुपाधिरित्युच्यते। तथा च कौर्मे।

यथा संलक्ष्यते रक्तः केवलः स्फाटिको जनैः।
रञ्जकाद्युपधानेन तद्वत्परमपूरुषः॥
यथा स्वप्रभया भाति केवलः स्फाटिको पलः।
उपाधिहीनो विमलस्तथैवात्मा प्रकाशते[१]॥

इति इदानीं जीवः कर्त्ता भवति न वा कर्तृत्वे ऽपि तत्कर्तृत्वं चैतन्यवत्स्वधर्म एव, उतौपाधिकं ब्राह्मणत्वादिवत् औपाधिककर्तृत्वे ऽपि तत्किं स्वातन्त्र्येण पारतन्त्र्येण वेति कर्तृत्वगोचरो

(१) कू॰ पु॰ उ॰ अ॰ २ श्लो॰ २७।

विचारः क्रियते । कर्तृत्वं चात्र कार्य्यजनककृत्याश्रयत्वम् । ननु ब्रह्मविचारः प्रतिज्ञातः किमर्थं जीवस्यातिविशेषः परीच्यत इति चेन्न, वक्ष्यमाणब्रह्मांशत्वोपपादनाय ब्रह्मसारूप्यस्य प्रतिपिपादयिषितत्वात् सर्वकर्त्रीश्वराभ्युपगमे जीवस्याऽकर्तृतापत्त्या विधिप्रतिषेधशास्त्रानर्थक्यदोषस्य परिहर्त्तव्यत्वाच्च । किं च सकलशक्त्यादिविशिष्टब्रह्मविचार एवाभिप्रेतः प्रतिज्ञासूत्रस्य शक्तिद्वारैव हि ब्रह्मण ऐश्वर्य्यादिकं चेतनाचेतनशक्तीनामन्योन्यमुत्कर्षापकर्षाभ्यां तारतम्येनोपासनाभेदाश्च विवेचयितुं शक्यन्ते अतः शक्तीनामप्यशेषविशेषो विचार्य्य इति ।

कर्त्ता शास्त्रार्थवत्वात् ।

अत्रायं संशयः "अनेन जीवेनात्मना ऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि स विश्वकृद्विश्वविदात्मयोनिर्ज्ञः कालकालो वशी सर्वविद्य"इत्यादिश्रुतिषु परमात्मन एव कर्तृत्वं श्रूयते जीवेन सहप्रवेशश्च जीवस्य भोगसंपादनार्थं तथा स हि कर्त्तेत्यादिश्रुतौ च जीवस्य कर्तृत्वं श्रूयते तत्किं परमेश्वर एव कर्त्ता किं वा जीव एव आहोस्विदुभाववेवेति । तत्रायं पूर्वपक्षः कर्तृत्वं कर्मतत्फलादिषु ब्रह्मण एव जीवकृत्यभावे दैवमात्रादपि कार्य्यसिद्धेः ।

ज्ञानतो ऽज्ञानतो वापि यत्किंचित्कुरुते नरः ।
तत्सर्वं भगवानेव कुरुते योगमायया ॥

इत्यादिवाक्यशतेभ्यश्च(*तथा च न्यायस्य पूर्वपक्ष सूत्रम्, ईश्वरः कारणं पुरुषकर्माफल्यदर्शनादिति स हि कर्त्तेत्यादिजीवप्रकरणस्थश्रुतिश्च[1]) कार्य्याणां पुरुषार्थप्रयुक्ततया रथो गच्छतीत्यादिव गौणत्वेनाप्युपपद्यत इति । तत्र गुणप्रधानरूपेणोभयोरेव कर्तृत्वं सिद्धान्तयितुं जीवस्यापि कर्तृत्वं सिद्धान्तयति कर्त्ता शास्त्रार्थवत्वात्, जीवो ऽपि स्वव्यापारे कर्त्ता भवति कुतः शास्त्रार्थवत्वात् विधिप्रतिषेधशास्त्रावैयर्थ्यायेत्यर्थः । जीवकर्मविना ऽपि ब्रह्मणः कर्तृत्वे विधीनां ह्यननुष्ठानलक्षणाप्रामाण्यं स्यात् । तथा ब्रह्मणो वैषम्याद्यापत्तिश्चेति भावः । स्वर्गादिकर्तृत्वं नादृष्टद्वारा जीवस्य बोध्यम् । अत एव ऐहिककर्माभावस्थले प्राक्तनं कर्म कल्प्यं, पुरुषव्यापारे ऽपि फलानिष्पत्तिरीश्वराख्यकर्त्रन्तराननुग्रहात् कर्मवैगुण्यादिभ्यो वेति मन्तव्यम् । अन्यथा हि स हि कर्त्तेत्यादिश्रुतौ गौणत्वमप्यन्याय्यं स्यात्, ज्ञानतो ऽज्ञानतो वापीत्यादिवाक्यानि च प्रकृष्टं स्वातन्त्र्यलक्षणमेव कर्तृत्वं प्रतिषेधन्ति, न तु पारतन्त्र्येण कर्तृत्वमपि त्वत्प्रयुक्तः करोम्यहमित्यादिस्मृतेः । तथा च न्यायस्य सिद्धान्तसूत्रं न पुरुषकर्माभावे फलानिष्पत्तेरिति तत्कारित्वादहेतुरिति च अहेतुरिति पुरुषकर्मनैष्फल्यं हेतुर्न भवतीत्यर्थः । ई-

(१) अयं पा० १ पु० ना० ।

श्वरस्य सर्वकर्तृत्वं चात्मकृतेः परिणामादित्यनेनोक्तम्, अत उभयोरेव जीवेश्वरयोः कर्तृत्वं विशेषस्त्वयान् जीवोऽदृष्टद्वारैव महदादिषु संयोगमात्रात् कर्त्ता ईश्वरस्तु साक्षात्कृत्यैव सर्वकर्त्तेति। इतश्च जीवः कर्त्ता।

विहारोपदेशात्।

विहारः क्रीडा स्वेच्छया चेष्टनं तस्योपदेशात्स यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्तीत्यादिरूपादित्यर्थः। यैस्तु स्वाप्ने रथादिसृष्टिरव विहारशब्देन व्याख्यायते तैरपि स्वाप्नीसृष्टिरदृष्टद्वारैव जीवकर्तृका वाच्या तच्च जाग्रत्सृष्टावपि समानमिति विशेषवचनं न युक्तं, न च स्वाप्नसृष्टौ जीवमात्रकर्तृकत्वाद्विशेष इति वाच्यम्, अपसिद्धान्तात्सर्वकर्मेत्यादिश्रुतिभिरीश्वरस्य सर्वकर्तृत्वसिद्धेरिति। इतश्च जीवःकर्त्ता।

उपादानात्।

"तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादायेति प्राणान् गृहीत्वे"ति च श्रुतिभ्यां सिद्धात् जीवस्य सुषुप्तौ स्वेच्छया करणवर्गग्रहणाच्चेत्यर्थः। यद्यपि जीवानां करणगोचरः साक्षात्कारो नास्तीति तद्गोचराहृतिर्न सम्भवति तथापि निद्रानिमित्तकारणचक्षुर्निमीलनादिद्वारैव निद्रायां कर्तृत्वं बोध्यम्। किं च।

व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्द्देशविपर्य्ययः।

“मनसा संकल्पयति वाचा ऽभिलपति कर्मणा चोपपादयति विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुते ऽपिचे”त्यादिषु शब्देनैव क्रियायां कर्त्तृत्वव्यपदेशाच्च। न चेज्जीवः कर्त्ता किं त्वीश्वरस्य करणमेव सः तदा संकल्पत इत्यादिरूपो निर्द्देशस्य विपर्य्यय एव स्यात् युज्येतेत्यर्थः। एवं जीवस्यापि कर्त्तृत्वं मीमांसितम्। इदानीं तस्य कर्त्तृत्वस्यौपाधिकत्वं प्रतिपादयितुं चैतन्यवन्नित्यं न भवतीत्यवधारयति सूत्रत्रयेण।

उपलब्धिवदनियमः।

तस्य च कर्त्तृत्वस्योपलब्धिवन्नियमो नित्यता नास्ति यथा जीवस्याग्न्यौष्ण्यवच्चैतन्यं नियतं यावद् द्रव्यभावि नैवं कर्त्तृत्वं भवतीत्यर्थः। ननु ज्ञानमप्यात्मनो न नियतं सुषुप्त्यादावभावादिति चेन्न, तदापि ज्ञानस्य सत्त्वात् कूटस्यासङ्गस्यात्मनः करणस्थापेन वासनाविरहेण च तद्द्वारकविषयाकारत्वाभावादेव तदानीं विषयास्फुरणात् बुद्धिवृत्त्याख्यस्य तदानीमभावेनैवास्फुरणात्, यथाग्नेरौष्ण्य सत्वे ऽपि तृणादिदाह्यासंबन्धाददाह इति असङ्गत्वं चात्मनः सयत्तत्र पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं पुरुष इत्या-

ट्टिश्रुतेः। न चात्मनि लेपाख्य एव संयोगः प्रतिषिध्यत इत्युक्तं, सत्यं, तथापि संयोगमात्रं न ज्ञाननियामकं प्रतिबिम्बस्यैव तन्नियामकत्वस्योक्तत्वात्, तथापि तदानीं चैतन्यमस्तीत्यत्र किं प्रमाणमिति चेत् "न द्रष्टुर्दृष्टे र्विपरिलोपो विद्यते ऽविनाशित्वात्"। नतु तद्द्वितीयमस्ति ततो ऽन्यद्विभक्तं यत् पश्येत्।

यथा दीपः प्रकाशात्मा ह्रस्वो वा यदिवामहान्।
ज्ञानात्मानं तथा विद्यात्पुरुषं सर्वजन्तुषु॥

इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः न तु तद्द्वितीयमस्ति संबद्धमित्यर्थः। तथा लाघवतर्कानुगृहीतमनुमानमपि चैतन्यनित्यत्वे प्रमाणं बोध्यम्, अधिकं तु आभास एव वेत्यत्र वक्ष्यामः। ननु सुषुप्ते चैतन्यवदकर्तृव्यवहारदशायामप्यनभिव्यक्तं कर्तृत्वं स्यात्, "न वक्तुर्वक्तेर्विपरिलोपो विद्यत इत्यादिश्रुतेर्लाघवतर्कस्य च साम्यादित्याशङ्क्याह।

शक्तिविपर्ययात्।

आमवातजडीकृतस्य गमनादिशक्तिविपर्ययात् सामर्थ्यस्याप्यभावात्सामर्थ्यसत्त्वे हि कदाचिदभिव्यक्तिरपि स्यात् इच्छादीनां साधनान्तराणां विद्यमानत्वात्, अतो ऽवगम्यते चिच्छक्तिरिव कर्तृत्वशक्तिर्न नियतेति(*ननु कर्मेन्द्रियाणां कृतिलक्षणा शक्तिरेवात्मकृतिव्यञ्जिकेतिवाच्यम्, अत आमवातस्य करणश-

त्यनुत्पत्त्या चात्मकृत्यनभिव्यक्तिः स्यादिति मैवम्, कर्तृद्वये कल्पनागौरवात् ज्ञानज्ञेयभावानुरोधेन तु ज्ञानस्य द्वैविध्यं कल्प्यते वृत्तीनां स्वज्ञेयत्वे कर्मकर्तृविरोधादिति[१]) नवक्तुरित्यादिश्रुतिस्तु योग्यतापरेति भावः (*वक्तृत्वादियोग्यता च चिद्रूपतयैव सांन्निध्यमात्रेण वागिन्द्रियप्रेरकताद्दीनामेव चित्ते वक्तृतादिरूपत्वात्किं च[१])।

समाध्यभावाच्च ।

आत्मनो नित्यकर्तृत्वे समाधेर्व्यापारोपरमस्याभावप्रसङ्गाच्च न नियम इत्यर्थः। ज्ञानोपरमो हि विषयासंबन्धादेवोपपद्यते कर्तृत्वोपरमस्तु विषयसंबन्धकाले ऽपि दृश्यमानो न कर्तृस्वभावत्वे सत्युपपद्यत इति भावः। अभिव्यञ्जकान्तरकल्पने च तस्यैव स्वतः कर्तृत्वमुचितम् अहंकर्तेत्यादिप्रत्ययानां चाहं गौर इत्यादिभ्रमान्तःपातितया कर्तृत्वाभावबोधकश्रुतिस्मृतिभ्यां बाधिततया च न स्वविषयव्यवस्थापकत्वमतेति तस्मान्न जीवः कर्तृस्वभावः। यदर्थं जीवस्य कर्तृत्वमनित्यमिति व्यवस्थापितम्। तदिदानीं प्रतिपादयति सिद्धे चैवं जीवस्य कर्तृस्वभावत्वाभावे जीवः स्वतःपरतश्चाकर्तृकर्तृरूप एष्टव्यइति।

---

(१) अयं पा० २ पु० ना०।

(१) अयं पा० २ पु० ना०।

यथा च तक्षोभयथा ।

यथैकरूप एव तक्षा वास्याद्युत्कर्षादिभिरुत्कर्षादिमानुपाधिवशात्स्वतस्तु परमार्थतस्तद्रहित इत्युभयथा भवति एवं जीवो बुद्धिकर्तृत्वादेवोपाधिवशात् कर्त्ता स्वतस्तु परमार्थतो ऽकर्तैत्युभयथा मन्तव्यम्, अन्यथा अकर्त्ता चैतन्यं चिन्मात्रं सत्कामादिकं मन एवेत्यादिश्रुत्या ।

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ।
यः पश्यति तथात्मानमकर्त्तारं स पश्यति ॥

इत्यादिस्मृत्या च कर्त्तृत्वप्रतिषेधानुपपत्तेरुपाधिधर्मत्वप्रतिपादनानुपपत्तेश्चेत्यर्थः, एवं च सति तद्गुणसारत्वात्तद्व्यपदेश इति सूत्रानुसारेणैव कर्त्ता शास्त्रार्थवत्वादिति सूत्रे जीवस्य कर्त्तृत्वे व्यपदेशः कृत इति मतव्यम्, औपाधिककर्तृत्वेनापि शास्त्रार्थवत्वोपपत्तेरिति । केचित्तु यथा च तक्ष्णोर्वास्यादिनिमित्तं कर्तृत्वं तद्वियोगे वा ऽकर्तृत्वं तथा जीवस्य बुद्धिनिमित्तं कर्तृत्वं तद्वियोगे वा ऽकर्तृत्वमिति सूत्रार्थः । यद्यपि दृष्टान्ते वास्यादिनिमित्तेन तक्ष्णः कर्तृत्वं स्वत एव भवति न त्वौपाधिकं दार्ष्टान्तिके तु बुद्धेरेव कर्तृत्वं जीवे समारोपितमित्येवाभिप्रेतमतो वैषम्यं तथा ऽप्ययं न सर्वांशे दृष्टान्तः किं तु उपाधिसंयोगवियोगाभ्यां कर्तृत्वाकर्तृत्वमा-

त्वांशे दृष्टान्त इत्याहुः। अत्र कालादिभेदात् कर्त्रकर्त्रु-भयरूपत्वं तु न सूत्रार्थः कर्तृत्वप्रतिषेधकश्रुतिस्मृति-विरोधात् निर्विकारत्वश्रुतिविरोधाच्च। उपलब्धिवद-नियम इत्यनेनैव गतार्थतया सूत्रस्य मन्दप्रयोजनता-पत्तेश्च। ननु निर्विकारत्वश्रुतिर्जन्मादिविकारप्रतिषे-धत्वेनोपपादनीयेति चेन्न, (*स समानः सन्नुभौ लो-कावनुसंचरति ध्यायतीव लेलायतीवेत्यादि²) अवि-नाशि वा अरेऽयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मेति श्रुत्याऽऽत्म-नः कूटस्थताया अपि वक्ष्यमाणत्वात्, आभास एव चेत्यत्र तथा कूटस्थनित्यताबोधकस्मृत्यनुमितश्रुतेरपि कूटस्थता जीवानां सिद्धेति नात्मनः कर्तृत्वं तक्ष्ण इव वक्तुं शक्यत इति मन्तव्यम्। यदेतदुक्तं जीवस्यौ-पाधिकं कर्तृत्वाऽणुत्वादिकं यच्चानौपाधिकं तत्वं तत्सर्वमीशपारतन्त्र्येणैव स्यान्न स्वातन्त्र्येणेत्यपरं विशेषमाह।

परात्तु तत् श्रुतेः।

तज्जीवस्य कर्तृत्वादिकं परात्परमेश्वरादेव भ-वति न स्वातन्त्र्येण अश्वस्य विविधसंचार इवाश्वा-रोहात्, कुतः श्रुतेः,"य आत्मानमन्तरोयमयति अ-नेन जीवेनात्मना ऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्नि-नीषते एष उ एवाऽऽसाधुकर्म कारयति तं यमधो नि-

(२) अं० पा० १ पु० ना०।

नीषत" इत्यादिश्रुतेः, स आत्मानमभिध्यायन् बह्वीः प्रजा असृजत ता अश्मेवाप्रबुद्धा अप्राणा स्थाणुरिव तिष्ठमाना अपश्यत्सोऽमन्यतैतासां प्रतिबोधनायाभ्यन्तरं विशामीत्यादिश्रुतिभ्यश्च, तथा केनोपनिषद्वाक्याच्चेत्यर्थः, यथा केनेषितोपनिषदि परमेश्वरपरीक्षार्थमागतमग्निं शिवरूपी परमेश्वर आह कोऽसीति तदनन्तरमिदमाम्नायते जातवेदा वा अहमस्मीति तस्मिंस्त्वयि किं वीर्य्यमित्यपीदं सर्वं दहेयमिति तस्मै तृणं निदधावित दहेति तदुपप्रेयाय सर्वजवेन तं न शशाक दग्धुं स तत एव निवव्रृत इत्यादि अत्राग्न्यादीनां ब्रह्मणा सह संवादे ऽग्न्यादीनां तत्पारतन्त्र्येणैव दग्धत्वादि न स्वातन्त्र्येणेत्यवधारितं तथा

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशे ऽर्जुन तिष्ठति ।
भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥
न केवलं मद्हृदयं स विष्णु
राक्रम्य लोकानखिलानवस्थितः ।
स मां त्वदादींश्च पितः समस्तान्
समस्तचेष्टासु युनक्ति सर्वगः ॥

इत्यादिस्मृतेरपीत्यपि बोध्यम्, अनेन सूत्रेण कारयितृत्वमेवोक्तं साक्षात्कर्तृत्वं च व्याकरवाणीत्यादिश्रुतिषु सिद्धम्, अत ईश्वरः कर्त्तापि कारयितापि भवतीति सिद्धम्, एतेन जीवस्याप्यात्मा परमेश्वर इत्यप्युपपादितं भवति यथा देहेन्द्रियादीनामात्मा जीवः

एवं जीवस्यापि चेतयितृकारयितृतया तदध्यक्ष ईश्वरस्तस्यात्मेति तथा च श्रुतिरेष त आत्मा अन्तर्य्याम्यमृतः तत्त्वमसीत्यादिः। स्मृतिश्च तवान्तरात्मा मम च सर्वेषामेव देहिनामित्यादिः, चेतयितृत्वं चेत्थं परमेश्वरस्य मन्तव्यम्, सर्वे जीवाः चिच्छक्तिमन्तोऽपि फलोपधानाभावात्प्रलये ऽचेतना एव मृतदेहवत्तिष्ठन्ति तानीश्वरो देहवत्स्वसंकल्पेन योगीव प्रविश्य बुद्धिसंयोगेन चेतनीकरोतीति प्रत्यहं चैतत्सुषुप्तावनुमेयम्, अतः प्रबोधो ऽस्मादिति सूत्राच्च, तथा जीवगताशेषज्ञत्वादपीश्वरस्तस्यात्मा तथा च श्रुतिर्नान्यो तो ऽस्ति द्रष्टेत्यादिः जीवे द्रष्टृत्वफलोपधानस्य कादाचित्कतया वाचारम्भणमात्रत्वं स्वप्नवदित्यतो नान्यो ऽतो ऽस्ति द्रष्टेति पारमार्थिकात्माभिप्रायेणोक्तम्। ईश्वरस्य कारयितृवैषम्यनैर्घृण्यनिरासाय विशेषमाह।

कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः।

कृतप्रयत्नापेक्ष एव जीवात्मा परमेश्वरात्कर्त्रादिरूपो भवति। ईश्वरो जीवकृतशुभाशुभसापेक्ष एवान्यत् शुभाशुभं कारयतीति यावत् कुतः विहितप्रतिषिद्धयो रवैयर्थ्यादिभ्यः इत्यर्थः स्वयं हि यद्विहितमाम्नातं वेदमुखेन कर्म यद्वा प्रतिषिद्धन्तदननुसरणे व्यर्थमेव

तदुभयं कर्म स्यादिति । अनादित्वाच्च पूर्वपूर्वकर्मानुसरणं सम्भवतीति भावः । आदिशब्देन चानिर्मोचादिप्रसङ्गादयो ग्राह्याः वैषम्यनैर्घृण्येन सापेक्षत्वादितिसूत्रेण सुखदुःखादिभोजयितृतया वैषम्यादिप्रसङ्गो निराकृतः, अनेन च सूत्रेण सुखदुःखादिसाधनकर्मकारयितृतया वैषम्यादिकं निराक्रियत इति न पौनरुक्त्यं तदेवं जीवस्य नित्यत्वादयो विशेषाः प्रोक्ताः तत्र चेदमाशङ्क्यते । ननु यदि जीवो नित्यः स्वीकृतः कथं तर्हि एतस्मादात्मनः सर्वे एत आत्मानो व्युच्चरन्ति बह्वीः प्रजाः पुरुषात्संप्रसूता इत्यादिश्रुत्युक्तं ब्रह्मकार्य्यत्वं जीवानामुपपद्येत न चाकाशान्तःकरणादिवद्बीजाङ्कुरन्यायेन सतामपि विकारलक्षणोत्पत्तिर्जीवानां वक्तव्येति वाच्यं, चेतनानामविकारित्वादिति । किं च कर्तृत्वकारयितृत्ववैधर्म्येण जीवेशयोर्भेदसिद्धेः स्थलेस्थले भेदस्य प्रतिपादितत्वाच्च कथं स एव इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्यः स एव मायापरिमोहितात्मत्याद्या जीवेश्वराभेदप्रतिपादिका श्रुतय उपपद्यन्त इति तामिमाशङ्कां पितापुत्रवदंशांशिभावेन समाधत्ते(*समाधातुमीश्वरस्यांशो जीव इति प्रतिपादयति तथा विभुत्वादिवदपरोऽपि विशेषो जीवानां श्रूयते ब्रह्माभेदः स किमखण्डलारूप आहोस्विदंशतारूप इदं च निर्णीयते[१]) ।

---

(२) अयं पा० १ पु० ना० ।

अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत एके

नित्यत्वादिना सजातीयत्वस्योपपादिततया जीवो ब्रह्मणो अंशः पितुरिव पुत्रः तथा च पितापुत्रयोरिवाग्निविस्फुलिङ्गयोरिव वाविभागेनाभिव्यक्तिलक्षणः कार्य्यकारणभाव उपपद्यते ।

उत्पत्तिस्थित्यभिव्यक्तिविकारप्रत्ययाप्तयः ।
वियोगान्यत्वधृतयः कारणं नवधा स्मृतम् ॥

इति पातञ्जलभाष्ये व्यासदेवैरभिव्यक्तिरूपाया अपि कार्यताया उक्तत्वादिति । अभिव्यक्तिस्तत्र स्वव्यापाराद्दृढता अंशत्वे श्रुत्यन्यथानुपपत्तिं प्रमाणयति । नानेत्यादिना । तत्रादौ अंशत्वं विना ऽत्यन्तमभेदे भेदे वाऽऽभ्युपगम्यमाने भेदाभेदवाक्ययोरेकतरव्याघातः स्यादित्याह नानाव्यपदेशादन्यथा चेति दलद्वयेन तत्र चेतनानां नानाव्यपदेशो यथा "नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान्" द्वासुपर्णेत्यादि अन्यथा चेति अनानात्वेन च व्यपदेशो यथा स ब्रह्मा स शिवः मनसैवानुद्रष्टव्यं नेह नानास्ति किं चन । एकधैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमेयं ध्रुवं विरजः पर आकाशादज आत्मा महान् ध्रुव इत्यादिशतशः । ननु लाघवतर्कसहकारेण बलवत्यभेदश्रुतिमखण्डताबोधनेन बाध्यतां तत्कथं भेदाभेदौ संभ-

वेतामित्याशङ्क्यांशत्वं विना श्रुत्यन्तरानुपपत्तिमप्याह अपीत्यादिना एके शाखिनो दाशकितवादिरूपत्वमपि ब्रह्मणो ऽधीयते च ब्रह्मदाशा ब्रह्मदासा ब्रह्मेमे कितवा उत त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत वा कुमारी त्वं जीर्णो दण्डेन वञ्चसि त्वं जातो भवसि विश्वतो मुख इत्यादिभिरित्यर्थः दाशाः कैवर्त्ताः दासाः भृत्याः कितवाः धूर्त्ता इति विशिष्य निकृष्टजीवाभेदवाक्यानि सर्वत्र न सन्तीत्याशयेनैक इत्युक्तम्। एतदुक्तं भवति भेदाभेदाभ्यामंशत्वमेव शास्त्रार्थो नाखण्डत्वं यत आथर्वणिकानां श्वेताश्वतराणां ब्रह्मस्तवो ब्रह्मदाशा इत्युदाहृतवाक्यद्वये प्रतीयते स चाऽऽयं स्तवः कैवर्तभृत्यधूर्त्ता आदिभिर्ब्रह्मणो ऽखण्डत्वेन नोपपद्यते प्रत्युत निन्दैव स्यात् अतः स्तुतित्वोपपत्तये कार्य्यकारणाय विभागलक्षणाभेदपरमेव यथोक्तं निकृष्टजीवाभेदवाक्यम्। आत्मा वै जायते पुत्र इत्यादि वत् नाखण्डतापरमित्यभ्युपेय तदेकवाक्यतया च स ब्रह्मा स शिवः सेंद्रः सो ऽक्षरः परमः स्वराट् स एव विष्णुः स प्राणः स कालो ऽग्निः स चन्द्रमा स एष इह प्रविष्ट इत्यादीन्यपि वाक्यानि विभूतिभिः सह कार्य्यकारणाद्यभेदमेव बोधयन्ति न त्वखण्डत्वमिति। केचित्तु अन्यथा वापीत्यादिः जीवसामान्याभेदोपपादनार्थैकएव हेतुरिति तन्न तदा हि दाशकितवादिविशेषवचनं तदर्थं चैक इति शाखिविशेषोपादानं व्यर्थं स्यात्। सर्वास्वेव शाखासु सकलजीवाभेदस्य ब्रह्मणि

स्फुटं गीयमानत्वात्। ननु विरुद्धौ भेदाभेदौ कथमेकत्र संभवेतामिति चेन्न, अन्योन्याभावलक्षणभेदस्याविभागलक्षणेनाभेदेनाविरोधात्। विभागाविभागरूपयोरपि भेदाभेदयोः कालभेदेन व्यवहारपरमार्थभेदेन चाविरोधाच्च। नचायमभेदो गौण इति वाच्यं लवणं जलमभूत् दुग्धं जलमभूत् यत्रत्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् आप एवेदमग्र आसुः वायुर्भूत्वा धूमो भवतीत्यादिलोकवेदयोः प्रयोगबाहुल्येनाविभागस्यापि मुख्याभेदत्वात् भिदिर् विदारण इत्यनुशासनाच्च।

परमात्मा जगद्रूपो सर्वसाक्षी निरञ्जनः।
भिन्नाभिन्नस्वरूपेण स्थितो ऽसौ परमेश्वरः॥

इत्यादिस्मृतिशतादपि भेदाभेदविरोधो प्रामाणिक इति। ननु भवतु भेदाभेदयोरविरोधः तथा ऽप्यंशत्वं न संभवति जीवे मुख्यं ब्रह्मणो निरवयवत्वादिति चेन्न, अंशत्वं हि सजातीयत्वे सति[1] कदाचिदविभक्तत्वमेव वाच्यम्। अन्यथा पुत्रचेतने पितृचेतनांशव्यवहारानुपपत्तेः विभागश्च लक्षणान्यत्वम्, अभिव्यक्तधर्मभेद इति यावत्, ईदृशस्यांशो निरवयवस्यापि संभवति या च अंशो भागः पाद इति पर्य्याय प्रसिद्धिस्तस्याप्ययमेवार्थः यथोक्तमंशत्वमेव त्ववयवसाधारणमिति (*यदि चावयवत्वमेवांशत्वमिष्यते तथापि सजातीयाविभक्तत्वगुणेनैव

१ विभागाविभागयोर्न्यत्वमि० २ पु० पा०।

जीवे अंशशब्दो गौणो युक्तो न तु घटाकाशादिवत् प्रकाशान्तरेण गौणः भेदग्राहकश्रुत्यादिबलेनाग्नि-स्फुलिङ्गादिदृष्टान्तानामेवादर्त्तव्यत्वादिति[१]) अस्य च सूत्रस्य पितापुत्राग्निविस्फुलिङ्गादिवदेवांशत्वमर्थो न तु गौणं गगनस्य घटाकाश इवांशत्वमिति व्यासशिष्यवैशंपायनवाक्यादवधारणीयं मुमुक्षुभिः यथा मोक्षधर्मे ।

बहवः पुरुषा राजन्नुताहो एक एव तु ।
को ह्यत्र पुरुषः श्रेष्ठः को वा योनिरिहोच्यते ।

इति प्रश्नत्रयस्य प्रत्युत्तरे वैशंपायनवाक्यम् ।

बहवः पुरुषा राजन्सांख्ययोगविचारिणाम् ।
नैवमिच्छन्ति पुरुषमेकं कुरुकुलोद्वह ॥
संक्षेपतस्तु यद्व्यासः पुरुषैकत्वमुक्तवान् ।
तत्राहं संप्रवक्ष्यामि प्रसादादमितौजसः ॥
बहूनां पुरुषाणां हि यथैका योनिरिष्यते ।
तथा तं पुरुषं विश्वमाख्यास्यामि गुणाधिकम् ॥

इति । अस्यार्थः विशेषविचारतः सांख्ययोगयोश्चेतनबहुत्वमेव सिद्धं यत्र व्यासो विशेषविचारं विना संक्षेपतः समासतो जीवानां ब्रह्मणि प्रवेशतश्चेतनैकत्वं प्रोक्तवांस्तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य इत्यादौ तत्तुभ्यं तच्छिष्योऽहं वक्ष्यामि तदेव व्याख्यायते यथा बहूनां पुत्रादिचेतनानामंशानामेकः

[१] चयं पा० २ पु० ना० ।

पितृचेतनो अंशो योनिरेकैव भवति अविभागात् तथैव तमेकमेव कारणं ब्रह्म पुरुषं पश्चाद्विवेचयिष्यामीति अत्र बहूनामित्याद्येकश्लोकेनैव प्रश्नत्रयस्योत्तरं दत्तं ततश्च प्रकरणशेषे पुरुषबहुत्वमेवोपसंहरता तदेव सिद्धान्तितम्।

एवं बहुविधः प्रोक्तः पुरुषस्ते यथा क्रमम्।
तत्र यः परमात्मा हि स नित्यं निर्गुणःस्मृतः॥

इति(*नन्वेवमखण्डैकात्म्यश्रुतिस्मृतिविरोध इति चेन्न, तत्वतो जीवानामप्यात्मत्वबोधनेनैवाखण्डस्यैकस्य ब्रह्मण आत्मतया श्रुतिस्मृत्योरुक्तत्वात्[1]) तथा चैतस्माद्वाक्यात्पितापुत्रवदंशांशिभाव एव व्यासाभिप्रेत इति स्पष्टम्। आधुनिकास्तु घटाकाशवदंशत्वं वदन्ति तत्र अंशशब्दस्य गौणत्वापत्तेः। न च विष्णवादिदेवतायाः कृष्णाद्यवतारेष्वंशशब्दप्रयोगबाहुल्यादिदं गौणत्वं न दोषायेति वाच्यम्। तत्र बाधकाभावेनात्माखण्डतायां लाघवेन च तत्सिद्धौ गौणांशताया ग्रहणात्। उपाध्योरंशांशिभावेनौपाधिकांशताया वा विवक्षितत्वात् ब्रह्मजीवयोस्तु भेदग्राहकश्रुतिविरोधेनाखण्डताया एवासिद्धेरौपाधिकं गौणं चांशत्वमन्याय्यमसम्भवि चेति (*किं च।

एकः शुद्धो ऽक्षरो नित्यं सर्वव्यापि तथा पुमान्।
सो ऽप्यं शःसर्वभूतस्य मैत्रेय परमात्मनः॥

[१] अयं पा० १ पु० ना०।

इतिविष्णुपुराणे विभोरपि जीवस्याकाशमण्डलकल्पब्रह्मांशत्वलाभात् । घटाकाशवच्छिन्नतामात्रेणांशत्वमिति[1]) स्यादेतत् अविभागलक्षणाभेदाप्रतिपादने प्रयोजनाभावादखण्डताप्रतिपादने च जीवस्यासंसारित्वावगमसम्भवादखण्डतापराण्येवाभेदवाक्यानि भवन्ति प्रयोजनाभावेन भेदनिन्दाश्रवणेन च दुर्बलतया भेदवाक्यानामनुवादमात्रत्वान्न तद्विरोधः । लाघवतर्कानुग्रहादपि च भेदवाक्यानामखण्डतापरत्वमेव न्याय्यमिति ततो न पितापुत्रवद्भेदेनांशांशिभावोवेदान्तार्थं इति । अत्रोच्यते अविभागलक्षणाभेदप्रतिपादनमेव जीवपर्य्यन्ताभिमाननिवर्तकब्रह्मात्मताज्ञानहेतुतया महाप्रयोजनं न त्वखण्डताप्रतिपादनं घटाकाशवदंशताप्रतिपादनं च अखण्डताज्ञानेऽप्यवच्छेदभेदेन संसारासंसारयोः सम्भवेनाभिमानानिवर्तकत्वात् । ब्रह्मप्रकरणे जीवासंसारित्वप्रतिपादनपरत्वे वाक्यभेदापतेश्च । नचोपासनार्थं तत्प्रतिपादनं स्यादिति वाच्यम् । एवं सति तात्पर्य्यविषयस्योपासनास्यास्मदुक्ताशांश्यभेदेनैवोपपत्तौ न श्रुतिस्मृतिन्यायविरुद्धाखण्डतापरत्वं सम्भवति तदेतद्विस्तारितं पञ्चसूत्र्यां । यच्चोक्तं भेदप्रतिपादनं निष्फलत्वादनुवादमात्रमिति तदपि न, भेदधियो ब्रह्मण्यौपाधिकसंसारित्वदुःखभोक्तृत्वादिदोष-

[१] अयं पा० २ पु० ना० ।

निवृत्त्यवगतिफलकत्वात्। ब्रह्मात्मताज्ञानहेतुत्वाच्च अत्यन्ताभेदे ह्यात्मात्मीयभावासम्भवात् तस्य स्वस्वामिभावरूपत्वात्। यो हि यस्माद्भिन्नो भवति स एव तस्यात्मा लोके दृश्यते यथा बुद्धिः पुरुष इति कथं वा प्रमाणान्तरानधिगतस्य ब्रह्मणो जीवेन सह भेदो वेदान्तैरनूद्येत। न च वेदान्ताधिगते सर्वज्ञादिरूपे ब्रह्मणि विरुद्धधर्मासंबन्धाद्भेदो ऽनुमातुं शक्यत इति वाच्यम्। अवच्छेदभेदेनाविरोधसम्भवात्प्रत्युत लाघवतर्केणाभेदस्यैवानुमातुं योग्यत्वादिति। भेदनिन्दावाक्यानि च प्रकरणभेदाद्विभागवैधर्म्यादिलक्षणभेदपराण्येव पूर्वापरालोचनया तथैवावगमात् अविभागादिलक्षणाभेदस्यैव वेदान्तार्थतया तद्विपरीतस्यैव निन्दार्हत्वाच्च। भिदिर्विदारण इत्यनुशासनेन विभागस्यापि मुख्यभेदत्वात्। यच्चोक्तं लाघवादखण्डैकात्म्यमिति तन्न, तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो ऽभिचाकशीतीति श्रौतविभागानुपपत्त्या "य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापियन्तीत्यादिश्रौतबन्धमोक्षव्यवस्थानुपपत्त्या चात्मभेदगौरवमेव ह्यादर्त्तव्यं बुधानां न तु लाघवमिति दिक्। एतदन्यच्च सर्वं पञ्चसूत्र्यामतिविस्तरेण करामलकवत्प्रतिपादितमस्माभिरिति। आकाशमेकं हि यथेत्येवं विधवाक्यजातं च तत्रैव व्याख्यातं ग्रन्थबाहुल्यभयात् नेह पुनः प्रस्तूयते तस्मात्पितापुत्रवदग्निविस्फुलिङ्गसूर्य्यतत्किरणादिवच्चैव ब्रह्मजीवयोरंशांशिभावो मन्तव्यः

तथा च श्रुतिः यथासुदीप्तात् पावकाद्विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपास्तथाक्षराद्विविधः सोम्यभावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्तीत्यादिरिति तथाचांशांशिभावेन ब्रह्मजीवयोर्हेतुहेतुमद्भावो जीवानामात्मा ब्रह्मेति च सिद्धं सूर्य्यांशानां चक्षुरादीनां सूर्य्यादिकार्य्यत्वसूर्य्याद्यात्मकत्वयोः स्मृत्यादिषु दर्शनादिति । न केवलं भेदाभेदान्यथानुपपत्त्यैवांशत्वं कल्प्यते अपि तु साक्षात् श्रुतेरपीत्याह ।

मन्त्रवर्णात् ।

"तावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पूरुषः । पादोऽस्य सर्वाभूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि" मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरम् अस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगदित्यादिमन्त्रवर्णेभ्यो ऽपि जीवो ब्रह्मांश इत्यर्थः । पादो भागो ऽवयवो अंश इत्येकपर्य्यायः तथा मैत्रेयोपनिषदि अंशशब्द एवास्ति यथा तत् सत्वमेवेरितं रसः सम्प्रास्रवत्तस्यांशो ऽयं यश्चेता मात्रः प्रतिपुरुषं चेतज्ञः संकल्पाद्यवसायलिङ्गः प्रजापतिः तस्य प्रोक्ता अग्र्यास्तनवो ब्रह्मा रुद्रो विष्णुरित्यादिषु ईश्वरेण प्रेरितं योनिस्थानीयं सत्वं लक्षीकृत्य शुक्रस्थानीयो रसो जीवः क्षरितः तत्तस्मात्स रस ईश्वरांश इत्यर्थः(*सांश इति विसर्जनीयलोपे पुनः सन्धिश्छांदसः[१]) ।

---

(१) अयं पा० २ पु० ना० ।

अपि च स्मर्यते ।

स्मर्य्यते ऽपि ब्रह्मांशो जीव इति ।

एकः शुद्धो ऽक्षरो नित्यः सर्वव्यापी तथा पुमान् ।
सो ऽप्यंशःसर्वभूतस्य मैत्रेय परमात्मनः ॥
ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।
अव्यक्तरूपो भगवान् शतशो ऽथ सहस्रधा ॥
कोटिशश्च करोत्येव प्रत्यगात्मानमात्मना ।
यथा दीपसहस्राणि दीपान्मर्त्याः प्रकुर्वते ॥
प्रकृतिस्तथाविकुरुते पुरुषस्य गुणान् बहून् ।

इतिविष्णुपुराणगीतामोक्षधर्मादिष्वित्यर्थः । एक इति समष्टौ व्यष्टीनामविभागाद्बोध्यं गुणानंशानित्यर्थः नन्वेवमंशांशिनोरैकरूप्यस्य लोके दर्शनात्तस्मादेका-की बिभेतीत्यादिश्रुत्या हिरण्यगर्भांशिषु[1] भयेन हिर-ण्यगर्भस्य भयानुमापनाच्च परमात्मापि स्वांशजीवव-त्संसारी स्यादित्याशङ्कामपाकरोति ।

प्रकाशादिवन्नैवं परः ।

अंशित्वे ऽपि परः कारणं ब्रह्म एवं जीववन्न भव-ति प्रकाशादिवत् यथा प्रकाशश्चालोकःआकाशवाय्वा-दयश्चांशिनश्चक्षुःश्रोत्रत्वगादीनां स्वांशानामुपघातादि-दोषवत्वे ऽपि नोपहताः कदापि भवन्ति तथैवेत्यर्थः तदुक्तं स्मृत्या "सूर्य्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते

१ हिरण्यगर्भवद्भयादिश्रवणाच्चेति १ पु० पा० ।

चाक्षुषैर्वाह्यदोषैः । एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्य" इति पितापुत्रयोर्हिरण्यगर्भतदंशयोश्च द्वयोरेवोपाधिदोषसाम्यादौपाधिकदोषादीनां साम्यं दृश्यते ईश्वरोपाधेस्तु निर्दोषत्वात्कथं दोषसाम्यं स्यात् यथा गोलकेषु तिमिरादिदोषेऽपि सूर्य्यादिरूपाणां प्रकाशादीनां मण्डलेषु नित्यनिर्द्दोषत्वाच्चक्षुरादिभिर्नोपघातसाम्यमितिभावः । ये त्वखण्डैकात्म्येन घटाकाशवदंशत्वं मन्यन्ते तेषामेवायं दोषः स्यात् । उपाधिभेदेऽपि कायव्यूहवत्सर्वोपाधिभिरेकत्रैवात्मनि विविधानामौपाधिकव्यावहारिकसंसाराणां ब्रह्मणापि दुष्परिहरत्वादिति ।(*न च पृथगुपाधिविशिष्टयोर्जीवेश्वरत्वे शक्येते वक्तुम् अंशांशिभावानुपपत्तेर्लक्षणापत्तेर्वा[1]) स्मरन्तिच परमात्मा नैवंरूप इति ।

स्मरन्ति च ।

व्यासादयो भारतादिषु ।
अशरीरः शरीरेषु सर्वेषु निवसत्यसौ ।
वसन्नपि शरीरेषु न स लिप्यति कर्मभिः ॥
कर्मात्मा पुरुषो यो ऽसौ बन्धमोक्षैः स युज्यते ।
स सप्तदशकेनापि राशिना युज्यते पुनः ॥
उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।
यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥

---

[१] अयं पा० २ पु० ना० ।

इत्यादिना (*चकारेण।

न तस्य कार्य्यं करणं च विद्यते इत्यादिश्रुतयः समुच्चीयन्ते[१])। नन्वेवमंशांशिभावतो मा भवत्वीश्वरे संसाराद्याशङ्का जीवस्य तु संसारो नोपपद्यते न हि महाराजपुत्रस्य दैन्यादिकं सूर्य्यांशकिरणस्य वा शैत्यादिकं दृष्टम् अंशिसरूपताया एवांशस्यौचित्यादित्याशङ्कां समाधत्ते।

अनुज्ञापरिहारौ देहसंबन्धाज्ज्योतिरादिवत्।

सत्यमंशिसरूपा एवांशा भवन्ति जीवेऽपि कर्त्तृत्वादिप्रमुखसंसारस्याभास एवेत्यादिसूत्रैर्निराकरिष्यमाणत्वात्, यौ पुनर्जीवेष्वेवंरूपत्वस्य संसारस्यानुज्ञा अनुमतिरनुवाद इति यावत्, ब्रह्मणि च तत्परिहारः श्रुतिषु वर्त्तेते।

न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्य इत्यादिषु तावंशिनो ब्रह्मणो अंशतो देहसंबधादुपाधिसंबधादेव ज्योतिरादिवत् यथा ज्योतिःसामान्यस्यांशतश्चन्द्रमण्डलसंबन्धाच्छैत्यानुज्ञा महाभूताख्येव कारणेऽस्ति तत्परिहारो यथा वा जलादीनामंशतः पृथिव्यादिसंबन्धात्कटुत्वाद्यनुज्ञा महाजलादौ च कारणे तत्परिहार एव इत्यर्थः। (*नन्वेवमप्यंशिगतैश्वर्यभावेन

(१) अयं पा० २ पु० ना०।

न सारूप्यमिति चेन्न, "त इमे सत्याः कामा अनृतापिधाना" इत्यादिश्रुतिभिर्जीवे ऽप्यविद्यावृत्तैश्वर्यवचनात्, अन्यथा असदनुत्पत्त्या हिरण्यगर्भभावे ऽप्यैश्वर्यसम्भवात्, वस्तुतस्तु[1]) (*नन्वेवमप्युपाधिविगमे मोक्षदशायां जीवानामंशिभावादंशिगतैश्वर्यमेवाभिव्यज्येतेतिनात्यन्तिकलयः सम्भवतीति चेन्न[2]) ऐश्वर्यस्यौपाधिकतया अंशिकुक्षावप्रवेशात्, चिन्मात्ररूपस्य हि जीवस्य ब्रह्मचिन्मात्रमेवांशी भवति चिति तन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिरितिवक्ष्यमाणसूत्रात्, तथा वांशिसारूप्यमैश्वर्यासत्त्व एव जीवानां भवतीति नोक्तदोषावकाशः। तथा च सांख्यसूत्रं समाधिसुषुप्तिमोक्षेषु ब्रह्मरूपतेति तन्मात्रेण तदात्मकत्वादिब्रह्मरूपता च सांख्यमते पूर्णता औपाधिकपरिच्छेदविगम इति यावत्। अस्माकं तु ब्रह्मसारूप्यं केवलचिन्मात्रस्यैवैश्वर्योपलक्षितस्य ब्रह्मशब्दार्थतेति जन्मादिसूत्रे प्रतिपादितत्वात्। इदानीमंशत्वबाधकस्य स्वाभाविकस्य ब्रह्मवैरूप्यस्य निराकरणाय जीवस्यापि ब्रह्मवदसङ्गत्वचिन्मात्रत्वं च क्रमेण सूत्रद्वयेनाह।

असन्ततेश्चाव्यतिकरः।

स च जीवो ऽव्यतिकरः नास्ति व्यतिकरो व्यति-

---

(१) अयं पा० १ पु० ना०।
(२) अयं पा० १ पु० ना०।

षङ्गः संबन्धविशेषो लेपाख्यो यत्नेत्यव्यतिकरोऽसङ्ग इत्यर्थः। अथ व्यतिकरः पुंसि व्यसनव्यतिषङ्गयोरिति-कोषात्। असङ्गत्वे हेतुमाह असन्ततेरिति सन्ततिः कार्य्ये विकार इति अविकारित्वादित्यर्थः। सङ्गे हि विकारित्वं स्यादिति भावः। अविकारित्वं च(*स समानः सन्नुभौ लोकावनुसंचरति ध्यायतीव लेलायतीव[१]) अविनाशी वा अरे अयमात्मा अनुच्छित्तिधर्मा इत्या-दिश्रुतेः। नास्त्युच्छित्तिर्यस्य सोऽनुच्छित्तिस्तादृशो धर्मो यस्य स अविनाशिधर्मेत्यर्थः। अन्यथा अविनाशीत्यनेन पौनरुक्त्यापत्तेः(*यद्यपि संयोगादयो धर्मा जीवे ऽप्यनि-त्याः सामान्यगुणातिरिक्ताश्च धर्मा न सन्ति तथापि राहोः शिर इतिवत् चैतन्यस्यात्मधर्मत्वविवक्षयेदमुक्त म्[२])असङ्गत्वे ऽप्त्वियं श्रुतिः स यत्तत्र पश्यत्यनन्वाग-तस्तेन भवत्यसङ्गो ऽह्ययं पुरुष इति। अयं भावः आ-त्मा चैतन्यस्वरूप इत्युत्तरसूत्रेण वक्ष्यामः। तथा च यद्यात्मनि पदार्थसङ्गः स्यात् तदा सर्वपदार्थी-नामात्मनि विभौ नित्यं सङ्गः सदा सर्वं भासेत अतः सङ्गानुपपत्तिः पदार्थभानं तूपाधिद्वारा प्र-तिबिम्बादित्युक्तं शास्त्रयोनित्वादित्यत्र। नन्वेवमा-त्मनोऽसङ्गत्वे कथं प्रकृतिपुरुषसंयोगात्सर्गमारभ्य सृ-ष्टिरुपपद्येतेति चेन्न, ज्ञानादिहेतोरेव संबन्धविशे-षस्यात्मनि सङ्गशब्देन प्रतिषिधात्, न तु गगन-

[१] बयं पा० १ पु० ना०।

[२] बयं पा० १ पु० ना०।

वाय्वादिवत्संयोगस्य विकाराजनकस्येति विशेषादिति (*ननु विभुनित्यादिरूपो जीवो ऽपि चेदात्मा तर्हि नान्यो ऽतो ऽस्ति द्रष्टा एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथेत्यादिश्रुत्युक्तस्य परमात्मत्वस्य विरोध इत्याशङ्कां परिहरति ।

आभास एव च ।

आत्मेत्युपक्रान्तत्वात् आत्माभास एव च प्रकृत आत्मा जीवः हेत्वाभास इवेत्यर्थः । जीवानां च परमार्थिकात्मत्वाभावो जन्माद्यस्य यत इतिसूत्रे व्याख्यातः । अथ वा जीवस्य किं स्वरूपमित्याकाङ्क्षायामाह[१]) । आभास एव च स च जीवो ब्रह्मवदाभासमानः प्रकाशमात्रश्चिन्मात्र इत्यर्थः । आभासशब्दस्य रूढिभ्यां प्रकाशशब्दतुल्यार्थः सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितमितिगीतादौ न तस्याभासमितियोगसूत्रादौ च प्रकाशवाचित्वदर्शनादिति तथा च जीवो निर्विकारत्वादसङ्गत्वाच्चिन्मात्रत्वाच्च । निर्विकारासङ्गचिन्मात्रस्य ब्रह्मणो अंशः सूर्य्यादीनामिव किरणादाविति भावः । तत्र चिन्मात्रत्वे श्रुतयः स यथा सैंधवघनो ऽनन्तरो ऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एवैवं वा अरे ऽय मात्मान न्तरो ऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवं चेता मात्रः प्रतिपुरुषं क्षेत्रज्ञः संकल्पाध्यवसायलिङ्गः प्रत्यगस्थूलो

---

[१] अयं पा० २ पु० ना० ।

ऽचक्षुरप्राणो ऽमना ऽकर्त्ता चैतन्यं चिन्मात्रं सदित्यादयः। स्मृतयश्च।

यथा दीपः प्रकाशात्मा ह्रस्वो वा यदि वा महान्।
ज्ञानात्मानं तथा विद्यात्पुरुषं सर्वजन्तुषु॥
ज्ञानमेव परं ब्रह्म ज्ञानं बन्धाय चेष्यते।
ज्ञानात्मकमिदं विश्वं न ज्ञानाद्विद्यते परम्॥

इत्यादयः ज्ञानं बन्धाय चेष्यत इति ज्ञानमेव जीव इत्यर्थः। सूत्राणि च वेदान्तसांख्ययोगेषु चिति तन्मात्रेऽ तदात्मकत्वात्। जडप्रकाशयोगात्प्रकाशः। द्रष्टा दृशिमात्र इति(*तथा कामादिकं मन एव सर्वेषां संकल्पानां मनएकायनं अन्तःकरणजं दुःखं पारक्यं मम तत्कथमितिश्रुतिस्मृतिभिः कामाद्यखिलविकाराणामुपाधिधर्मत्वकथनेनाप्यात्मनो ज्ञानमात्रत्वं सिध्यति[1]) तथा लाघवतर्कादपि ज्ञानस्वरूप एवात्मा अग्न्यौष्ण्यवद्व्यभिचारादर्शनादिति मन्तव्यम्। ननु जीवानां ज्ञानस्य सुषुप्त्यादौ व्यभिचार इति न च यद्वै तन्न पश्यति पश्यन् वै तन्न पश्यति न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यत इत्यादिश्रुतेः। सुषुप्तेऽपि स्वरूपज्ञानं सेत्स्यतीति वाच्यम्। तद्वाक्यस्य शक्तिसत्तामात्रपरत्वात्, अन्यथा यद्वै तन्न वदति वदन् वै तन्न वदति न हि वक्तुर्वक्तेर्विपरिलोपो विद्यत इत्यादिवाक्ये-

(१) अयं पा० २ पु० ना०।

स्तत्सहपठितैर्वेदनादीनामप्यात्मस्वरूपतापत्तेः। सुषुप्त्यादौ वचनादिसत्ताया: केनाप्यनभ्युपगमादिति। नैवम्। एवमपि अविनाशी वाऽरेऽयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मेत्यादिश्रुतिभिर्धर्मोच्छेदप्रतिषेधेन ज्ञाननित्यत्वसिद्धेः। किं च बुद्धिवृत्त्यभावे[1] चेतने सुषुप्त्यादौ विषयसंबन्धाभावादेव विषयाज्ञानोपपत्त्या तदानीं ज्ञानाभावे प्रमाणाभावात् चैतन्यनित्यत्वमेव लाघवादनुमीयते व्यभिचारसंशयस्य चनित्यत्वात्माभेदग्राहकलाघवतर्कसत्त्वेनानवकाशात्। न च विषयवासनावत्वाद्विषयसंबन्धस्तदानीमप्यस्तीति वाच्यम्। स यत्र किंचि त्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं पुरुष इत्यादिश्रुत्यात्मनो वासनालेपादिपर्य्यायस्य सङ्गस्य प्रतिषेधात्। अन्तः करणस्य च वासनाधारस्य तदानीं विलयात्, अथैवं ज्ञानस्य नित्यत्वे घटज्ञानं नष्टं पटज्ञानं जातं कुड्यज्ञानं भविष्यतीत्यादिषूह्यमानो[2] प्रपद्येरन्निति चेन्न। गुहाकूपशिख्यादीनां विनाशादिप्रत्ययवद्विशेषणनाशेनोपपत्तेः। विशेषणं च विषयतासंबन्धेन घटादी घटादौ च विषयता आत्मप्रतिविम्बितबुद्धिवृत्तिव्याप्यत्वमिति अथ तथापि जानामीत्याधाराधेयप्रत्ययानुपपत्तिर्ज्ञानात्मनोर्भेदाभावादिति चेन्न। केवलज्ञानस्य लौकिकप्रत्यक्षागोचरत्वात्, आकाशे श्रोत्रमित्यादि प्रत्ययवदात्मनि घटादिज्ञानमित्याधारा-

---

१ भविष्यतीतिप्रत्ययानोपपद्यरन्निति १ पु० पा० ।

२ बुद्धितमः प्रतिविम्बेनाहते ३० पु० पा० ।

धेयताग्रहयोपपत्तेः, अन्यथा श्रोत्राकाशस्यापि महाकाशादतिरिक्ततापत्तेः । नन्वेवं कामसंकल्पादिकं मन एवेति श्रवणादन्तःकरणमपि कामादिस्वरूपमेव लाघवादस्तु न तु कामादिधर्मकमिति चेन्न, कामक्रोधादिवृत्तीनां कालभेददर्शनादेकात्मकतानुपपत्त्या तेषामन्योन्यं भिन्नानामेकान्तःकरणरूपतानुपपत्तेरिति तस्मादखण्डं प्रतिपुरुषमेकैकमेव नित्यं वस्तु गगनस्य गुहा राहोः शिर इत्यादिवद्धर्मधर्मिभावेन कल्प्यमानं ज्ञानमिति ज्ञातेति चोच्यते नास्त्यत्र गुणगुणिभावो ।

ज्ञानं नैवात्मनो धर्मो न गुणो वा कथं चन ।
ज्ञानस्वरूप एवात्मा नित्यः सर्वगतः शिवः ।

इत्यादिस्त्यपुराणात् निर्गुणत्वाच्च न चिद्धर्मेति सांख्यसूत्रात्, लाघवाच्च अग्न्यौष्ण्यदृष्टान्ताभावादेवोच्यते न पुनः सो ऽप्यत्र सर्वांशे दृष्टान्तः चक्षुषा औष्ण्यग्रहणे ऽप्यग्निग्रहणेन तत्र भेदाभेदयोः सत्वात् ज्ञानात्मनोस्त्वखण्डत्वादिति । नैय्यायिकवैशेषिकौ तु यथोक्तवस्तुनि विषयाकारवद्बुद्धिवृत्तिप्रतिविम्बमेवास्मदभिप्रेतं ज्ञानशब्देन परिभाष्य तस्यात्मधर्मत्वमनित्यत्वं बहुत्वादिकं च हेतुरिति विवेक्तव्यं प्रकृतिपुरुषयोर्भेदानङ्गीकाराच्च । कामादिविकाराणामप्यात्मधर्मत्वमभ्युपगच्छत इति मन्तव्यम् । ननु ज्ञाननित्यत्ववादिना अन्या बुद्धिवृत्तयः कल्पनीया इति कथं लाघवमिति उच्यते ज्ञाने अन्यस्याभ्युपगमे ऽपि तदतिरिक्ता बु-

द्विवृत्तिरवश्यं कल्प्या स्वप्नमनोरथादौ बाह्यघटवदन्तर्घटादीनां वासनानिर्मितानां दर्शनात् त एव वान्तर्घटादयो बुद्धिपरिणामविशेषा विषयाकारबुद्धिवृत्तय इत्युच्यन्ते। न च ता एवात्मधर्मत्वेन परिकल्प्य ज्ञानमिति वक्तुं शक्यन्ते तासां बाह्यघटादिवदेव दृश्यत्वेनात्मधर्मत्वाभावस्याऽनुमानात्[1]। (*किं चान्तरुपलभ्यमानानामखिलवृत्तीनामज्ञातसत्त्वाभावेन लाघवात्तासामेकमेव ज्ञानं कल्प्यते तदेव चात्मेति गीयते तथा च योगसिद्धान्तो बुद्धिबोधात्मा पुरुष इति वृत्तीनां च ज्ञेयत्वं ज्ञानेच्छादीननुभवामीत्यनुभवात्[2]) रूपादिवदप्रकाशरूपत्वाच्च ज्ञानज्ञेयविभागव्यवहारस्यान्तरसम्भवोपत्तेश्च। अपि च कामादिकं सर्वं मन एवेति श्रवणात्, सृजते च गुणानेकएको न सृजते गुणान् कूटस्थो ऽक्षर उच्यत इत्यादिस्मरणाच्च। आत्मनो विषयाकारपरिणामकल्पनानौचित्यादिति श्रुतिस्मृतिविरोधेनाहमिच्छामीत्यादिप्रत्ययानां त्वहं गौर इत्यादि प्रत्ययवदप्रामाण्यमवसेयम्। आत्मनश्चानन्दरूपत्वं परमप्रियत्वमेव सुखरूपत्वं तु जन्मादिसूत्रे निराकृतं[3] सत्तावत् ध्वंसप्रागभावाप्रति-

---

१ रूपादिदृष्टान्तेनेत्यधिकं १ पु०।

(२) अयं पा० २ पु० ना०।

३ असंभवाच्च यदि विषयात्माकारवृत्त्यादयश्चेतन धर्माःस्युस्तदाचेतनधर्म्युपरागेमादृश्यान स्युः धर्मिभाने कर्मकर्तृविरोधात् तथात्मज्ञानमपि नोपपद्येत कर्मकर्तृविरोधात् वृत्तीनामात्माद्याकाराणां बुद्धिनिष्ठत्वेतुयथानकर्मकर्तृविरोधस्तथाविवेचितम् ज्ञानोत्पत्तेः प्रक्रियायां शास्त्रयोनित्वादित्यत्र तथावृत्तिद्वाराचात्मज्ञानेऽपि तस्य स्वप्रकाशत्वमनन्यौपाधिकप्रकाशत्वं स्वज्ञेयत्वं चाक्षतमिति तत्रैव विवेचितम् इ० अधि० १ पु०।

योगित्वमबाधितत्वं वा उभययैवाभावरूपतया अ-
धिकरणस्वरूपमेवेति न तयाऽऽत्मनश्चिन्मात्रत्वक्षति-
रिति अतः सिद्धमाभासस्वरूप एवात्मा न तत्रा-
न्यरससंभेदो ऽस्तीति तथा चोक्तं पराशरेण।

निर्वाणमय एवायमात्मा ज्ञानमयो ऽमलः।
दुःखाज्ञानमया धर्माः प्रकृतेस्ते तु नात्मनः॥

इति तदेतज्जीवतत्त्वं संक्षेपतो ब्रह्ममीमांसा-
यामुक्तम्। अतिविशेषतस्तु सांख्ययोगयोर्जीवप्रधान-
योरवगन्तव्यमितिदिक्। ननु आत्मैक्यश्रुत्यनुरोधेन
सर्वात्मनामखण्डत्वमेवास्तु किमिति जीवानामात्मा-
भासत्वमिष्यते तत्राह[1]।

अदृष्टानियमात्।

सर्वात्मनामखण्डत्वे अदृष्टव्यवस्थानुपपत्तेरित्य-
र्थः। न केवलमदृष्टाख्यधर्माधर्मयोरेवाव्यवस्था अपि
तु संकल्पादीनामपीत्याह।

अभिसंध्यादिष्वप्येवम्।

स्पष्टं तदुक्तं सांख्यसूत्रेण जन्मादिव्यवस्थातः पु-
रुषबहुत्वमिति।

प्रदेशादितिचेन्नान्तर्भावात्।

ननु प्रदेशादवच्छेदभेदादौपाधिकधर्माणां भो-
गापवर्गयोश्च व्यवस्था स्यादिति चेन्न। अन्तर्भा-

१ प्रतिज्ञातं जीवस्याभासमात्रत्वं सूत्रत्रयेणोपपादयति इ० १ पु० पा०।

वात् नारकादिरूपेष्वप्यात्मप्रदेशेषु परमेश्वरादिरूपाणामात्मप्रदेशानामन्तर्भावाद्भेदाभावादव्यवस्था स्यादित्यर्थः। अन्यथा परमेश्वरादीनां जीवान्तर्यामित्वाद्यनुपपत्तिरिति भावः। एतच्च जन्मादिसूत्रे ऽस्माभिः प्रपञ्चितम्। आभास एव चेति सूत्रस्य द्वितीयव्याख्याने चेयं त्रिसूत्रीत्थं व्याख्येया प्रतिज्ञातं जीवस्य चिन्मात्रत्वं सूत्रत्रयेणोपपादयति अदृष्टानियमात् अदृष्टानां धर्माधर्मविषयवासनादीनामतीन्द्रियाणां धर्माणामनियततया ऽनित्यतया कूटस्थात्मधर्मत्वासंभवाच्चिन्मात्ररूप एवात्मेत्यर्थः। अभिसंध्यादिष्वप्येवं न केवलमतीन्द्रियेष्वेवानियतत्वान्नात्मधर्मत्वम्। अपि तु प्रत्यक्षेष्वभिसंध्यादिधर्मेष्वप्यनियतत्वादनित्यत्वान्नात्मधर्मत्वमतो जीवश्चिन्मात्र एवेत्यर्थः। अभिसंधिश्च इदमाप्नुयाम, इदं परिहराणीत्यादिरूपः संकल्पः। प्रदेशादितिचेन्नान्तर्भावात्।नन्वाभासरूपत्वमपि जीवस्य न संभवति शरीरप्रदेशमात्रे जीवस्य चैतन्यरूपप्रकाशात् अत आभासस्याप्यात्मनि बहिरवच्छेदेनाभावान्नात्मस्वरूपत्वमिति चेन्न, अन्तर्भावात् बहिरपि जीवे चैतन्यप्रकाशस्यान्तःसत्वादनभिव्यक्तगूढभविनः सत्वादित्यर्थः। उपाधिगमनदशायां सर्वदेशेष्वेव चैतन्यप्रकाशदर्शनात् नानाचैतन्योत्पत्तिकल्पने च गौरवादिति भावः। तथा च श्रुतिः।

घटसंवृतमाकाशं नीयमाने घटे यथा।
घटो नीयेत नाकाशं तद्वज्जीवो नभोपमः॥

इति। आधुनिकास्तु आभास एव चेति सूत्रस्य जीवः परमात्मप्रतिबिम्ब इत्यर्थः। तथा च बिम्ब प्रतिबिम्बरूपेण ब्रह्माभिन्नजीवस्य जलसूर्य्यवत्परिच्छिन्नतया च तत्कर्मादिभिः फलादिभिश्चेश्वरस्य न संकर इति। तत्र परिच्छिन्नप्रतिबिम्बरूपतोपपादनाय जीवस्य विभुत्वं निराकरोति परसूत्रत्रयेण तेषामर्थश्च जीवानां विभुत्वे सति सर्व्वात्मनां सर्व्वदेहेन्द्रियमनआदिभिः सन्निकर्षाविशेषात्सर्वेष्वेवात्मस्वविशेषतो धर्माधर्माभिसंव्याद्युत्पत्त्या संकरः स्यात् पूर्वपूर्वधर्मादीनां नियामकत्वे चानवस्था स्यात् अन्यथोपपत्त्या च तादृशानवस्थायां न बीजाङ्कुरवत्प्रामाणिकत्वम्। अथ शरीरादिप्रदेशरूपावच्छेदभेदेन धर्माद्यसांकर्य्यं स्यादिति चेन्न, सर्वात्मनां सर्वशरीरान्तर्भावात्कस्य किमवच्छेदकमिति नियामकाभावादित्याहुः। तत्तु कुतर्केण सूत्रप्रकारमात्रं प्रतिबिम्बे अंशत्वव्यवहाराभावेनांशसूत्रविरोधापत्त्या स्य सूत्रस्य प्रतिबिम्बार्थता ऽनौचित्यात् तेषामप्यंशसूत्रस्थया घटाकाशवदंशत्वव्याख्यया अतत्यप्रतिबिम्बरूपत्वव्याख्यानस्य विरुद्धत्वाच्च। यदपि जीवः परिच्छिन्नो अविद्याकृतश्चेत्युक्तं तदतीवहेयम्। सूत्रकारेणैव नाणुरतच्छ्रुतेरित्यादिना जीवविभुत्वस्य प्रतिपादितत्वात्। परैरपि विभुत्वपरतयैव तत्सूत्रस्य व्याख्यातत्वात्, अनिर्वचनीयस्य जीवस्य ब्रह्माभेदायोगाच्च। यदपि जीवानां विभुत्वे सर्वेषां सर्वशरीरसम्बन्धात्तु ध-

र्मादुत्पत्तौ सांकर्य्यमुक्तं तदपि बाल्यमात्रम् एवं भवदीयकुतर्केण ईश्वरे व्यापके सर्वजीवादृष्टादिसङ्करप्रसङ्गात्, यावदात्मभावित्वाच्च न दोष इति सूत्रेण प्रतिनियतनित्योपाधीनां प्रतिपुरुषं व्यवस्थापिततया धर्मादुत्पत्तिव्यवस्थाया सम्भवाच्च। आत्मनामुपाधीनां च नित्यात्ममनादिस्वस्वामिभावस्यैव भोग्यभोक्तृभावनियामकतया सांख्ये योगे चोक्तत्वात्। यच्चोक्तमनवस्था अप्रामाणिकीति तदपि तुच्छं, तदज्ञो वो न-भोपम इत्यादिश्रुतिसिद्धजीवविभुत्वान्यथानुपपत्त्या यथोक्तानवस्थाया बीजाङ्कुरवत्प्रामाणिकत्वात्, यच्चोक्तं जीवः परमात्मप्रतिबिम्बमिति तत्र प्रमाणाभावात् अंशानां प्रतिबिम्बैरेव बुद्धिषु परमात्मप्रतिबिम्बश्रुतिस्मृत्युपपत्तेः। सूत्रकारश्च मायाद्युपाधिष्वंशांश्यविशेषेण ब्रह्मणः प्रतिबिम्बमेव वच्यति अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवमिति सूत्राभ्यां न तु परमात्मनः प्रतिबिम्बं जीव इति जीवप्रकरणात्। प्रतिबिम्बस्य तुच्छतया बन्धमोक्षभागित्वानौचित्याच्च। बन्धमोक्षावपि तुच्छावेवेति चेन्न, एवं सति वेदान्ततः सामान्यतस्तुच्छत्वश्रवणमात्रेणाकृतसाक्षात्कारस्यापि मननादिकं तस्मात्पुरुषार्थनिश्चयासम्भवात्। किं च श्रुतिषु प्रतिबिम्बावच्छेदांशत्वादिषु दृष्टान्ता बहवः सन्ति तदनुसारेण विरुद्धतत्तद्रूपत्वं ब्रह्मण्युपपादयितुं न शक्यते अतो ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातन इत्या-

दिवाक्येषु दृष्टान्तभावं विना साक्षादेवांशताश्रवणात् युक्तिसिद्धत्वाच्चांशश्रुतिरेव मुख्या प्रतिपत्तव्या आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग्भवेत् तथात्मैको ह्यनेकस्थ जलाधारेष्विवांशुमानित्यादिवाक्येषु च प्रतिबिम्बावच्छेदादीनां दृष्टान्तद्वारावगमेन दुर्बलतया युक्तिविरुद्धतया च तत्श्रुतयः किं चित्किं चिदंशमात्रेणांशत्वाद्युपपादिका एवेति निर्णेयम्। अन्यथा अंशसूत्रव्याकोपात् युक्तिविरुद्धच्छायातपदृष्टान्तस्याप्यादरापत्तेश्च। तत्र जीवप्रकरणेष्वाकाशमेकं हीत्याद्युक्तवाक्यैरेकरूपयोर्जीवेश्वरयोरंशांशिनोरौपाधिकपृथग्रूपत्वमात्रे दृष्टान्तप्रदर्शनम्, अन्यथा शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिन इति भेदघटितसाम्यवाक्यानुपपत्तेः। सर्वात्मना साम्यलक्षणैकरूपताज्ञानादेव संसारनिवृत्तिसंभवाच्च अखण्डताज्ञाने ऽप्यवच्छेदभेदेन संसारासंसारयोः सम्भवेनाखण्डताज्ञानस्याभिमाननिवृत्त्यादिफलासंभवात्परमेश्वरप्रकरणे त्वाकाशमेकं हीत्यादिवाक्यैर्विभागमिथ्यात्वमात्रे दृष्टान्तप्रदर्शनम्। ईश्वरमात्रस्यात्मत्वप्रदर्शनायेत्यादिकं विस्तरेण प्रोक्तं तत्र तत्रेति अत एकताप्रतिपादकवाक्यानि नाखण्डतापराणि किं तु सामान्यात्मप्रकरणेष्वेकरूपतापराणि ब्रह्मप्रकरणेषु तत्त्वविभागलक्षणाभेदपराणीति। तस्माद्ब्रह्मणों ऽश एव जीवो न प्रतिबिम्बमिति जीवस्य ब्रह्मप्रतिबिम्बताबोधकवाक्यसत्त्वे तु तद्वाक्यं प्रतिबिम्बसमाक्रान्तेतिवाक्यवद्बोध्यं जीवस्य ब्रह्मानुसारि-

त्वात् छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्तीत्यादिवच्छायादृष्टान्तेन ब्रह्मानुकारित्वस्य सिद्धेरिति[1] दिक्।

इति ब्रह्ममीमांसायां विज्ञानयतिविरचिते विज्ञानामृताख्यऋजुभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः

पूर्वपादे पञ्चभूतोत्पत्तिप्रलयौ विचारितौ ततश्च परमात्मवियतोरन्तराले ऽन्तःकरणस्यापि तौ विचारितौ ततश्चान्तराल एव जीवोत्पत्तिरंशद्वयेण गौणीति विचारिते तेनैव च परमेश्वरात्प्रकृत्युत्पत्तिरपि शास्त्रोक्ता गौणीत्युक्तप्रायमतःपरमन्तरालएवाऽपरा सृष्टिर्विचारणीया।

तथा प्राणाः।

यथा विज्ञानमनसी सदाकाशयोरन्तराले जन्मादिमती तथैव प्राणाः दशेन्द्रियाण्यपि परमेश्वरात्तयोरन्तराल एव जायन्ते सृष्टिव्युत्क्रमेण प्रलीयन्ते परमेश्वराधिष्ठिताश्च तिष्ठन्ति कुतः अविशेषादित्युक्तहेतोरेवेत्यर्थः। एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च खं वायुर्ज्योतिरापश्च पृथिवी विश्वस्य धारिणीत्यादिश्रुतौ अन्तराले जन्मादिलिङ्गस्य पाठक्रमस्याविशेष इति भावः। श्रेष्ठश्चेत्यागामिसूत्रेण पञ्चवृत्तिप्राणस्योत्पत्त्यादिविचारणादस्य सूत्रस्येन्द्रियपरत्वमवधार्यम् प्राणशब्दस्येन्द्रियमुख्यप्राणोभयवाचित्वात्,

१ यदि च ब्रह्मण एवमुख्यात्मत्वाज्जीव आत्माभासो ब्राह्मणाभासवदिति सूत्रार्थ उच्यते. तदा संभवत्यपि तस्मिन्नर्थे महदशानियमादित्याद्युत्तरसूत्राणां कष्टार्थता स्यादिति १ पु० पा०

प्राणशब्दश्चेन्द्रियेषु प्रयुक्तास्ते ह प्राणाः प्रजापतिमेत्योचुरित्यादौ प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्तीत्यादौ च तेषां च प्राणत्वं त एतस्यैव सर्वरूपमभवत् तस्मादेतएतेनाख्यायन्त इति श्रुतेः। अन्ये तु अनेनाधिकरणेनेन्द्रियाणामुत्पत्तिरस्ति न वेति विचारः क्रियत इत्याहुः, तत्र इन्द्रियोत्पत्तौ वादिविप्रतिपत्त्यभावेनाञ्जस्यतः संशयासम्भवात् उत्पत्तिकाले च इन्द्रियभौतिकत्ववादिनैय्यायिकविप्रतिपत्तिसत्वात्, उभयथा व्याख्यानसंभवे ऽपि भूतसृष्टेः प्रागिन्द्रियोत्पत्तिबोधकस्मृत्यनुसारेण तन्निर्णयपरताया एवौचित्याच्च। ननु तेजोमयी वागितिश्रवणाद्भूतानन्तरमेवेन्द्रियोत्पत्तिर्युक्तेति तत्राह।

गौण्यसंभवात्।

असंभवात्तु श्रुतिर्गौण्यपि भवतीत्यर्थः तथा च तेजोमयी वागित्यादिश्रुतिर्गौणी कुतः असंभवादितिभावः। अत्र हि वाक्ये आपो मयः प्राण इत्यनन्तरं अपां सोम्य पीयमानानां यो ऽणिमा स ऊर्द्ध्वः समुदीयति स प्राणो भवतीति मुख्यप्राणस्याप्युत्पत्तिः श्रूयते सा च मुख्या न संभवति प्राणसंबन्धात् प्राक् पानाद्यसंभवात्केवलस्याग्नेः सविशेषाजनकत्वाच्च। बाह्याग्नौ तथा दर्शनाभावात्। तथा च सांख्यसूत्रं भोक्तुरधिष्ठानाद्भोगायतननिर्माणमन्यथा पूतिभावप्रसङ्गा-

दिति भोक्तृरधिष्ठानाद्भोक्तुः शुक्रे प्रवेशात् अत्र भोक्ता करणप्राणादिविशिष्ट एव भोगफलोपधानाभिप्रायेणोक्तः आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिण इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्य इति अतः शरीरे प्राणोत्पत्तिर्वृत्तिलाभमात्रेण गौणीति सिद्धं तत्साहचर्याच्च तेजोमयी वागित्यादिश्रुतिरपि वृत्तिलाभेन गौणी अन्नाद्यनुगतैर्हि करणादिसूक्ष्मांशैः करणादीन्युपचीयन्ते। इतश्चेन्द्रियाणां शरीरादुत्पत्तिर्गौणीत्याह।

तत्प्राक् श्रुतेश्च।

तेभ्यः प्रकृतेभ्यो वियदादिभूतेभ्यः प्रागपि प्राणानां सत्ता श्रवणाच्च। यथा "असद्वा इदमग्र आसीत् तदाहुः किं तदग्र आसीत् ऋषयो वाव तत अग्रे सदासीरन्तदाहुः के ते ऋषय इति अत्र इदंशब्दवाच्यानां भूतशरीरादीनामसत्ता काले ऽपि प्राणानां सत्ता ऽवगम्यत इत्यर्थः। सूत्रद्वयेन तेजोमयी वागितिश्रुतेर्गौणत्वं व्यवस्थाप्य इदानीं येन गुणेन गौणत्वं तमाह।

तत्पूर्वकत्वाद्वाचः।

वाचो वागिन्द्रियकार्यस्य शब्दस्य तत्पूर्वकत्वात् पूर्वपादोक्ततेजोरूपभूतपूर्वकत्वादित्यर्थः। अग्निरूपेण तेजसा देवतया ऽधिष्ठितं वागिन्द्रियं शब्दप्रयोगहेतुतया ऽभिव्यज्यते अतो वृत्तिलाभगुणेन तेजोमयी वागिति

गौण्युत्पत्तिश्रुतिरिति भावः । (*यच्चेन्द्रियाणां भौतिकत्वं न्यायादभ्युपगतं तत्कल्पभेदेनार्थवादिकं स्मृतिषु कुत्रचिदेव तद्दर्शनात् उत्सर्गतस्त्वभौतिकत्वमाहंकारिकत्वस्मृतिबाहुल्यादिति विभागः[१]) इदानीं कर्मेन्द्रियाणि व्यवस्थापयितुं सप्तेन्द्रियवादिनमुत्थाप्यापाकरोति सूत्रद्वयेन ।

सप्त गतेर्विशेषितत्वाच्च ।

ननु चक्षुरादिपञ्चकं बुद्धिमनसी चेत्येवं सप्तैव प्राणा इन्द्रियाणि भवेयुः न वागादिकं कुतः गतेर्गतिवाक्यात्सप्त इमे लोका येषु चरन्ति प्राणा गुहाशया निहिताः सप्तसप्तेत्येवं रूपात् सप्तसप्तेति वीप्साप्रतिपुरुषाभिप्रायेण । ननु ते सप्त प्राणाः किं वृत्तिभेदान्मुख्यः प्राण एव किं वा इन्द्रियाणि इन्द्रियत्वेऽपि किं कर्मेन्द्रियाणि किं वा ज्ञानेन्द्रियाणीति कथमवधारणीयं तत्राह विशेषितत्वाच्चेति "तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन् शेत" इति श्रुतौ विज्ञानवत्त्वेन प्राणानां विशेषितत्वादपि ज्ञानसाधनानि सप्तैव प्राणाख्यानीन्द्रियाणीत्यर्थः । अपरे त्वेवं व्याचक्षते सप्त वै शीर्षण्याः प्राणा इति श्रुत्या शिरस्थत्वेन विशेषितत्वाच्चेन्द्रियाण्येव ग्राह्याणि न मुख्यप्राणाः शिरसि

[१] अयं पा० २ पु० ना० ।

हि चक्षुर्द्वयं श्रोत्रद्वयं घ्राणद्वयं रसना चेतीन्द्रियाण्येव सप्तप्रसिद्धान्युपपद्यन्ते च मुख्यप्राणपरिग्रहे मूर्द्धन्य-नाड्यादिनाधिक्यप्रसङ्गात् । ननु सप्त वै शीर्षण्याः प्राणा इत्यनन्तरं द्वावांचाविति श्रवणान्नवैव प्राणास्त्वा-वगम्यन्ते तथा श्रुत्यन्तरेषु नवैव पुरुषे प्राणाः नाभि-र्दशमी दशेमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादश इत्यादिना नानाविधाः संख्या श्रूयन्ते तत्कथं सप्तैवेत्यवधार्य्यत इति चेन्न, लाघवान्न्यूनसंख्यावधारणे सति वृत्तिभे-देनाधिकसंख्यानामुपपत्तेरिति तत्र शीर्षण्यसप्तप्रा-णवृत्तित्वस्याग्रे ऽस्माभिः प्रसाध्यत्वात् सिद्धान्तमाह ।

हस्तादयस्तु स्थिते ऽतो नैवम् ।

हस्तादयः स्वपरे सप्तभ्यो ऽतिरिक्ताः प्राणाः श्रूयन्ते हस्तौ वै ग्रहः स कर्मणा ऽतिग्राहेण गृहीतो हस्ताभ्यां हि कर्म करोतीत्यादिना ग्रहो जीवबन्धकः श्रुत्यन्तरे च सर्वेषां कर्मणां हस्तावेकायनमित्यादि-क्रमेण कर्मेन्द्रियपञ्चकं समग्रमेव श्रूयत इति एवं स्थिते सिद्धे सति अतो हेतोर्नैवं भवति यत्सप्तैवे-न्द्रियाणि इतीत्यर्थः । प्राणानां सप्तत्वविज्ञानवत्त्वयो-र्वचनं तु प्राधान्याभिप्रायेण बोध्यं, सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः द्वाववाञ्चाविति श्रुतिश्च नवच्छिद्रद्वारा मुख्य-प्राणस्य नववृत्तीरेव प्रतिपादयति न पुनरिन्द्रिया-ख्यान्प्राणान् श्रुत्यन्तरे नवैव पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमी-

तिवचनात्, नाभेरनिन्द्रियस्येन्द्रियदशमत्वानौचित्यात् नन्वेवमिन्द्रियाणां संख्यानिर्णयः कथं स्यात्, न च दशेमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादश इतिवाक्यादात्मशब्दोक्ता मनसा सहैकादशसंख्यासिद्धिरिति वाच्यं, तत्रापि दशमध्येऽनिन्द्रियस्य नाभेः पठितत्वेन मुख्यप्राणवृत्तीनामेव दशत्वालाभात्, आत्मशब्देन च मुख्यप्राणावचनात् प्राणस्य हि नवद्वारैर्नववृत्तयः नाभिच्छिद्रे दशमीवृत्तिः सर्वनाडीषु रोमकूपादिषु च मुख्यप्राणवृत्तिरित्युपपन्नमेकादशत्वमिति। अत्रोच्यते, दशैव ज्ञानकर्मभेदेनेन्द्रियाणि याज्ञवल्क्यमैत्रेयीसंवादे सर्वेषां स्पर्शानां त्वगेकायनमित्यादिक्रमेण दशेन्द्रियवचनात्। यच्च तत्र बुद्धिमनसोः पठनं तत्करणविधयैव न त्विन्द्रियविधया श्रुत्यन्तरस्मृत्येकवाक्यत्वात्, बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् इन्द्रियेभ्यः परं मन इत्यादिश्रुतिषु मनसश्चेन्द्रियाणां चैकाग्र्यं परमं तपः। इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरित्यादिषु स्मृतिषु च इन्द्रियाद्भेदेन तयोः पाठात् क्वाचित्कं च एकादशेन्द्रियवचनम्, इन्द्रियप्रवर्तकतया मनसीन्द्रियत्वोपचारात्। नचैवमुक्तवाक्ये छत्रेव गोबलीवर्दन्यायेन पृथग्वचनं कथं नोच्यत इति वाच्यम्। इन्द्रियलक्षणस्य बुद्ध्यादावसंभवात् इन्द्रियत्वं ह्येकजातीयमात्रव्यापारे करणत्वं वाच्यम्, अन्यथा शरीरादीनामपीन्द्रियत्वप्रसङ्गात्, अतः करणं च चाक्षुषादिवचनादिरूपनानाजातीयज्ञानकर्मणोःकरणमि-

ति। यत्तु सात्विकाहंकारोपादानकत्वमिति सांख्योक्तमिन्द्रियलक्षणं[1] तत्तद्दर्शनसिद्धान्तानुसारेणैव अत्र तु दर्शने दशैवेन्द्रियाणि न मनः आचार्य्यैः पूर्वपादे बुद्धिमनसी विचार्य्य पृथगत्र प्राणाख्यानामिन्द्रियाणां परीक्षितत्वात्। ननु बुद्धिमनसोरपि प्राणखचिततया प्राणशब्देनान्तःकरणमपि कथं न गृह्यत इति चेन्न, अन्तः प्राणखचितत्वाभावात् बुद्धिमनसोः पृथग्विचारितत्वाच्च। इदानीं तन्मात्राणां सूक्ष्मभूतापरनाम्नामुत्पत्त्यादिकालमवतारयति।

अणवश्च।

तथेत्यनुवर्तते अणवः सूक्ष्मभूतान्यपि तथा परमेश्वरात् सदाकाशयोरन्तराल एवोत्पद्यन्ते प्रलीयन्ते च परमेश्वराधिष्ठिताश्च तिष्ठन्ति लिङ्गाविशेषादित्युक्तहेतोरेवेत्यर्थः। अन्तरोत्पत्तिः लिङ्गं च पाठक्रमो यथा भूतानि पञ्चतन्मात्राणि पञ्चमहाभूतानि भूतशब्देनोच्यन्त इति च मैत्रेयोपनिषदीति तथा मन्वादिस्मृतिमूलत्वेनानुमिताभ्यः श्रुतिभ्यः साक्षादपि क्रमः प्रत्येतव्य इति भावः। परे तु अनेन सूत्रेण इन्द्रियाणामणुत्वमुच्यत इत्याहुः। तन्न। इन्द्रियाणामणुत्वे सकलदेहव्यापिन्याः स्पर्शसंवित्तेरसंभवात् अथाणुशब्देन विभुत्वनिरासाय मध्यमपरिमाणं विव-

१ तदपिलक्षणं मनसि नास्ति अन्तःकरणस्यैकतयाऽहंकारस्य मनोवृत्तिमात्रोपादानत्वादिति १ पु० पा०।

त्वणीयमिति चेन्न, कार्य्यत्वादेव मध्यमपरिमाणत्वा-विभुत्वयोः सिद्धेः किं चैवमणुत्वे सूत्रकारस्य हेत्वप्रदर्शनन्यूनतापत्तिः तथा समग्रस्रष्टाकल्पनन्यूनतापत्तिः स्यादिति ।

श्रेष्ठश्च ।

तथेऽत्यत्राप्यनुवर्त्तते तथा श्रेष्ठः पञ्चवृत्ति प्राणोऽपि परमेश्वरात् सदाकाशयोरन्तरैवोत्पद्यते प्रलीयते च परमेश्वराधिष्ठितश्च तिष्ठति लिङ्गाविशेषात् एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चेति पाठक्रमरूपलिङ्गाविशेषात् ज्येष्ठत्वश्रवणाच्चेत्यर्थः । प्राणो वाव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्चेतिश्रुतेर्ज्येष्ठत्वं श्रेष्ठत्वं च प्राणस्यावगम्यते तत्र ज्येष्ठत्वं सर्वप्रथमोत्पन्नत्वात् । शरीरे प्रथमं वृत्तिलाभाच्च । अन्यथा शुक्रस्य पूतिभावप्रसङ्गात् रससंचारं विना बुद्ध्यादिकरणवर्गस्य गोलकनिर्माणासंभवाच्च, अत एव श्रेष्ठत्वमपि सर्वकरणादीनामाधारत्वादिभिरात्मत्वाच्च प्राण एवैकधा भवति तेन यदश्नाति यत्पिबति तेनेतरान् प्राणानवति यस्मिन्नुत्क्रान्ते इदं शरीरं पापिष्ठतरमिव दृश्यते सवः श्रेष्ठ इति । प्राणेन रक्षन्नवरं कुलायं । तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति मा मोहमापद्यथा अहमेवैतत्पञ्चधाऽऽत्मानं प्रविभज्यैतद्बाणमवष्टभ्याभिधारयामीत्यादिश्रुतिशतेभ्यः तदेवं

भूतसृष्टेः प्रागेव बुद्ध्यादीनां प्राणान्तानामुत्पत्तिः श्रुतिस्मृत्यनुसारतो विचारिता अत्रावान्तरो यः क्रमः परिमाणभेदश्च स सूत्रानुक्तोऽप्यस्माभिरणुश्चेत्यागामिसूत्रे विवेचयिष्यत इति। ननु प्राणस्य वायुरूपत्वादत्र पञ्चभूतेभ्यः प्राक् तस्य जन्मादि संभवति किं च मुख्यप्राण ऊर्ध्वाधोगमन प्राणापानादिनामो वायोःक्रिया विशेषावच्छिन्नपरिणामविशेष एव सच शरीर एव संभवतीति कथं शरीरात्प्राक् तस्योत्पत्तिः स्यादिति तामिमामाशङ्कामपाकरोति।

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात्।

मुख्यप्राणो न वायुः नापि शरीरस्योर्ध्वाधोगमनलक्षणा वायुक्रिया धर्मधर्मिणोरभेदात्तदवच्छिन्नपरिणाम इति यावत् कुतः, पृथगुपदेशात् प्राण एव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स वायुना ज्योतिषा भाति च तपति चेत्यादिश्रुतौ स प्राणमसृजत प्राणात् श्रद्धा खं वायु ज्योतिरापः पृथिवीन्द्रियं मनोऽन्नमित्यादिश्रुतौ च प्राणस्य वायुतः पृथगुपदेशात् तथा ऽहमेवैतत्पञ्चधात्मानं प्रविभज्यैतद्बाणमवष्टभ्य विधारयामीत्यादिश्रुतिषु शरीरतन्त्राभ्यः पञ्चवृत्तिभ्यो अंशेभ्यः पृथगंशिनः प्राणस्योपदेशादित्यर्थः। न चैवमपि वायोर्विकारान्तरं प्राणः स्यादिति वाच्यम्, प्राणात् श्रद्धा खं वायुरित्युक्तश्रुतौ वायोः प्राणकार्य्यत्वावगमात्।

नन्वेवं यः प्राणः स एव वायुः पञ्चविध इति श्रुतिविरोध इति तत्राह।

चक्षुरादिवत्तु तत्सह शिष्ट्यादिभ्यः।

यथा चक्षुरादिरभौतिको ऽपि स्वाधिष्ठातृतेजआद्यभिन्नस्तथा श्रेष्ठो ऽपि स्वाधिष्ठातृवायुदेवाभिन्नः तथा चोक्ता श्रुतिः शक्तिशक्तिमतोश्चक्षुःसूर्य्ययोरिवाधिष्ठेयाधिष्ठात्रोरभेदं बोधयति प्राणनादिवृत्तिपञ्चकोत्पत्तौ प्राणस्य वाय्वधिष्ठेयत्वात्, ननु विजातीययोरधिष्ठेयाधिष्ठातृभावो न युक्त इति चेन्न, स्वतः क्रियावत्वेनोभयोः प्राणवाय्वोः साजात्यात्, यथा चक्षुःसूर्य्ययोराजससात्विकाहङ्कारकार्य्ययोः परस्परविजातीयत्वे ऽपि भास्वरत्वसाजात्येनाधिष्ठेयाधिष्ठातृत्वमिति। चक्षुरादीनां सूर्य्यादिदेवताकत्ववत् प्राणस्य वायुदेवताकत्वे हेतुमाह तत्सह शिष्ट्यादिभ्य इति, "सूर्य्यश्चक्षुर्वातः प्राणः" इत्यादिश्रुतिषु सदेवैश्चक्षुरादिभिः सहशासनात् आदिशब्दात् "प्राण एव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स वायुना ज्योतिषा भाति च तपति च"इत्यादिश्रुत्यादयो ग्राह्या इति। नन्वेवं चक्षुरादिभिः सह पाठेन प्राणस्याहङ्कारिकत्वमपि स्यात् तथा च करणजन्यत्वेन ज्येष्ठत्वश्रेष्ठत्वहानिरित्याशङ्क्याह।

अकरणत्वाच्च न दोषस्तथा हि दर्शयति।

चशब्दादभूतत्वाच्चेत्यवगन्तव्यं तथा चाकरणत्वादभूतत्वाच्च नाहंकारजन्य इति न ज्येष्ठत्वश्रेष्ठत्वयोर्हानिरित्यर्थः। तथाहि दर्शयति श्रुतिः प्राणस्याकरणत्वमपरिच्छिन्नसर्वाधिकारित्वेन यथा“साह वागुवाच यद्वाऽहं वशिष्ठोऽस्मि। त्वंतद्वशिष्ठोऽसीति यद्वाऽहं प्रतिष्ठाऽस्मि त्वं तत्प्रतिष्ठोऽसीति चक्षुः”। यद्वा“ऽहमायतनमस्मि त्वं तदायतनमसी”ति मन इत्यादिना बाह्याभ्यन्तरसर्वकरणाध्यक्षत्वात्प्राणस्याकरणत्वं दर्शयति। करणं हि परिच्छिन्नविषयकमेव राजादीनां दृश्यते ग्रमात्यत्वमेव त्वपरिच्छिन्नविषयकमिति प्राणस्य च बुद्ध्यादिसकलसङ्घातधारणादिलक्षणोऽसाधारणो व्यापार इति मन्तव्यं “प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति”इति श्रुतेः। नन्वेवं प्राणस्य किं कारणमिति चेत् प्रकृतिरेव महत्तत्वं ह्येकमेव प्रकृतेरुत्पद्यमानं ज्ञानक्रियाशक्तिभ्यां बुद्धिप्राणशब्दाभ्यामभिलप्यत इति स्मृतिष्ववधारितं “यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या प्रज्ञा स प्राण” इत्यादिश्रुतिषु च।

अत एव महत्तत्त्वसृष्टेः पृथक् प्राणसृष्टिः श्रुतिस्मृतिषु प्रायशो न श्रूयते आचार्य्यस्तु नित्यत्वादिशङ्कानिरासार्थं मनस इव प्राणस्यापि वृत्तिभेदेन पृथगुत्पत्तिमुक्तवान् अत एव सांख्यशास्त्रं सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्चेति। अस्यार्थः सामान्यसर्वकार्य्यसाधारणं यत्करणं महत्तत्त्वं तस्यैव वृत्तिभेदा प्राणापानादयः पञ्च ते च वायुदेवताकत्वाद्वा-

यतुल्यसंचारादा वायव इति । ननु वायोः प्रागुत्पन्नस्य प्राणस्य कथं वायुर्देवता स्यादिति चेन्न, प्राणस्य प्राणनादिरूपपञ्चवृत्तावेव वायोः प्रेरकत्वेन देवतात्वात् पूर्वोत्पन्नवस्तुनः कार्य्यविशेषप्रेरकं चेतरोत्पन्नमपि सम्भवत्येवेति प्राणस्य सूत्राख्या च वृत्तिर्वायोः प्रागेव जायते तथा चोक्तं सत्वं रजस्तम इति त्रिवृदेकमादौ सूत्रं महानहमिति प्रवदन्ति जीवमिति अत्र महतो बुद्धेरपि पूर्वेन्द्रियाशक्त्या सूत्रनाम्नः प्राणस्योत्पत्तिरुक्ता प्राणात् श्रद्धामित्युक्तश्रुत्यनुसारात् । धर्मधर्म्यभेदेन बुद्धेरेव श्रद्धाशब्देन तत्रोक्तत्वात् आकाशादिदिव्यैः सहपाठात् जीवमिति जीवोपाधिमित्यर्थः । (*सूत्राद्युपाधिविशिष्टजीवा एव वा सूत्रादिशादिशब्देनोक्ता इति बोध्यम्[१]) इदानीं प्राणस्य संख्या विचार्य्यते तत्र संशयः किं पञ्च घटवदेकजातीयाः व्यक्तिभेदाः पञ्च प्राणाः आहोस्विद्वृक्षवदेकव्यक्तिरेव प्राणः शाखाभेदतुल्यैरंशभेदैः पञ्च व्यपदिश्यत इति तत्रायं निर्णयः ।

पञ्चवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यते ।

एकैव प्राणव्यक्तिः पञ्चवृत्तिका शास्त्रेषु व्यपदिश्यते मनोवत् अन्तःकरणवदित्यर्थः । यथा ह्येकैवान्तःकरणव्यक्तिर्निश्चयादिचतुष्टयवृत्तिका शास्त्रेषु व्यपदिश्यते तथैवैकैव प्राणव्यक्तिः प्राणापानसमानोदानव्यानाख्यपञ्चवृत्तिकोच्यत इति अत्र व्यपदिश्यत

---

(१) अयं पा० २ पु० ना० ।

इति व्यपदेश एव हेतुरभिप्रेत इति तद्यथं न भवति अयं भावः कुत्र चिद्वाक्ये ऽवान्तरभेदविवक्षया बुद्ध्या-दिचतुष्टयस्य वृत्तिचतुष्टयं व्यपदिश्यते पृथक्पृथक् कुत्र-चिच्च भेदाविवक्षया अव्यवस्थातो वृत्तिसांकर्य्यमपि व्य-पदिश्यते यथा "ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एवे"त्यादौ अत्र हि धीशब्दवाच्या बुद्धिवृत्तिः सर्वशब्दोक्ताश्चाभिमान चिन्तादयो ऽपि वृत्तयो मनस्येवोक्ताः स चायं व्यपदेशो न व्यक्तिभेदे सम्भवति नाप्यत्यन्तमभेद इति तथा-स्मृतावपि सङ्करव्यपदेशो यथा वायौ ।

मनो महान् मतिर्ब्रह्मा प्रबुद्धिः ख्यातिरीश्वरः ।
प्रज्ञा सम्विच्चितिश्चेति स्मृतिश्च परिपठ्यते ॥

इति तथा पातञ्जलभाष्ये ऽपि क्लेशादीनां चित्त-धर्मत्वं मनोधर्मत्वं चोक्तं त एते क्लेशादयो मनसि वर्तमानाः पुरुषे व्यपदिश्यन्त इति चतुर्विंशति तत्त्व-कथनं तु बीजाङ्कुरादीनामिवावस्थावस्थिनोर्भेदविवक्ष-येति अत एकैकव्यक्तिरन्तःकरणं वक्तव्यम् एवमेव कुत्र चिद्वाक्ये ऽवान्तरभेदविवक्षया पञ्च प्राणा उच्य-न्ते कुत्र चिच्च भेदाविवक्षया अपानादयो प्राणस्यैक-स्यैव वृत्तित्वेनोच्यन्त इति अत एवैव व्यक्तिः प्राणो ऽपीति सिद्धं, यद्यपि प्राणान्तःकरणयोरप्येकव्यक्ति-त्वमेव तथापि क्रियाशक्तेरवान्तरभेदाः पञ्च,ज्ञानश-क्तेरवान्तरभेदास्तु चत्वार इति भावः सम्भवत्येवेति मन्तव्यं वृक्षशाखोपशाखादृष्टान्तेन चैतदवसेयं

तथा ऽवान्तरकार्यकारणयोरपि बीजाङ्कुरमहाहृत्ता-
दिदृष्टान्तेनावधारणीय इति अवान्तरविभागकार्य्य-
कारणभावयोः शास्त्रेषु प्रतिपादनं च योगाभ्यास उ-
पयुज्यते प्राणान्तःकरणयोरिति न तद्व्यर्थम् एतेन
वैशेषिकाणामेकान्तःकरणाभ्युपगमो ऽपि लाघवतर्क-
मूलको वेदाविरुद्ध इति द्रष्टव्यम्। तत्र प्राणस्य पञ्च
वृत्तयः कथ्यन्ते प्राग्वृत्तिर्नासाग्रसञ्चारी प्राणः उच्छ्वा-
सादिकर्मा अवाग्वृत्तिरपानो अधः सञ्चारी पाय्वादि-
द्वारैर्मलाद्यवसारकः व्यानस्तयोःसंधिवीर्य्यवत्कर्महेतुः
उदान ऊर्द्धवृत्तिरुत्क्रान्त्यादिहेतुः समानः सर्वशरीर-
वृत्तिरशितपीतादिसमीकरणहेतुरिति एतेषु च प्राणो
जीववन्मुख्यः सर्वेषां कारणं शाखादीनां मूलमेवेति
बोद्धव्यम।अत एव प्राणशब्देनापानादयो बुद्ध्यादय-
श्चोच्यन्ते न त्वपानादिशब्देन प्राण इत्युपपद्यते अत
एव च चक्षुरादयो ऽपि प्राणा इत्येवोच्यन्ते न त्वपा-
नव्यानादयो वेति, यद्यप्यपरे ऽपि प्राणव्यापाराः कू-
र्मादिरूपा अनन्ताः सन्ति तथापि तेषामप्राधान्या-
न्नात्र गणनाकृतेति न न्यूनता, अपरे तु मनो ऽपि प-
ञ्चवृत्तिकं प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतय इतियो-
गसूत्रानुसारेण मनोवदिति दृष्टान्तेनात्र प्रदर्श्यत
इत्याहुः। तन्न। तेन हि सूत्रेण साक्षाद्विरोध्या-
नां वृत्तीनामेव पञ्चत्वमुक्तं न तु कामाद्यावृत्तयो अ-
संख्याता निराकृता इति।

अणुश्च ।

तथेत्यनुवर्तत एव तन्मात्रकार्य्यः स्थूलमहाभूताणुरपि सदाकाशयोरन्तरैवोत्पद्यते प्रलीयते च परमेश्वराधिष्ठितश्च तिष्ठति लिङ्गाविशेषादित्युक्तहेतोरेवेत्यर्थः "यं वै सौम्यैतमणिमानं न निभालयसे एतस्य वै सौम्यैषो ऽणिम्न एवं महान्यग्रोधस्तिष्ठती"त्यादिश्रुतिः पार्थिवाणुप्रतिपादिका सकलमहाभूतसूक्ष्मे तस्यान्तरालोत्पत्तौ च लिङ्गं तथा एवोर्मात्राविनाशिन्यो दशार्द्धानां तु याः स्मृताः ताभिःसार्द्धमिदं सर्वं संभवत्यनुपूर्वश इतिमन्वादिवाक्यान्यपि तयोः प्रमाणानि तथा पातञ्जलभाष्ये व्यासदेवैः पञ्चस्थूलभूताणूत्पत्तिप्रक्रिया प्रोक्ता सैव इहापि ग्राह्या अत्र विशेषतो ऽनुक्तत्वात्, तथा तद्भाष्यं शब्दादीनां मूर्तिसजातीयानामेकः परिणामः पृथिवीपरमाणुस्तन्मात्रावयवकः तेषां चैको ऽयं परिणामः पृथिवी गौर्वृक्ष इत्यादि एवं भूतान्तरेष्वपि स्नेहौष्ण्यप्रसरमवकाशादानान्युपादाय विशेषविकारारम्भः समाधेय इति अस्यार्थः शब्दादितन्मात्राणां मध्ये मूर्तिसजातीयानां कठिनजातीयानां तन्मात्राणां वैशेषिकपार्थिवपरमाणुस्थानीयानां सूक्ष्मभूतानामेकः परिणामः स्थूलपृथिव्या अणुश्चरमावधिर्वैशेषिकत्र्यणुकस्थानी तेषां चैकः परिणामः इयं महापृथिवी एवं स्नेहजातीया-

नां रसतन्मात्राणामेकः परिणामो स्थूलजलाणुः तथोष्णजातीयानां रूपतन्मात्राणामेकः परिणामः स्थूलतेजोऽणुः तथा सदागतिजातीयानां स्पर्शतन्मात्राणामेकः परिणामः स्थूलवाय्वणुः तथा ऽवकाशप्रदजातीयानां शब्दतन्मात्राणामेकः परिणामः स्थूलाकाशाणुरिति। न च तन्मात्रेभ्यः साक्षादेव महाभूतोत्पत्तिसंभवे ऽणुकल्पनायां गौरवमिति वाच्यम्,शास्त्रसिद्धत्वेनगौरवस्य प्रामाणिकत्वात् अन्यथा वैशेषिकाणां द्व्यणुकमपि न सिद्ध्येत् गौरवात् अथ त्र्यणुकस्यावयवाः सावयवाः महद्द्रव्यारम्भकत्वात् कपालवत् इत्याद्यनुमानात् त्र्यणुकावयवसिद्धिरिति चेत् एवमनुमानमस्माकमपि समानं श्रुतीस्मृती चात्र उभाभ्यामेवानुग्राहकतर्कौ स्वीकार्याविति यच्चात्राणूनामेकैकः परिणामो महापृथिव्यादिरित्युक्तं तत्रापि क्रमविशेषो विष्णुपुराणादावुक्तः यथा विष्णौ[१]।

भूतादिस्तु विकुर्वाणः सर्गं तन्मात्रिकं ततः।
ससर्जशब्दतन्मात्रादाकाशं शब्दलक्षणम्॥
शब्दमात्रं तदाकाशं भूतादिः स समावृणोत्।
आकाशस्तु विकुर्वाणः स्पर्शतन्मात्रलक्षणम्॥
शब्दमात्रं तदाकाशं भूतादिः स समावृणोत्।
आकाशस्तु विकुर्वाणः स्पर्शमात्रं ससर्ज ह॥
बलवानभवद्वायुस्तस्य स्पर्शो गुणो मतः।

१ वि॰ पु॰ अं॰ १ अ॰ २ श्लो॰ ३७।

इत्यादि अस्यार्थः ततोऽहंकारोत्पत्त्यनन्तरं भूतादिस्तन्मात्रिकं तन्मात्रसमुदायात्मकं सर्गं ससर्ज अकरोत् तदनन्तरं शब्दतन्मात्रात्तत्सहकृतो भूतादिर्महाकाशं ससर्ज न वाकाशं वायुसृष्टये भूतादिः पुनरापूरयदंशान्तरेण ततश्चाहंकारो परित आकाशः पूर्वोत्पत्त्यनन्तरं स स्पर्शतन्मात्रं स्वावष्टम्भेनाणुरूपतया ससर्ज ततो अणुभ्यो महावायुरजायत एवं भूतान्तरेष्वपि बोध्यमिति अत्र पञ्चस्वपि भूतेषु तन्मात्राणामेवोपादानत्वम् अहंकाराकाशादीनां त्वधिष्ठानकारणतेति विशेषः। तथा सांख्ये ऽपि स्थूलभूताणुरुक्तो यथा सूक्ष्मा मातापितृजा सह प्रभूतैस्त्रिधा विशेषास्युरिति स्थूलभूतानि विशेषाख्यानि त्रिविधानि भवन्ति प्रथमं सूक्ष्मा अणवः ततश्च भूतानि महाभूतानि ततश्च मातापितृजा देहा इत्यर्थः। एतेषु मध्ये सूक्ष्माः संयुक्ताः पञ्चभूताणवः सप्तदशावयवकस्य सप्राणस्य लिङ्गशरीरस्याधारभूता इति सांख्ये व्यक्तम्।

चित्रं यथाश्रयमृते स्थाण्वादिभ्यो विना यथा छाया
तद्वद्विनाविशेषैर्न तिष्ठति निराश्रयं लिङ्गमिति

लिङ्गशरीरं च तत्रैव संख्यातम्।

पूर्वोत्पन्नमसक्तं नियतं महदादिसूक्ष्मपर्यन्तम्।
संसरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं लिङ्गमिति अत्र सूक्ष्मभूतानां लिङ्गमध्ये गणनमाधारतयैव (*यच्च पुराणादौ सप्तदशावयवकं लिङ्गमुच्यते तन्महदहङ्का-

॥ श्रीः ॥

विज्ञप्तिः ।

स्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः
सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्त्रेषु कः स्तबको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते ।
कस्मिन् स्तबके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।
ाचीना दुर्लभाश्चाऽमुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण,
र्मशास्त्र, साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते ।
ाशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठालयाऽध्यापकाः पण्डिता अन्येच
ास्त्रदृष्टयो विद्वांसः एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति ।
ारतवर्षीयै, ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्राहकैर्देयं
ार्षिकमग्रिमं मूल्यम् मुद्राः ७ आणकाः ८ ।
ालान्तरे प्रतिस्तबकं ,, ,, १ ,, ०
ापणव्ययः पृथग् नास्ति ।

साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः–		मुद्रिताः स्तबकाः
संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता	(संस्कारः)	२
शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः	(व्याकरणम्)	१०
श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिमिश्रकृत–न्यायरत्नाकराख्यया व्याख्यया सहितम् सम्पूर्णम् ।	(मीमांसा)	१०
भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् विशिष्टाद्वैतदर्शनप्रकरणम् श्रीमल्लोकाचार्यप्रणीतम् । श्रीनारायणतीर्थ विरचित भाट्टभाषा प्रकाश सहितम् । (सम्पूर्णम्)	(वेदान्तः)	२
करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः	(ज्योतिषः)	१
भाट्टचिन्तामणिः महामहोपाध्यायः श्री गागाभट्ट विरचितः ।	(मीमांसा)	२
न्यायरत्नमाला–श्रीपार्थसारथिमिश्रविरचिता ।	(मीमांसा)	२
ब्रह्मसूत्र भाष्यम्–बादरायण प्रणीत वेदान्त सूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञानभिक्षु कृत व्याख्यानम् ।	(वेदान्त)	४
स्याद्वादमञ्जरी–मल्लिषेणनिर्मिता ।	(जैनदर्शनम्)	२

अग्रे मुद्रिणीयत्वेनाभीप्सितौ ग्रन्थौः—

न्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधभट्टारकाचार्यप्रणीतः आचार्यचित्सुखमुनिविरचित व्याख्यासहितः । (वेदान्त) (यन्त्रस्थः)
विधिरसायनम् । अप्पयदीक्षितकृतम् । (मीमांसा)

एतदन्यानि कानि चित्पुस्तकानि अपेक्ष्यन्ते चेदस्मत्कार्यालयपुस्तकानां मुद्रिता महती सूची आणकार्धं संप्रेष्य द्रष्टव्या ।

पत्त्रादिप्रेषणस्थानम्

कार्याध्यक्षः-हरिदासगुप्तः,
चौखम्बा-संस्कृतपुस्तकालयस्य
बनारस सिटी ।

No. 37] [*Price Rupee one.*

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

ब्रह्मसूत्रभाष्यम् ।

(श्रीमद्बादरायणप्रणीतवेदान्तसूत्रस्य यतीन्द्रश्रीमद्वि-
ज्ञानभिक्षुविरचितम् विज्ञानामृताख्यं व्याख्यानम्)

BRAHMA SUTRA,

WITH ITS COMMENTARY VIGGYANAMRITA,

BY

SRI VIGGYANA BHIKSHU.

EDITED BY

PANDIT MUKUNDA SHASTRI,

of the Government-Sanskrit College, Benares.

FASCICULAS V.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY

CHOWKHAMBA SANSKRIT BOOK-DEPOT:

BENARES.

AGENT:—OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:

Printed By Hari Das Gupta Proprietor

AT THE VIDYA VILASA PRESS.

BENARES.

1901

श्रीः ।

—*—

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्त्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तबकः—३७

वेकीकृत्येति बोध्यमतएव कापिलसूत्रे सप्तदशैव लिङ्गदेहघटकमुक्तं सप्तदशैकं लिङ्गमिति[१])एकं समष्टिरूपमित्यर्थः। तथा मोक्षधर्मेऽपि स सप्तदशकेनापि राशिना युज्यते च स इत्यत्र सप्तदशभिरवयवैः सह वर्त्तते यो राशिः स सप्तदशक इत्यर्थः। युज्यते पुनरिति पाठे तु स जीव इत्यर्थः। लिङ्गशरीरं च पञ्चतन्मात्रमादायैव सप्तदशकं बोध्यम्। आधुनिकानां पञ्चप्राणमादाय पञ्चतन्मात्रपरित्यागस्त्वप्रामाणिक एव प्रामाणिकसांख्यविरोधात्। तथा च प्राणानां महद्रूपत्वे तेषां तत्रैव प्रवेशः नो चेत्प्राणो लिङ्गदेहेन संश्लिष्ट एव न तु लिङ्गान्तर्गत इति विवेक्तव्यम्। तस्मात्तन्मात्रकार्य्यभूता अणवः छान्दोग्यतैत्तिरीयोक्तं महाभूतसृष्टेः प्रागुत्पद्यते इति सूत्रार्थः। तदयं सकलश्रुतिस्मृतिसांख्ययोगैकवाक्यतया महाभूतपर्य्यन्तायाः सृष्टेः क्रमः कथ्यते, प्रथमं तावदीश्वराधिष्ठानेन संयुक्ताभ्यां जीवप्रधानाभ्यां महानुत्पद्यते स च क्रियाशक्त्या प्राणः निश्चयशक्त्या च बुद्धिः तयोर्मध्ये प्रथमं प्राणवृत्तिरुत्पद्यते"एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च खं वायुरि"त्यादिपाठक्रमात्"स प्राणमसृजत प्राणात् श्रद्धा खं वायुरि"त्यादिश्रुतौ साक्षादेव प्राणात् श्रद्धावृत्तेर्बुद्धेरुत्पादावगमाच्च। तदनन्तरमङ्कुरस्य वृक्षभाववदहङ्काररूपो अन्तःकरणस्य वृत्तिविशेष उत्पद्यते ततश्च तथैव मनः तदनन्तरमिन्द्रियाणि तत इन्द्रिय-

(१) अवं प्र० २ पु० मा०।

वदन्योन्यकार्यकारणभावरहितानि तदनन्तरं पञ्चतन्मात्राणि सूक्ष्मतरभूतानि ततश्च यथोक्ताः स्थूलमहाभूतपरमाणवः सूक्ष्मा उत्पद्यन्ते ततः परं च तैत्तिरीयछान्दोग्योक्ता आकाशादिक्रमेण महाभूतपञ्चकसृष्टिरवगन्तव्या ततश्च वक्ष्यमाणं छान्दोग्यीयं त्रिवृत्करणं ब्रह्माण्डादिसृष्टिरूपमिति । ननु छान्दोग्योक्तानि त्रिवृत्कृतभूतान्येव तन्मात्राण्यणवो वा कथं नेष्यन्ते लाघवादिति चेत् न (*तन्मात्राणां परस्परं छान्दोग्योक्तकार्यकारणभावासंभवादिन्द्रियाणामिव अन्यथा स्पर्शादीनां शब्दादिकारणानुप्रवेशेन तन्मात्रत्वानुपपत्तेः । तथा च विष्णुपुराणादिविरोधः स्यात्[1] यथा ।

तस्मिन् तस्मिन् तु तन्मात्रा तेन तन्मात्रतास्मृता ।
तन्मात्राण्यविशेषाणि अविशेषास्ततो हि ते ॥
न शान्ता नापि घोरास्ते न मूढा श्चाविशेषिणः ।
भूततन्मात्रसर्गो ऽयमहङ्कारात्तु तामसात् ॥

इति नापि अत्रिवृत्कृतानि[2])शरीरादिरूपेण संहतस्यैव त्रिवृत्करणशब्दार्थताया वक्ष्यमाणत्वात्, तन्मात्राणां च साक्षाच्छरीराद्यहेतुत्वात् अन्तरा छान्दोग्योक्तानि त्रिवृत्कृतभूतानि न यथोक्ताणवो ऽपि भवितुमर्हन्ति अपागादादित्यस्यादित्यत्वमित्याद्युत्तरवाक्येष्वादित्यादिरूपेण त्रिवृत्करणस्यैव तत्र लाभाच्च ।

---

१ अं॰ १ अ॰ २ श्लो॰ ४३ ।

[२] अयं पा॰ २ पु॰ ना॰ ।

आदित्यादीनां च साक्षात्परमाणुकार्य्यत्वाभावादिति अयं च सृष्टिक्रमो मोक्षधर्मादिबहुशास्त्रे निर्णीतः अन्ये च विरुद्धा सृष्टिक्रमाः कल्पभेदेनोपपादनीया इति संक्षेपः। तदेवं पादद्वयेन महाभूतानां लिङ्गशरीरस्य साधारणस्य चोत्पत्त्यादिरवधारिता इदानीं लिङ्गशरीरोपहितजीवेन शरीरेणेश्वराधिष्ठिता-न्महाभूतसंघाताद्ब्रह्माण्डाद्युत्पत्तिं विचारयति।

ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदा मननात्।

छान्दोग्ये तेजआदिभूतत्रयसृष्ट्यनन्तरमिदमाम्नायते "सेयन्देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मना ऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति" तत्रेयमाशङ्का किं विचारेण परसैन्यं प्रविश्याकलयामीतिवज्जीवस्यैव प्रवेश ईश्वरस्तु स्वांशभूतजीवस्य प्रवेशयितैव (*ननु स्वयं प्रविशति स्वयंभुप्रभृतिदेवैरेव स्वपरदेहनिर्माणसम्भवात् तच्छ्रवणाच्च[1]) किं वा अश्वेन पादेन वा ग्रामं प्रविश्य विचरामीतिवदीश्वरस्यापि प्रवेश इति तत्रायं सिद्धान्तः प्रकृतस्य ब्रह्मणो ज्योतिरादिषु विराड्देहबीजेषु भूतसंघेषु अधिष्ठानप्रवेशो ऽस्ति कुतः तदा मननात् "यदिदं किं च तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्" "द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते" इत्यादिश्रुतिषु सर्वस्य चाऽहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञा-

[१] अयं पा० २ पु० ना०।

ममपीहनं च । एको ऽहमस्मीत्यात्मानं यस्त्वं कल्याण मन्यसे नित्यं स्थितस्ते हृद्येष पुण्यपापेक्षितामुनिरित्यादिस्मृतिषु च जीववदीश्वरस्यापि देहबीजेषु देहेषु च जीवात्पृथक् प्रवेशामननादित्यर्थः । विभोरीश्वरस्य प्रवेशश्च ज्ञानेच्छाकृत्यादिरूपमायावृत्त्यौपाधिक इत्युक्तं प्राक् तथाचोक्तं तदनुत्वं ह्यप्रविष्टः प्रविष्ट इव भाव्यस इति (*अतो हिरण्यगर्भादीनामप्यन्तर्यामिप्रेरणयैव विराडादिस्वपरदेहनिर्मातृत्वं न स्वातन्त्र्येणेति सिद्धं तथा च स्मर्यते ।

ब्रह्मविष्णुहरादीनां स्रष्टृत्वादि करोति सः ।
उपचारतया त्वेव स्रष्टाद्यास्ते ऽपि कीर्तिता इति ॥
तांतांशक्तिमुपादाय स्वयं देवमहेश्वरः ।
सृजतो त्रिविधान्देहान् ग्रसते चैव लीलया ॥
सर्वासामेव शक्तीनां ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
प्राधान्येन स्मृता देवा शक्तयः परमात्मनः ॥

इतिचे ति[१]) । नन्वीश्वरस्य प्रवेशाङ्गीकारे जीवस्य प्रवेशद्वारत्वं वक्तव्यं तच्चायुक्तम् ईश्वरस्य प्रकृतिपुरुषयोरिव देहबीजेषु भूतेष्वपि स्वयमेव प्रवेशसम्भवादित्याशङ्कायामाह ।

प्राणवता शब्दात् ।

प्राणवता प्राणिना जीवेनैवाश्ववत्करणभूतेन ब्र-

[१] पर्व पा० १ पु० ना० ।

ह्मणो देहबीजाधिष्ठानं मन्तव्यं,कुतः शब्दात्,शब्दप्रामाण्येन तर्काभावे ऽपि वस्तुसिद्धेः। अनेन जीवेनात्मनेत्यादिर्हि शब्दो जीवबलप्राणधारणयोरिति व्युत्पत्त्या प्राणवता करणेन ब्रह्मणः प्रवेशं बोधयतीत्यर्थः। तर्कश्चात्र भोक्तुरधिष्ठानाद्भोगायतननिर्माणमन्यथा पूतिभावप्रसङ्गादिति सूत्रे कपिलोक्तो वर्त्तते प्राणप्रवेशं हि विना देहबीजस्य पूतिभावदर्शनेन दृष्टसामग्र्यन्तर्गतं प्राणमपेक्ष्यैव ब्रह्मणा भोगायतनं समष्टिव्यष्टिदेहजातं सृज्यते तथा च भृत्यद्वारा स्वाम्यधिष्ठितिर्नैकान्तादिति सांख्यसूत्रान्तरात् प्राणप्रवेश एव जीवप्रवेशो घटप्रवेश इव घटाकाशस्येति तथा प्राणादिदेवतानामैश्वर्य्यभोगसम्पादनार्थमपि प्राणादिद्वारैव प्रवेशो युक्तः ईश्वरस्य स्वतः प्रयोजनाभावादिति (*सर्वत्र कारणे ब्रह्मणो ज्ञानेच्छाकृतिभिर्व्यापनरूपे प्रवेशे च युक्तिस्तार्किकैरुक्ता सामान्यतः कार्यत्वावच्छेदेनेश्वरस्य कर्तृत्वकल्पने लाघवमिति[1])ननु प्रलये ब्रह्मैवैकमद्वितीयमासीत् नान्यत् यतः सृष्टिकाले जीवस्योत्पत्तिमनूक्त्वैव श्रुत्या कथमुच्यते अनेन जीवेनेति तत्राह।

तस्य च नित्यत्वात्।

तस्य च प्राणवतो जीवस्य नित्यत्वादनेन जीवेनेति शब्दः सिद्धवन्निर्दिशतीत्यर्थः। प्राणोत्पत्तिस्तु मध्ये पूरिता तथा प्राणा इत्यादिसूत्रैरिति भावः। ननु

[१] श्रयं पा० १ पु० ना०।

प्राणवताशब्दादिति सूत्रे प्राणशब्देन किमुक्तं तत्राह ।

त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् ।

ते प्राणवतेत्यत्रोक्ता प्राणा श्रेष्ठं प्राणं वर्जयित्वा सर्वं दशैवेन्द्रियाणीत्यवगन्तव्यं । कुतः तद्व्यपदेशात् जीवस्य देहप्रवेशे तयोरपि साहित्यव्यपदेशात् "तमुत्क्रामन्तं प्राणोनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति स विज्ञानो भवति स विज्ञानमेवान्वक्रामति तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चेत्यादिश्रुत्या मुख्यप्राणेनेन्द्रियवर्गेण च सहोत्क्रान्तस्य जीवस्य तमित्यनेन परामृष्टस्य पुनर्देहान्तरेष्वारभ्यमाणस्य विशेषणत्वेन श्रेष्ठेन्द्रिययोर्व्यपदेशादित्यर्थः । तथा ।

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।
मनः षष्ठानीन्द्रियाणी प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥
शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ।
गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् ॥

इत्यादिस्मृत्यापि तद्व्यपदेशादिति बोध्यम् । अत्र प्राणबुद्ध्योरेकत्वात् श्रेष्ठग्रहणेनैवान्तःकरणसामान्यं गृहीतं । नन्वेवं किं प्राणान्तःकरणेन्द्रियैः सहैव जीवस्य देहे प्रवेशो न तन्मात्रभूतैरिति तथा च सांख्यस्याप्रामाण्यमिति चेन्न । तद्यथा पेशस्कारीये शसी मात्रामुपादायान्यन्नवतरं रूपं तनुत एवमे-

वायमात्मेदं शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वा ऽन्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं कुरुते ब्राह्मपर्यन्तमिति श्रुतिष्ववगमेन तन्मात्राणां लिङ्गदेहाधारसूक्ष्मभूतानां च प्राणशब्देनात्रोपलक्षणादिति(*आचार्यस्तु प्राणशब्दस्य रूढ्यर्थमात्रं व्याख्यातवान्न तु लिङ्गशरीरान्तर्गतानामन्येषां जीवप्रवेशे साहित्यं निराकृतवानिति बोध्यम्[१])। ननु जीवोपकरणत्वसाम्यात् श्रेष्ठस्यापीन्द्रियत्वमेवोचितं तत्कथं श्रेष्ठादन्यत्रेत्यनेन श्रेष्ठस्य पार्थक्यमुक्तमित्याकाङ्क्षायां प्रसङ्गेन प्राणस्यानिन्द्रियत्वं साधयति।

भेदश्रुतेः।

"एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि" चेत्यादौ श्रेष्ठेन्द्रिययोर्भेदश्रवणात् श्रेष्ठाद्भिन्नान्येवेन्द्रियाणीत्यर्थः। ननु भेदव्यपदेशो गोबलीवर्दन्यायेनोपपद्यत इत्याशङ्क्याह।

वैलक्षण्याच्च।

लक्षणभेदो ऽप्यस्ति श्रेष्ठेन्द्रिययोः श्रेष्ठत्वं हि सकलजीवोपकरणधारकत्वम्, इन्द्रियत्वं च प्रतिनियतविषयत्वमिति अतोविरुद्धलक्षणकत्वादुभयोर्भेद इत्यर्थः। प्राणबुद्धी चैकमेव तत्त्वमिति नान्तःकरणस्यापि व्यवस्थितविषयत्वमतो नेन्द्रियत्वमिति भावः। तदेवं विराजादिदेहबीजेषु लिङ्गशरीरोपहितं जीवमादाय

(१) अयं पा० १ पु० ना०।

परमेश्वरस्य प्रवेशः शरीरसृष्टये भवतीति प्रसाधितम् इतः परं शरीरसृष्टिर्विचार्य्यते।

संज्ञामूर्त्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात्।

सत्प्रक्रियायां तेजोऽबन्नानां सृष्टिं निरूप्योच्यते "सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मना ऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि तासां त्रिवृतंत्रिवृतमेकैकां करवाणीति" तत्र संशयः यदिदं संज्ञामूर्त्तिकल्पनरूपं नामरूपव्याकरणं किमिदं त्रिवृत्करणात्पूर्वं पाठक्रमात् अथ वा युक्त्यनुरोधनेन पश्चात् तत्रापि किं व्यापारव्यवधानेन उताव्यवधानेनेति। तत्रायं निर्णयः। संज्ञामूर्त्तो नामरूपे नाम विराडन्यादिरूपं चतुर्दशभुवनचतुर्मुखादि तयोः क्लृप्तिर्निर्माणं त्रिवृत्कुर्वत एव परमेश्वरान्मतव्यं। न त्रिवृत्करिष्यतः नापि त्रिवृत्कृतवतः तथा च त्रिवृत्करणाव्यवहितोत्तरकाल एव नामरूपे स्पष्टी भवत इत्यर्थः। कुतः उपदेशात् नामरूपव्याकरणस्योपायाकाङ्क्षायां त्रिवृत्करणमात्रस्योपदेशादित्यर्थः (*यदेव हि नामरूपे व्याकरवाणीत्युक्तं तदेव विवृणोति तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीति न तु व्याकरणैकीकरणयोः कार्यकारणभावादिभेदो विवक्षितो गौरवात्। त्रिवृत्करणस्य नामरूपव्याकरणहेतुत्वे तस्यैव प्राग्वचनौचि-

त्वाच्च । नामरूपव्याकरणकार्यत्वासंभवाच्चेत्यर्थः । अतएव यद्विज्ञातमिवाभूदित्येतासामेव देवतानां समास इत्येव वाक्यशेषे श्रूयते न तु समासकार्यमिति[१]) अत्र च त्रिवृत्करणं पञ्चीकरणस्याप्युपलक्षणं युक्तेस्तौल्याच्छरीरादौ पञ्चभूतगुणदर्शनाच्चेति बोध्यम् । यत्तु पञ्चीकृतभूतेभ्यो ब्रह्माण्डादिसृष्टिरिति प्रलपनमाधुनिकानां तदप्रामाणिकम् । महाभूतेभ्योऽपञ्चीकृतेभ्य एव तदुत्पत्तिसंभवात् श्रुतिस्मृत्यभावाच्चेति ध्येयम् । यापि तैः पञ्चीकरणे व्यवस्था कल्पिता अर्द्ध एकस्य भूतस्यापरार्द्धं च सप्तभागैर्भूतचतुष्टयस्येत्येवं मिलितं मिलितं पञ्चीकृतं भवतीति साप्यप्रामाणिकी व्यभिचरिता च । सुवर्णादौ तैजसे तैलादौ च पार्थिवे पृथिवीजलादीनामितरभूतापेक्षयाऽऽधिक्यदर्शनादिति दिक् । अधिदैवं त्रिवृत्करणं प्रतिपाद्याध्यात्ममपि तेजोबन्नानां त्रिवृत्करणं प्रतिपादयति यथा तु खलु सोम्येमास्तिस्रो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे विजानीहीति अन्नमशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत्पुरीषं भवति यो मध्यमस्तन्मांसं योऽणिष्ठस्तन्मन इत्यादिना तत्र पुरीषस्य मूत्रस्य च शरीरारम्भकत्वं न सम्भवतीत्याशङ्कायामाह ।

मांसादिभौमं यथाशब्दमितरयोश्च ।

पुरीषमूत्रे प्रसङ्गादेवोक्तेन तु पुरुषारम्भकत्वेन

---

१) अयं पा० २ पु० ना० ।

पुरुषे च पुरीषं विहाय मांसमनसी अन्नाख्यभूमि-
विकारौ मन्तव्यौ एवं यथा शब्दं शरीरघटकपदार्थवि-
वेचकश्रुत्यन्तरानुसारेण इतरयोरप्तेजसोरपि विका-
रा मन्तव्याः तत्रापि जलविकारमध्ये मूत्रं परित्यज्य
लोहितप्राणौ जलस्य अस्थिमज्जावचांसि तेजसो वि-
कार इत्यर्थः तथा चाध्यात्मं पुरुषाकारेणान्नजलतेज-
सां त्रिवृत्करणं सिद्धमितिभावः। अत्र च श्रुतिवाक्ये
ऽन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वा-
गिति मनआदीनां भूतकार्य्यत्ववचनमन्नाद्यनुगतैः
करणप्राणसूक्ष्मांशैरभिव्यक्त्यैवेति व्याख्यातं गौण्यसम्भ-
वादिति सूत्रेणेति स्मर्त्तव्यम्। ननु यदि विराडग्न्यादि-
रूपा देवतामूर्तयः स्थावरजङ्गमादिरूपाश्चाध्यात्ममूर्त्त-
यः सर्वा एव पञ्चीकृतास्तर्हि कथं देवतानां तैजसी-
आप्यादिश्च स्थूलमूर्तिः स्थावरादीनां च पार्थिवीति
विभागः शास्त्रोक्त उपपद्येत तत्राह।

वैशेष्यात्तद्वादस्तद्वादः।

विशेषः प्रधानं तस्य भावो वैशेष्यं प्राधान्यमा-
धिक्यमिति यावत् तस्मादाधिक्यात्तैजसपार्थिवादि-
व्यपदेशो मूर्त्तिष्वित्यर्थः। एतेन पाञ्चभौतिकं शरीर-
मिति वेदान्तसिद्धान्तः। ननु शरीरमिति कथं विशि-
ष्यते पृथिव्यादिमहाभूतानामपि पाञ्चभौतिकत्वा-
दिति चेन्न, पृथिव्या साक्षाज्जलमात्रमहाभूतकार्य्यत्वा-

देवं जलादिभूतत्रयस्यापि साक्षादेकैकमात्रमहाभूतकार्य्यत्वादाकाशस्य च भूताकार्य्यत्वात् कार्य्ये कारणगुणानुगमात्तु महापृथिव्यादिष्वपि नानागुणोपलम्भ इति। वस्तुतस्तु तन्मात्रकार्यपार्थिवादिसजातीयाणुसंघातमात्रकार्याण्येव पृथिव्यादिमहाभूतानि आकाशादिजलपर्यन्तमुत्तरोत्तरभूतेष्वाधाराख्यं निमित्तकारणमेवेति तद्वादः इति द्विः पाठोऽध्यायसमाप्तिसूचनार्थः।

इति ब्रह्ममीमांसायां विज्ञानयतिकृते
विज्ञानामृताख्यऋजुभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः।
अध्यायश्च समाप्तः।

पूर्वस्मिन्नध्याये वेदान्तानां ब्रह्मपरत्वे विरोधः परिहृतः तथा जन्माद्यस्य यत इत्यनेनोक्तेषु जन्मादिषु मध्ये आदिसर्गप्रक्रिया प्रतिपादिता इदानीं तृतीयाध्याये ऽवान्तरसृष्ट्यादिप्रक्रिया ब्रह्मतत्त्वं ससाधनब्रह्मज्ञानं तस्य पुरुषार्थसाधनत्वं च विचारणीयं तत्र प्रथमपादे ज्ञानपूर्वाङ्गवैराग्यस्य प्रयोजकान्संसारगतान्स्वर्गनरकगमनागतिगर्भवासादीन् ब्रह्मकार्यतया प्रतिपादयति ।

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ।

पूर्वपादोक्तसंज्ञासूत्री तच्छब्देनोच्यते तथा च तदन्तरप्रतिपत्तौ एकं नामरूपं परित्यज्य नामरूपान्तर परिग्रहकाले जीवो यथोक्तैर्भूतसूक्ष्माधारकैः पञ्चतन्मात्रेन्द्रियान्तःकरणैः सशरणैस्त्रिविधदुःखनिदानैः परिष्वक्त एव रंहति लोकान्तरं संसरति कुतः प्रश्ननिरूपणाभ्यां प्रश्नोपनिषदि चतुर्थप्रश्नात्तन्निरूपणाच्चैतदवगम्यत इत्यर्थः । यथा "अथ हैनं गार्ग्यः पप्रच्छ कस्मिन्नु सर्वे प्रतिष्ठिता भवन्तीति तस्मै सहोवाच यथा गार्ग्य मरीचयो ऽर्कस्यास्तं गच्छतः सर्वा एतस्मिंस्तेजोमण्डल एकीभवन्ति ताः पुनरुदयतः प्रचरन्ति एवं ह्वै तत्सर्वं परे पदे मनस्येकीभवन्ति तेन तर्ह्येष पुरुषो न शृणोति न पश्यतीत्याद्यनन्तरं स यथा सो-

स्य वयांसि वासो वृक्षं संप्रतिष्ठन्ते एवं हवै तत्सर्वं परे आत्मनि संप्रतिष्ठन्ते पृथिवीच पृथिवीमात्रा चापश्चापोमात्रा च तेजश्च तेजोमात्रा च वायुश्च वायुमात्रा चाकाशश्चाकाशमात्रा च चक्षुश्च द्रष्टव्यं च श्रोत्रं च घ्राणं च घ्रातव्यं च रसश्च रसयितव्यं च त्वक् च वक्तव्यं च हस्तौ चादातव्यं च उपस्थश्चानन्दयितव्यं च वायुश्च विसर्जयितव्यं च पादौ च गन्तव्यं च मनश्च मन्तव्यं च बुद्धिश्च बोद्धव्यं च अहङ्कारश्चाहङ्कर्त्तव्यं च चित्तं च चेतयितव्यं च तेजश्च विद्योतयितव्यं च प्राणश्च विधारयितव्यं च एष हि द्रष्टा स्पर्ष्टा श्रोता घ्राता रसयिता मन्ता बोद्धा कर्त्ता विज्ञानात्मा पुरुष इत्यादि। नन्विदं वाक्यं सुषुप्तकरणस्थं परमात्मन्येव सर्वावस्थानप्रतिपादकं च तत्कथमेतद्वाक्याल्लिङ्गशरीरवेष्टितजीवगमनं लभ्यत इति चेन्न, आभ्यां प्रश्ननिरूपणाभ्यां देहविच्छेदकालेऽपि सर्वपरिष्वङ्गस्य लाभात् अस्तं गच्छत इति लिङ्गसामान्यात् तथा तत्र वाक्ये मनः शब्दोक्तजीवद्वारैव परमात्मनि सर्वपरिष्वङ्गस्योक्तत्वात् अन्यथा मनसि मनोवस्थानवचनासङ्गतः सर्वविशिष्टजीवरंहणस्य चाश्रुतत्वादित्यादिना षष्ठसूत्रेण स्वयमाशङ्क्य समाधास्यमानत्वादिति। नन्वेतद्वाक्यानुसारेण संसरणव्यवस्था नोचिता। यतः छान्दोग्ये पञ्चाग्निविद्यायां द्युपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषित्सु पञ्चस्वग्निषु "श्रद्धासोमवृष्ट्यन्नरेतोरूपाः पञ्चाहुतीःप्रदर्श्य" "इति तु पञ्च-

म्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती"ति श्रूयते तत्राऽऽपः पुरुषवचसो भवन्तीतिवचनाज्जलमात्रवेष्टितस्यैव गमनं युक्तं प्रश्नोपनिषद्वाक्यस्य च सुषुप्तिमात्रपरत्वेनैव चरितार्थता सम्भवात् इत्याशङ्कायामाह ।

त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात् ।

रेतोरूपाणामपां त्र्यात्मकत्वेन त्रिवृत्कृतत्वेनावश्यमप्शब्दस्यापां भूयस्त्वे तात्पर्य्यादित्यर्थः तथा चावन्तर्गततया भूतान्तरवत्प्राणलिङ्गशरीरतदाधारसूक्ष्मभूतान्यपि ग्राह्याणीति भावः। किं च तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति तस्या आहुतेः सोमो राजा भवतीति छान्दोग्यवाक्ये श्रद्धाशब्दो भूयस्त्वपरतयैव व्याख्येयो ऽन्यथा केवलस्य श्रद्धाख्यगुणस्य होमासम्भवात् पञ्चम्यामाहुतौ तस्याः पुरुषाकारपरिणामासम्भवाच्च । तथा च यथा ऽन्त्येष्टौ हुतस्य पुरुषस्य श्रद्धाभक्तिमतो लिङ्गदेहादिरूपो रस एव श्रद्धाबाहुल्यात् श्रद्धाशब्देनोच्यते एवमेव पञ्चम्यामाहुतावप्शब्दो न बाहुल्यात् स एवोच्यत इतियुक्ततरमिति । परे तु श्रद्धाशब्देनोक्तवाक्ये श्रद्धया हुतानि घृतादीनि द्रवभूयांस्युच्यन्ते पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीतिश्रुत्यनुसारात् एवं हि दृष्टादिकारिणामारोहप्रक्रिया इष्टादिकारिभिरग्निहोत्रदर्शपौर्णमासादिकर्मसु हुता दधिपयःप्रभृतयो द्रवभूय-

स्त्वादयः शब्दवाच्या अग्नौ सूक्ष्मीभूता आहुत्यपूर्वरूपाः सन्तस्तानिष्टादिकारिणः प्रविशन्ति तेषां च शरीरं नैधनेन विधानेनान्त्येष्टावृत्विजो जुह्वत्वसौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहेति ततस्ता आपः श्रद्धायुक्तकर्मसमवायित्वात् श्रद्धाशब्दवाच्याः द्युलोकाग्नौ देवैर्हूयन्त इत्याहुः, तत्र श्रद्धाशब्दस्य लाघवात् श्रद्धायुक्तार्थताया एवौचित्यात् यजमानस्यैव तं प्रेतं दिष्टमितो ऽग्नय एव हरन्तीतिश्रुत्या प्रोक्तत्वात्, यच्चोक्तं हविःसूक्ष्मांश एवापूर्वमिति, तदपि न । कार्य्यद्रव्यानाधारे प्रलये सत्त्वासम्भवादिति। इतश्च छान्दोग्ये ऽप्शब्द भूयस्त्वपर इत्याह ।

प्राणगतेश्च ।

प्राणानां गतिसिद्धेश्च तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति इत्यादिना प्राणस्यापि जीवेन सहोत्क्रमणं श्रूयते अतः प्राणोत्क्रमणसाफल्याय प्राणैः सह जीवस्य गमनमवश्यं वक्तव्यमिति भूयस्त्वपर एवाप्शब्द इत्यर्थः ।

अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ॥

ननु प्राणादिभिः परिष्वक्तो जीवो रंहतीति कथमुच्यते मरणकाले स्थूलदेहवदेव अग्न्यादिषु वागादीनां विनाशात् काण्वपञ्चमाध्याये अग्न्यादिदेवतासु

वागादीनां गतेर्लयस्य श्रवणात् अस्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वातं प्राण इत्यादिवाक्येभ्य इति चेन्न, भाक्तत्वात् वागादीन्द्रियाणामाहंकारिकाणामग्न्याद्यकार्य्यत्वेनापृथग्वृत्तितामात्रे लयगत्यादिशब्दस्य भाक्तत्वात् दैववृत्तिभ्यः पृथग्वृत्त्यन्तराभावात् न तु प्राकृतप्रलयवद्वागादीनां प्रतिमरणं विलयो भवतीत्यर्थः ।

प्रथमे श्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः ।

ननु अग्न्यादिगतिश्रुतिर्न भाक्ता भवितुमर्हति तस्याः प्रथमे पूर्ववाक्ये मुख्यस्य प्राणादिप्रलयस्यैव श्रवणात् यथा यत्रायं पुरुषो म्रियते उदस्मात्प्राणाः क्रामन्त्याहो नेति नेति होवाच याज्ञवल्क्यो ऽत्रैव समवनीयन्ते स उच्छ्वसत्याध्मातो मृतः शेत इति अत उत्तरवाक्ये ऽपि अग्निं वागप्येतीत्यादौ मुख्य एवाप्ययो युक्त इति चेन्न, ता एव ह्युपपत्तेः हि यस्मात्ता भाक्ता एव गतयः प्रथमवाक्ये ऽप्युक्ताः उपपत्तेः तमुत्क्रामन्तं प्राणो ऽनूत्क्रामतीत्यादिश्रुत्युपपत्त्यर्थमित्यर्थः । ननु गतिप्रतिषेधकस्य प्रथमवाक्यस्य कथं भक्त्यापि गत्यर्थता स्यादिति चेत्, उच्यते अस्मादित्यत्र च सर्वनाम्ना पूर्वसन्निहितः पुरुषाख्यो जीवः परामृष्यते तथा च मरणकाले प्राणादयो जीवान्नोत्क्रामन्ति जीव

एव स मवनीयन्ते परमेश्वरेण गम्यन्ते परिष्वक्तीक्रियन्त इति यावत्, त्रिविधगत्यर्थमिति प्रथमवाक्यार्थ इति तदेतदाचार्य्यः स्वयं वक्ष्यति प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरादितिसूत्रेणेति। ननु भवतु देहविच्छेदकाले ऽपि जीवस्य प्राणादिपरिष्वङ्गस्तथापि लोकान्तरगमनाख्ये रंहणे जीवस्य प्राणादिपरिष्वङ्गो ऽश्रुतत्वादप्रामाणिक एवेत्याशङ्कापाकरोति।

अश्रुतत्वादितिचेन्न इष्टादिकारिणां प्रतीतेः।

उपाधिपरिष्वङ्गेण गमनस्य श्रुत्यर्थानुपपत्त्याप्रतीतेरित्यर्थः तथाहि यथा छान्दोग्यपञ्चाग्निविद्यायां "अथ ये इमे ग्रामे इष्टापूर्त्ते दातुमित्युपासते ते धूममभिसम्भवन्ति धूमाद्रात्रिमित्यादिस्थानपरम्पराक्रमेण चन्द्रमसं जीव आरुह्य देवानामन्नं भवतीति" श्रूयते "तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्तीति"। न चेयं धूमादिरूपता स्थानात् स्थानान्तराप्तिर्देवभोग्यत्वं वा केवलस्य जीवस्य संभवति स्वतो विभुत्वात् प्राणादिसंबन्धं विना भोग्यत्वासम्भवाच्च। यत्तु कुतार्किकैः प्राणादिगमनं च नाभ्युपगम्यते भोगस्थाने कर्मवशात्प्राणाद्युत्पत्त्या जीवस्य वृत्तिलाभमात्रे च गमनोपचारश्चोच्यते तन्मदम् न हि वृत्तिलाभो जीवस्य वर्त्मनि धूमादिरूपे ऽस्ति तत्कथं धूमादिसम्भवनं जीवस्य प्राणाद्यौपाधिकत्वं

विनोपपद्येत कथं वा अन्नादिवदेव भक्ष्यत्वं स्यादिति न च भूतमात्राणां प्राणादीनां च सर्वत्र सुलभत्वात्तद्गमनकल्पनं व्यर्थमिति वाच्यम्। प्रतिशरीरं प्राणेन्द्रियभेदकल्पना गौरवात्। श्रुतेस्तर्कनिरपेक्षत्वाच्च। विरुद्धश्रुतिभ्यामेव स्वार्थावधारणाय तर्कापेक्षणात् सन्दिग्धे न्यायप्रवृत्तिरित्युक्तत्वादिति तस्माद्युक्तं प्राणाद्युपाधिता जीवस्य धूमाद्यविभागक्रमेण गमनमिति। नन्विष्टादिकारिणामपि धूमादिक्रमेण रंहणं धूमादिक्रमस्य यथा कथंचिद्देहोत्पत्तिकारणत्वादिना भाक्तं वक्तव्यं तत्राह।

भाक्तं वाऽनात्मवित्त्वात्तथा हि दर्शयति।

वाशब्दः समुच्चयार्थः नेत्यनुवर्तते इष्टादिकारिणां रंहणं श्रवणं भाक्तमपि न, कुतः अनात्मवित्त्वात् यदि ह्यात्मविदस्ते स्युस्तदा तेषामुपाधेरात्यन्तिकविलयेन रंहणानुपपत्त्याऽगत्या भाक्तत्वं कल्प्येत इष्टादिकारिणस्त्वज्ञाः केवलकर्मणा पितृलोकं धूमादिमार्गेण गन्तुं योग्या एव भवन्ति उपाधिसत्त्वसम्भवात् तत्किमर्थं सत्यां गतौ तेषां रंहणं भाक्तं कल्पनीयमित्यर्थः। अनात्मवित्त्वे प्रमाणमाह। तथा हीति तथा हि अनात्मवित्त्वं हि पुनरावृत्तिप्रतिपादकेन वाक्यशेषो दर्शयति “अथैतमेवाध्वानं पु-

नर्निवर्त्तन्ते" यथेतमित्यनेन तस्माज्जीवस्य रंहणं न भवति किं तु साधारणप्राणलिङ्गशरीरौपाधिकमेवेति सिद्धं स्मृतिप्रामाण्यादप्येतदभ्युपगन्तव्यमिति। आधुनिकास्त्विदं सूत्रमेवं व्याचक्षते "चन्द्रमसं प्राप्यान्नं भवन्ति तं देवा भक्षयन्ती"तिश्रुतौ इष्टादिकारिणो भृत्यादिवत् देवभक्षयत्वं भाक्तं परभक्ष्यताया इष्टादिफलत्वमौचित्यादित्यर्थ इति। तन्न। पितृयानेन गतानां देवभक्ष्यत्वं सम्भवात्, देवभक्ष्यत्वस्येष्टादिफलत्वावचनाच्च। नन्वेवं कथं देवभक्ष्यत्वं ज्ञेयमिति चेत् पतनप्रकारालोचनादिति गृहाण सोममण्डलस्थान् हि गृहीताप्यशरीरानिष्टादिकारिणः पुरुषानादित्यस्थादेवता भक्षयन्ति तेजोमयाः ततस्तु सूर्य्यतेजसि विलीनास्ते वृष्ट्यादिक्रमेण पुनर्मनुष्यलोकमावर्तन्ते इति "न ह वै देवा अश्नन्ति न पिबन्ति एतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्तीतिश्रुत्या चर्वणादिकं विनैव सूर्य्याख्यचक्षुषा चन्द्राख्यामृतपानवचनानां चोक्तप्रक्रिया प्रामाणिकीत्यवधेयम्। तदेवं दुःखसाधनपरिष्वक्तस्य गतिं विचार्य्येदानीं सामान्यत एवागतौ विचारयिष्यमाणायामादौ प्रसङ्गागतस्येष्टादिकारिण एवागतिं विचारयति स्वर्गिणामपि यातदुःखप्रतिपादनाय।

कृतात्यये ऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवं च।

रंहतीत्यनुवर्तते कृतस्य पुण्यस्य अत्यये प्रेत्य भोगे ऽतीते सति अनुशयवान् कर्मशेषवानत्रागच्छति कुतः दृष्टस्मृतिभ्यां "तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन् ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा अथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरन्श्वयोनिं वा शूकरयोनिं वा चाण्डालयोनिं वेति" श्रुतेः वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः प्रेत्य कर्मफलमनुभूय ततः शेषेण विशिष्टजानि कुलरूपायुः श्रुतवित्तवृत्तसुखमेधसो जन्म प्रतिपद्यन्त इत्यादिस्मृतेश्चेत्यर्थः। अभ्याशः शीघ्रमित्यर्थः तत्रावरोहे विशेषमाह यथेतं यथागतं अनेवं तद्वीपरीतं चेति आगमने ऽप्याकाशादीनां वर्त्मनां कीर्त्तनात् तथा राज्याद्यकीर्त्तनात् अभ्राद्यधिकोपसंख्यानाच्चेत्यर्थः एतेनानाश्यैस्तस्मिन् यावत्सम्पातमुषित्वा ऽथैनमेवाध्वानं पुनर्निवर्त्तन्ते यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुमित्यादिश्रुतौ यथेतमितिशब्दोवत्येकदेशाभिप्रायेण व्याख्यात इति बोध्यम्। अनुशयशब्दार्थश्च भुक्तप्रायफलस्य कर्मणो योन्यन्तरापत्तिरूपेणाल्पफलेनावशिष्टता प्रेत्य कर्मफलमनुभूय ततः शेषेणेत्युक्तस्मृतेः स्वर्गनरकप्रापकस्यैव कर्मण इह लोके रमणीयकपूययोनिप्राप्तिपर्य्यन्तफलनिष्पत्तिं यावदवस्थानात्तु न काप्यनुपपत्तिः। अत एव ब्रह्महत्यादीनां सकलस्थावरयोनिप्राप्त्यादिपर्य्यन्तमेव फलं श्रूयत इति। आधुनिकास्तु आमुष्मिकफलकर्मणः। फलजा-

तम् उपभुङ्क्ते अवशिष्टमैहिकफलकं कर्मान्तरमनुशय इति कल्पयन्ति तन्न। ततः शेषेणेत्युक्तवाक्यस्य यथाश्रुतार्थपरित्यागानौचित्यात्। अवरोहमात्रे ऽनुशयवानिति विशेषोक्त्यनौचित्यापत्तेश्च। आरोहे ऽपि भवदुक्तानुशयजन्यत्वाविशेषात् कर्मान्तरकल्पनाया अनौचित्याच्चेति।

चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः।

ननु शीलाख्याच्चरणादेवयोनिविशेषापत्तिस्तद्य इह रमणीयचरणश्रुत्योच्यते चरणकर्मणाचारयज्ञादिरूपे भेदेन व्यपदिष्टे यथाकारी यथाचारी तथा भवतीति श्रुत्या तत्कथं कर्मशेषरूपादनुशयाद्योन्यापत्त्यर्थमाहत्तिद्रव्यत इति चेन्न, यतो ऽनुशयोपलक्षणार्थात्कविशब्दवच्चरणश्रुतिः यथाकारी यथाचारीति श्रुत्योभयोरिव योन्यापत्तिहेतुत्वावगमादिति कार्ष्णाजिनिराचार्य्यो मन्यत इत्यर्थः।

आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात्

ननु चरणस्यानर्थक्यं कर्मण एव योनिविशेषप्राप्तिपर्य्यन्तफलत्वश्रवणादिति चेन्न, अङ्गविषयाचरणसापेक्षत्वादनुशयस्य आचारहीनं न पुनन्ति वेदाः। आचारप्रभवो धर्म इत्यादिवाक्येभ्य इत्यर्थः। आचारश्च शौचाचमनादिरूपः। पुण्योत्पत्तिप्रतिबन्धकपा-

पात्मकाशुद्धिनिवर्तकत्वेन कर्माङ्गमिति बोध्यम् ।

सुकृतदुष्कृते एवेति तु बादरिः ।

बादरिस्त्वाचार्य्यो ऽशुद्धिक्षयद्वारा यागाङ्गत्ववद्दृष्टद्वारादिशुभाशुभयोनिहेतुत्वं चरणस्येच्छन् सुकृतदुष्कृते एव चरणस्यार्थः प्रयोजनमिति मन्यते तथा चोभयोरेवाचारयज्ञादिकर्मणोः समसमुच्चयेन योन्यादिपत्तिहेतुत्वमित्यर्थः । ननु इष्टादिकारिणामेव चन्द्रलोकगमनं भवति तथा च चन्द्रलोकात्क्रमेण पततो जीवानधिकृत्य कथं प्रोच्यते कपूयां योनिमापद्येरन्निति स्वर्यातानां रमणीययोनिमात्रौचित्यादित्याशङ्कां समाधत्ते ।

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ।

इष्टाद्यकारिणामपि रंहणमारोहावरोहरूपं श्रुतमस्ति कौषीतकिश्रुतौ यथा ये वैकेवास्माल्लोकात्प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्तीत्यादिना तथा च तद्य इह कपूयचरणा इत्यक्तश्रुतौ वानिष्टादिकारिणां नरकगतानामपि चन्द्रमण्डलादवरोहः श्रुत इत्यर्थः । तथा चाविशेषेण सर्वेषामस्माल्लोकात्प्रयातानां चन्द्रलोकगमनं ततो ऽवरोहश्च भवत्येव केवलं त्वनिष्टादिकारिणां धूमादिक्रमेणारोहो नास्त्यश्रवणादिति भावः । नन्वेवं दुष्कृतिनामपि चन्द्रलोकगमने सुकृतिदुष्कृतिनोः फलाविशेषः । स सोमलोके वि-

भूतिमनुभूय पुनरावर्तत इति श्रुत्या चन्द्रलोकगतानामैश्वर्य्यभोगप्रतिपादनादित्याशङ्कां परिहरति ।

संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गतिदर्शनात् ।

इतरेषां दुष्कृतिनां संयमेन याम्यपुर एव भोगः। न तु चन्द्रमसि तेषां हि आरोहावरोहौ । संयमने अनुभूय भोगान् भुक्त्वैव भवत इत्यर्थः । कथं पुनर्भोगप्रयोजनाभावे ऽपि तेषां चन्द्रमस्यारोह इष्यते तत्राह तद्गतिदर्शनादिति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्तीत्युक्तश्रुतौ तेषामपि गतिदर्शनादवश्यावच्चन्द्रमसीत्यर्थः। तथा च सुकृतिनां भोगार्थं चन्द्रमस्यारोहः। दुष्कृतिनां च दृष्ट्यादिक्रमेण शरीरपरिग्रहमात्रार्थं चन्द्रमस्यारोह इति विभाग इति भावः । इह लोक एव योनेर्योन्यन्तरप्राप्तौ च न चन्द्रमसि गमनं ये वै के चास्माल्लोकात्प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्तीति प्रमाणविशेषणात् आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति च वाक्यं लोकान्तरागतप्रजामात्रपरमिति। आधुनिकास्तु नरकागतानां चन्द्रमस्यारोहं नेच्छन्ति तेषां मते संयमने त्वनुभूयारोहावरोहाविति सूत्रावयवस्य यथाश्रुतार्थपरित्यागः स्यात् ते ह्येवं व्याचक्षते संयमने यमालये समारुह्य तत्र दुःखमनुभूयेतरेषामवरोह इति तथा तन्मते चन्द्रम-

समेव ते सर्वे गच्छन्तीति श्रुतिविरोधश्च बोध्यः ।

स्मरन्ति च ।

स्मरन्ति च याज्ञवल्क्यादयो दुष्कृतिनामपि आरोहावरोहौ योगियाज्ञवल्क्यादिषु ।

अचेतेभ्यश्च यानन्यानमेध्यान् गृह्णते रसान् ।
अथर्वाङ्गिरसेभ्यश्च संभवेद्दैकृतं तु यत् ॥
अश्माशनिरवध्यायनागकूष्माण्डवायसाः ।
स्तेनास्तेन च जायन्ते सौम्येनासुरराक्षसाः ॥

इत्यादिनेत्यर्थः अत्र वाक्ये सूर्यकिरणोद्धृता पवित्ररससंसृष्टाः पापिनो वृष्टिद्वारा ऽवरोहन्तीत्यवगम्यते तस्मात् दुष्कृतिनो ऽपि नरकभोगानन्तरं देहपरिग्रहार्थमारोहावरोहौ भवत इति सिद्धं वचनप्रामाण्यात् ।

अपि च सप्त ।

न केवलं स्वर्गगता नरकागताश्च जीवा आरोहावरोहवन्तः । अपि तु सप्ततालवासिनो ऽपि सप्तविधा जीवा इह देहपरिग्रहार्थं यथोक्तारोहावरोहवन्तः तद्वापरादविरोधः प्रत्येतव्यः । उक्तशास्त्रप्रामाण्यादित्यर्थः । नन्वेवमारोहावरोहयोरनुशयजन्यत्वाज्जन्माद्यस्य यत इति ब्रह्मकारणताप्रतिज्ञाविरोध इत्याशङ्कामपनुदति ।

तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः।

तत्रापि आरोहावरोहयोरपि तस्य प्रकृतस्य ब्रह्मणो व्यापारान्नोक्तविरोध इत्यर्थः। अपिशब्दश्च यथोक्तमादिसर्गं समुच्चिनोति तथा हि श्रुत्यन्तरं वदति यथा अनः सुसमाहितमुत्सर्ज्जद्यायादेवमेवायं शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मना अन्वारूढ उत्सर्ज्जं यातीत्यादि अवरोहे च परमेश्वराधिष्ठाने प्रमाणं स्वयमाचार्य्यो ऽवरोहप्रकारपरीक्षणे वक्ष्यति अनुशयानां च विहितप्रतिषिद्धकर्मणां सेवापराधादिरूपाणां निमित्तमात्रत्वमिति भावः। ननु कथमेव मुच्यते "तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चेति" श्रुत्या विद्याकर्मणोरेव देहारम्भे प्राधान्यावगमान्नेश्वरस्येत्याशङ्कामपाकरोति।

विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात्।

विद्याकर्मणोर्यद्देहारम्भकत्वमिति श्रुत्योक्तं तत्तु विद्याकर्मणोः प्रकृतत्वादेव न तु स्वातन्त्र्याभिप्रायेण फलमत उपपत्तेरिति सूत्रे ब्रह्मण एव स्वातन्त्र्यस्य वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः।

न तृतीये तथोपलब्धेः।

यथोक्तावारोहावरोहौ च तृतीये स्वर्गिनारक्यपेक्षया तृतीये वक्ष्यमाणयूकादिजीवे न स्तः। कुतः

तथोपलब्धेः । "अथैतयोः पथोः न कतरेण च न तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ति जायस्व म्रियस्वेत्येतत् तृतीयं स्थानं तेनासौ लोको न सम्पूर्य्यते तस्माज्जुगुप्सेतेति छान्दोग्यश्रुतौ तथोपलब्धेः। आरोहावरोहाभावश्रुतेरित्यर्थः। श्रुत्यर्थश्चायम् एतयोः पथोः पूर्वोक्तदेवयानपितृयानयोरेकतरेणापि न यान्ति यानि यूकामशकादीनि भूतानि तानीमानीहैव च पृथग्वत्परिवर्त्तमानानि क्षुद्रभूतानि भवन्ति जायस्व म्रियस्वेति पुनः पुनर्जायन्ते म्रियन्ते वेति तेषामेतद्भूर्लोकाख्यमेव तृतीयस्थानं देवलोकपितृलोकापेक्षया तेन हेतुना ऽसौ द्युलोको न जीवैः सम्पूर्य्यते तस्मात्संसारं जुगुप्सेत गर्हयेदिति अत्र इहैवासकृदावर्त्तनवचनात् क्षुद्रजन्तूनामारोहावरोहावुत्सर्गतो न स्त इत्यायातम्।

स्मर्य्यते ऽपि च लोके।

न केवलं श्रुत्युक्ते तृतीये क्षुद्रभूते यथोक्तारोहावरोहयोरभावः प्रत्येतव्यः किं तु लोके नन्दीश्वरनहुषजडभरतादिजने ऽपि च स्मर्य्यते, योन्यन्तरपरिग्रहायारोहावरोहौ न स्त इतीत्यर्थः। पुराणेषु हि स्मर्य्यते नन्दीश्वरो मनुष्यपरिणामं हित्वा देवदेहं क्षणादेव प्राप्तः नहुषश्च देवानामिन्द्रः क्षणादेव सर्पदेहं प्राप्तः भरतस्तु मरणानन्तरमेव मृगालादिदेहं प्राप्त

इति श्रुतौ च क्षुद्रभूतशब्द उपलक्षणपर इति भावः। किं च।

दर्शनाच्च।

दर्शनात् श्रुतेरपि देहपरिग्रहः कदाचित्प्रकृष्टजीवानामपि विनैवारोहावरोहौ भवत इत्यवगन्तव्यं यथा स यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्तीत्यादिश्रुत्या योगिसंकल्पमात्रेण क्षणादेव पित्रादीनां देहपरिग्रहः श्रूयत इत्यर्थः। एतेन श्रुतौ पार्थिवाग्निक्रमेण भूतानामुत्पत्तिरुक्ता सा ऽऽप्युत्सर्गाभिप्रायेण बोध्या अत एव द्रोणधृष्टद्युम्नसीताप्रभृतीनां। योषाख्याग्न्याहुतिं विनैव देहपरिग्रहे ऽपि न दोषः। क्षुद्रजन्तुप्रसङ्गेन प्राणिनामवान्तरविभागो विचार्यते। ननु चतुर्विधानि भूतानि स्वेदजोद्भिज्जजरायुजाण्डजरूपाणि पुराणादिषु स्मर्य्यन्ते श्रुतौ तु तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्ति आण्डजं जीवजमुद्भिज्जमितीत्यनेन त्रीण्येव बीजान्यवगम्यन्त इति विरोधः तं परिहरति।

तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्य।

संशोकः। स्वेदश्लेष्मादिः कार्य्यं कारणोपचारात् तथा च तृतीये नोद्भिज्जशब्देन स्वेदजस्योपरोधः उपसंग्रहः कर्त्तव्य इत्यर्थः। उभयोरपि स्वेदजोद्भिज्जयोरुदकभूम्युद्भेदप्रभवत्वसाम्यादिति भावः। इदानीमवरोहप्रकारः परीच्यते।

साभाव्यापत्तिरुपपत्तेः ।

तस्मिन् "यावत्संपातमुषित्वा अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वा ऽभ्रं भवन्ति अभ्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षति त इह व्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलामाषा इति जायन्त" इत्यवरोहे प्रकारः श्रूयते । तत्रायं संशयः । किमवरोहन्तो जीवा आकाशादिव्रीह्यादिस्वरूपतामेव प्रतिपद्यन्ते, किं वा आकाशादिसाम्यमिति समानलक्षणत्वमिति । तत्र वायुर्भूत्वेति यथाश्रुतशब्दानुरोधात्तत्स्वरूपतामेव प्राप्नुवन्तीतिप्राप्ते सिद्धान्तमाह आकाशादिव्रीह्यादिप्रवेशेन तत्समानलक्षणत्वमात्रमविभागरूपमनुशयिन आपद्यन्ते प्रतिपद्यन्ते कुतः उपपत्तेः । तस्यैवोपपत्तेः आत्मनो ऽन्यरूपताया अन्यथानुपपत्तेरित्यर्थः । यथा हि प्रलये जीवतद्रूपकरणानां ब्रह्मणि प्रवेशेन तत्सालक्षण्यरूपेणाविभागेन "सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमिति" व्यपदिश्यते तथैव जीव आकाशादिप्रवेशेनावरोहान्नाकाशादिकं भवतीत्युच्यते इति भावः । अन्यथा संसारिण ईश्वररूपतावच्चेतनस्याचेतनाकाशादिरूपत्वानुपपत्तेः । स्वर्गागतानां व्रीह्यादिस्थावररूपैर्दुःखभोगानौचित्यापाताच्चेति अवरोहे चारोहापेक्षया वैलक्षण्यमाह ।

नातिचिरेण विशेषात् ।

यथा सत्कर्मणा चन्द्रलोकारोहे पितृलोकादिभोगानुसारेण विलम्बो भवति नैवमवरोहे किं तु झटित्येवावरोहो भवति कुतः। भोगाभोगाभ्यां विशेषात् भोगानुरोधेन हि वर्त्मनि विलम्ब इष्यते स च भोग आरोह एव श्रूयते नावरोह इत्यर्थः। तत्रापि तद्व्यापारादविरोध इति सूत्रेणावरोहे ऽपि यत्परमेश्वराधिष्ठानमुक्तं तत्र प्रमाणं दर्शयति।

अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात्।

यश्चायमवरोह उक्तः। सो ऽपि पूर्ववदारोहवदन्याधिष्ठिते परमेश्वराधिष्ठित एव जीवे भवति कुतः। अभिलापात् यथेतमितिवाक्येन पूर्वतुल्यतयैवाभिलापात् पूर्वस्मिंश्चारोहे प्राज्ञेनात्मनान्वारूढत्वश्रवणात्तद्दृष्टान्तेनावरोहे ऽपीश्वरारूढत्वं जीवस्य गम्यत इत्यर्थः। आधुनिकास्तु अन्याधिष्ठिते व्रीह्यादौ जीवान्तराधिष्ठित इत्यर्थ इत्याहुः। तन्न। साभाव्यापत्तिरुपपत्तेरिति सूत्रेणैव गतार्थत्वात् निष्प्रयोजनकत्वाच्च अस्मद्व्याख्याने च जन्माद्यस्य यत इति प्रतिज्ञोपपादनमेवास्य सूत्रस्य महत्फलमिति।

अशुद्धमितिचेन्न शब्दात्।

ननु अशुद्धं नरकाद्यवरोहिपापिजीवजातं तत्र परमेश्वराधिष्ठानं नोचितमिति चेन्न। शब्दात् न हि शब्दसिद्धे ऽर्थे तर्कविरोधो दूषणमित्यर्थः।

रेतः सिग्योगो ऽथ ।

अन्याधिष्ठित इत्यनुवर्तते अन्यथा संशयाभावेन सूत्रवैयर्थ्यापत्तेः । अथ अवरोहानन्तरं यो रेतः सिञ्चति तद्भूय एव भवतीति श्रुत्युक्तो रेतःसिक्तृपुरुषसंयोगो ऽपि जीवे परमेश्वराधिष्ठित एव भवति न स्वत इत्यर्थः । सर्वकर्तेत्यादिश्रुतेरिति भावः ।

योनेः शरीरम् ।

अथ रेतः सिग्भावानन्तरं योनौ निषिक्ते रेतसि सति योनेरुत्पाद्यमानं शरीरमपि अन्याधिष्ठित एव जीवे भवतीत्यर्थः । अतःसिद्धमीश्वरो जन्मादिकारणमिति । तदेवमनेन पादेन ब्रह्मणः सकाशादवान्तरसर्गप्रतिपादयता ऽचार्येण प्रसङ्गादनन्तं स्वर्गनरकादिगमनागमनं गर्भवासपर्यन्तविविधक्लेशमयमित्यपि प्रतिपादितम् । अतः खलु दुर्निष्प्रपततरं तस्माज्जुगुप्सेतेति श्रुत्यापि संसरणं निन्दितमतस्ततो विरज्य परमात्मानमेवोपासीत तस्यैव बन्धकतया तदनुग्रहं विनैतादृशसंसारधारानिवृत्त्यसम्भवादित्येतत्पादस्यावान्तरतात्पर्यार्थः तथा च स्मर्यते ।

बन्धको भवपाशेन भवपाशाच्च मोचकः ।
कैवल्यदः परं ब्रह्म विष्णुरेव सनातनः । इति ॥

इति ब्रह्ममीमांसायां विज्ञानयतिकृते विज्ञानामृताख्यऋजुभाष्ये तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

पूर्वपादे देहाद्देहान्तरप्राप्तिरित्येवं रूपा ऽवान्तरसृष्टिर्ब्रह्मणः सकाशाद्भवतीति विवेचितम् । इदानीमेकस्मिन्नेव देहे स्वप्नादिकालीनमपि सृष्ट्यादिकं ब्रह्मणः सकाशाद्विचार्यन्ततश्च जन्माद्यस्य यत इति ब्रह्मणः कार्य्यद्वारकलक्षणस्य विचारे समाप्ते ब्रह्मण स्वरूपलक्षणमपि प्रतिपादनीयं ततश्च प्रपञ्चब्रह्मणोर्भेदाभेदाविति द्वितीयपाद आरभ्यते ।

संध्ये सृष्टिराह हि ।

जाग्रत्सुषुप्तयोः सन्धौ भवः संध्यः स्वप्नः । सन्ध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानमितिश्रुतेः । तस्मिन् संध्ये स्वप्ने सृष्टिरस्ति कुतः । हि यस्मात्स्वप्ने सृष्टिं श्रुतिराह"न तत्र रथाः न रथयोगाः न पन्थानो भवन्त्यथ रथान्रथयोगान् पथः सृजते स हि कर्त्तेति"स्वप्ने ऽपि जीवः सुखदुःखभोक्ता स्वमायया कल्पितविश्वलोक इति चेत्यर्थः । तस्यां च सृष्टौ परमात्मैव साक्षान्निर्मातेत्याह ।

निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ।

प्रकृतं परमात्मानमेव च तस्यां निर्मातारमेके कठा आमनन्ति"य एष सुप्तेषु जागर्ति कामंकामं पुरुषो निर्मिमाणः । तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते तस्मिन् लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चने"त्यादिना । अत्र हि वाक्ये सुप्तेषु जागर्तीत्यादिकं ब्रह्मलिङ्गमेव दृश्यते जीवव्यावृत्तमिति । न च श्रुत्यन्त-

रे स्वयं विहत्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा च स्वपिति जीवस्य स्वयं शब्देनेतरनिरपेक्षत एव च स्रष्टृत्वमुक्तमिति वाच्यम्। उपाधिद्वारकोपादानत्वाभिप्रायेणैव स्वयं शब्दप्रयोगात्, स्वेन ज्योतिषेति तृतीया च विशेषणे अलुप्तचैतन्य एव स्वपितीत्यर्थः। एतेन न तत्र रथा इत्यादिश्रुत्युक्तजीवकर्तृत्वमप्युपपन्नं पच्यते तण्डुलः स्वयमेवेतिवदुपाधिद्वारकपरिणामस्वातन्त्र्यविवक्षयेति मन्तव्यम्। अन्ये तु न तत्र रथा इत्याद्युक्तवाक्ये ऽदृष्टद्वारा परं यस्या गौणं कर्तृत्वं जीवस्योक्तमिति न विरोध इत्याहुः। ननु स्वप्नो ज्ञानमात्रमेवास्तु किमत्र सृष्टिकल्पनयेत्याशङ्क्याह। पुत्रादयश्चेति। चो हेतौ तत्र हि स्वप्ने जाग्रद्वदेव पुत्रादयः प्रतीयन्ते ते च पुत्रादयः आत्मचैतन्यमात्रा भवितुं नार्हन्ति। नित्यतापत्तेः। स्वरूपचैतन्यस्य निराकारत्वात्तथा कर्मकर्तृविरोधेनैकस्य भास्यभासकतानुपपत्तेः। जाग्रत्पदार्थानामपि तथात्वापत्त्या विज्ञानवादिबौद्धमताभ्युपगमापाताच्च। यदि च बुद्धेर्घटाकारः परिणाम एव ज्ञानशब्देनोच्यते तदा स एवास्माभिः स्वप्नसृष्टिरुच्यते। नैयायिकादैस्तु नैवमिष्यत इति विशेषः। न च स्वप्ने परिदृश्यमानार्थाः पराभिप्रेतबाह्या भवितुं युक्ताः। बाधकं विना अन्तस्थत्वांशे स्फुटप्रत्यक्षतांशे च बाधोत्तरमप्यनुभूयमाने भ्रमत्वकल्पनानौचित्यादिति भावः। ननु स्वप्ने ऽपि सृष्ट्यङ्गीकारे स्वप्नो मायामात्रं जाग्रत्तु

सत्यमिति विभागः। किं निमित्त इति तत्राह।

मायामात्रन्तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्।

स्वाप्नसृष्टिः परमेश्वरस्य मायामात्रमिति तु जाग्रत्सृष्टितो वैलक्षण्यम्। एतच्च स्वप्नेऽपि जीवः सुखदुःखभोक्ता स्वमायया कल्पितविष्णुलोक इति परमात्मप्रकरणस्थश्रुतावुक्तं कथं तदाह कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्। यथा हि जाग्रद्विषयाः सर्वपुरुषसाधारण्येन तथाऽर्थक्रियाकारित्वेन स्थिरत्वेन च दृष्टोत्पादकविनाशकसामग्रीनियतत्वादिना च कृत्स्नैर्धर्मैरभिव्यज्यन्ते नैवं स्वप्नविषया अत इन्द्रजालवत्परमेश्वरमायाकार्यतया मायामात्रा इत्यर्थः। मात्रशब्देन च स्थूलभूतादिकार्यत्वमेव व्यावर्त्तते न तु लिङ्गशरीरकार्यत्वमपि शशशृङ्गतुल्यत्वेऽत्यसतो भानं स्यादिति भावः। नन्वेवमैन्द्रजालिकमपि सत्यमेव स्यात्स्यादेव क्षणभङ्गुरतया बाह्यविषयवदर्थक्रियाकारित्वाभावेन चासत्यव्यवहारात् न त्वभावरूपतया नाभाव उपलब्धेरितिसूत्रेणात्यन्तासत उपलब्धिप्रतिषेधात्। ऐन्द्रजालिकेश्वरयोर्विशेषस्त्वियान् यदैन्द्रजालिकस्य मन्त्रादिनैरपेक्ष्येण सत्यसंकल्पादिमती प्रकृतिपुरुषादिकोशभूता स्वशक्तिरेव मुख्यमाया।

त्वं वैष्णवी शक्तिरनन्तवीर्य्या
विश्वस्य बीजं परमासि माया ।

इत्यादिस्मृतिभ्यः तयैव हि विश्वं व्यामोहयतीति तच्छेषतया तान्ये प्रकृत्यंशाः पुरुषादयश्च मायातथा च मायया लौकिककरणनिरपेक्षयात्र रसाद्युपचितमनसः । परिणाममात्रमर्थं स्वप्ने परमेश्वरः कटककुण्डलादिवान्निर्मिमीते स्वाप्नविषये बुद्धिवृत्त्यतिरिक्ताकारा बुद्धिवृत्तिरेव मोहो भ्रम इति अतः शुक्तिरजतादिसाधारणमतस्मिंस्तद्बुद्धिरित्यादिरूपं भ्रमलक्षणं स्वप्ने ऽप्यस्ति परभ्रमजनिका स्वाश्रया व्यामोहिनी दुर्लक्ष्या च विदुषः शक्तिर्मायेत्युच्येत स्वाप्नविषयस्य मायामात्रत्वं तु लोकदृष्टसामग्रीनैरपेक्ष्येण मायाकार्य्यतया कार्य्यकारणाभेदादुक्तमिति एवमेव भ्रमविषयस्य बाधः । स्वप्नस्थले बुद्धिवृत्तावुपपद्यते मया स्वप्ने यद्दृष्टं तत् सर्वं बुद्धिविकार एव न तत्र बाह्यविषयो ऽस्तीति अत एव च शुक्तावनिर्वचनीयरजतोत्पत्तिवादो ऽप्युपपन्नः शुक्त्यवच्छिन्नमनसि रजतस्य दुर्लक्ष्यकारणजन्यत्वरूपानिर्वचनीयत्वात् रजतस्यापि च बाधो बुद्धिवृत्त्यतिरिक्ततयेति पूर्वमुक्तम् । अन्ये तु स्वप्ने ऽत्यन्ततुच्छमभ्युपगच्छन्तः संध्ये सृष्टिरित्यादिसूत्रद्वयं पूर्वपक्षतया व्याख्याय मायामात्रं त्वित्यनेन सिद्धान्तमाहुः । मायामात्रं तुच्छमात्रमित्यर्थ इति च व्याचक्षते तन्न । आगामिसू-

त्रेण सृष्टेरेव साधयिष्यमाणत्वात्स्वप्नसृष्ट्यभावप्रतिपादनस्य काकदन्तान्वेषणवन्निष्फलत्वाच्च। स्वप्नदृष्टान्तेन जाग्रत्प्रपञ्चस्यापि तुच्छत्वं साधनीयमिति प्रयोजनमिति च आचार्य्यैरेवमसाधितत्वात् वैधर्म्याच्च। न स्वप्नादिवदितिसूत्रेण वैपरीत्यस्यैवोक्तत्वात् नाभाव उपलब्धेरित्यनेन स्वप्ने ऽपि तुच्छभानप्रतिषेधाच्च। किं चैवं तेषां स्वप्नादावनिर्वचनीयार्थोत्पत्त्यभ्युपगमविरोधः। न च तेषामनिर्वचनीयतावादो ऽपि गुडजिह्विकैव कृपणधीः [परिणामसुदीक्षते क्षपितकल्मषधीस्तु विवर्ततास्थिरमतिः पुरुषः पुनरीक्षते व्यपगतद्वितयं परमं पदमिति तेषामभ्युपगमादिति वाच्यम्। एवं सति कार्यकारणाद्यभावेन जन्माद्यस्य यत इत्यादिसूत्रैर्जगत्कारणतया ब्रह्मलक्षणं तत्साधनं सृष्ट्यादिप्रतिपादनं सर्वमेव नोपपद्येत तस्मान्नेदं व्यासदर्शनं किं तु शून्यवादिबौद्धस्यैवान्तरङ्गभूमिकेत्युपेक्षणीयमास्तिकैः। ब्रह्मातिरिक्तस्य बाधे प्रमाणबाधेन पुनर्ब्रह्मणि संशयाद्यापत्तेः। ज्ञानप्रामाण्यसंशयाहितार्थसंशयादिवदिति दिक्। इतश्च स्वप्ने सृष्टिरभ्युपगन्तव्या।

सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः।

स्वप्नानुभवस्य निर्विषयत्वे सति तेन निर्विषयज्ञानेनातीतानागतादिर्विषयविशेषः। सूचयितुं न

शक्यते साहश्याद्यसम्भवात्सूचकश्च हि स्वप्नो भवति कुतः श्रुतेः। "पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यति सवेनं हन्तीत्यादिना स्वप्नप्रकरणे यमदूतसमानाकारस्वप्नस्य मरणसूचकत्वश्रवणात्। तथा तद्विदः स्वप्नाध्यायविदः आचक्षते कुञ्जरारोहणादीनि धन्यानि खरयानादीनि त्वधन्यानीति अतः स्वप्नेऽपि मनउपादाना परमात्मनिर्मिता विषयसृष्टिरस्तीत्यर्थः। स्कान्दे त्वस्य सूत्रस्य अर्थं उक्तः। जाग्रदित्युदितावस्थामपेक्ष्य स्वप्ननामिका। अवस्थान्तररूपा हि नासत्या सापि च स्वरनं। तथा हि स्वप्नदृष्टं च वस्तुतत्साम्ययोगतः सूचकं हि भवत्येव जाग्रत्सत्यार्थसिद्धय इति स्वप्ने च घटादिसृष्टिरेव बाधिता भवति पूर्वसूत्रोक्तयुक्तेः। सुखादिसृष्टिस्तु अबाध्यैव तद्युक्त्यभावाद्बाधाननुभवाच्चेत्यपि विवेक्तव्यम्। यत्तु कालदैर्घ्यादिविसंवादात्स्वप्नसृष्टिर्नास्तीति तन्न। मनोमयकालस्य बाह्यकालादिभिन्नत्वेन विसंवादेऽप्यक्षतेः। घ्नन्तीव जिनन्तीव हस्तीव विच्छाययतीत्यादाविवकारस्तुजाग्रदपेक्षया बोध्यः यदेव जाग्रद्भयं पश्यति तदत्राविद्यया मन्यत इत्युत्तरवाक्यात् न रथयोगा इत्यादिश्रुतिस्तु स्वप्ने बाह्यरथाद्यभावं स्वाप्नसृष्टिप्राक्काले रथाद्यभावं वा प्रतिपादयति न तु सर्वथैव रथाद्यभावं रथादीन्सृजत इत्युत्तरवाक्यविरोधादिति बोध्यम्। स्वाप्नसृष्टेरीश्वरकर्तृकत्ववचनं च सकलानां जाग्रदादिकालीनमानससृष्टीनामुपलक्षणमतो न न्यूनता। ननु यदि स्वाप्ने

विषयसृष्टिर्भवति तदा जाग्रत्कालेऽपि ते विषया दृश्येरन् तद्विनाशकारणादर्शनादित्याशङ्कां परिहरति

पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्य्ययौ।

यदीश्वरनिर्मितं स्वाप्नं विषयजातं तत् तस्यैव परस्य कारणस्येश्वरस्याभिध्यानात्संहारसङ्कल्पात्। क्षणेनैव तिरोहितं तरङ्गबुद्बुदादिवद्विलीनं भवति कुतः। हि यस्मात्ततः परमेश्वराभिध्यानादेवास्य जीवस्य मनोविकारैर्बन्धः। तद्विपर्य्ययो विकारविलयेन चिन्मात्रह्रपतया ऽवस्थानं मोक्षश्च भवति।

बन्धको भवपाशेन भवपाशाच्च मोचकः।
कैवल्यदः परं ब्रह्म विष्णुरेव सनातनः॥

इत्यादिवाक्यशतैरित्यर्थः सुषुप्तौ स्वप्नविलये पराभिध्यानमेव केवलं कारणं जाग्रदवस्थायां स्वप्नविलये तु परमेश्वरकृतो मनोदेहसंयोगो ऽपि दृष्टं कारणं भवतीत्याह।

देहयोगाद्वासो ऽपि।

वाशब्दो ऽत्र कालभेदव्यवस्थिते विकल्पे सो ऽपि परमेश्वराभिध्यानजो ऽपि तिरोभावः। कदा चित् जाग्रदवस्थायां मनोदेहसंयोगद्वारा भवतीत्यर्थः। दृष्टो ह्यग्निसंयोगेन घृतस्य कठिनाकारपरिणामवि-

लय इति । स्वप्नविलयरूपिण्याः सुषुप्तेः कारणं विचार्य्येदानीमाधारं विचारयति ।

तदभावो नाडीषु तत् श्रुतेरात्मनि च ।

तस्य स्वप्नप्रपञ्चस्य जीवस्य वा ऽभावो लयः सुषुप्तिरिति यावत् स नाडीषु देहान्तः स्थितासु भवति तथा आत्मनि परमात्मनि च पुरीतद्वेष्टितहृदयाकाशावच्छिन्ने भवति बुद्धौ हि नाडीविशेषगतायां स्वप्नप्रपञ्चस्य लयो भवतीति नाड्यस्तदाधाराः नाड्यभ्यन्तराकाशस्येव परमात्माधिष्ठितकारणोपाधावेकतां बुद्धिर्गच्छति समुद्रे नदीवत् पृथक्वृत्त्यभावान्नद्या तदवच्छेदेनैवोपाधिविलयात्तदवच्छिन्ने परमात्मस्वरूपे जीवस्वरूपं साजात्यादेकतां गच्छतीत्यतः । परमात्मापि सुषुप्त्याधार इत्यर्थः । तत्र प्रमाणमाह तत्श्रुतेरिति । नाडीषु सृप्तो भवति । पुरीतति शेते । स्वप्नयीतो भवति सति संपद्य न विदुः सति सम्पद्यामह इत्यादिभ्यः सुषुप्त्यधिकारश्रुतिभ्यस्तस्योक्तार्थस्य श्रवणादित्यर्थः । पुरीतच्छब्देन हृदयस्थनाडीमयपद्माकारचक्रवेष्टनं कर्मोच्यते तस्य च परम्परया गृहस्येव स्वापाधारत्वम् । एतेन हृदयाकाशादीनामपि स्वापाधारत्वं श्रुत्यन्तरोक्तमुपपन्नं द्वारद्वारिभावेन स्वापाधारता विश्रान्तिस्तु परमात्मन्येव

स्वप्नसृष्टिवद्बौद्धं सृष्ट्यन्तरं जाग्रदाख्यमपि परमेश्वरादेव भवतीत्याह।

अतः प्रबोधो ऽस्मात्।

अतः श्रवणादेवास्मादुक्तात् परमात्मनः सकाशात् प्रबोधो बुद्धेरिन्द्रियद्वारिका विषयाकारतया सृष्टिर्भवति सुवर्णस्येव कटकाकारतयेत्यर्थः। सा च श्रुतिः "स त आगत्य न विदुः स त आगच्छामह इति केनेषितं पतति प्रेषितं मनः केन प्राणः प्रथमः प्रैति युक्तः केनेषितां वाचमिमां वदन्ति चक्षुः श्रोत्रं क उ देवो युनक्ती"त्यादि। तथा स्मृतिरपि।

यो ऽतः प्रविश्य मम वाचमिमां प्रसुप्ताम्।
संजीवयन्यखिलशक्तिधरः स्वधाम्ना॥
अन्यांश्च हस्तचरणश्रवणत्वगादीन्।
प्राणान्नमो भगवते पुरुषाय तस्मै॥

इत्यादिरिति। ननु स्वप्नसुषुप्तिजाग्रद्रूपमवस्थात्रयं चेतनस्य जीवस्यैव श्रूयते तत्कथं तत्त्रयं बुद्धेः सृष्टिप्रलये रूपमित्युक्तमिति चेन्न, परमार्थाभिप्रायेणास्माभिरुक्तत्वात् जीवो हि स्वतो ऽविकारीति आभास एव चेत्यलोक्तः। अतः स बुद्ध्युपाधिनैवावस्थात्रयवान् भवति तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेश इत्युक्तसूत्रात् तथा चोक्तम्।

जागृत्स्वप्नसुषुप्तं च गुणतो बुद्धिवृत्तयः ।
तासां विलक्षणो जीवः साक्षित्वेन व्यवस्थितः ॥

इति । वृत्तिर्जीवनहेतुर्व्यापारः तत्रः स्वप्नः । प्रमाणव्यापारद्वारा कश्चित् परिणामो विषयाकारता विलय इति । यदि च वृत्त्यनुभवरूपा एव पुरुषस्य जागृदाद्यवस्था उच्यन्ते तदा साक्षादेव जीवानां प्रबोधो व्याख्येयः । ईश्वरादेव प्रबोधे युक्तिमप्याह ।

स एव च कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ।

चकारो हेतौ य एव हि यस्मिन् देहे सुषुप्तः पुरुषः स एव प्रबोधकाले तस्माद्देहात्प्रबुध्यते न पुनर्जीवान्तरं । न चायं नियमः । सर्वजीवाधिष्ठातारं प्रतिनियतजीवप्रबोधकमेकं परमात्मानं विना घटते जीवस्य विशेषविज्ञानाभावेन स्वयं प्रबोधासम्भवात् कर्मनिमित्तकत्वे ऽपि दृष्टकारणं कर्त्तारं विना कार्य्यानुपपत्तेः । अन्यथा ऽदृष्टमात्रैककारणपरिशेषापत्तेरिति । तथाचोक्तं ।

येन चेतयते विश्वं विश्वं चेतयते न यम् ।

इति । न चान्यस्य देहे अन्येषां लिङ्गशरीरमेव नास्तीति वाच्यम् । अपत्यलिङ्गदेहानामप्यन्ततः पितृलिङ्गदेहे संसृष्टत्वादिति कुतः पुनः स एवोत्तिष्ठतीत्यवधृतं तत्राह कर्मेत्यादि कर्मशेषानुष्ठानदर्शनात् । तथा पूर्वप्रबोधदृष्टपदार्थानुस्मृतिदर्शनात् तथा

शब्दात् प्रतिन्यायं प्रतियोन्या द्रवति बुद्धान्तायैव। त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा यद्यद्भवन्ति तत्तदा भवन्तीत्यादिरूपात् तथा विधेः विद्याकर्मविधेश्चेत्यर्थः। यदि सुप्तः पुरुषो गत एवान्य एव वोत्तिष्ठेत तदा कृतहान्यकृताभ्यागमप्रसक्त्या विधयो ऽनर्थकाः स्युरिति प्रतिन्यायं प्रत्यागतं गतिवैपरीत्येनेति यावत्प्रतिगोलकं बुद्धान्ताय जागराय तदा भवन्ति सुषुप्त्यादौ तिष्ठन्ति न पुनरपूर्वोत्पत्तिरित्यर्थः। अत्रानुस्मृत्यादिहेतुभिर्जीवानां नित्यत्वमप्यायातं सुषुप्तप्रलययोस्तदुत्थितयोश्च समानत्वात्। तथा सएवेतिवचनाज्जीवबहुत्वसिद्धान्तः। तदेवमवस्थात्रयं विचार्येदानीं सुषुप्ताववान्तरं द्वैविध्यं प्रतिपादनीयं। ननु सुषुप्तौ जीवस्यात्यन्तं विलये सुषुप्तस्यानन्दभोगादिस्मृतिरनुपपन्नेत्याशङ्क्य तस्या अवान्तरभेदमाह।

मुग्धे ऽर्द्धसंपत्तिः परिशेषात्।

मुग्धे ऽस्पष्टज्ञाने पुरुषे ऽर्द्धसम्पत्तिरूपा सुषुप्तिर्भवति यथा सम्प्रज्ञाता संप्रज्ञातभेदेन योगो द्विविधो भवति तथा सुषुप्तिरपीति। कुतः परिशेषात् मोहो हि न जाग्रत्स्वप्नौ स्पष्टज्ञानाभावात् नापि सर्वसम्पत्तिरूपा सुषुप्तिः। ज्ञानलिङ्गानां सुखदुःखमोहानुस्मृतीनां रोमहर्षवेपथुवैकृत्यादीनां च दर्शनात्। अत एव पुनरुत्थानाच्च न मरणमयोगिनां च जीवद्दशायाम-

वस्थात्रयातिरिक्तावस्था नास्तीति बृहदारण्यकसप्तमे ऽध्याये ऽवगतम्। अतः परिशेषात्सुषुप्त्यावान्तर एव मोहो ब्रह्मण्यर्द्धसम्पत्तिरूप इत्यर्थः। एवं च इमामेवार्द्धसम्पत्तिरूपां सुषुप्तिमधिकृत्य प्रवृत्ता "आनन्दभुक् चेतोमुखः प्राज्ञः जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादिप्रपञ्चं यत्प्रकाशते" इत्यादिश्रुतयः सुषुप्तावानन्दभोगं प्रपञ्चं च वदन्ति तदा प्रज्ञत्वं प्राज्ञे ऽर्द्धसंपत्त्या बोध्यम्। प्रपञ्चशब्दश्च विविधरचनायां रूढ इति। तथाऽऽस्यामेवावस्थायां योगाश्च सत्वादिगुणभेदेन सुखदुःखमोहानभ्युपगच्छन्ति। सर्वसम्पत्तिरूपां चाधिकृत्य "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदि"त्यादिश्रुतय इति न श्रुतीनामन्योन्यविरोध इति भावः। नन्वेवं तामस्यामेव मूर्च्छाख्यावस्थायां कथं लोके मोहव्यवहार इतिचेत् "यत्रायमात्माऽबल्यं न्येत्य संमोहमिव न्येती"त्यादिश्रुतिषु मरणादिकालीनायां तामस्यवस्थायां प्रयोगबाहुल्यादिति। एत्य गत्वेत्यर्थः जीवस्य चतुर्थी च मरणावस्था ब्रह्मलोकगतिप्रसङ्गेन चतुर्थाध्याये वक्ष्यते वाङ् मनसि दर्शनादित्यादिबहुविस्तरेणेति। तुरीयावस्थापि मोक्षरूपा तत्रैव वक्ष्यत इति च। यः यथोक्तां तु मोहावस्थां नैयायिकाः स्वप्नमध्ये प्रक्षिप्य सुषुप्ते ज्ञानसामान्याभावरूपतामेव वदन्ति पातञ्जलाः पुनरिमां निद्राख्यां वृत्तिमाहुः। अभावप्रत्ययालम्बनावृत्तिर्निद्रेति योगसूत्रात्। अभावो वृत्तीनां सामान्याभावो महासुषुप्तिस्तस्याः प्रत्ययः कारणं तमः

तदालम्बना तत्प्रचुरा चित्तविषयिणी वृत्तिः। सुख-मस्वाप्सं दुःखमस्वाप्सं मूढो ऽस्वाप्समित्येवंरूपजागर-त्कालीनस्मरणानुमेया अर्द्धसम्पत्तिरूपिणी निद्रेति तत्सूत्रार्थः। तदेकवाक्यतयात्र सैवावस्था ऽर्द्धसम्पत्ति-रूपा ऽवधार्यते तदेवं तन्माद्यस्य यत इति कार्य्यद्वा-रकं ब्रह्मणो लक्षणं सृष्टिप्रलयप्रक्रियया। इदानीं ब्र-ह्मणो अन्तरङ्गशक्तिद्वारकं लक्षणं ब्रह्मस्वरूपं ब्रह्मप्र-पञ्चयोर्भेदाभेदौ च परीक्ष्येते पादसमाप्तिं यावत्।

न स्थानतो ऽपि परस्योभयलि-ङ्गं सर्वत्र हि।

स्थानमुपाधिस्तत्रैवाभिव्यक्तेः लिङ्गव्यञ्जकमौपा-धिकधर्म इति यावत्। तैरेव हि धर्मैर्लिङ्गशरीरव्यव-हारः। तत्तथा च परस्य परमात्मनः। स्थानतो ऽपि उपाधितो ऽपि न उभयलिङ्गं जीववद्यथोक्तावस्थाभे-देन ज्ञानाज्ञानरूपधर्मद्वयमस्ति न यथोक्तजाग्रदाद्य-वस्थात्रयसम्बन्धो ऽस्तीति यावत्किं त्वविलुप्तोपाधित्वा-त्सदा सर्वसाक्षित्वसदैश्वर्य्यसदानन्दत्वाद्येकरूपत्वमेव कुतः सर्वत्र हि। हि यस्मात्सर्वत्रैव वस्तुन्यधिष्ठातृत-या परस्तिष्ठति “यः स सर्वस्मिन्स्तिष्ठन् सर्वमन्तरो य-मयती”ति श्रुतिः। तच्च सर्वाधिष्ठानं साक्षित्वाद्यनि-त्यत्वे न सम्भवति स्वाज्ञानकालीनकार्य्ये अधिष्ठाना-सम्भवादित्यर्थः। तथा च औपाधिकानेकरूपत्वा-

स्वाभावोऽपि परमात्मनो जीवव्यावृत्तं लक्षणं जीवे चात्मसाक्षित्वादिकं तदप्यनित्यमिति । उपाधिशबलस्यापि च ब्रह्मणः । सदैकरूपत्वं विष्णुपुराणादावुक्तं

परः पराणां परमः परमात्मात्मसंस्थितः ।
नामरूपादिनिर्देशविशेषणविवर्जितः ।
सर्वत्रासौ समस्तं च वसत्यत्रेति वै यतः ।
ततः स वासुदेवेति विद्वद्भिः परिपठ्यते ॥
तद्ब्रह्म परमं नित्यमजमक्षयमव्ययम् ।
एकस्वरूपं च सदा हेयाभावाच्च निर्मलम् ॥

इत्यादिभिः । न चेदं सूत्रमेतादृशवाक्यानि च शिवत्वब्रह्मपराणि वक्तुं शक्यन्ते जीवात्मसाधारण्येन ब्रह्मलक्षणत्वानुपपत्तेः । परस्येत्यादिविशेषवचनवैयर्थ्यापत्तेश्चेति ।

न भेदादितिचेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ।

ननु परस्य नोभयलिङ्गत्वाभावो घटते ब्रह्मण्यपि जाग्रदाद्यवस्थाभिन्नानानारूपलिङ्गभेदश्रवणात् यथा माण्डूक्ये चतुष्पाद्ब्रह्मकथने जागरितस्थानो वैश्वानरः प्रथमः पादः । स्वप्नस्थानस्तैजसो द्वितीयः पादः । सुषुप्तस्थानः प्राज्ञस्तृतीयः पाद इति चेन्न । प्रत्येकमतद्वचनात् वाक्यशेषेण प्रत्येकं तत्तद-

वस्थावदन्यत्ववचनात् यथा नान्तःप्रज्ञं न बहिः प्रज्ञं नोभयतः प्रज्ञं न प्रज्ञानघनं न प्रज्ञं नाप्रज्ञमदृष्टमव्यवहार्य्यमग्राह्यमलक्षणमचिन्त्यमव्यपदेश्यमेकात्मप्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्त इत्यनेन अत्र नान्तःप्रज्ञमित्यनेन स्वप्नावस्थाप्रतिषेधः बहिःप्रज्ञत्वाभावेन जागरितावस्थानिषेध उभयतः प्रज्ञत्वाभावेन मोहावस्थानिषेधः । न प्रज्ञानघनमित्यनेनेच्छाकृत्यानन्दसंभेदाज्जीवस्वरूपतो व्यावृत्तिरुक्ता जीवा हि मोक्षादावौपाधिकधर्मनिवृत्त्या चिन्मात्रेण शिष्यन्ते अथ वा पूर्ववाक्ये प्रसक्तस्य विज्ञानघनत्वेन ज्ञानव्यक्तिभेदस्य अनेन प्रतिषेधः । न प्रज्ञमित्यनेन चैतन्याश्रयत्वं प्रतिषिद्धं नाप्रज्ञमित्यनेन च सुषुप्तमरणाद्यवस्थाः प्रतिषिद्धा इति अतो न ब्रह्मणोऽवस्थाभिरुभयलिङ्गत्वमित्यर्थः । ब्रह्मणो जाग्रदाद्यवस्थावचनं वांशांशिनोरभेदेन जीवावस्थाभिर्बोध्यम्

स्वायंभुवाद्या मनवो हरिं ध्यायन्ति कर्मठाः ।
व्रताचारार्चनाकर्मस्तुतिजप्यपरायणाः ॥
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादिवर्जितं नामवर्जितम् ।
अध्यक्षजाग्रदादीनां शान्तरूपं सुरेश्वरम् ॥

इत्यादिस्मृतिभ्यः । अत एव श्रुत्यन्तरे “अथास्य पुरुषस्य चत्वारि स्थानानि भवन्ति नाभिर्हृदयं कण्ठं मूर्द्धा च तत्र चतुष्पदं ब्रह्म विभाति जागरिते ब्रह्मा स्वप्ने विष्णुः सुषुप्ते रु-

द्रस्तुरीयमचरं स आदित्यो विष्णुश्चेश्वरश्चेत्यत्र व्यष्टिजीवानां जाग्रदाद्यधिष्ठातृभ्यो ब्रह्मविष्णुरुद्रेभ्यो ऽधिकारिदेवताभ्यो भिन्नत्वेन तुरीयाख्यं चतुर्थं परमेश्वरमुक्त्वा अस्यैव शक्तिशक्तिमदंशांश्याद्यभेदेन तत्त्रितयरूपत्वमुक्तं स आदित्य इत्यादिना । तत्रादित्यो ब्रह्मा ईश्वरो रुद्र इति । एवं पुराणे यद्यप्यस्ति विस्तरभयादत्र न लिख्यते तुरीयशब्दश्च चतुर्थवाची सोऽपि स्वस्वावस्थात्रयाधारगुणत्रयाभिमानिब्रह्मविष्णुहराख्यदेवतात्रयापेक्षया सर्वचित्त्रयाधा परमेश्वरे ऽप्युच्यते तुर्य्यातीतशब्देन स्वस्वोपाधिविविक्त ऐश्वर्य्योपलक्षितः परमात्मा चिन्मात्र एवोच्यत इतिपुराणादिष्ववधृतमिति ।

अपि चैवमेके ।

अपि च एके काण्वा एव अतद्रूपजाग्रदाद्यवस्थाशून्यमेव परमेश्वरमामनन्ति "अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमि"त्यादिना "अचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनोऽतेजस्कमप्राणममुखममात्रमनन्तरमबाह्यं न तदश्नाति किंच न न तदश्नाति कश्चन एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी सूर्य्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत इत्यन्तेन अस्यां हि श्रुतौ अचक्षुष्कमित्यादिना चक्षुरादिशून्यत्वादक्षरत्वादिवचनाच्च । जाग्रदाद्यवस्थाविरहो ऽवगम्यत इत्यर्थः । न चैतद्वाक्यं विवेकपरमिति वाच्यम्

जीवव्यावृत्त्यसम्भवात् अचक्षुष्कमितिबहुव्रीहिसमासतो विवेकालाभाच्च। न तदश्नाति किं चनेति च लोकवद्भोजनस्यैव प्रतिषेधो "न ह वै देवा अश्नन्ति न पिबन्ति एतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ती"त्यादिश्रुतिवत् तदश्नाति कश्चनेतिवाक्यसहपाठात् अन्यथा ईश्वरस्यापि योगिभोग्यत्वेन ऋतं पिबन्तौ भर्ता भोक्ता महेश्वर इत्यादिश्रुतिस्मृतिविरोधेन चासामञ्जस्यापत्तेरिति। ननु अवस्थावत्ताप्रतिपादकं अवस्थाशून्यताप्रतिपादकं च वाक्यजातं वर्तते तयोर्मध्ये कथमुत्तरवाक्यस्यैव बलवत्त्वमवधारितं तत्राह।

अरूपवदेव हि तत् प्रधानत्वात्।

हि यस्मात् उभयविधवाक्यसत्त्वेऽपि अरूपवदेव ब्रह्मरूपं "द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्त्तं चामूर्त्तं चे"त्यादिश्रुत्युक्तं स्थूलसूक्ष्मशरीरद्वयं जाग्रदाद्यवस्थाहेतुभूतं तत् शून्यमेव परंब्रह्मप्रतिपादित्तव्यं कुतः। तत् प्रधानत्वात्तत्परत्वात् श्रुतीनान्ततो यदुत्तरतरं तदरूपमनामयम्। "य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापियन्ति। यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतं। तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते" इत्यादिश्रुतिभिरवस्थाधारैर्मन आदिकरणैः शून्यस्यैव ब्रह्मणः सम्यग्ज्ञानविषयत्वावधारणात्। किं चावस्थावत्ताप्रतिपादकवाक्यानां वासुदेवः सर्वमित्यादिवाक्यवदंशांशित-

या भेदोपासापरत्वेनोपपत्तिरस्ति निषेधवाक्यानां च प्रयोजनान्तराभावेन तत्त्वावेदकतया स्वपरमेवोचितम्। अपि च "अथात आदेशो नेति नेति न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्ती"ति श्रुतिर्मूर्त्तामूर्त्तरूपाभावादादेशस्यैव पारमार्थिकत्वं वदति नह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्तीत्यनेनेति एतेन परमेश्वरस्य लीलाविग्रहकल्पनामाधुनिकानामपसिद्धान्तः। अरूपवदेवेत्यवधारणात् ब्रह्मविष्णुशिवादीनामसम्भवात्।

परो ज्ञानमयोऽसद्भिर्नामजात्यादिभिर्विभुः।
न योगवान्नयुक्तोऽभून्नैव पार्थिव योच्यतीति[1]॥

विष्णुपुराणादिविरोधाच्चेति। तदेवमुभयलिङ्गत्वप्रतिषेधेनैकमात्ररूपकत्वमुपाधिसाधारण्येन लक्षणमुक्तमिदानीं जीवस्यासाधारणं स्वरूपमुच्यते।

प्रकाशवच्चावैयर्थ्यात्।

तद्ब्रह्म स्वरूपतः। प्रकाशतुल्यं च प्रत्येतव्यं। यथा सूर्य्यादिप्रकाशे प्रकाशाख्यं धर्मान्तरं नास्ति सूर्य्यादिप्रकाशो घटादिकं प्रकाशयतीति धर्मधर्मिव्यवहारस्तु राहोः शिर इति वद्विकल्पमात्रः। तथैव परमात्मापि चैतन्यमात्रो न चैतन्यधर्मकः। सर्वज्ञ इति व्यवहारस्तु राहोः शिर इति वदेव मन्तव्यः। कुतः। अवैयर्थ्यात् अवैयर्थ्यायेत्यर्थः यदि हि आत्मनि ज्ञानाख्यं धर्मान्तरं कल्प्यते तदा तद्वैयर्थ्यं स्यात्

[१] अं० २ अ० १४ श्लो० ३०।

धर्मधर्मिभावशून्यादेकस्मादेव वस्तुनः। प्रकाशवत्सर्वव्यवहारसम्भवादित्यर्थः। न केवलं लाघवतर्केण दृष्टान्तबलादेव परमात्मनो ज्ञानमात्रस्वरूपत्वं सिद्ध्यति अपि तु श्रुतेरपीत्याह।

आह च तन्मात्रम्।

श्रुतिगणो ऽपि ब्रह्मणश्चित्प्रकाशमात्रत्वमाह यथा "एको देवः सर्वभूतेष्वगूढः। सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा कर्माध्यक्षः। सर्वभूताधिवासः। साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च" यथा सैंधवघनो ऽनन्तरो ऽबाह्यः कृत्स्नो रसघनः। एवं वा अरे अयमात्मा ऽनन्तरो बाह्यः कृत्स्न अज्ञानघन एवे"त्यादिः। अत्र चात्मत्वाविशेषात् जीवस्य चिन्मात्रता बोधकान्यपि वाक्यानि चैतन्यं चिन्मात्रं सदित्यादीन्युदाहार्य्याणि जीवब्रह्मणोर्वैधर्म्यलक्षणभेदस्य स्वरूपतो ऽभावात् यथा "सुदीप्तात् पावकात् विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवते सरूपाः"। इत्यादिश्रुतेः। अंशांशिसूत्रात् आभास एवचेतिसूत्राच्च यथा "यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतमे"त्यादिश्रुतेश्च। अत्र च मात्रशब्देन चैतन्यब्रह्मणोर्धर्मधर्मिभाववद्ब्रह्मणोच्छाकृत्यानन्दसम्पर्को ऽपि प्रतिषिद्ध इति मन्तव्यम्। अतो ब्रह्मण आनन्दस्वरूपत्वाभ्युपगम आधुनिकानामपसिद्धान्त एव आनन्दादयः।

प्रधानस्येति वच्यमाणसूत्राच्च एतच्च पञ्चसूत्र्यां विस्तारितं नन्वेवं मात्रशब्देन सत्तापि प्रतिषिध्येतेतिचेन्न, असद्व्यावृत्तिरूपाया एव सत्ताया ब्रह्मण्यभ्युपगमसम्भवात् परिणामित्वलयाद्यभावस्यैव पारमार्थिकसत्तारूपत्वात् असुखव्यावृत्तिस्तु ब्रह्मणि वक्तुं न शक्यते तस्याः सुखरूपतया मात्रशब्देन निरस्तत्वात्। नानन्दमित्यादिश्रुतिभ्योऽदुःखमसुखं ब्रह्म भूतभव्यभवात्मकमिति मोक्षधर्मादिभ्यश्चासुखरूपतासिद्धेः। न निरानन्दमित्यौपाधिकानन्दगुणवत्वप्रतिपादनायोक्तम्। असद्रूपत्वं च ब्रह्मणो न श्रूयते प्रत्युत "असन्नेव स भवत्यसद्ब्रह्मेति वेद चेत्। अस्ति ब्रह्मे"ति चेद्वेद सन्तमेनं ततो विदुरित्यसत्ताप्रतिषेध एव श्रूयते इति। ये तु केचिदाधुनिका दुःखविरुद्धत्वमेवात्मनः सुखत्वमाहुस्तन्मतं तु न दूष्यते परमप्रियत्वेनात्मनो दुःखविरुद्धत्वस्यास्माभिरप्यङ्गीकारात्। वस्तुतस्तु मात्रशब्देनोपाधिगता विशेषगुणा एव प्रतिषिध्यन्ते तत्रैव संशयात् संयोगजातिसंख्यापरिमाणादौ तु सामान्यधर्मे ब्रह्मस्वरूपनिष्ठतया स्पष्टश्रुतिस्मृतिन्यायसिद्धे विवादाभावेन मात्रशब्दानिरस्यत्वमिति। न सत्तत्रासदुच्यत इत्यादिवाक्यानां च स्थूलसूक्ष्मविश्वरूपताप्रतिषेधकत्वमिति।

दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते।

श्रुतिश्च प्रकाशतुल्यत्वं दर्शयति सूर्यो यथा स-

वैलोकस्य चक्षुरित्यादिर्मनोमयः। प्राणशरीरोभारूपः सत्यसंकल्प इत्यादिश्च भारूप इति प्रकाशवद्रूपं यस्येत्यर्थः अथो अनन्तरं स्मर्य्यतेऽपि प्रकाशतत्समत्वं ब्रह्मणः।

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः।
चेवं चेवी तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत॥

इत्यादिभिरित्यर्थः। सूर्य्यकाद्युपमाश्रवणादपि प्रकाशतुल्यत्वमवधार्य्यत इत्याह।

अत एव चोपमा सूर्य्यकादिवत्।

सूर्य्यकः सूर्याभासः तत्प्रतिबिम्बमिति यावदितिशब्दश्च सूत्रस्यान्तेऽध्याहार्य्योऽन्यथा अन्वयाभावात्। यत एव परमात्मा प्रकाशतुल्यः। अत एव अंशांशिसाधारणस्य परमात्मन उपाधिषु प्रतिबिम्बे सूर्यप्रतिबिम्बादिरूपमस्ति शास्त्रेष्वित्यर्थः। तत्र श्रुतिषु "एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः। एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवदि"त्याद्या दृष्टान्ताः। तत्वत एक एवात्मा परमेश्वरो अंशांशिविभागेनोपाधिषु प्रतिबिम्बितो ज्ञाताज्ञाभ्याम् एकधा बहुधा च दृश्यते जलप्रतिबिम्बित चन्द्रवदित्यर्थः। अथ वा एकएवेति एकरूप एवेत्यर्थः एकधा बहुधेति प्रकारवाचिधाप्रत्ययदर्शनात्। अखण्डतावादिमते धाप्रत्ययवैफल्यं स्मृतिषु च। यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वान-

पो भिन्ना बहुधैको ऽनुगच्छत् । उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजो ऽयमात्मेत्याद्या दृष्टान्ताः । अत्राप्येकशब्द एकरूपार्थः । भेदरूपो नानारूप इत्यर्थं । अथ वा यथा एक एव सूर्यः उपाधिसंबन्धेनानेकप्रतीतिगोचरः क्रियते तथा एकः परमात्मा अंशांशिविभागेनोपाधिषु प्रतिबिम्बितो अनेकात्मप्रतीतिगोचरः क्रियत इत्यर्थः । अस्माच्च सूत्रादुक्तवाक्याभ्यां च जीवः परमात्मनः प्रतिबिम्ब इति भ्रमो न कार्य्यः । अस्मिन्सूत्रे वाक्ये चेतनानां स्वस्वोपाधौ प्रतिबिम्बस्यैव लाभात् उपाधिभेदेषु साक्षादंशद्वारा च परमात्मप्रतिबिम्बस्यैव वचनात् न तु जीवः परमात्मनः प्रतिबिम्ब इत्युक्तः अंशत्वप्रतिबिम्बयोर्विरोधेनांशसूत्रादिविरोधाच्चेति प्रसङ्गागतं प्रतिबिम्बनं परीक्ष्यते ।

अम्बुवदग्रहणात्तु न तथात्वम् ।

तत्रायं संशयः । किं जले सूर्य्यादिप्रतिबिम्बवच्चेतनानामपि स्वस्वोपाधौ प्रतिबिम्ब एव भवति उत तप्तायःपिण्डवदन्योन्याध्यासेन प्रतिबिम्बतुल्यतामात्रमिति तत्रायं पूर्वपक्षः । ननु तथात्वं परमार्थतः प्रतिबिम्बितत्वं न सम्भवति कुतः । अम्बुवदग्रहणात् । जले सूर्य्य इतिवद्बुद्ध्यादावहमित्यनुभवस्याभावादित्यर्थः । न हि जलवद्बुद्धिभेदेनात्माधारतया भासते अहमित्येव बुद्धिभानादिति किं च अंबुरूपवत् अतस्तत्र सूर्यादि-

प्रतिबिम्बं घटते बुद्ध्यादिरूपाधिनत्वं रूपवद्दृश्यत इतो-
त्यर्थः सिद्धान्तमाह ।

वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभय-सामञ्जस्यादेवम् ।

यद्यप्यम्बुवद्ग्रहणं नात्रास्ति तथापि वृद्धिह्रासभाक्त्वम् अन्तर्भावात्प्रतिबिम्बरूपेणान्तःप्रवेशादेव सम्भवति अतो दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्जलबुद्ध्योरुभयोः सामञ्जस्यात् वृद्धिह्रासनियामकत्वसादृश्यादेवं प्रतिबिम्बितत्वं प्रतिपत्तव्यमित्यर्थः। उपाधिवृद्धिह्रासाभ्यां हि वृद्धिह्रासभाक्त्वमुपाधिषु प्रतिबिम्बरूपेण प्रवेशादेव दृष्टं नान्यथा तन्नायःपिण्डघटाकाशादिस्थलेष्वदर्शनात् अयो घटादिपुष्ट्याऽग्न्याकाशयोः तैक्ष्ण्यस्यैव × दर्शनादिति यथा सूर्यादयो जलगतवृद्धिह्रासाभ्यां प्रतिबिम्बद्वारा-वृद्धिह्रासभाजः प्रतीयन्ते तथैव चेतना एकरूपा अपि स्वस्वोपाधिवृद्धिह्रासाभ्यां वृद्धिह्रासभाजः प्रतीयन्ते बुद्धेर्ह्यन्नादिनोपचये सति चैतन्यस्याप्युपचयो दृश्यते तदपचये वापचयः। तथा उपाध्युत्कर्षापकर्षाभ्यां परमात्महिरण्यगर्भादयो व्यापका महान्त ईश्वरा मनुष्यस्थावरादयश्च क्षुद्राः परवशाश्चेति। "बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव आराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्ट" इति श्रुतेः। तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेश इत्युक्तसूत्राच्चेति अत्र वृद्धिह्रासावौपाधिकधर्मसामान्योपलक्षकौ रूपा-

दिमत्त्वस्य च न प्रतिबिम्बप्रयोजकत्वम् आकाशे पर्वतनीलिमादिप्रतिबिम्बस्य मठाकाशादौ शब्दप्रतिबिम्बस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात्स्मृतिसिद्धत्वाच्च ।

दर्शनाच्च ।

न केवलं वृद्धिह्रासादिधर्मानुकारित्वात् प्रतिबिम्बश्चेतनस्य मन्तव्यः । अपि तु दर्शनादपि यथा ह्यदृश्यमपि मुखं प्रतिबिम्बरूपेण दर्पणे दृश्यते एवं कर्मकर्तृविरोधेन साक्षाददृश्यमप्यात्मसामान्यमुपाधिषु दृश्यते अहमिति जानामीति सुखीति वा तथा ऽहं सर्वज्ञ ईश्वरो ऽहं मुक्त इति वा प्रतिबिम्बस्य तुच्छत्वात्तु न्यायवैशेषिकादिभिस्तत्र निरूपितमिति मन्तव्यं, जीवस्तु न ब्रह्मणः प्रतिबिम्बित्वांश एवेत्यप्युक्तं न विस्मर्तव्यम् । उपाधावात्मनश्च धर्मप्रतिबिम्बवत् धर्मिप्रतिबिम्बमपि स्वीकार्यम् । अन्यथा ऽहमिति ज्ञानानुपपत्तेः । दर्पणप्रतिबिम्बनं विना मुखास्फुरणानुपपत्तिवत् । अत एव पातञ्जलसूत्रं 'द्रष्टृदृश्योपरक्तं चित्तसर्वार्थमि'ति तथा बुद्धेरप्यात्मनि न केवलं पञ्चसूत्र्युक्तयुक्त्या वृत्त्यादिधर्मप्रतिबिम्बं किं तु धर्मिप्रतिबिम्बमपि अन्यथा ऽसङ्गे चिति बुद्धिस्फुरणानुपपत्त्या तस्याप्यहमित्यात्मस्फुरणानुपपत्तेः । न हि दर्पणादर्शने मुखदर्शनं सम्भवति तथा च पातञ्जलम् । चितेरप्रतिसंक्रमायास्तदा-

कारापत्तौ स्वबुद्धिसंवेदनमिति तत्र धर्मप्रतिविम्बने जपास्फटिकादयो दृष्टान्ताः। धर्मिप्रतिविम्बे च जलसूर्य्यजलद्रुमादयो दृष्टान्ताः शास्त्रेषूक्ता इति विवेक्तव्यम्। ननु परमात्मा प्रकाशस्वरूप इति यद्दृष्टान्तादिभिरुपपादितन्तत्श्रुतिविरुद्धम्। "अथात आदेशो नेति नेतीति" श्रुत्या ब्रह्मणो ऽभावरूपत्वावगमादितीमां शङ्कामपाकरोति।

प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः।

ब्रह्म प्रकाशस्वरूपमेव मन्तव्यं हि यस्मात् श्रुतिर्नेतिनेतीत्याद्या प्रकृतैतावत्त्वमेव प्रतिषेधति द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्त्तं चेत्यादिना पूर्वप्रकृतयन्मूर्त्ताद्युपाधिभूतम् एतावत्त्वं हि एतद्रूपत्वमेव प्रतिषेधति न प्रकाशादिरूपत्वं इतिशब्दस्य प्रकृतपरामर्शकत्वात् किं च ततो निषेधवाक्यादनन्तरं भूयः पुनःर्वदति श्रुतिः प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यं स वा एष महानज आत्मा अजरो ऽमरो ऽभयो ब्रह्मेत्यादिकमित्यर्थः यदि हि निषेधवाक्येनाभावस्वरूपत्वमेव प्रतिपाद्यते तदा तस्य सत्यत्वमभयत्वमात्मत्वं च वाक्यशेषोक्तं नोपपद्येत अभावस्य असत्तारूपत्वात् मरणरूपतया भयहेतुत्वात् अनात्मत्वाच्च। यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विषयानिह। यच्चास्य

सन्ततो भावस्तस्मादात्मेति कथ्यते इत्यात्मलक्षणासम्भवादिति भावः। तथा असन्नेव स भवत्यसद्ब्रह्मेति वेद चेदित्यादिश्रुतेरपि परमात्मन नाभावरूपत्वमिति बोध्यम् नन्वभावत्वे ऽपि सत्वं घटाद्यभावानामिव स्यात् इति चेन्न, अधिकरणादिस्वरूपत्वेनैव तेषां सत्वात् प्रपञ्चनिषेधस्य चाधिष्ठानाङ्गीकारे तदेव ब्रह्मेत्याद्यातम्। इदानीमपरं विशेषब्रह्मणा आह।

तदव्यक्तमाह हि।

तत्परम् अव्यक्तं लौकिकबुद्धिदृष्ट्यगोचरं हि यस्मात् श्रुतिस्तदाह "यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सहे"त्यादिः। स्मृतिरपि अव्यक्तो ऽयमचिन्त्यो ऽयमविकार्यो ऽयमुच्यत इत्यादिरित्यर्थः। ननु यदि ब्रह्म व्यक्तं न भवति तर्हि कश्चिद्धीरः प्रत्ययात्मानमैक्षदावृतचक्षुरमृतत्वमिच्छन्तमेव विदित्वा ऽतिमृत्युमेति आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादिश्रुतिव्याकोपस्तत्राह।

अपि संराधन प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्।

आह हीत्यनुवर्तते संराधने श्रवणमननधारणाध्यानसमाधिरूपसम्यक्साधने सति प्रत्यक्षानुमानाभ्यां गम्यमपि भवति यस्मादुक्तश्रुतिस्तथाह तथा स्मृतिरपि।

यं विनिद्रा जितश्वासाः सन्तुष्टाःसंयतेन्द्रियाः।
ज्योतिः पश्यन्ति युञ्जानास्तस्मै योगात्मने नमः॥

इत्यादिरित्यर्थः एतच्च शास्त्रयोनित्वादित्यत्र विस्तरेण विचारितम्। इदानीं ब्रह्मणो जीवेभ्यो निर्विशेषत्वरूपमवैधर्म्यं लक्षणाभेदं वदति जीवे ब्रह्मदृष्ट्यर्थं पूर्वोक्तांशांशिभावोपपत्त्यर्थं जीवदृष्टान्तेन ब्रह्मस्वरूपावधारणार्थं च।

प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात्।

आह हीत्यनुवर्तते नास्ति वैशेष्यविशेषित्वं यत्रेत्य वैशेष्यं तथा च तत्परं ब्रह्म अंशांश्यवच्छेदयोर्निर्विशेषम् एकरूपं हि यस्मात् शास्त्रं तथाह "अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव। एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपोबहिश्च तत्त्वमेव त्वमेव तत्प्रभवन्ते सरूपा इत्यादिः श्रुतिस्मृतिश्च।

यथा दीपः प्रकाशात्मा ह्रस्वो वा यदि वा महान्।
ज्ञानात्मानं तथा विद्यात् पुरुषं सर्वजन्तुषु॥
त्वमेवाहमहं त्वं च सच्चिन्मात्रवपुर्भवान्।
आवयोरन्तरं नाथ नश्यत्वाचालवात्तव॥

इत्यादिः प्रकाशादिवदिति यथा प्रकाशाकाशतत्वादयः स्वस्वांशांश्यवच्छेदयोरेकरूपास्तद्वदित्यर्थः

चकारः प्रकाशरूपत्वसमुच्चये। ननु यदि जीवाः ब्रह्म चैकरूपाः किं निमित्तं तर्हि ब्रह्मणो विश्वप्रकाशकत्वं जीवानां चाल्पप्रकाशकत्वमिति तत्राह प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात्कर्मणि प्रकाश्ये अभ्यासात् नैकट्यात् संबन्धादिति यावत्। तथा चायमर्थः प्रकाशो ज्ञानं पुनरात्मनि प्रकाश्यज्ञेयसम्बन्धादेव भवति तत्सम्बन्धश्चोपाधिवृत्तिद्वारैव चेतने भवति अत उपाधिवृत्तितारतम्येन समेष्वपि चेतनेषु सर्वप्रकाशत्वाल्पप्रकाशत्वोपपत्तिरित्यर्थः। तदेवं जन्माद्यस्य यत इत्यादिना महाप्रबन्धेन ब्रह्मणः कार्यद्वारकं लक्षणम् अन्तरङ्गोपाधिखचितं च लक्षणं स्वरूपं च परीक्षितम् इतः परं कार्य्यकारणभावांशांशिभावशक्तिशक्तिमद्भावैर्यथायोग्यं ब्रह्मण्युपासाद्यर्थं समस्तप्रपञ्चाभेदः समस्तजीवाभेदश्च श्रुतिस्मृत्युक्तः परीक्ष्यते।

अतोऽनन्तेन तथा हि लिङ्गम्।

अत्र साध्यानां विशेष्यांशत्रयं वक्ष्यमाणसूत्रत्रये वक्ष्यति साधारणस्य स च विशेषणांशो हेतुश्च साधारणोऽनेनैकसूत्रेण लाघवार्थमुच्यते तथा चायमर्थः यतो ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकारणमर्वशक्तिकत्वं चिन्मात्रस्वरूपत्वाज्जीवब्रह्मणोरवैशेष्यं च सिद्धम्। अतो हेतोरनन्तेनाखिलेन चेतनाचेतनरूपेण पदार्थेन सह यथायोग्यं ब्रह्म वक्ष्यमाणसूत्रत्रयोक्ताहिकुण्डला-

दिवदभिन्नं प्रत्येतव्यम्। अत्र प्रमाणमाह तथा हि लिङ्गमिति अयं च प्रमाणरूपः साधारणो हेतुरुत्तरसूत्रत्रयवच्यमाणसाध्येषु विभज्य व्याख्यास्यते।

उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत्।

आगामिसूत्रयोर्वाशब्दद्वयं व्यवस्थितविकल्पार्थकं तथाचानेन सूत्रेणाखिलकार्य्यैः सह ब्रह्मणो ऽभेदः प्रतिपाद्यते द्वितीयसूत्रेण च जीवैः सहाभेद उपपादयिष्यते तृतीयसूत्रेण कार्य्यकारणसाधारणसमस्तशक्तिभिरितिव्यवस्था बोध्या। सूत्रत्रये ऽपि दृष्टान्तैः स दृश्यं भेदाविरुद्धाभेदे विवच्चितोभयव्यपदेशादिति भेदाभेदव्यपदेशोपपत्त्यर्थमित्यर्थः। एतदपि साध्यत्रये ऽपि योजनीयं तुशब्दश्च अन्योन्याभावाभावरूपाभेदपूर्वपचव्यवच्छेदाय। अस्य च सूत्रस्यायमर्थः अनन्तेनेति यदुक्तं तन्मध्ये ऽखिलेन कार्य्येण सह ब्रह्म अहिकुण्डलवत्कार्य्यकारणाभेदेन प्रत्येतव्यं हि यस्मात्तथा लिङ्गं कार्य्यकारणाभेदानुमापकं श्रौतं प्रमाणमस्ति "सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानि" त्यादिरूपम् अत्र हि तज्जलानितिकार्य्यकारणभावो जगद्ब्रह्म भेदहेतुतया श्रुत्योक्तः अनेन ब्रह्मसूत्रेण जीवस्य प्रकृत्यादेर्वा ब्रह्माभेदे दृष्टान्तेनोपन्यस्यते तयोर्ब्रह्मवन्नित्यत्वेनाहिविकारकुण्डलतुल्यत्वाभावात् किं तु यथा सर्पचेतनः स्वशक्तीनामवयवकल्पानां स्वसंकल्पजसंयोगविभ-

षात्कुण्डलतां गच्छति तथैवपरमात्मा स्वशक्तीनामवयवकल्पानां प्रकृतिपुरुषादिनां। स्वसंकल्पजसंयोगविशेषान्महदाद्यखिलविकाररूपतां गच्छति महामायित्वान्नटवदित्येवं कार्यकारणयोरविभागलक्षणाभेदे दृष्टान्त उपन्यस्त इति कार्य्यैः सहाभेदं परीक्ष्याखिलजीवैः सह स परीक्ष्यते।

प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात्।

अत्रोत्तरसूत्रे च उभयव्यपदेशादितिसम्बध्यते जीवैः सह तु ब्रह्म प्रकाशतदाश्रयवदभिन्नं प्रत्येतव्यं हि यस्मात्तथा लिङ्गम् अग्निविस्फुलिङ्गादिवच्चन्द्रसूर्य्यतत्करणादिवच्चाभेदानुमापकं श्रुतौ स्मृतौ च वाक्यमस्ति यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः। यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्ति अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव। एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मेत्यादिरूपम्।

एकदेशस्थितस्येन्दोर्ज्योत्स्ना विस्तारिणीयथा।
परस्य ब्रह्मणः शक्तिस्तथेदमखिलं जगत्॥
यथार्ककरसंयोगात् वह्निः सञ्जायते मणौ।
सत्त्वे ब्रह्मसमायोगात् चेतनो जायते तथा॥

इत्यादिरूपं चेति। ननु भिन्नयोः प्रकाशतदाश्रययोः कथमभेदो घटतां तत्सम्भवे वा भेदाभेदयोस्तुल्यत्वे श्रुतिस्मृत्युक्तमभेदस्यैव तात्त्विकत्वं कथं घटतां

तत्राह तेजस्त्वादिति तेजोमण्डलस्वरूपत्वादित्यर्थः एकमेव हि तेजोमण्डलमविभागापन्नं सूर्य्यतत्प्रकाशरूपेण विभक्तं भूत्वा पुनरपि प्रकाशाख्यैः किरणैरविभक्तं भवत्यस्तसमये अतो ऽवगम्यते अविभक्तस्वभावमभिन्नं भवति तयोः स्वरूपं विभागस्त्वन्तराले वाचारम्भणमात्रमिति एवं जीवब्रह्मणोरप्यंशांशिनोः प्रकाशत्वसाम्यादनुमेयं तथा च स्मृतयः ।

यथाग्निरग्नौ संक्षिप्तः समानत्वमनुव्रजेत् ।
तदाख्यस्तन्मयो भूत्वा न गृह्येत विशेषतः ॥,
तद्वदात्मा चरेणासौ निष्कलेनैकतां व्रजेत् ।
विभेदजनके ऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते ॥
आत्मनो ब्रह्मणाभेदमसन्तं कः करिष्यति ।

इत्याद्याः विभेदो विभागः भिदिर् विदारण इत्यनुशासनात् तज्जनके तन्निमित्तभूते ऽज्ञान इत्यर्थः मिथ्याज्ञाने सत्येव हि पापपुण्यद्वारा बुद्धिसंबन्धेन ब्रह्मणः सकाशाज्जीवस्य विभागो भवतीति अनेन च तेजस्त्वादितिहेतुना सामान्याभेदो ऽत्र न विवक्षितः जीवानामप्यन्योन्यं सामान्याभेदसत्वेन जीवव्यावृत्तब्रह्मैकात्म्यानिर्वाहकत्वात् प्रकरणेन उत्कर्षस्यैवापेक्षितत्वात्। तथा प्रकाशादिवच्चावैशेष्यमित्यनेनैव सामान्याभेदस्य लब्धत्वात् पूर्वोत्तरसूत्रयोरविभागलक्षणाभेदेन समभिव्याहाराच्चेति। ननु जीवब्रह्मणोरवयवावयविभावशून्ययोरसङ्गयोः कथमविभागः स्या-

दिति चेन्न । अविभागो वचनादित्यागामिसूत्रेणाचार्य्यैरेव श्रुतिमूलकतया ऽस्य दोषस्य परिहर्तव्यत्वात् आकाशवाय्वोर्जलदुग्धयोरिवाविभागसम्भवाच्च । अविभागो हि लक्षणानन्यत्वम् अभिव्यक्तधर्मभेदाभाव इति यावत् । अथ वा ऽधाराधेयभाववदविभागो ऽपि स्वरूपसंबन्धविशेष एव स चासङ्गिनोरवयवावयविभावशून्ययोरपि सम्भवति एतत्सर्वम् ईक्षतेर्नाशब्दमित्यत्र विस्तारितम् । एतेन तेजोवद्भेदाभेदसूत्रेण न जीवब्रह्मणोरखण्डत्वं सूत्रविरुद्धमिति द्रष्टव्यं जीवब्रह्मणोरभेदं परीक्ष्य प्रकृतिकालादिभिर्नित्यैः सह ब्रह्मणो ऽभेदः परीक्ष्यते ।

पूर्ववद्वा ।

प्रकृत्यादिभिः सह ब्रह्मणः पूर्ववत् शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेरिति प्रथमाध्यायस्थसूत्रोक्तशरीरशरीरिवत् शक्तिशक्तिमदभेदः प्रत्येतव्यः हि यस्मात्तथा लिङ्गं शक्तिशक्तिमदभेदानुमापकं श्रुतिवाक्यमस्ति "तदनुप्रविश्य सच्चत्यच्चाभवत् यः कारणानि निखिलानि तानि कालात्मयुक्तान्यधितिष्ठत्येक" इत्यादिकमित्यर्थः । अस्मिंश्च सूत्रे शक्तिशक्तिमदभेदोपपादको हेतुः स्वयं नोक्तो देहात्मनोरविभागस्य सर्वलोकसिद्धतया शङ्कास्पदत्वाभावात् । अयं च शक्तिशक्तिमदभेदः पूर्वोक्तकार्य्यजीवयोः साधारण इति मन्तव्यं

श्रुतिस्मृतिषु यथोक्ताविभागलक्षणाभेदप्रतिपादनस्य च ब्रह्मात्मताज्ञानमेव मुख्यं फलमित्यसकृदावेदितम् उभयव्यपदेशादित्यपेक्षायां हेत्वन्तरमाह।

प्रतिषेधाच्च।

अयमपि साधारणो हेतुः उभयस्येतिप्रकृतत्वाल्लभ्यते "मनसैवानुद्रष्टव्यं नेह नानास्ति किं चन मृत्योःस मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति। अथ परा तस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवतीत्यादिभेदप्रतिषेधश्रवणात्तदेव ब्रह्म त्वं न सर्वत्रानिकेतस्थितिरेव यत्पूर्णानन्दैकबोधद्र त्याश्रभेदप्रतिषेधश्रवणाच्च। यथोक्तव्यवस्थया सर्वपदार्थैः सह ब्रह्म अहिकुण्डलादिवदेवाविभागलक्षणाभेदवदित्यर्थः। अखण्डतालक्षणाभेदस्य श्रुत्यर्थत्वे तूभयप्रतिषेधानुपपत्तिविरोधादितिभावः। उभयव्यपदेशादितिसूत्रे भेदव्यपदेशः आधाराधेयादिभावरूपोऽभिप्रेतो अभेदव्यपदेशोऽपि संसर्गविधया अभिप्रेत इत्युभयप्रतिषेधवाक्याभ्यामुभयव्यपदेशवाक्ययोर्भेदादपौनरुक्त्यं नाना भिन्नं विभक्तम् अन्तरं भेदं विभागमित्यर्थः। तदेवं समस्तपदार्थैः सह यथायोग्यब्रह्मणि अविभागरूपस्त्रिविधो ऽभेद उक्तः तत्रेदमाशङ्क्यते। ननु अभ्यर्हितत्वात्फलश्रवणाल्लाघवाच्चाखण्डतालक्षणाभेद एव श्रुत्यर्थो युक्तः न त्वहिकुण्डलादिवदमुख्यो ऽभेद उभयव्यपदेशादिवा-

क्यानि च मायिकभेदानुवादादिपरतया यथा कथं चिन्नेयानीति तामिमामाशङ्का परिहरति सूत्रजातेन।

परमतः सेतून्मानसम्बन्धभेदव्यपदेशेभ्यः ।

नात्यन्तमभेदो मन्तव्यः ब्रह्म हि अतो ऽनन्तपदार्थात्परं भिन्नं कुतः सेत्वादिव्यपदेशेभ्यः तत्र सेतुव्यपदेशो यथा "अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसम्भेदाय अमृतस्य परं सेतुं दग्धेन्धनमिवानलं यः सेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्म तत्परमि"त्यादि उन्मानस्य आत्मान्तरापेक्षयोत्कृष्टपरिमाणस्य व्यपदेशो "एतावानस्य महिमा अतो ज्यायांश्च पूरुषः । पादो ऽस्य विश्वाभूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवी"त्यादि सर्ववस्तूनाम् ब्रह्मणि सम्बन्धव्यपदेशश्च "यथा यः सर्वस्मिंस्तिष्ठन् सर्वस्यान्तरो य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनो ऽन्तरः सति सम्पद्य न विदुः सति सम्पद्यामह" इत्यादिः भेदव्यपदेशश्च यथा"द्वासुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्न्यो ऽभिचाकशीति । नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानां विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः । पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा । जुष्टस्ततस्तेन मृतत्वमेति महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः पर" इत्यादिरिति । एतेभ्यः सत्वादिव्यदेशेभ्यो ब्रह्म ईशितव्यसर्वपदार्थेभ्यः परमित्यर्थः

अखण्डैक्ये किं कस्य सेतुमानादिकं भवेदिति एतेषां वाक्यानामौपाधिकादिभेदेनोपपादनं तु चतुर्थसूत्रमारभ्य निराकरिष्यति। ननु प्रथमाध्याये प्रत्यधिकरणं भेदव्यपदेशादिहेतुभिर्ब्रह्म प्रकृतिपुरुषादिभ्यो भिन्नमिति प्रपञ्चितमिति किमर्थं पुनस्तदारम्भ इति चेत् तेषु विषयवाक्येष्वौपाधिको भेदः स्वरूपभेदो वा सूत्रकाराभिप्रेत इतिसंशयःस्यादित्यतः स्वाभिप्रायं स्वतन्त्राधिकरणेन प्रकटीकरोतीत्यपौनरुक्त्यं। शङ्कते।

सामान्यात्तु।

तुशब्द उक्तप्रतिषेधार्थः। यदुक्तं ब्रह्मजगती भिन्ने तन्न सामान्यात् अभेदसाधकानामप्यभेदव्यपदेशादीनां समानत्वात् तुल्यत्वात्। यथा "आत्मैवेदं सर्वं पुरुष एवेदं सर्वं त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत वा कुमारी। त्वं जीर्णो दण्डेन वञ्चसि त्वं जातो भवसि विश्वतो मुखः स एव जीवः" "सुखदुःखमोक्ते"त्यादयोऽभेदव्यपदेशा इत्यर्थः। परिहरति।

बुद्ध्यर्थः पादवत्।

सत्यमभेदव्यपदेशोऽप्यस्ति तथापि स बुद्ध्यर्थः उपासनार्थ एव पादवत् यथा चतुष्पाद्ब्रह्म षोडशकलमित्यादिना निरंशस्यापि ब्रह्मणः पादा उपासनार्थमेव शक्तिमदभेदेनोपदिश्यन्ते एवमविभागलक्षणाभेदेन प्रपञ्चे ब्रह्मत्वम् उपदिश्यते उपासनार्थमित्यर्थः

बुद्ध्यर्थं इत्युपलक्षणं ब्रह्मणि सर्वेषामात्मत्वोपपादनार्थं इत्यपि बोध्यम् कुतः पुनरत्यन्ताभेदवाक्यानुरोधेन भेदवाक्यानामेवौपाधिकभेदपरत्वं न भवति तत्राह ।

स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत् ।

अभेदव्यपदेश एव बुध्यर्थो न तु भेद एव व्यपदेशः कुतः प्रकाशवाय्वादीनामिवात्मनां स्थानविशेषात् उपाधिरूपात् विशेषात् कश्चिदुपाधिना बद्धः कश्चिच्च मुक्त इत्येवंरूपादित्यर्थः ऐकात्म्ये हि सर्वे उपाधयो एकस्यैवात्मनः स्युः यथा गुहाकूपादय आकाशस्येत्युपाधित आत्मनां बन्धमोक्षव्यवस्था न स्यात् कश्चिन्मुक्तः कश्चिद्बद्धः कश्चिन्मोक्षत इत्येवंरूपा एकोपाधिवियोगे ऽपि उपाध्यन्तरेण बन्धात् न ह्येकमात्रघटभङ्गेनाकाशस्योपाधिमुक्तिः न चोपाधिविशिष्टस्य बन्धमोक्षौ सम्भवतः मोक्षकाले उपाधिवियोगेन विशिष्टस्य बन्धः केवलस्य मोक्ष इत्यभ्युपगमे च बन्धमोक्षयोर्वैय्यधिकरण्यादयो दोषा इति भावः। तदेतत् कपिलाचार्येणाप्युक्तं जन्मादिव्यवस्थातः पुरुषबहुत्वम् उपाधिभेदे ऽप्येकस्यैव नानायोग आकाशस्येव घटादिभिरिति सूत्राभ्यामिति अस्माभिरप्ययं तर्को ऽन्याश्च श्रुतिस्मृतियुक्तयः पञ्चसूत्र्यामुक्ता इति । इदानीं जडसाधारण्येनाभेदबाधकमाह ।

उपपत्तेश्च ।

उपपत्तिर्युक्तिः शास्त्रोक्तकूटस्थासंसारिचिन्मात्र-

त्वस्य जगज्जीवाख्यशक्तिभेदोपदेशो बुद्ध्यर्थ एव किंच तथा हि लिङ्गमित्यनेन प्रदर्शिता या श्रुत्युक्ता युक्तिरभेदोपपादिका कार्य्यकारणभावादिरूपा तस्या अपि भेदे सत्येवोपपत्तेश्चाभेदव्यदेश एव बुद्ध्यर्थः इत्यर्थः श्रुतीनामत्यन्ताभेदपरत्वे ह्यविभाग साधिकायाः कार्यकारणभावादिरूपयुक्तेः प्रदर्शनमर्थान्तरमनुपपन्नं च स्यात् अत्यन्ताभेदे कार्यकारणानुपपत्तेरिति भावः। किं च।

तथान्यप्रतिषेधाच्च।

ब्रह्मणि अन्येषां पदार्थानां तादात्म्येन प्रतिषेधात् ब्रह्मसमानसत्तया स्वरूपतो ऽप्यन्येषां प्रतिषेधाच्च बुध्यर्थ एवाभेदोपदेशो न तु अन्योन्याभावनिषेधार्थक इत्यर्थः। स च प्रतिषेधो यथा "अथात आदेशो नेति नह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमिति त्रिषु धामसु यद्भोग्यं भोक्ता भोगश्च यद्भवेत् तेभ्यो विलक्षणः साक्षी चिन्मात्रो ऽहं सदाशिवः। तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते। अस्थूलमनणिव" त्यादिश्रुतिषु स्मृतिषु च

विष्णोः स्वरूपात्परतो हि ते ऽन्ये
रूपे प्रधानं पुरुषश्च विप्र।
प्रधानपुरुषव्यक्तकालानां परमं हि यत्॥
पश्यन्ति सूरयः शुद्धं तद्विष्णोः परमं पदम्।

इत्यादिः समानसत्तया स्वरूपतःप्रतिषेधस्तु यथा

वाचारम्भणं विकारो नामधेयम् अनृतेन हि प्रत्यूढाः यथा वृक्षो वनस्पतिस्तथैव पुरुषां मृषेत्यादिश्रुतिषु स्मृतिषु च।

परमार्थस्त्वमेवैको नान्यो ऽस्ति जगतः पते।

ज्ञानं यथा सत्यमसत्यमन्यदित्यादि नह्येते प्रतिषेधा ब्रह्मजगतोरत्यन्तभेदे सति संभवन्ति। ननु भेदासत्त्वे ऽपि ब्रह्मविवर्त्ततयैव ब्रह्मणि प्रपञ्चाभेदव्यपदेशो वाच्यः शुक्तिरेव रजतमिति व्यपदेशवदिति चेन्न। सत्यानृतयोरभेदानुपपत्त्या शुक्तिरेव रजतत्वेन ज्ञातेत्येव दृष्टान्तवाक्यार्थत्वात्। अतो ब्रह्मप्रपञ्चाभेदवाक्यानामप्यस्माभिस्तद्दृष्टान्तेन प्रपञ्चो ब्रह्मैव ज्ञेय इत्यर्थो वाच्य इत्यस्माकमपि अभेदवाक्योपपत्तिः। वस्तुतस्तु शुक्लः पट स्तन्तुः पटःसमुद्रस्तरङ्ग इत्यादिवाक्येष्विवाविभागार्थकतया ऽस्माकं ब्रह्माभेदवाक्येषु लक्षणैव नास्ति लक्षणायामप्यभेदवाक्ये लक्षणोभयोरेव समाना भवतां तु जीवब्रह्मभेदवाक्ये ऽप्यधिका लक्षणा उपाधिभेदेन भिन्नतया ज्ञायमानत्वार्थकत्वाद्भेदशब्दस्येति तस्माद्ब्रह्मणि प्रधानपुरुषतत्कार्य्यरूपसकलपदार्थानां विवेकरूपभेदज्ञानमेव सम्यक् ज्ञानं तत्ज्ञानमेव च साक्षान्मोक्षहेतुः सर्वे च वेदान्ता विविक्तब्रह्मात्मपरा एव अरूपवदेवहि तत्प्रधानत्वादिति सूत्रात् न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्तीति श्रुतेः। पश्यन्ति सूरयः शुद्धमित्युक्तस्मृतेश्चेति सिद्धम्

अतश्च ब्रह्मप्रपञ्चयोर्भेदाभेदावेव वेदान्तसिद्धान्तः। न च भेदयोर्विशेषः शङ्कनीयः भेदस्यान्योन्याभावरूपत्वात् अभेदस्य चाविभागावैधर्म्यरूपत्वादिति। अविभागप्रतिपादनस्य च ब्रह्मात्मत्वज्ञापनं जीवादिषु अविभागगुणेन ब्रह्मोपासनं च फलमिति।

अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः।

अनेन व्यवस्थाप्यते न सर्वभेदाभेदेन ब्रह्मणः सर्वगतत्वमप्युपपन्नम्। अत्यन्ताभेदे विभागे वा सर्वसंबन्धानुपपत्तेः। सर्वगतत्वे प्रमाणमाह आयामशब्दादिभ्यः आयामः परिमाणं तद्वाचकः शब्दः आकाशवत्सर्वगतश्च नित्य इत्यादिः आदिशब्देन स्मृतिन्याया ग्राह्याः तेभ्य इत्यर्थः। आधुनिकास्तु देशतः कालतो वस्तुतश्चापरिच्छिन्नत्वमेव व्यापकत्वमित्यभ्युपगम्य व्यापकत्वश्रवणादेव ब्रह्मणि सर्वपदार्थे भये ऽत्यन्ताभेदमाहुः। तन्न। आप्नोति सुखमित्यादिप्रयोगानुसारतः आप्लृधातोः संबन्धवाचितया व्यापकशब्दस्य सर्वसंबन्धमात्रवाचित्वात्। तस्य च संबन्धस्योभयनिरूप्यत्वेनात्यन्ताभेदे प्रपञ्चसत्त्वे वानुपपत्त्या यथोक्तलक्षणस्याप्रामाणिकत्वात्किं च तेषां विवर्तवादिनां जडवर्गस्य तुच्छतया कथं वस्तुतो ऽपरिच्छिन्नत्वं ब्रह्मणि स्यात्। सत्यानृतयोरेकतानुपपत्तेः अस्मन्मत एव तु वस्तुतो ऽपरिच्छिन्नत्वमप्युपपद्यते

जात्यादिष्वाप्यविभागलक्षणाभेदादिति। इदानीं जगज्जन्मादिकारणत्ववद्ब्रह्मणो गुणान्तरं परीक्ष्यते।

फलमत उपपत्तेः।

अतो ब्रह्मणः सकाशाज्जीवस्य भोगापवर्गरूपं फलं भवति कुतः उपपत्तेः। युक्तेः। दृष्टं लोके सेवादिना परितुष्टः क्रुद्धो वा चेतनविशेषो महाराजो लोकानां फलं ददाति न स्वतन्त्रः सेवादिरिति न दृष्टान्तेन कर्मनिमित्ततः परमेश्वरः प्रजाभ्यः फलं ददातीत्यनुमीयते इत्यर्थः। स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानव इत्यादिवाक्यानि चैवमाहुः। ननु देवा एव चेतनाः यागादिना तुष्टाः क्रुद्धाश्च फलं दद्युः किमीश्वरस्य फलदातृत्वकल्पनेनेति चेन्न। देवानामनित्यैश्वर्य्यतया तेषां मोक्षादिना विलये परमेश्वरं विना अन्यस्य फलदातृत्वानुपपत्तेः। किं च देवा अप्यस्मदादिवद्देवान्तर्य्यामिदत्तकर्मफलास्तत्प्रेरिता स्तद्दत्तशक्तिविशेषैरेव फलं प्रयच्छन्तीति तैर्दत्तेष्वपि फलेषु ब्रह्मणो दातृत्वमवश्यमभ्युपगन्तव्यम्।

स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते।
लभते च ततः कामान्मयैव विहितान् हि तान्॥

इत्यादिवाक्येभ्य इति। न केवलं युक्त्यैवेश्वरात्फलमभ्युपगन्तव्यं किं तु।

श्रुतत्वाच्च।

"एको बहूनां यो विदधाति कामान्संसारमोक्षस्थितिबन्धहेतुः तेनेशितं कर्म विवर्तते ह पृथिव्यप्तेजोनिलखानि नित्यमित्यादिना ब्रह्मण एव कर्मफलभूतबन्धमोक्षादिदातृत्वश्रवणादपीत्यर्थः।

धर्मं जैमिनिरत एव।

जैमिनिराचार्य्यो ऽत एव फलोपपत्तिश्रवणाभ्यामेव धर्ममदृष्टसामान्यफलकारणं मन्यते तत्र केवलस्येश्वरस्य फलदातृत्वे वैषम्यनैर्घृण्यापत्तिर्धर्माधर्मयोश्च फलोत्पत्तौ नायं दोष इत्युपपत्तिः"तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पुण्यो वै पुण्येन भवति पापः पापेने"त्यादिश्च श्रुतिरित्यर्थः। नन्वेवं वैषम्यनैर्घृण्यादिकं व्यासमते स्यादित्याशङ्कामपाकरोति।

पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात्।

हेतुर्युक्तिः पूर्वं तु ईश्वरं तु बादरायणो यत् फलहेतुं मन्यते तद्युक्तिव्यपदेशात् तत्र हि वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वादित्यनेन प्रागेव युक्तिव्यपदिष्टेत्यर्थः तथा चोभयकारणतायामेव श्रुतियुक्तिपरमर्षिसूत्रसत्त्वादुभयोरेवेश्वरधर्मयोः फलहेतुत्वं मन्तव्यं। यद्यपि च उभयोरेवफलहेतुत्वं तथापि सेवापराधरूपेण सर्वकर्म परमेश्वरशेषतयैव मन्तव्यं। महाराजसेवादीनां

फले निमित्तमात्रतादर्शनादिति । अथ वा सूत्रमेवै-
वं व्याख्येयं । नन्वेवं किमीश्वरकर्मणोरुभयोर्दण्डाच-
क्रादिवत्तुल्यभावेन सहकारित्वम् उत गुणप्रधान-
भावेनेति विमर्षे सिद्धान्तमाह पूर्वं त्विति सूत्रेण अस्या-
र्थः पूर्वम् अग्रं मुख्यमिति यावत् मुख्यं तु फलका-
रणं बादरायण उक्तवान्फलमत इतिसूत्रेण कुतो मु-
ख्यत्वं तत्राह हेतुव्यपदेशात् तेनेषितं कर्म विवर्त्तते ह
कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवास इत्यादिश्रुतिभिरेव ब्र-
ह्मणो मुख्यस्यैव हेतोर्व्यपदेशादिति अत एव विष्णु-
पुराणादौ ।

विष्णुशक्तिः परा प्रोक्ता क्षेत्रज्ञाख्या तथा परा ।
अविद्या कर्मसंज्ञाऽन्या तृतीया शक्तिरिष्यते ॥

इत्यादिना प्रकृतिवदेव शक्तिमात्रं स्मर्य्यते
कर्मणः किं बहुना सर्वाण्येव कारणानि ब्रह्मापेक्षया
कुठारादिवत्करणान्येव ब्रह्मैव ह्येकं कर्त्तृ स्वतन्त्रत्वा-
दिति स कारणं करणाधिपाधिपः। समस्तशक्तिः
परमेश्वरात्मा। स्वभावमेके कवयो वदन्ति कालं तथा
ऽन्ये परिमुह्यमानाः । देवस्यैष महिमा तु लोके येनेदं
भ्राम्यते ब्रह्मचक्रमित्यादिवाक्येभ्यो मन्तव्यमिति ।

इति ब्रह्ममीमांसायां विज्ञानयतिविरचिते
विज्ञानामृताख्यऋजुभाष्ये तृतीया-
ध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

तदेवं सार्द्धेनाध्यायद्वयेनाशेषविशेषैर्लक्षणगुणक-र्मस्वरूपादिभिर्ब्रह्म परीक्षितम्। इदानीं सकलपुरुषार्थहेतुभूता तस्य विद्या परीक्ष्यते। ननु ब्रह्मणि निरूपितेऽर्थतस्तद्विद्यापि निरूपितैव ज्ञानस्य विषयमात्राधीनविशेषत्वात् तत्किमर्थं विद्यायाः पृथग्विचार इति चेन्न। गुणोपसंहारादिभिरेकस्मिन्नपि ब्रह्मणि प्रकारतो विद्यायाः संशयासम्भवात् इति। तत्रादौ ब्रह्मविद्याङ्गभूतानां गुणादीनां विचारार्थं तथा वेदविहितत्वं विना वक्ष्यमाणसर्वपापक्षयहेतुत्ववेधकर्माङ्गकत्वादीनामनुपपत्तेश्च साक्षात्कारसाधारण्येन सकलब्रह्मविद्यासु विध्यादिकमस्तीत्याह।

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात्।

सर्वं गृहमश्वा इतिवदत्र व्याप्यकर्मणि द्वितीया यथा च सर्ववेदान्तस्थं प्रत्ययं विद्यां व्याप्य चोदनादिवक्ष्यमाणविधिफलादिकं प्रत्येतव्यम् अथ वा सर्वे वेदान्तप्रत्यया विषयत्वेनास्य सन्तीति सर्ववेदान्तप्रत्ययं तथा च चोदनादिकं सर्ववेदान्तप्रत्ययविषयकमिति प्रतिज्ञा यत्र यत्र विधिफलादिकं न श्रूयते तत्रापि कल्पनीयमिति यावत्। कुत एतत् अविशेषात् चोदनादिमत्या वेदान्तान्तरोक्तविद्यातोऽविशेषात् अवैलक्षण्यात् सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदानौचित्या-

दित्यर्थः यथा छान्दोग्ये सद्विद्यायां "सदेव सोम्येदमग्र-आसीदि"त्यादिरूपायां विध्यश्रवणेऽपि तदविलक्षणया काण्वस्थाव्याकृतविद्यया "तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीदि"त्यादिरूपया सहैकवाक्यतया विधिः कल्प्यत इति एवं कलादिकमपि श्रुत्यन्तरेषूदाहार्यं चोदनादीत्यादिशब्दग्राह्याश्च तृतीयसूत्रे वक्ष्यन्ते।

भेदान्नेति चेन्नैकस्यामपि।

ननु अविशेष एव नास्ति कुतः भेदाद्वैलक्षण्यात् छान्दोग्ये हि सदेव सोम्येदमित्यादिना सदाकाराविद्या श्रूयते काण्वे च तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीदित्यादिना अव्याकृताकारा एवमन्येष्वपि वेदान्तेषु "आत्मा वा इदमग्र आसीदित्यादिना आत्माद्याकारेति अतो विद्यानामाकारवैषम्यात्कथमेकवाक्यतेति चेन्न। एकस्यामपि विद्यायामविरुद्धाऽनेकाकारतासम्भवादित्यर्थं उपपादयिष्यते वेदमन्यथात्वं शब्दादितिचेन्नेत्यादिसूत्रैरिति भावः। सर्वास्वेव विद्यासु शाखान्तरैकवाक्यतया विध्यादिकं कल्पनीयमित्युक्तम्। इदानीं। युक्त्यन्तरेणापि तत्कल्प्यमित्याह।

स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिकाराच्च सववच्च तन्नियमः।

हिरवधारणे तथात्वेन विद्यायाश्चोदनादिमत्त्वे-

नैव स्वाध्यायस्य तत्प्रतिपादकवेदान्ताध्ययनस्य समाचारे ऽनुष्ठाने ऽधिकाराच्च योग्यत्वाच्च तन्नियमः। चोदनादिनियम इत्यर्थः। वेदान्तार्थस्याविधेयत्वे हि वेदान्तानामध्ययनयोग्यतैव न स्यात्। निष्प्रयोजनकत्वात्। आम्नायस्य क्रियार्थत्वमानर्थक्यमतदर्थानामिति न्यायात्। नन्वविधेयार्थकत्वाभावे ऽपि तदध्ययनमदृष्टार्थकमेव स्यादितिचेन्न। दृष्टार्थकत्वस्यापि सम्भवे तत्परित्यागानौचित्यात्। कर्मकाण्डे ऽप्येवं सुवचत्वाच्चेति। तन्नियमे ऽनुमानमप्याह सववच्चेति सवो यागः यागवच्च चोदनानियमो विद्यासु यथा ह्यश्रुतचोदनादिः कल्प्यते तथैव तद्दृष्टान्तेनाश्रुतचोदनादिषु विद्यास्वपीत्यर्थः। यदि कुत्रापि वेदान्ते चोदनादिकं तिष्ठति तदा ऽविशेषादित्याद्यो हेतुर्घटत इति तदर्थं वेदान्तेषु चोदनादिकं प्रतिपादयति।

दर्शयति च।

दर्शयति च शास्त्रिगणो वेदान्तेषु चोदनादिकमित्यर्थः। तत्र "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः तस्मादेवंविच्छान्तो दान्तउपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वा आत्मन्येवात्मानं पश्यती"त्यादिका चोदना फलं च"ब्रह्मविदाप्नोति परं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति तमेव विदित्वा ऽतिमृत्युमे-

ती”त्यादिश्रुत्युक्तो मोक्षादिः तथा विद्याया रूपमपि “आत्मेत्येवोपासीत अहं ब्रह्मास्मि तत्त्वमसि स म आत्मेति विद्यादित्यादिश्रुत्युक्तम्। एवं प्ररोचनादयोऽपि विध्यङ्गभूताः श्रुतिषु प्रदर्शनीयाः उक्तवाक्येषु द्रष्टव्यः प्रज्ञां कुर्वीत पश्यतीत्यादिरूपः साक्षात्कारे मूलविधिः श्रवणविज्ञानसमाधानादयस्त्वङ्गतया विधीयन्ते अवघातादिवदिति मन्तव्यम्। अत्र च दृश्यते चेतिवक्तव्ये दर्शयति चेत्युक्तं गुरुपरम्पराद्वारावगतया चोदनादीनां प्रामाणिकत्वावधारणायेति द्रष्टव्यम्। केचित्त्वाधुनिकाः निर्गुणब्रह्मविद्यासु विधिर्नास्तीति सिद्धान्तं परिकल्प्येमं समग्रं पादं प्राणादिविद्यापरतया लक्षणाध्याहारादिना यथाश्रुतार्थं परित्यज्य यथा कथं चित्स्वमनीषया स्वमीमांसकत्वं प्रकटयन्तो व्याचक्षते तस्य च विशिष्य निराकरणे ग्रन्थबाहुल्यं स्यादिति सामान्यतः किं चिदुच्यते तत्तु समन्वयादितिसूत्रे निर्गुणब्रह्मसाक्षात्कारे विधेर्व्यवस्थापिततया प्रकृतां ब्रह्मविद्यां परित्यज्य सर्ववेदान्तेतिप्रथमसूत्रे सर्वपदं च संकोच्य प्रकृतप्राणादिमात्रविद्यासु विध्यादिविचारो नोचितः। नोचितश्च शास्त्रान्तरविरुद्धशब्दार्थपरम्परास्वादस्तत्त्वबुभुत्सूनामिति। तस्मादाग्रहं परित्यज्यास्माभिरुच्यमानामेतत्पादव्याख्यामवधार्य मायावादिकृतव्याख्यागुणदोषौ स्वयमेवबुधैर्बोद्धव्याविति। यदर्थं सर्ववेदान्तेषु ब्रह्मविद्यायां विधिरस्तीतिप्रसाधितं स विचार इ-

दानीं प्रवर्तयिष्यते सिद्धे हि प्रधानभूतायां विद्यायां विधौ तदङ्गाकाङ्क्षया गुणोपसंहारानुपसंहारादिविचार्यतां लभत इति।

उपसंहारो ऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत्समाने च।

स्वशाखोक्तगुणैरेव ब्रह्मोपासनेति न नियमः किंतु शाखान्तरोक्तविज्ञाने श्रुतानां गुणानामन्यत्रापि शाखायां समाने समानविषयके विज्ञाने उपसंहारः कर्त्तव्यः समान इति हेतुगर्भं विशेषणं समानत्वादित्यर्थः। तथा च प्रकृतिप्रतीकके ब्रह्मविज्ञाने वेदान्तान्तरोक्ताः प्रकृतिधर्मा एवानन्दसत्यसंकल्पसर्वोपादानत्वादयः समानविषयत्वादुपसंहर्तव्याः एवं जीवादित्यमनआदिप्रतीकोपासनास्वपि यथायोग्यं कर्मफलभोक्तृत्वहिरण्यश्मश्रुत्वादय उपसंहर्तव्याः। अप्रतीकब्रह्मविद्यायां च यथेच्छम् अस्थूलानण्वादयो निषेधरूपाः पूर्णनित्यानन्दभोक्तृत्वसर्वाधिष्ठानचिन्मात्रत्वादिविधिरूपाश्च सर्वे गुणा उपसंहर्तव्याः। तथा स्वाम्यसंबन्धेन सत्यकामत्वादयो देहदेहिवदविभागेन सर्वरूपत्वादयश्चोपसंहर्तव्याः। न च नेतीतिविवेकरूपस्य निषेधस्य यथोक्तैः सत्यसंकल्पात्वादिभिर्जगद्रूपकत्वादिभिर्वा विरोधो ऽस्ति येनान्योन्यमुपसंहारो न स्यात् प्रतीकोपासनायां तु मनःप्रतीकधर्माणामादित्ये प्र-

तोक्ते विरुद्धतया न परस्परोपसंहारः कर्त्तव्य इति स-
माने चेत्यस्य विशेषणस्य फलमिति अयं चोपसंहारः
फलभूमार्थं चेच्छयैव न त्वावश्यक इत्याह। अर्थाभेदा-
दिति प्रयोजनाभेदे सति उपसंहर्तव्यगुणस्य यत्फल-
मुद्दिष्टं तच्चेदुपासकस्योद्देश्यं भवतीत्यर्थः। उपसंहारे
दृष्टान्तमाह विधिशेषवदिति यथा शाखान्तरोक्ता-
नामग्निहोत्रादिधर्माणां शाखान्तरोक्ताग्निहोत्रादि-
षूपसंहारस्तद्वदित्यर्थः। ननु विज्ञानानां समानत्वं कु-
त्रापि वेदान्ते नास्ति शब्दभेदेन प्रकरणभेदेन संज्ञाभे-
देन वा भवदभिमतसमानविज्ञानानामप्यन्योन्यं वै-
षम्यादिति सूत्रत्रयेण क्रमश आशङ्क्याशङ्क्य समाधत्ते।

अन्यथात्वं शब्दादितिचेन्नाविशेषात्।

ननु विज्ञानानामन्यथात्वं वैषम्यं न तु समान-
त्वमस्ति कुतः शब्दभेदात् वचनभेदात्। तथा हि द-
हरप्राजापत्यविज्ञानयोः छान्दोग्याष्टमस्थयोः समा-
नत्वं भवद्भिरभिप्रेयते तयोश्च वैषम्यमेव दृश्यते द-
हरविद्यायामाकाशशब्दोक्ते वस्तुनि द्यावापृथिव्या-
दीनां कामानामन्वेष्यत्वस्योपास्यत्वस्य वचनात् द-
हरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यमि-
ति। प्राजापत्यविद्यायां च कामादिमद्वस्तुन आत्म-
शब्दोक्तस्यैवोपास्यत्वमुच्यते “य आत्मा ऽपहतपाप्मा
विरजो विमृत्युः सत्यकामः सत्यसंकल्पः सो ऽन्वे-

ष्टव्य इति। एवं श्रुत्यन्तरेष्वपि किंचित्प्रकारेण विज्ञानानां वचनभेदो ऽस्ति ततो न समानत्वमिति चेन्न। अविशेषात् तात्पर्य्यतो ऽविशेषात् शब्दयोरित्यर्थः। दहरवाक्ये ऽपि हि प्राजापत्यवाक्यस्यात्मविशेष्यकोपासनायामेव तात्पर्यं न तु कामविशेष्यकोपासनायां दहरवाक्यशेषे अथ यइहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामानित्यनेनात्मनो ऽपि स्वातन्त्र्येण ज्ञेयत्ववचनात्। उपासनाद्वयकल्पने च वाक्यभेदः स्यात् अतो द्वयोरेव वाक्ययोरेकवाक्यतया परमात्मविशेष्यकैकोपासनायां तात्पर्य्यं दहरवाक्योपक्रमे च दहरे कामान्वेषणस्यावश्यकत्वप्रतिपादनार्थमेव तु विशेष्यभाववैपरीत्येनोक्तिरितिभावः एवं विद्यान्तरे ऽपि समानत्वं बोध्यम्।

न वा प्रकरणभेदात् परोवरीयस्त्वादिवत्।

अविशेषादित्यनुवर्त्तते न वा नापि परोवरीयस्त्वाभयादिविविधगुणवतीनामुद्गीथोपासनानामिवास्मदभिप्रेतब्रह्मविज्ञानानामन्यथात्वं प्रकरणभेदादपि न भवति। कुतः अविशेषादेवेत्यन्वयः अयं चार्थः उदाहृतयोर्दहरप्रजापत्यविज्ञानयोः प्रकरणभेदे ऽप्यर्थाविशेषात्समानत्वं परोवरीयस्त्वगुणकोद्गीथोपासनायां चार्थ[illegible] एवास्ति तत्पूर्वोक्ताभयगुणकोद्गीथोपा-

सनात: अभयगुणकोद्गीथोपासना हि उद्गीथावयवप्रणवद्वारिका ॐ मित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीतेत्यनेनोपक्रमात्परोवरीयस्त्वगुणकोपासना तु समस्तोद्गीथविशेष्यिकेति परोवरीयस्त्वादिषु विद्याविषययोर्भेदोऽस्ति अतस्तयोरप्यर्थभेदादेव वैषम्यं प्रकरणभेदस्त्वप्रयोजक इति भाव:। काश्चोद्गीथोपासना: छान्दोग्यप्रथमप्रपाठके य एतदेवं विद्वान् परोवरीयांसमुद्गीथमुपास्त इत्यनेनोक्ता विस्तरभयान्न लिख्यन्ते।

संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि।

ननु प्रतिविद्यं विज्ञेयस्याकाशात्मब्रह्मज्योति: प्राणादिरूपसंज्ञाभेदाद्विज्ञानान्यथात्वं दहरप्राजापत्यादिवाक्येष्विति चेत् तदुक्तं तत्रोक्तम्। अंशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ज्योतिर्दर्शनादित्यादिसूत्रैराकाशज्योतिरादिशब्दो एकस्मिन्नपि ब्रह्मण्युपपादिता इत्यर्थ:। नन्वेवं सर्वब्रह्मविद्यानामेवैक्यसम्भवे किमर्थमुपसंहारसूत्रे समाने चेति विशेषणमुक्तं त्वदुक्तरीत्यावैषम्यस्य क्वाप्यसम्भवादिति तत्राह। अस्ति तु तदपीति तदपि तत् अन्यथात्वं विज्ञानवैषम्यमपि कुत्रचित्कुत्र चिदस्ति तृतीयसूत्रवक्ष्यमाणविज्ञानेष्वित्यर्थ:। संज्ञाभेदेऽपि विज्ञानसाम्ये हेत्वन्तरमाह।

व्याप्तेश्च समञ्जसम्।

ब्रह्मणो व्यापकत्वेन सर्वशक्त्यभेदात् सर्वसंज्ञोप-

पत्त्या समानत्वं विज्ञानानां समञ्जसं युक्तमित्यर्थः।
अस्ति तु तदपीति यदुक्तं तस्योदाहरणमाह।

सर्वाभेदादन्यत्रेमे।

इमे शब्दभेदप्रकरणभेदसंज्ञाभेदरूपाः सूत्रत्रयोक्ताः विज्ञानवैषम्यहेतवस्तु सर्वाभेदादन्यत्रैव द्रष्टव्या येषु ब्रह्मविज्ञानेषु विज्ञेयविशेष्यांशे सर्वजगदभेदो नास्ति यथा"मनो ब्रह्मेत्युपासीत आदित्यो ब्रह्मेत्यादेश"इत्यादिप्रतीकोपासनेषु तेषु मनआदिप्रतीकधर्माणामादित्यादिप्रतीकोपासनातः शब्दादिभेदैर्हेतुभिर्वैषम्यं भवत्यर्थविशेषादित्यर्थः। तत्र च न गुणोपसंहारः कर्त्तव्यः आदित्यादिषु मनआदिधर्मासम्भवात् यत्र च सर्वाभेदोऽस्ति तादृशब्रह्मविशेष्यिकायां तूपासनायामप्रतीकालम्बनायां स्वेच्छया फलभूमार्थिना सर्वगुणोपसंहारः कर्त्तव्यो ब्रह्मण्यौपाधिकसर्वधर्मसम्भवात् नेति नेतीत्यादिविवेकरूपाणां गुणानामपि भावरूपैर्विधिगुणैरविरोधात्। तथा "सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानि"त्यादिवाक्योक्तायां सर्वप्रतीकालम्बनब्रह्मोपासनायामप्युक्तहेतुत्रयविषयत्वं नास्ति सर्वत्वावच्छिन्नउपासनाविशिष्ये सर्वगुणासत्वेन सर्वपुण्योपसंहारसम्भवादिति। इदानीं प्रतीकधर्मान् विभजमानः प्रतीकरूपाण्यप्युपसंहारस्योदाहरणानि त्रिसूत्र्या प्रदर्शयति।

आनन्दादयः प्रधानस्य ।

ब्रह्मविद्यावाक्येषु आनन्दकामक्रत्यादयो गुणाः प्रधानस्य ब्रह्मप्रतीकस्य तेषामीश्वरोपाधिधर्मत्वात् । अतस्ते प्रकृतिप्रतीककब्रह्मविद्यास्वन्योन्यमुपसंहर्तव्याः । साम्यादित्यर्थः । प्रधानं च त्रिगुणात्मिका जडशक्तिः प्रधानं प्रकृतिः स्त्रियामित्यनुशासनात् । प्रकृतिप्रतीकालम्बना ब्रह्मोपासना "आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानादि" त्यादि श्रुत्युक्ता "अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात् प्राणो ब्रह्मेति व्यजानादि" त्यादिभिः सह पाठेन "आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते" इत्यादिवचनेन च धर्मधर्म्यभेदत आनन्दशब्दस्य तत्र प्रकृतिवाचित्वात् । ननु भवन्तु कामादयः प्रकृतिधर्मा आनन्दस्तु चैतन्यमिव ब्रह्मस्वरूपमेवोचितः "विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे" त्यादिश्रुतिभ्यो द्रव्यौष्ण्यवदभेदौचित्यादित्याशङ्कायामाह ।

प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे ।

तैत्तिरीयके आनन्दमयस्य प्रियशिरस्त्वादिकं प्रदर्शितं "तस्य प्रियमेव शिरः मोदो दक्षिणः पक्षः प्रमोद उत्तरः पक्षः आनन्द आत्मा ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठे" त्यनेन तेषां च प्रियशिरस्त्वादीनां ब्रह्मण्यप्राप्तिरसम्भवः । कुतः उपचयापचयौ हि भेदे सम्भवत इति

शेषः। प्रियमोदप्रमोदानन्दरूपेण सुखस्योपचयापचयौ बहुत्वाल्पत्वे ऽन्योन्यं विरुद्धे सुखानां स्वरूपतो ऽशतो वा नानात्वे तस्य ब्रह्मस्वरूपत्वं न सम्भवति ब्रह्मण एकत्वान्निरवयवत्वादित्यर्थः। न च ज्ञानस्य उपचयापचयवदानन्दस्योपचयापचयावप्युपाधिवृत्त्यौपाधिकौ स्यातामिति वाच्यम्। परमात्मनि ज्ञानतारतम्यस्याप्यभावात्। एवं सति उपाधिवृत्तावेवानन्दौचित्याच्च। वृत्तेः कर्मकर्त्तृविरोधेन स्वज्ञेयत्वानुपपत्त्यैव तु वृत्तिविषयकं ज्ञानमन्यस्य कल्पयत इति यदि च सुखस्य ब्रह्मधर्मत्वं नानात्वं चेष्यते तदापि चिन्मात्रत्वश्रुतिस्मृतिविरोध इति भावः। आनन्दस्य प्रकृतिधर्मत्वे तु जीवसुखमादाय नानाविधत्वमुपपद्यत एव। नन्वेवमानन्दमयो ऽभ्यासादिति सूत्रेणानन्दमयो ब्रह्मेति कथमुक्तमिति चेन्न। आध्यानायेत्यादिसूत्रैः समाधास्यमानत्वात्। प्रधानस्यानन्द इत्यत्र प्रमाणानि शिवस्य परमा शक्तिर्नित्यानन्दमयी ह्यहमिति प्रकृत्यभिमानिपार्वतीवाक्यादीनि पञ्चमसूत्रामुक्तानि।

इतरे त्वर्थसामान्यात्।

एवमितरे ऽपि हिरण्यश्मश्रुत्वादयो गुणा अर्थसामान्याद्विद्याविषयस्य समानत्वं यथा भवति तथा आदित्यादिब्रह्मप्रतीकेषूपसंहर्त्तव्या इत्यर्थः। ननु आनन्दादयश्चेन्न ब्रह्मधर्ममस्ति तर्हि कथमानन्दमयाधि-

करणे परमात्मानन्दमय इत्युक्तं कथं वा हिरण्मयः पुरुष एक हंस इत्यादिपरमात्मप्रकरणस्थवाक्यैरादित्यादिधर्माः परमात्मन्युच्यन्ते तत्त्वस्यैवोपदेश्यत्वादिति तत्राह ।

आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ।

ब्रह्मणि तु आनन्दहिरण्मयत्वादयः प्रधानादित्यादिधर्मा आध्यानाय सम्यग्ध्यानायैवोक्ताः श्रुतिषु उपाधिगुणैर्हि स्थूलदृष्टिभिर्व्यक्ततया ध्यातुं शक्यत इति ननु आध्यानायेति कथमुच्यते प्रकृतेरिव ब्रह्मणो ऽपि पृथगानन्दादयः सन्तु श्रुतत्वादित्याशङ्कायामाह प्रयोजनाभावात् उपाध्यानन्दत एव श्रुत्युक्तोपासनोपपत्तावानन्दविधाने श्रुतेः प्रयोजनाभावात् । आनन्दद्वयकल्पनस्य निरर्थकत्वात् । अन्यथा कामादीनामप्युपाध्यात्मनोर्द्वयतापत्तेरित्यर्थः ।

आत्मशब्दाच्च ।

ब्रह्मांशभूतजीवतत्त्वप्रतिपादकशब्दादप्यंशिन आनन्दादिकं नास्ति किं त्वाध्यानायैवेत्यवगम्यते अंशांशिनोरेकरूपत्वात् । जीवतत्त्वप्रतिपादिकाश्च श्रुतिस्मृतयो जीवानामानन्दस्वरूपत्वं प्रतिषेधन्ति "अशरीरं वाव सन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशतः" मनसः परिणामो ऽयं सुखदुःखोपलक्षण इत्याद्या इत्यर्थः । नन्वेवमान-

न्दादिगुणानुरोधादानन्दमयादिवाक्येषु प्रधानादीनामेवोपास्यत्वमस्तु किमितिपरधर्मैः परस्योपास्यत्वमिष्यते तत्राह।

आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात्।

इतरवत् निर्णीतब्रह्मवाक्येष्विवानन्दमयादिवाक्येष्वपि परमात्मन सर्वगृहीतिर्ग्रहणं कुतः। उत्तरात् आनन्दमयाद्यधिकरणेष्वस्माभिर्वृत्तात्प्रत्युत्तरादित्यर्थः। अथवा उत्तरात् तत्तत्प्रकरणस्थवाक्यशेषादित्यर्थः। प्रथमाध्याय एव तत्तद्वाक्यानां ब्रह्मपरत्वं युक्तिभिः साधितमिति भावः।

अन्वयादिति चेत् स्यादवधारणात्।

चेद्यदि अन्वयात् विशेषणत्वेन प्रधानादिगृहीतिरानन्दमयादिवाक्येष्वित्युच्यते तदा स्यादेव सा तां न निराकुर्मः कुतो ऽवधारणात्। वैश्वानराधिकरणे ऽस्माभिरपि ब्रह्मोपासनायां विशेषणतायाः शक्तिष्ववधृतत्वात् शब्दादिभ्यो ऽन्तः प्रतिष्ठानाच्च नेति चेन्न तथा दृष्ट्युपदेशादिति सूत्रेणेत्यर्थः। तथा दृष्टिर्वैश्वानरादिप्रकारेण दृष्टिरित्यर्थः। ननु आनन्दादिमत्तया ब्रह्मोपदेश आध्यानाय चेत् तदा मिथ्याज्ञानत्वेन मोक्षहेतोराध्यानस्य किं फलं स्यादित्याकाङ्क्षायामाह।

कार्य्याख्यानादपूर्वम्।

आध्यानाच्च । पूर्वं धर्मविशेषो भवति कुतः कार्य्याख्यानात् विधिशब्देन कार्यस्यापूर्वस्य कथनादित्यर्थः । उपासनावाक्येषु कार्य्याख्यानादपूर्वं च दृष्टान्तेन सिद्ध्यतीत्याह ।

समान एवं चाभेदात् ।

उपासीतेत्यादिवाक्यैः समाने यजेतेत्यादिकर्मविधावेवं च यागविषयं कार्य्यमिति कार्य्याख्यानादपूर्वं चाभ्युपगम्यते अतस्तदभेदात् तत्साधर्म्यादुपासनाविधावपि कार्य्याख्यानादपूर्वमनुमीयते। ननु लोके गच्छेदित्यादिवाक्यैः कार्यं यदा ख्यायते तदार्त्वर्थ एव न त्वपूर्वमिति चेत्सत्यं तत्र गमनादाविष्टसाधनत्वसम्भवेन कार्यत्वान्वयसम्भवात् यागादौ तु कालान्तरभाविस्वर्गादिसाधनत्वासंभवेन यागशब्दे यागविषयकं किं चिद्वस्तु लक्षयित्वा तत्र कार्यतान्वयस्यागत्येष्टत्वात् स च कार्यविशेषो ऽदृष्टरूपो यागादिसाध्यतया यागादिविषयक उच्यत इति । एवं सगुणविद्यातो ऽपूर्वोत्पत्तिमुक्त्वा निर्गुणविद्याप्रतीकविद्याप्राणादिविद्याभ्यो ऽपि तदुत्पत्तिमतिदिशति ।

सम्बन्धादेवमन्यत्रापि ।

विद्यासामान्ये ऽपूर्वं मन्तव्यं कुतः सम्बन्धात् अपूर्वाख्ये कार्य्ये शक्तिरूपसंबधादित्यर्थः“तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मण”इत्यादिश्च निर्गुणविद्या-

विधिः तमेवेत्येवकारेणोपाधितद्गुणादिविषयत्वस्य ज्ञा-ने प्रतिषेधादिति बोध्यम्। विधेरपूर्वाख्यकार्य्ये शक्त्य-नङ्गीकारे ऽपि विद्यातो ऽपूर्वोत्पत्तौ हेतुमाह।

न वा ऽविशेषात्।

गार्हस्थ्यं क्रियतां न वा संन्यस्यतामित्यादाविव वात्र नवाशब्दस्य नोचेदित्यर्थः नो चेत् यदि कार्य्याख्यातं नाभ्युपगम्यते तथा पि अविशेषात्कालान्तरभाविफलकत्वेन वेदविहितत्वेन च यागादिभ्यो ऽविशेषात्तद्दृष्टान्तेन सकलविद्यानां व्यापारतया अपूर्वमनुमेयमित्यर्थः। स्यादेतत्सगुणब्रह्मविद्यायां प्राणादिदेवताविद्यादौ च कालान्तरभाविसत्यलोकाद्यदृष्टफलकतया अपूर्वं व्यापारः कल्प्यतां निर्गुणब्रह्मात्मविद्यायां जीवात्मतत्त्वज्ञाने च किमर्थमपूर्वं कल्पनीयं तयोरात्मतत्त्वज्ञानत्वेन देहाद्यभिमाननिवृत्तिरूपदृष्टद्वारैव मोक्षाख्यकालान्तरभाविफलहेतुत्वसम्भवादिति। उच्यते। मिथ्याज्ञाननिवृत्तेरपि न साक्षान्मोक्षहेतुत्वं किंतु कर्मनिवृत्तिवैराग्याभ्यां द्वाराभ्यामेव तत्र यद्यपि वैराग्यद्वारा ब्रह्मात्मताजीवतत्त्वज्ञानयोर्मोक्षहेतुत्वे ऽदृष्टापेक्षा नास्ति तथापि कर्मक्षयद्वारा झटिति मोक्षाय तयोरप्यदृष्टमपि द्वारं वक्तव्यं विद्याया धर्माधर्मनाशकत्वे लौकिकद्वाराभावात्। गौतमाद्याचार्य्यैश्च कर्मकारणीभूतमिथ्याज्ञानस्य निवृत्तिद्वारा व-

मनुत्पाद एव तत्त्वज्ञानजन्यत्वाभिधानात् दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभावादपवर्ग इत्यादिभिः न तु कर्मनाशेऽपीति अपि च दृष्टकारणे सत्यपि अविद्यानिवृत्तौ पापादिप्रतिबन्धः सम्भवति अतस्तत्पापक्षयार्थमपि तत्त्वज्ञानजन्यापूर्वं सिध्यति। अथैवमपि प्रायश्चित्तादिभिरिवाव्यवहितक्षण एव तत्त्वज्ञानेन प्राचीनकर्मविनाशसंभवादपूर्वेणालमिति चेन्न। दृष्टान्तासिद्धेः। प्रायश्चित्तेऽप्युत्तराङ्गसाफल्याय फलशिरस्कापूर्वस्यावश्यं वाच्यत्वात्। एवं तत्त्वज्ञानस्यापि यमनियमादिशमदमादिरूपपूर्वोक्तराङ्गपरम्परासाफल्याय प्राचीनकर्मक्षयार्थं फलशिरस्कापूर्वमवश्यं कल्पनीयमिति। किं च वेदविहितत्वावच्छेदेनैव लाघवाद्धर्मजनकत्वकल्पनादपि तत्त्वज्ञानजनकत्वं सिद्धाति अत एव जैमिनिसूत्रं चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति। अत एव च ज्ञानस्यैव परमधर्मत्वमभिप्रेत्य कणादेनाप्युक्तम् अथातो धर्मं व्याख्यास्याम इति अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनमिति स्मृत्याद्यनुसारादिति। अपि च तत्त्वज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वं शास्त्रेषूक्तं न तु दृष्टमात्रद्वारकत्वमप्युक्तं। तथा च यथा यागादेः पुत्राद्युत्पत्तौ दृष्टादृष्टसकलकारणसंपादकत्वं तथैव तत्त्वज्ञानस्य मोक्षोत्पत्तौ स्वीकार्य्यं। तथा चानेकजन्मसाध्यस्य ब्रह्महत्यादिजन्यप्रारब्धकर्मभोगस्य कायव्यूहादिना झटिति समापनमप्यपूर्वं विना न सम्भवतीति मोक्षार्थं

तत्त्वज्ञानजन्यापूर्वमभ्युपगम्यते। अन्यच्च ब्रह्मतत्त्व-
जीवतत्त्वज्ञानयोरपि सिद्धिहेतुत्वात्कालान्तरभाविसि-
द्ध्यर्थमपि अपूर्वं स्वीकार्य्यमिति। तत्रेच्छाश्रुतेः सर्वान्
कामान्सह ब्रह्मज्ञानात्सिद्धिरुक्ता जीवतत्त्वज्ञानस्य सि-
द्धिहेतुत्वं च पातञ्जले स्पष्टं सत्त्वपुरुषान्यताख्याति-
मात्रस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वं सर्वज्ञातृत्वं चेति सूत्रे।
अत एव श्रुतावप्यात्मज्ञानस्येदं फलं श्रूयते आत्मनि
वा अरे दृष्टे श्रुते मते इदं सर्वं दृष्टं श्रुतं मतं भवतीति
अस्याश्च फलश्रुतेर्यथाश्रुतार्थं परित्यज्य गौणवृत्त्या
स्वातन्त्र्येण व्याख्यानं निर्मूलत्वादुपेक्षणीयम्। इदं त्व-
वधेयम्। यद्यपि तत्त्वज्ञानस्यापूर्वजनकत्वं तद्द्वारा मो-
क्षहेतुत्वं चास्ति तथापि ज्ञानं मोक्षमदृष्टद्वारैव जन-
यतीति न नियमः परवैराग्यं कर्मानुत्पादरूपदृष्टमा-
त्रद्वारेणापि गौतमोक्तरीत्या मोक्षसंभवात्। विशेष-
स्त्वयम्। अदृष्टं विना प्राचीनकर्मणा प्रारब्धकर्मणा च
मोक्षे कालविलम्बो ऽपि कदा चिद्भवतीति अतो मु-
मुक्षुभिः सत्यां शक्तौ वेदोक्तैः शमदमादिभिः स्वाश्रय-
धर्मादिभिश्च सहैव तत्त्वज्ञानमभ्यसनीयम्। अशक्तौ तु
केवलतत्त्वज्ञानमप्यभ्यसनीयं दृष्टवैराग्यादिमात्रद्वा-
रापि झटिति विलम्बेन वा मोक्षसम्भवादिति। एतच्च
चतुर्थाध्याये अतस्त्वितरज्ज्याय इत्यादिसूत्रैः स्पष्टीभ-
विष्यतीति दिक्। यत्तु तत्त्वज्ञानस्य नादृष्टजनकत्वं
प्राचीनकर्मनाशस्तूपादानकारणस्याविद्याया नाशा-
दिति दृष्टद्वारक एव कर्मनाशो ऽपीत्याधुनिकानां प्र-

लपनं तत्पञ्चसूत्र्यां निराकृतं निराकरिष्यते च। किं च तत्त्वज्ञानेन मिथ्याज्ञाननाश एव लोके दृष्टो न तु मिथ्याज्ञानोपादाननाशः शुक्तितत्त्वज्ञाने ऽपि पुनर्मिथ्याज्ञानान्तरदर्शनात् प्रारब्धकर्मणो ऽप्यवस्थानासम्भवाच्चेति। न केवलं सगुणनिर्गुणविद्यासाधारण्येनापूर्वहेतुत्वं तर्कत एवाभ्युपगम्यते किं तु श्रुतितो ऽपीत्याह।

दर्शयति च।

दर्शयति च शाखिगणो विद्यातो ऽपूर्वमित्यर्थः यथा कठवल्ल्यां एतत् श्रुत्वा संपरिगृह्य मर्त्यः प्रवृह्य धर्म्यमणुमेतमाप्येत्यादिना धर्म्यं धर्मकारणमित्यर्थः तथा स्मृतिरपि प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम् अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनमित्यादिना धर्मो धर्महेतुः पतञ्जलिरपि सर्वथा विवेकख्यातेश्च धर्ममेघः समाधिरित्यनेन धर्मं मेहतीति वर्षतीति धर्ममेघः समाधिर्विवेकसाक्षात्कारसन्तानरूपः संप्रज्ञातः ज्ञानस्यैव परा काष्ठेत्यादिभाष्यव्याख्यानादिभ्य इति आध्यानादिसकलविद्यास्वपूर्वं प्रसाधितम्। इदानीमाध्यानादिक्रमेणैवापूर्वद्वारकं कालान्तरभाविफलजातं विद्यानां परीक्ष्यते सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनादीत्युपक्रमसूत्रस्यादिशब्दगृहीतस्य विद्याफलादेर्वक्तव्यत्वात्। एवं च पूर्वसूत्रोक्तो विशेषरूपो हेतुरपि सेत्स्यतीत्याशयः।

संभृतिद्युव्याप्त्यपि चातः।

अत आध्यानजादपूर्वाच्च संभृति द्युव्याप्ती अपिफले भवत इत्यर्थः। अपि शब्दः पापक्षयरूपसत्त्वशुद्ध्यपेक्षया संभृतिः सम्भरो विविधविभूतिः स यदि पितृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्तीत्यादिस्तुत्युक्तेत्यर्थः। तत्साधनभूता द्युव्याप्तिश्चार्चिरादिक्रमेण ब्रह्मलोकपर्यन्तसकलदेवलोकव्याप्तिः। एते फले सगुणब्रह्मविद्यात आध्याननाम्ना अदृष्टद्वारैव भवतः कालान्तरभावित्वात् यागजन्यस्वर्गवदिति भावः। ननु मोक्षफलकत्वश्रवणान्मोक्षो ऽपि साक्षादेवाध्यानापूर्वात्कथं न स्यात् तत्राह।

पुरुषविद्यायामिव चेतरेषामनाम्नानात्।

"पुरुष आत्मा क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुष" इत्यनुशासनादिभ्यः स च परमात्मा जीवश्चेत्यशांशिरूपेण द्विविधः "उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृत" इत्यादिवाक्येभ्यः आत्मैक्यन्तु ब्रह्मात्मताभिप्रायेणांशांश्यभेदेन वेत्युक्तं, वक्ष्यते च तयोर्विद्या च लयावधिभूतं विविक्तब्रह्मैवाहमिति सुखादिभोक्ताहं सुखादिशून्य इति च द्विविधा ब्रह्ममीमांसा सांख्याभ्यां विशेषतो निर्णीता तस्यां विद्यायां तत्त्वज्ञानरूपतया यथा

साक्षान्मोक्षाम्नानं तमेव विदित्वा ऽतिमृत्युमेति स-
म्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्यमित्यादिरूपमस्ति इतरेष
विज्ञानानां तथा ऽनाम्नानात्। पूर्वसूत्रोक्ते एवाध्यान-
स्य फले भवतः। न साक्षान्मोक्ष इत्यर्थः। सत्त्वशुद्धिभ-
गवत्परितोषादिद्वारा तु मोक्षो ऽप्याध्यानाद्भवतीति
तत्र निराक्रियते "उपासते पुरुषं ये ह्यकामास्ते शुक्रमे
तदतिवर्त्तन्ति धीराः"। तत्प्रसादात्परां शान्तिं स्थान
प्राप्स्यसि शाश्वतमित्यादि श्रुतिस्मृतिभ्य इति मन्त्र
आध्यानपुरुषविद्ययोः फलभेदे युक्त्यन्तरमाह।

वेधाद्यर्थभेदात्।

वेधो ब्रह्मनाडीभेदः। तदादिर्यो ब्रह्मलोक
गतिपर्य्यन्तो ऽर्थभेदः व्यापारस्य भेदः परिपक्वपुरु
षविद्यापेक्षया स च विशिष्य चतुर्थाध्याये वक्ष्यमा
णः। तस्मात्तत् श्रवणात् पुरुषविद्यातुल्यं फलं न
आध्यानस्य भवति पुरुषविद्यायामुत्क्रमणप्रतिषेधा
दित्यर्थः। ननु ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरु
तथा इत्यादिवचनात्कथं तत्त्वज्ञानस्यापूर्वजनकत्व
घटते विरोधात्। किं च ब्रह्मविद्याया त्यक्तदेहस्यापि
सत्यलोकादिगतिः कषायशेषादिवशाद्वच्यते तस्या
स्य कथं विद्यापूर्वजन्यत्वं वक्तुं शक्यते "यदा पश्यः प
श्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिं तद
विदान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमु

पैती"त्यादिश्रुतौ ब्रह्मविदुषोऽविशेषेण सर्वापूर्वक्षयश्रवणात्। न च तद्वाक्यं सद्योमुक्तिपरमेवास्त्विति वाच्यम्। ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले परामृताः परिमुच्यन्ति सर्वत इत्युत्तरवाक्येन क्रममुक्त्यवगमादित्याशङ्कां निराकरोति।

हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात् कुशाच्छन्दः स्तुत्युपगानवत्तदुक्तम्।

हानौ तु विदुषः सर्वकर्महानिवाक्ये तु कुशा छन्दः स्तुत्युपगानवद्विशिष्टमेव तदपूर्वम्। उक्तं न त्वपूर्वसामान्यं कुतः उपायनशब्दशेषत्वादितियोजना अयमर्थः ; यथा कुशाः। वानस्पत्या इत्येकस्यां शाखायां कुशानां वनस्पतिसामान्ययोनित्वलाभे ऽप्यौदुम्बराः कुशा इति शाखान्तरे विशेषवचनादौदुम्बरा एव कुशा अवधार्य्यन्ते न वनस्पत्यन्तरीयाः। यथा वा एकस्यां शाखायां श्रुतानां देवासुरच्छन्दसां पौर्वापर्य्यसामान्यप्रसक्तौ शाखान्तरे च च्छन्दांसि पूर्वाणीति विशेषात् छन्दः पाठे क्रमविशेषो ऽवधार्य्यते। यथा च षोडशिसत्रे एकस्यां शाखायां कालविशेषाश्रवणे ऽपि समयाध्युषिते सूर्य्ये इति शाखान्तरात्कालविशेषो ऽवधार्य्यते तथैव चैकस्यां शाखायां सामान्यत उपगानश्रवणे ऽपि शाखान्तरादुपगानगतः स्वरादिविशेषो ऽवधार्य्यते एवमेवोदाहृत-

वाक्ये सामान्यतोऽदृष्टहानश्रवणेऽपि श्रुत्यन्तरत्वा-
दुपायनशब्दशेषत्वाददृष्टविशेषो विद्याजन्यातिरिक्ता-
पूर्वरूप एवावधार्य्यते इति उपायनं चोपगमनं तत्रो-
पायनशब्दो यथा कौषीतकिनां "तत्सुकृतदुष्कृते वि-
धूनुते तस्य प्रियाः ज्ञातयः सुकृतमुपयन्ति अप्रियाः
दुष्कृतमिति अत्रवाक्ये सुकृतदुष्कृतयोर्हानं प्रियाप्रि-
यज्ञात्युपायनवाक्यशेषत्वेन वर्तते तथा च ये पु-
ण्यापुण्ये मित्रामित्राभ्यां प्राप्य तयोरेव हानं विधून-
नाख्यं भवतीति गम्यते तच्छेषत्वेनैव विधूननकथना-
त् न च ब्रह्मविद्याजन्यं मोक्षसत्यलोकयोः प्रापक-
मत्र सुकृतं मित्रेषु गच्छतीति युज्यते तथा सति वि-
दुषो मोक्षसत्यलोकप्राप्त्यसम्भवात् प्रिया अप्रियाश्च
सुकृतदुष्कृते उपयन्तीत्यस्य च विदुषां पुण्यपापे प्रि-
याप्रिययोः सजातीयपुण्यपापे जनयित्वा नश्यत इ-
त्यर्थः। तथा चैतत् श्रुत्येकवाक्यतया क्रममुक्तौ स-
र्वाण्येव विदुषः कर्मक्षयवाक्यानि विद्याजन्यसुकृता-
तिरिक्तकर्मपराणीति सूत्रमहावाक्यार्थः। तदेवमाध्या-
नाख्यायाः सगुणब्रह्मविद्यायाः फलं परीक्षितम्। इदा-
नीमध्यानवैधर्म्योपपादनमुखेनैव द्विविधपुरुषविद्या-
याः फलं परीक्ष्यते तत्त्वनिर्गुणब्रह्मविद्याजन्याद-
पूर्वात् कर्मक्षयादौ जाते सति तदपूर्वं स्वयमपि न-
श्यतीत्येवं रूपा सद्यो मुक्तिः। सगुणविद्याव्यावृ-
त्तां [illegible]ामाह।

सांपराये तर्त्तव्याभावात् तथा ह्यन्ये ॥

पुरुषविद्यायामिव चेतरेषामनाम्नानमित्यत्र हेतुता बोधको ऽत्र हि शब्दः । तथा च हि यस्मादन्ये पुरुषवधाज्जन्याधर्मास्तथा उपायनशब्दशेषेऽसुकृतवदिहैव हीयन्ते अतो न इतरविद्यानां पुरुषविद्यातुल्यत्वमित्यर्थः। कुतः पुनरिहैव हीयन्ते तत्राह सांपराये तर्तव्याभावादिति सांपराये परलोके भोगेन तर्त्तव्यो हि कार्यो निर्गुणात्मद्वयविदुषां नास्ति आत्मतत्त्वज्ञानेन परवैराग्यात् यस्य तरणार्थं इत्यलोकभोगहेतुतया विद्याजन्यापूर्वं तिष्ठेदित्यर्थः। इत्थं च ।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ।

इत्यादिवाक्यं तत्त्वज्ञानप्रकरणस्यतथा ऽसङ्कुचितसर्वकर्मनाशपरतया ऽप्युपपद्यते तत्त्वज्ञानजन्यधर्मेण कर्मान्तरं नाशयित्वा ऽस्यापि नाशनात् दग्धेधनानलवदिति बोध्यम् । नन्वेवं निर्गुणात्मविद्यात इहैव सर्वकर्मक्षये कथं निर्गुणब्रह्मात्मविद्याप्रकरणे ऽपि क्व चित् श्रूयमाणा ब्रह्मलोकगतिरुपपद्येत यथा यदा पश्य इत्याद्युपदर्शितं मुण्डकादिष्वित्याशङ्कायामाह।

छन्दत उभयाविरोधात् ।

छन्दत उपासकस्य कामजः कषायत इति यावत् कषायं सत्त्वासत्त्वनिमित्ततस्तत्त्वज्ञस्यापि उभयोर्विद्याजन्यधर्मसत्त्वतन्नाशयोरविरोधान्नोक्तशङ्केति शेषः। न चैवं तत्त्वज्ञानस्य मुक्तिहेतुत्वे व्यभिचारः। प्रारब्धभोगार्थं कायव्यूहादिकमिव कषायक्षयार्थं ब्रह्मलोकभोगं संपाद्य कामप्रतिबन्धनिरासानन्तरं परिपक्वेन तेनैव ज्ञानेन विदेहकैवल्यजननादिति। नचैवमप्यैहिकमोक्षाविश्वास इति वाच्यम्। कषायक्षयस्य स्वानुभववेद्यत्वेन तन्निर्णयसम्भवात्। अत एव च गीतायां रागादिकषायनिमित्तकाद्योगभ्रंशादुत्तमा गतिरुक्ता सा पि सत्यलोकान्ता बोध्येति।

गतेरर्थवत्त्वमुभयथा ऽन्यथा हि विरोधः।

एवं सकामाकामभेदेनोभयथा तत्त्वज्ञानफलाभ्युपगमे सति गतेर्ब्रह्मलोकगतिवाक्यस्य निर्गुणात्मविद्याप्रकरणस्थस्यार्थवत्त्वम् अबाधितार्थकत्वं भवति अन्यथा हि सद्योमुक्तिक्रममुक्तिवाक्ययोरेकविधज्ञानप्रकरणस्थयोर्विरोध एव स्यात् "न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ते ऽर्चिषमभिसम्विशन्तीत्यादिरूपयोरित्यर्थः। इदानीं कामप्रतिबन्धनिवृत्तये ब्रह्मलोकं गतस्यात्मतत्त्वविदुष आत्यन्तिकमोक्षश्रवणादिवाह्यसाधननैरपेक्ष्येणैव भवतीत्याह।

उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत्।

तल्लक्षणानां कामलक्षणानां कामविषयाणामर्थानां ब्रह्मलोके उपलब्धेर्भोगाद्धेतोर्विद्यानिवृत्तप्रतिबन्धः संस्तेनैव परिपाकमात्रापेक्षेण ज्ञानेनैव ब्रह्मण्युपपन्नः सम्पन्नः। समुद्रे जलबिन्दुवदुपगतो विलीनो भवतीत्यर्थः। लोकवदिति यथा लोका विषयकामैर्विक्षिप्तचित्तास्तत्काम्यार्थभोगेनोपशान्ता भवन्ति तद्वदित्यर्थः। ननु।

न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति।
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्द्धते॥

इति वचनात् भोगेन नोपशान्तिर्घटत इति चेन्न भोगमात्रोपशाम्यत्वस्यैव तादृशवाक्यैः प्रतिषेधात् ज्ञानेन ब्रह्मलोकगतस्य तु विशेषो ऽस्ति यत् अज्ञचित्तस्य वासनावशात् पुनःकामोत्थानं भवति ज्ञचित्तस्य तु वासनानुत्पत्तेः। प्रारब्धकर्मवद्बलवत्तरस्य च सर्वकामावधौ ब्रह्मलोके भोगेनोपशान्तेन पुनः कामोत्थानमिति सिद्ध आत्यन्तिको मोक्षाख्यो लय इति। इदानीं ब्रह्मलोकगतानां मोक्षे विशेषमाह।

अनियमः सर्वासामविरोधः शब्दानुमानाभ्याम्।

ब्रह्मलोकसाधनभूतानां सर्वासां विद्यानामयं नि-

यमो नास्ति आत्यन्तिकमोक्षमवश्यं ददातीत्येवं रूपः हिरण्यगर्भपञ्चाग्न्यादिविद्याभिर्ब्रह्मलोकगतानां मोक्षानियमात् अविद्यासत्त्वसम्भवात् ब्रह्मलोकादनावृत्तिप्रतिपादकानां न स पुनरावर्तत इत्यादिवाक्यानां चोत्सर्गाभिप्रायकत्वात्। ब्रह्मलोकं गता हि तत्रैव ज्ञानोपरता हि तत्रैव ज्ञानोत्पत्त्यापि प्रायशो मुच्यन्त इति कुत एतत् अविरोधः शब्दानुमानाभ्याम्। एवं हि सति अनावृत्तिश्रुत्या आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुनेत्यादिस्मृत्या चान्योन्यं विरोधो न स्यादित्यर्थः। तथा च सांख्यसूत्रं तत्राप्राप्तविवेकस्यानावृत्तिश्रुतिरिति। इदानीमनियमस्योदाहरणं प्रदर्शयन्नेव ब्रह्मविष्णुरुद्राग्निप्राणादिविद्यानामपि फलस्य व्यवस्थामाह वेदान्तोक्तसकलविद्याया एव कलादीनां ब्रह्मात्मविद्योत्कर्षप्रतिपादनाय विवक्षितत्वादिति।

यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम्।

अधिकारिणः सृष्टिस्थितिसंहारादिषु ब्रह्मविष्णुहरादयस्तेषामुपासकाश्चाधिकारिकास्तेषां तत्तद्देवता विदुषां तत्तद्देवताधिकारकालपर्य्यन्तमेव ब्रह्मलोकादिषु स्वोपास्यदेवैः सहावस्थानं फलं न सर्वदा न वा तदन्ते मोक्षनियम इत्यर्थः। तथा च श्वेतकेतोर्यमं प्रतिवचनं कठवल्यां "ईशिष्यामो यावदीशिष्यसि-

त्वमिति" ब्रह्मलोकादिषु च ये विष्णवाद्युपासकाः प्रकृष्टज्ञाना भवन्ति तेषां तैः सहैव प्राकृतप्रलये मोक्षो भवति यथा नारदादीनां ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसञ्चरे। परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदमित्यादिवाक्येभ्यः कृतात्मानः कृतबुद्धयः ये पुनरकृतबुद्धयस्ते सर्गान्तरे देवादिरूपेण पुनरुद्भवन्ति। न चैवमाप्तुमेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यत इत्यादिविष्णुदेवतावचनविरोध इति चेन्न। विष्णुदेवतायाः परमार्थिकात्मनो ब्रह्मण एवास्मच्छब्देन वचनात् विष्णोर्विशुद्धसत्त्वस्योपासकानां तल्लोक एव तत्सान्निध्येन ज्ञानोत्पत्तिनियमतो मोक्षनियमसम्भवाच्च। ब्रह्मविष्णुहराश्च परमात्मनोऽशा एव न साक्षात्परमेश्वर इति प्रतिपादितमोक्षतेर्नाशब्दमित्यत्रेति दिक्। आधुनिकास्तु निर्गुणब्रह्मविदुषोवर्त्तमानदेहातिरिक्तं देहान्तरमुत्पद्यते नवेति संशये निर्णयार्थमिदं सूत्रम् अयमर्थः। आधिकारिकाणामधिकारिणां देवानामुत्पन्नज्ञानानामपि स्वाधिकारमध्ये स्वेच्छया नानादेहरूपेणावस्थितिर्भवत्येव सनत्कुमारादीनां स्कन्दादिरूपेणपुर्जन्म श्रवणात्। सनत्कुमारं प्रकृत्य तं स्कन्द इत्याचक्षत इतिश्रुतिरित्याहुः। तन्न। अस्य विचारस्य काकदन्तान्वेषणतुल्यत्वात्। अनारब्धकार्य्यें एव तु पूर्वे तदवधेरित्यागाम्यध्यायस्थसूत्रेणैवैतदाशङ्काया निराकरणेन पौनरुक्त्यापत्तेश्च। ज्ञानिनां विविधदेहोत्पत्तेरपि प्रारब्धकर्मफलत्वात्।

किं वावस्थितिशब्दो न देहोत्पत्तिवाचको न वा सर्वे ऽधिकारिणो ज्ञानिनो नायं विचार आधुनिकानामबोधित:। तैर्गुणोपसंहारपरतयैव पूर्वोत्तरसकलसूत्राणां व्याख्याततया ऽस्य विचारस्याप्रवृत्तविषयत्वात् इति तस्मादितरसूत्रव्याख्यानवदेतत्सूत्रव्याख्यानमपि तेषामुपेक्षणीयं ब्रह्मात्मत्वविद्याया:साक्षान्मोक्षरूपं फलं सांपराये तर्त्तव्याभावात्तथा ह्यन्य इत्येनेनोक्तम् इदानीं तटस्थनिर्गुणब्रह्मविद्याया: साक्षान्मोक्षाहेतो: फलमाह।

अक्षरधियां त्ववबोध:सामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तम्।

अक्षरं कूटस्थनित्यं निर्गुणं चिन्मात्रं ब्रह्म एतद्वै तदक्षरं गार्गिब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनण्वह्रस्वमिति। अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते यत्तदद्रेश्यमिति च श्रुते:। अक्षरं परमं ब्रह्मेत्यादिस्मृतेश्च। प्रधाने च परिणामिनित्ये धर्मरूपेण क्षयिण्यक्षरशब्दस्यापेक्षिकत्वात् तस्याक्षरस्य धीर्नेति नेतीत्यस्थूलमनण्वित्यादितत्त्वज्ञानरूपा तद्वतां पुंसां फलमवबोध: स्वज्ञानमहमर्थतत्त्वज्ञानमिति यावत् कुत:। पुनर्ब्रह्मस्वरूपावधारणेनाहंपदार्थतत्त्वज्ञानं स्यात् तत्राह सामान्यतद्भावाभ्यामिति आत्मानौ हि व्यावहारिकपारमार्थिकभेदेन जीवेश्वरौ भवतस्तत्र व्यावहारिका-

॥ श्रीः ॥

विज्ञप्तिः ।

ास्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः
तीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्त्रेषु एकः स्तबको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते ।
ाकस्मिन् स्तबके एक एव ग्रन्थो मुद्यते ।
ाचीना दुर्लभाश्चाऽमुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण,
र्मशास्त्र, साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्यन्ते
ाशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठालयाऽध्यापकाः पण्डिता अन्येच
ास्त्रदृष्टयो विद्वांसः एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति ।
ारतवर्षीयै ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्राहकैर्देयं

ार्षिकमग्रिमं	मूल्यम् मुद्राः	७	आणकाः	८
ालान्तरे प्रतिस्तबकं	" "	१	"	०

ापणव्ययः पृथग् नास्ति ।

ाम्प्रतं मुद्यमाणा ग्रन्थाः–		मुद्रिताः स्तबकाः
संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता	(संस्कारः)	२
ाब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः	(व्याकरणम्)	१०
श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया व्याख्यया सहितम् सम्पूर्णम् ।	(मीमांसा)	१०
भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् विशिष्टाद्वैतदर्शन ाकरणम् श्रीमल्लोकाचार्य्यप्रणीतम् । श्रीनारा-यणतीर्थ विरचित भाट्टभाषा प्रकाश सहितम् ।	(वेदान्तः)	२
करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः	(ज्योतिषः)	१
ाट्टचिन्तामणिः महामहोपाध्यायः श्रीगागाभट्ट विरचितः । तर्कपादः	(मीमांसा)	२
ायरत्नमाला–श्रीपार्थसारथिमिश्रविरचिता सम्पूर्णः ।	(मीमांसा)	२
ह्मसूत्र भाष्यम्–वादरायण प्रणीत वेदान्त सूत्र-स्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञानभिक्षु कृत व्याख्यानम् ।	(वेदान्त)	५
याद्वादमञ्जरी–मल्लिषेणनिर्मिता ।	(जैनदर्शनम्)	२
सिद्धित्रयम्–विशिष्टाद्वैत–ब्रह्मनिरूपणपरम्–श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री ६ यामुनमुनिभिर्विरचितम् ।	(वेदान्त)	१

ग्रे मुद्रिणीयत्वेनाभीप्सितौ ग्रन्थौः—

ायमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधभट्टारकाचार्यप्रणी-ः आचार्यचित्सुखमुनिविरचित व्याख्यासहितः ।	(वेदान्त)	(यन्त्रस्थः)
धिरसायनम् । अप्पयदीक्षितकृतम् ।	(मीमांसा)	(यन्त्रस्थः)

तदन्यानि कानि चित्पुस्तकानि अपेक्ष्यन्ते चेदस्मत्कार्यालय-
स्तकानां मुद्रिता महती सूची आणकार्धं संप्रेष्य द्रष्टव्या ।

ादिप्रेषणस्थानम्

कार्याध्यक्षः-हरिदासगुप्तः,
चौखम्बा-संस्कृतपुस्तकालयस्य
बनारस सिटी ।

श्रीः ।

–*–

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्त्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तबकः—४०

त्मावबोधो ब्रह्मसमानत्वात्पारमार्थिकात्मतत्वावबोधकस्तु तदभावात्। पारमार्थिकात्मनो ऽक्षरस्वरूपत्वादित्यर्थः। तदेतदात्मद्वयतत्वज्ञानं जीवस्य साक्षान्मोक्षहेतुस्तटस्थविविक्तब्रह्मज्ञानस्य दृष्टं फलमुक्तम्। अदृष्टं तु प्रतिबन्धनिवृत्तिरूपं पश्चाद्वक्ष्यति सामान्यतद्भावयोर्दृष्टान्तमाह औपसदवदिति उपसत् परिषत् महाराजामात्यवर्गस्य यथा महाराजेन सह सामान्यं तुल्यं वेषादिकं महाराजात्मत्वं च करचरणादिवत्तत्करणत्वात् तथैवेत्यर्थः। ननु जीवानां ब्रह्मसाम्यतदात्मकत्वयोः किं प्रमाणं तत्राह तदुक्तमिति उदाहरिष्यमाणश्रुतिभिरित्यर्थः अवरोध इति पाठे तु अक्षरधिया सामान्यतद्भावाभ्यां फलाभ्यामवरोधः सम्बन्ध इत्यर्थः। सामान्यतद्भावाभ्यां च तयोर्ज्ञानमुपलक्ष्यत इति शेषं समानं। कुत्रोक्तं तदाह सूत्राभ्याम्।

इयदामननात्।

इयत्ता एतावत्ता अक्षरसरूपतेति यावत्। यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपा इत्यादिश्रुतौ ब्रह्मसमानरूपस्य जीवस्य। मननात् सामान्यमुक्तमित्यर्थः।

अन्तराभूतग्रामवत्स्वात्मनः।

आमननादित्यनुवर्तते पृथिव्यादिभूतग्रामस्येव स्वात्मनो जीवात्मनो ऽप्यन्तरा तद्ब्रह्मण आमनना-

ज्जीवस्य ब्रह्मात्मकत्वमुक्तं देहस्येव जीवात्मकत्वमित्यर्थः अन्तरा मननं च यथा "यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यस्य पृथिवी शरीरं य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनो ऽन्तरो यस्यात्मा शरीरमि"त्यादि। नन्वेष त आत्मेत्यादिकं ब्रह्मात्मकत्वामननं स्पष्टं परित्यज्य कथमन्ततस्थत्वब्रह्मात्मत्वे लिङ्गमुपन्यस्तं सूत्रकारेणेति चेत् आत्मशब्दस्य मृदात्मको घट इतिवत् कारणविधया केवलस्वरूपार्थकत्वेनाप्युपपत्त्या देहदेहिवदात्मात्मीयभावासिद्धेरिति। ये तु अन्तर्यामित्वं विनापि जीवानामात्मा ब्रह्म घटाद्याकाशानामिव महाकाशमिति मन्यन्ते तन्मतमाशङ्क्यापाकरोति शास्त्रार्थपरिशुद्धये।

अन्यथा भेदानुपपत्तेरिति चेन्न उपदेशान्तरवत्।

अन्यथा अन्तस्थत्वं विना ऽपि तद्भावो ब्रह्मात्मत्वं जीवानामस्ति घटाकाशमहाकाशयोरिवाखण्डत्वेनेति यावत्कुतः स एव मायापरिमोहितात्मा शरीरमास्थाय करोति सर्वमित्याद्यभेदवाक्यान्यथानुपपत्तेः। एष त आत्मेत्यादिवाक्यानां च स्वरूपाभेदे ऽप्यौपाधिकभेदेन युष्मच्छब्दस्य देहपरत्वेन वाप्युपपत्तेः। तथा चोभयथैव जीवानां ब्रह्मात्मत्वमिति चेन्न। उपदेशान्तरवत् यतः पृथिव्यादिभूतानां

ब्रह्मात्मत्वोपदेशवदेव जीवानामपि ब्रह्मात्मत्वोपदेश उचितः। सह पाठात् पृथिव्यादीनां च नाहं व उतपा आत्मा ब्रह्म किं त्वन्तःस्थत्वेनेति जीवेष्वपि तथोचितम्। अन्यथाऽर्द्धंजरतीयन्यायापत्तेरिति तन्नाप्ययमेव सिद्धान्त उपदेशान्तरवदिति यथा "ब्रह्मैवेदं सर्वम् आत्मैवेदं सर्वमित्युदयो" जडसाधारण्येन जीवेषु ब्रह्माभेदोपदेशाः शक्तिशक्तिमदाद्यभेदपरतयैव व्याख्येया एकवाक्यतया तत्त्वात् तदेकवाक्यतया तथैव स एवेत्याद्यभेदोपदेशा अपि शक्तिशक्तिमदाद्यभेदपरा एव युज्यन्ते नाखण्डतापराः संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदानौचित्यादित्यर्थः। अन्यथा जडवर्गेणापि ब्रह्मणोऽखण्डतापत्तिश्च अभेदश्रुतिसाम्यात् भेदश्रुतिविकारित्वाभ्यां नैवमिति चेत्तुल्यं जीवैः सह ब्रह्मणः खण्डत्वेऽपि भेदश्रुतिदुःखभोगापत्त्या बाधकत्वमिति तत्त्वमस्यादिवाक्यानि च नाभेदपराणि किं तु ब्रह्मात्मत्वपराण्येव भो ब्राह्मण चेतनस्त्वमसि न देहादिरिति वाक्यवदिति पञ्चसूत्र्यां प्रतिपादितमिति यदि चाभेदानुपपत्तिरिति पाठः सूत्रे स्यात् तदा पि हेतुहेतुमद्भावेन वाक्यद्वयं कृत्वाऽयमेवार्थो व्याख्येयः धर्मं चर नरकं गमिष्यसीतिवाक्यद्वयवदिति। यद्यपि जीवब्रह्मात्यन्ताभेदस्य निराकृतत्वादेवाखण्डैकात्म्यमपि पूर्वपादे निराकृतं तथापि प्रकारभेदेन पूर्वानुक्तहेतुप्रदर्शनेन च पुनर्वचनं शिष्यबुद्धिवैशारद्यायेति मन्तव्यं बाधकमप्याह।

व्यतिहारो विशिंषन्ति हीतरवत्।

नाखण्डतया जीवस्य ब्रह्मात्मत्वं यतो व्यतिहारः परस्परव्यत्ययेनाभेदोपदेशो ऽस्ति यथा ऐतरेयके "तद्यो ऽहं सो ऽसौ यो ऽसौ सो ऽहमिति" जाबाले च त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसीति एवं श्रुत्यंतरेष्वपि स चायं व्यतिहारो ऽत्यन्ताभेदे सत्ययुक्तः स्यात् कुतः हि यस्मात् इतरदवस्तु इतरेण श्रुतयः सर्वाः विशिषन्ति यथा"यो वै प्राणः सा प्रज्ञा स प्राणः सह ह्येतावस्मिन् शरीरे वसतः सहोक्रामन्त" इति तथा "अथ खलु य उद्गीथः स प्रणवो यः प्रणवः स उद्गीथ" इति च तदृष्टान्तः। न च जीवब्रह्मव्यतिहारवाक्यान्यपीतरवदेवेतरेण विशिषन्ति इति निर्णीयत इत्यर्थः। व्यतिहारस्य च प्रयोजनं जीवे ब्रह्मसाम्यप्रतिपादनद्वारा ब्रह्मोपासनं जीवस्यासंसारित्वप्रतिपादनं चेति। यत्तु व्यतिहारवैयर्थ्यनिरासायात्यन्तमभेदो व्यतिहारस्यार्थ इति तन्न। अन्योन्याभावस्यावे अत्यन्तानत्यन्तत्वविभागासंभवात्। अस्मदभिप्रेते वैधर्म्यलक्षणभेदाभाव एव तत्सम्भवात्। ननु व्यतिहारवाक्यस्य साम्यपरत्वेन लक्षणा भवतां स्यादिति चेन्न। अखण्डतावादिनामपि भेदघटितसाम्यबोधकश्रुतिषु अखण्डलक्षणायाः समानत्वात्। यथा निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति। एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति

गौतमेत्यादिषु। न च साम्यवाक्येषु नास्माकं लक्षणास्ति सादृश्यलक्षणे भेदमात्रपरित्यागेन तद्गतभूयोधर्मवत्त्वरूपविशेष्यांशवचनादिवाच्यम्। अस्माकमप्येवं सति व्यतिहाराद्यभेदवाक्येषु विशेष्याभेदं परित्यज्य विशेषणाभेदवचनेन लक्षणापरिहारसंभवादित्यादिसमानम्। वस्तुतस्तु व्यतिहारवाक्येऽस्माकं लक्षणैव नास्ति अवैधर्म्यस्याप्यभेदाख्यसंसर्गरूपत्वात्। किं चाखण्डताप्रतिपादनेऽप्यवच्छेदभेदेन जीवस्य संसारधीसंभवान्निष्फलमेवाखण्डताप्रतिपादनं स्यादतो व्यतिहाराद्यात्मैक्यवाक्यानां जीवब्रह्मैकरूपतायामवश्यं तात्पर्य्यं परैरपि वक्तव्यं तथा चावश्यकत्वात्साम्यश्रुत्यैकवाक्यत्वाच्च ऐकरूप्याख्यं साम्यमेव वाक्यार्थो युक्तः, यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इतिन्यायात्। किमर्थं पुनरखण्डतामर्थं परिकल्प्य तद्द्वारैकरूप्यपरत्वं कल्पनीयं शिरोवेष्टनेनाङ्गुल्या नासिकाप्रवेशवदित्यादिकं पञ्चसूत्र्यां प्रतिपादितम्। इतश्चाखण्डात्मैक्यं न व्यतिहाराद्यभेदवाक्यार्थ इत्याह।

सैव हि सत्यादयः।

सैवेति तच्छब्देन पूर्वसूत्रस्था अनुपपत्तिः परामृश्यते अत्यन्ताभेदे सैव अनुपपत्तिरेव कुतः। हि यस्मात्सत्यादयो जीवविलक्षणधर्माः ब्रह्मणि सन्ति सत्यकामसत्यसंकल्पापहतपाप्मत्वाजरामरत्वादयस्त-

च्छ्रुत्युक्ता इत्यर्थः। न हि वैधर्म्ये सत्यखण्डत्वं सम्भवतीति। ननु सत्यकामत्वादीनामुपाधिधर्मत्वान्न वैधर्म्यमित्याशङ्क्याह।

कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः।

कामादिकमितरत्र उपाधौ गुणरूपेण श्रुतिष्वितीति प्रागेव साधितम्। आयतनादिश्रुतिभ्यस्तु तत्र च तत्रापि ब्रह्मण्यपि कामादिकं तिष्ठति साक्ष्यत्वेन स्वत्वेन चेति शेषः। अन्यथा अस्थूलत्वादिना निर्गुणं ब्रह्म प्रकृत्य "तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं द्रष्टृ एतस्मिन्नु खल्वक्षरेण गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्च एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत" इत्यादिना तत्राकाशादिसकलप्रपञ्चायतनत्वोपदेशानुपपत्तेरित्यर्थः। आदिशब्देन च कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चेत्यादिश्रुत्युक्तानां कर्माध्यक्षत्वादीनामनुपपत्तिर्विवक्षितेति तथा च साक्ष्यत्वस्वत्वाभ्यां स्वोपाधिकामादयः सर्वे ब्रह्मणि सन्ति जीवे तु ताभ्यामपि सत्यादयो न सन्तीति वैधर्म्यान्नाखण्डैकात्म्यमिति भावः। अस्माभिस्तु समवायेन वैधर्म्यमेव व्यतिहारवाक्येन निराक्रियत इति। न चैवं घटाकाशमहाकाशयोरपि औपाधिकमालिन्यामालिन्यरूपाद्वैधर्म्यादत्यन्ताभेदो न स्यादिति वाच्यम्। तत्रावच्छेदभेदेनैकत्राकाशे विरु-

द्विरूभयसामानाधिकरण्यानुभवाद्वै धर्म्यत्वासिद्धेः। प्रक्रान्ते तु "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो ऽभिचाकशीती"त्यादिश्रुतिभ्य एव जीवब्रह्मधर्मयोर्वैधर्म्यरूपतासिद्धेः। न च श्रुतयो लोकभेदभ्रमानुवादिका इति वाच्यम्। स्वपरत्वे सम्भवत्यपि ह्यनुवादकल्पने लोकसिद्धांशांश्यात्मैक्यभ्रमानुवादपरत्वमभेदवाक्यनां किमित्युपेच्यत इति। नन्वात्मनानात्वाभेदवाक्ययोरेकतरस्मिन्ननुवादकत्वे किं नियामकमिति चेत् बन्धमोक्षादिव्यवस्थाश्रुत्यनुपपत्तिरेवाखण्डैकात्म्यश्रुतीनामनुवादकत्वे नियामिका प्रामाणीकत्वेन चात्मनानात्वगौरवस्यैवादर्त्तव्यत्वाल्लाघवतर्कौ ऽप्रयोजका इति। वस्तुतस्तु ऐकात्म्यवाक्यानि परमात्मपरतया व्याख्येयानीति न तेषामप्यानुवादकत्वमित्यादिकं पञ्चसूत्र्यान्द्रष्टव्यं। नन्वात्मनानात्वं कथमुच्यते "यतो नान्यो ऽतो ऽस्ति द्रष्टा नान्यो ऽतो ऽस्ति श्रोता नान्यो ऽतो ऽस्ति मन्ता नान्यो ऽतो ऽस्ति विज्ञातैष त आत्मा अन्तर्य्याम्यमृतोऽ तोऽ न्यदार्तमि"त्यादिश्रुतिभिः पारमार्थिकात्मपराभिरन्तर्य्याम्यतिरिक्तचेतनाभावो ऽवधार्यत इत्याशङ्कां निराकरोति।

आदरादलोपः।

"नान्यो ऽतो ऽस्ति द्रष्टे"त्यादिश्रुतिभिरीश्वरादरस्यैव करणाच्चेतनान्तरस्यालोपो ऽप्रतिषेध इत्यर्थः।

ऋादरो भक्तिः स चोपाधिनावधारणं। ननु कथमादरोत्पादनम्। उच्यते एतादृशं तदचरमन्तर्य्यामि यतोऽतिरिक्ता जीवादयः सर्वे ऽन्धा एव प्रलये जीवानामपि प्रकृत्यादिवच्चैतन्यफलोपधानाभावात्। ईश्वरदत्तस्य सृष्टिकालीनस्य चैतन्यफलोपधानस्यापि कादाचित्कत्वेन वाचारम्भणमात्रत्वात्। किं च जीवदर्शनश्रवणमननविज्ञानानामप्यन्तर्य्याम्यायत्ततया ऽन्तर्य्यामिण एव तानि भवन्ति तत्स्वामिकत्वात् तत्कर्तृकत्वाद्येन तु करणस्थानीयस्य जीवस्येति महिमोत्कीर्तनादिति। कथं पुनश्चेतनान्तरप्रतिषेधार्थतैव न भवत्युक्तवाक्यस्येत्याशङ्कायामाह।

उपस्थिते ऽतस्तद्वचनात्।

पूर्ववाक्यादुपस्थिते ऽपि ब्रह्मणि सति ऽतो ब्रह्मणः सकाशाद्द्रष्ट्रन्तरलेपवचनादादरार्थकता लभ्यत इत्यर्थः। अयं भावः यदि सर्वथैव द्रष्ट्रन्तरप्रतिषेधकमिदं वाक्यं स्यात् तदा नान्यो ऽतो ऽस्ति द्रष्टेत्यत्रातः शब्दो व्यर्थः स्यात्। अदृष्टो द्रष्टेत्यादिपूर्ववाक्यात्प्रतियोगिन उपस्थित्यर्थं शब्दान्तराकाङ्क्षाया अभावात्। नान्यो ऽस्ति द्रष्टेत्येवोच्येत आदरार्थकत्वे तु नातः शब्दो न व्यर्थो भवति अतो ऽधिको द्रष्टा नास्तीत्याधिक्यावधिप्रदर्शकत्वेनातः शब्दसाफल्यात्। यद्यपि अधिक इति शब्दो नास्ति तथापि अतः

शब्दसमभिव्याहारमर्य्यादाबलान्निरूढलक्षणादिना धिक इति लभ्यते "नान्यो ऽतो ऽस्ति धार्मिकः नान्यो ऽस्ति पापिष्ठ" इत्यादिषु तत्प्रतीतेः। न हि क्षुद्रधार्मिकपापिष्ठावप्यत्र प्रतिषिध्येते प्रत्यक्षबाधात्। तथा ऽनवबोधाच्चेति। तस्मादन्तर्य्यामिणो ऽधिको द्रष्टा नास्तीतिश्रुत्या तस्यैव पारमार्थिकात्मत्वमित्येव दर्शितं। ननु व्यावहारिकमप्यात्मान्तरं निषिद्धम्। अतो भक्तिश्रद्धोत्पादनार्थं एव चेतनान्तरप्रतिषेध इति सिद्धम् अन्यथा "नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामि" त्यादिवाक्यानां यथाश्रुतार्थकत्वापत्तेश्चेति। एतेन "नान्यो ऽस्ति द्रष्टा श्रोते" त्यादिमाध्यन्दिने श्रुतः, शब्दाभावे ऽपि काण्वैकवाक्यतया नान्यः पारमार्थिक आत्मास्तीत्येवार्थः व्यवहारपारमार्थिकभेदेन सत्ताद्वैविध्यात् आत्मनो द्वैविध्यस्यापि श्रुतिस्मृत्याभिप्रेतत्वादिति। प्रसङ्गागत आत्मैक्यविचारः पर्य्याप्त इदानीं प्रकृतां विद्यामेव पुनर्विचारयति।

तन्निर्द्धारणानियमस्तद्दृष्टेः पृथग्घ्यप्रतिबन्धः फलम्।

तस्य ब्रह्मणो निर्णयस्य मोक्षयत्नहेतुत्वे नियमो नास्ति कुतस्तद्दृष्टेः ब्रह्मज्ञानं विना केवलजीवात्मतत्त्वज्ञानादपि मोक्षस्य श्रुतिस्मृतिन्यायसिद्धत्वात् यथा जीवप्रकरणे मैत्रेयीब्राह्मणे "एतावदरे खल्वमृत-

त्वमि"ति श्रुतिः अमृतत्वममृतत्वसाधनमित्यर्थः। येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्यां यदेव भगवान्वेद तदेव मे ब्रूहीत्युपक्रमात् । स्मृतिश्च सांख्ययोगाद्यन्यायश्च श्रुतावेवोक्तः आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पुरुषः किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत् यो ऽकामो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्तीत्यादिन्यायाचार्य्यैरप्ययमेव न्यायो दुःखजन्मेत्यादिसूत्रेण वीतरागजन्मादर्शनादिति सूत्रेण च निबद्ध इति। अत एव पतञ्जलिना विकल्पेनैव ब्रह्मज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वं प्रोक्तमीश्वरप्रणिधानाद्वेतिसूत्रेण व्यासाचार्य्यैरपि तत्र तथैव व्याख्यातमिति । नन्वेवं जीवतत्त्वज्ञानादेव मोक्षसंभवे ब्रह्मज्ञानानर्थक्यं स्यात् न च वैकल्पिकत्वाज्जीवज्ञानाभावे ऽपि मोक्षो ब्रह्मज्ञानस्य फलं स्यादिति वाच्यम् । ब्रह्मतत्त्वज्ञाने ब्रह्मशक्तिजीवतत्त्वज्ञानस्याप्यावश्यकत्वात्।"ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामि"तिश्रुतेः। "यत् ज्ञात्वा नेह भूयो ऽन्यत् ज्ञातव्यमवशिष्यत" इत्यादिस्मृतिभ्यो युक्तिभ्यश्च न हि जीवतत्त्वज्ञानं विना तस्माद्विवेकेन ब्रह्मतत्त्वज्ञानं सम्भवति शास्त्रे च प्रकृतिपुरुषादिविवेकेन च ब्रह्मतत्त्वज्ञानं मोक्षहेतुतया वेद्यत इति तामिमामाशङ्कां परिहर्त्तुमाह पृथग् ह्यप्रतिबन्धः फलमिति न ब्रह्मज्ञानवैयर्थ्यं हि यस्मात् ब्रह्मनिर्धारणस्य पृथग् जीवतत्त्वज्ञानात् व्यावृत्तं फलमस्ति मोक्षप्रतिबन्धनिवृत्तिरूपमित्यर्थः। तथा च पातञ्जलसूत्रं ततः प्रत्यक्

चेतनाधिगमो ऽप्यन्तरायाभावश्चेति । एवं च सति मुख्यकल्पानुकल्परूपेणैव ब्रह्मात्मज्ञानजीवतत्त्वज्ञानयोर्मोक्षहेतुत्वं विकल्पो ऽप्यत्र न शास्त्रीयो येनोभयोरशास्त्रार्थत्वं स्यात् किं तु शक्ताशक्तभेदेन व्यवस्थितविकल्प एव अत उभयोरनुष्ठाने ऽपि न क्षतिः "नान्यः पन्था विद्यते ऽयनाये"त्यादिश्रुतयश्च । मुख्यकल्पपराः । यथा हि अमुकदेशगमने ऽयमेव पन्था नान्य इति निरुपद्रवशीघ्रादिरूपैः प्रकृष्टः पन्था स्तूयते मुख्यत्वाभिप्रायेण न तु सोपद्रववक्रादिवर्त्मान्तरं प्रतिषिध्यते तथैव निःप्रतिबन्धाद्यशेषगुणैर्मोक्षवर्त्मतया स्तूयते ब्रह्मज्ञानं मुख्यत्वाभिप्रायेण न तु सप्रतिबन्धादिरूपतया मन्दो मोक्षपन्थाः केवलजीवतत्त्वज्ञानरूपः प्रतिषिध्यत इति एतदेव सूत्रकारो ऽप्याह ।

प्रदानवदेव तदुक्तम् ।

शास्त्रेषु मोक्षसाधनतया तत् ब्रह्म निर्द्धारणं यदुक्तं तत्प्रदानादवगन्तव्यं यथा प्रकृष्टं दानं स्वर्णशृङ्गादियुक्तगोदानं मुख्यः कल्पः । केवलगोदानं चाधमः कल्पः एवमेव ब्रह्मज्ञानं मुख्यकल्पः केवलजीवतत्त्वज्ञानं चाधमः कल्प इत्यर्थः । ब्रह्मज्ञाने जीवज्ञानस्याप्यन्तर्भावाद्दृष्टान्त साम्यं । मुख्यकल्पानुकल्पभावे केवलं प्रतिबन्धनिवृत्तिहेतुः पूर्वमुक्त इदानीं मुख्यकल्पानुकल्पभावे च तान्येव लिङ्गानि सन्तीत्याह ।

लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि।

प्रदानवदेवतदुक्तं हि यस्मात्तदपि तदापि अनियमे ऽपि तद्ब्रह्मज्ञानं बलीयः श्रेष्ठं मुख्यं मोक्षसाधनं कुतः लिङ्गभूयस्त्वात् ब्रह्मज्ञानश्रेष्ठत्वानुमापकश्रौतहेतुबाहुल्यात्। तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईषते भिद्यते हृदयग्रन्थिः छिद्यन्ते सर्वसंशयाः क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावर इत्यादिश्रुत्युक्तफलोत्कर्षपरम्पराजीवज्ञानापेक्षया ब्रह्मात्मज्ञानस्य मुख्यकल्पत्वे लिङ्गमिति स्मार्तानि च लिङ्गानि।

कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति।
सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज॥
योगीनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना।
श्रद्धावान्भजते यो मां स मे भक्ततमो मतः॥
सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः।
सर्वथा वर्तमानो ऽपि स योगी मयि वर्तते॥

इत्यादिवाक्योत्कर्षजातानि ब्रह्मज्ञानस्य मुख्यकल्पत्वानुमापकानि। नन्वेवं ब्रह्मजीवज्ञानयोर्विकल्पेन मोक्षहेतुत्ववत् सगुणनिर्गुणज्ञानयोरपि विकल्पेनैव मोक्षहेतुत्वमस्त्वित्याशङ्कते।

पूर्वविकल्पप्रकरणात्स्यात् क्रियामानसवत् ।

नन्वेवं पूर्वयोः पूर्वविचारितयोराध्याननिर्गुणब्रह्मज्ञानयोरप्येकस्मिन्मोक्षहेतुतया विकल्पः स्यात्कुतः प्रकरणात् एकस्मिन्नेव मोक्षप्रकरणे द्वयोरेव पाठात् क्रियामानसवत् यथा बाह्यक्रियामानसक्रिययोरेकप्रकरणस्थयोरेकस्मिन्नेव स्वर्गादिफले विकल्पस्तद्वदित्यर्थः । बाह्यक्रियया सह मानसं च कर्म मनुनैकप्रकरणे पठितं यथा द्रव्यमयपञ्चयज्ञविधानानन्तरम्।

ज्ञानेनैवापरे विप्रा यजन्त्येतैर्मखैः सदा ।
ज्ञानमूलां क्रियामेषां पश्यन्तो ज्ञानचक्षुषेति ॥
ध्यानोपहारो ऽत्र ज्ञानशब्दार्थः ।
हृदि संकल्प्य यद्रूपं समर्चन्ति दिवौकसः ॥
ध्यानपुष्पादिभिर्नाथ सो ऽर्च्यते वा कथं मया ।
बाह्यं बहिः क्रियाभिश्च यत्तद्विहितसाधनैः ॥
आभ्यन्तरं तु मनसा विध्यनुष्ठानमात्मनि ।

इति पराशरवशिष्ठवाक्यादिभ्य इत्यतस्तयोर्विकल्प इति भावः ।

अतिदेशाच्च ।

यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यत इ-

त्यादिवाक्यैः सांख्यशब्दोक्ततत्त्वज्ञानफलस्य मोक्षस्य योगे सगुणादिसाधारणे ऽतिदेशाच्च विकल्पः स्यादित्यर्थः। तथा।

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते।
ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः॥

इत्यर्जुनप्रश्नस्य प्रत्युत्तरे भगवता निर्गुणब्रह्मविद्याफलं मोक्षः सगुणविद्या यैरपि गम्यते तेषामुपदिष्टो ऽस्ति × ।

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः।
अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते॥
तेषामहं समुद्धर्त्ता मृत्युसंसारसागरात्।

इति अतो ऽपि विकल्पो युक्तः सिद्धान्तमाह।

विद्यैव तु निर्द्धारणात्।

विद्या तत्वज्ञानमेव मोक्षस्तु हेतुः न तु भ्रमरूपा सगुणोपासना कुतः निर्द्धारणात् "तमेव विदित्वा ऽतिमृत्युमेतीति" निर्द्धारणात् अत्र ह्येवकारेण मोक्षहेतुज्ञानकर्मणि अनात्मसंभेदो निषिध्यत इति सगुणोपासनायां चोपाधिबद्धर्मसंभेदो ऽस्तीत्यर्थः।

दर्शनाच्च।

न केवलमवधारणादेवाध्यानरूपमिथ्याज्ञानस्य मोक्षाहेतुत्वम् अपि तु दर्शनात् साक्षात् स्मृतेरपीत्य-

र्थः। साक्षात् श्रुतिश्च यथा अनृतेनात्मानमन्तर्द्धाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति सदह्यते अथहन्यते सत्येनात्मानमन्तर्धाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति स न दह्यते अथ मुच्यते स यथा न दह्यते इत्यादिमिथ्याभिसंधस्य मोक्षं प्रतिषेधति तथा सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्य्येण नित्यमिति। तथा दूरमेते विपरीते विषूची अविद्याया वविद्येति ज्ञातेत्यादि च दूरं विभिन्नफलके विषूची सर्वजीवस्यापिके ज्ञाता प्रसिद्धेत्यर्थः विद्याशब्दश्चोपासनायां गौणः मोक्षशब्दवद् ब्रह्मलोक इति बोध्यम। ननूक्तेन प्रकरणैक्यहेतुना त्वदुक्तश्रुतिलिङ्गे बाध्येतामिति तत्राह।

श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाधः।

प्रकरणापेक्षया श्रुतिलिङ्गयोर्बलवत्वात् प्रकरणेन तयोर्बाधनं विषयापहारो न सम्भवतीत्यर्थः।'श्रुत्यादिबलीयस्त्वं च पूर्वमीमांसायामुक्तं श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षादितिसूत्रेणेति। न केवलं निर्द्धारणमेव सगुणनिर्गुणविद्ययोः पृथक्फलत्वे लिङ्गमस्ति अपि तु अनुबन्धादिभेदोऽपीत्याह।

अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद्दृष्टश्च तदुक्तम्।

अनुबंन्धः फलार्थमारम्भः स च सगुणविद्यायां

उत्तराध्यायवक्ष्यमाणः मृत्युपक्रमो मूर्द्धन्यनाडीभेदादिक्रमेणार्चिरादि यथा गतिः आदिशब्देन च ब्रह्मलोकस्थविभूत्यादयो ग्राह्याः निर्गुणविद्यायां चानुबन्धो लयमात्ररूपः न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति अत्रैव समवनीयन्त इत्यादिश्रुत्युक्तः आदिशब्देन च अशरीरं वाव सन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशत इत्यादिश्रुत्युक्तफलादयो ग्राह्याः। एतेभ्यो ऽन्योन्यव्यावृत्तेभ्यो अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववत्प्राणा ऽऽग्न्यादिविद्या पृथक्त्ववदृष्टश्चावधारितश्च सगुणनिर्गुणविद्ययोः पृथग्भाव इति वाक्यशेषः। पृथक् च भिन्नफलकत्वं तदुक्तमिति संभूति द्युव्याप्त्यपि चातः सांपराये तर्तव्याभावात्तथाह्यन्य इतिसूत्राभ्यामन्योन्यभिन्नमनुबन्धादिकं सगुणनिर्गुणविद्ययोः संक्षेपादुक्तमित्यर्थः। यदि च सगुणविद्याया अपि परममुक्तिहेतुत्वमिष्यते तथापि न विकल्प इत्याह।

न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्न हि लोकापत्तिः।

न सामान्यादपि मोक्षहेतुत्वसाम्याभ्युपगमपक्षे ऽपि सगुणनिर्गुणविद्ययोर्विकल्पः कुतः उपलब्धेर्मृत्युवन्न हि लोकापत्तिः हि यस्मात् उपलब्धेस्तत्त्वज्ञानात् मृत्युवदेवात्यन्तिकप्रलयरूपं फलं न तु लोकापत्तिः सत्यलोकप्राप्तिरिति तथा च सगुणविद्यायाः ब्रह्म-

लोकप्राप्तिपूर्वकमोक्षत्वेन कार्यता निर्गुणविद्यायास्तु मोक्षत्वेनैव कार्यतेति कार्यतावच्छेदकभेदान्न विकल्प इत्यर्थः। ननु निर्गुणविद्याप्रकरणे ऽपि कषायादौ तयोर्द्धर्मान्न मृतत्वमेतीत्यादिना गतिपूर्वकमुक्तिश्रवणान्न कार्य्यतावच्छेदकभेद इत्याशङ्कायामाह।

परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः।

परेण मोक्षादन्येन फलेन शब्दस्य ताद्विध्यं श्रुतिसाम्यमिति योजना मोक्षातिरिक्तं ब्रह्मलोकाख्यं फलमादायैव फलश्रुत्योः साम्यं न तु मोक्षाख्यं फलमादायेत्यर्थः ब्रह्मलोकाख्यफले च सगुणविद्ययो विंकल्पः स्वीक्रियत एव मुक्त्याख्यफल एव कार्यतावच्छेदकभेदेन विकल्पप्रतिषेधादिति भावः। तर्हि कथं निर्गुणविद्यायाः सद्योमुक्तिहेतुत्वे तत् प्रकरणेष्वपि प्रायेण गतिरूपानुबन्ध उपपद्यते तत्राह भूयस्त्वात्त्वनुबन्ध इति निर्गुणविद्वांसो ऽपि हि कषायाशेषदोषाद्भूयांसो ऽर्च्चिरादिगतिभाजो भवन्ति अतो निर्गुणविद्यायामपि गतेर्भूयस्त्वात् प्रायिकत्वादेवागतिरूपानुबन्धो निर्गुणप्रकरणेष्वपि समानो गतिरूप इति शेषः। ननु गतेरावश्यकत्वमित्यर्थः। ये तु मन्यन्ते

ब्रह्मलोकगतिपूर्वक एव मोक्षो भवति न तु तं विने-ति तन्मतमपाकर्तुमुत्थापयति।

एक आत्मनः शरीरे भावात्।

अनुबन्ध इत्यनुवर्तते अस्माभिरनुबन्धो भूयस्त्वे-नोपपादितः। एके तु अन्ये तु एवमाहुः सर्वेषामेव मोक्षभाजामवश्यं गतिरूपो ऽनुबन्धो भवति कुतः आत्मनः शरीरे भावात् सत्वात् शरीरं विना ऽसत्वा दिति यावत्। यथा काष्ठं विना ऽग्निर्न तिष्ठति तथैव सूक्ष्मशरीरं विनाऽऽत्मा कदापि न तिष्ठति तथा च सूक्ष्मदेहस्य पूर्णतयैव स्थूलदेहविनियोगमात्रं मुक्तिः सूक्ष्मदेहपूर्णता च ब्रह्मलोकप्राप्त्यैव श्रूयते स वै वाचमेव प्रथमामत्यवहत् सा यदा मृत्युमत्यमुच्यत स्रो ऽग्निरभवत् सो ऽयमग्निः परेण मृत्युमतिक्रान्तो दीप्यत इत्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्मलोकप्राप्त्यैव सर्वेन्द्रियाणां समष्टिरूपेण पूर्णतालाभादिति तस्मान्मोक्षसामान्ये ऽनुबन्धनियम इति पूर्वपक्षः सिद्धान्तमाह।

व्यतिरेकस्तद्भावाभावित्वान्न तूप-लब्धिवत्।

भवेदेवं यदि पृथिवीघटादीनामिव शरीरात्मनो-रव्यतिरेकः स्यात्। नत्वेवं अपि तु घटाकाशयोरिव

व्यतिरेक एव कुतः तद्भावाभावित्वात् आत्मनित्यत्वस्य सूक्ष्मदेहोत्पत्तेश्च प्रसाधितत्वेनात्मसत्वे ऽपि शरीरस्यासत्वादित्यर्थः। अग्न्यवयवी तु काष्ठ एवोत्पद्यते सूक्ष्माग्निः पुनः काष्ठं विनापि तिष्ठतीति दृष्टान्तो ऽपि विषम इति भावः। न तूपलब्धिवदिति यथा आत्मना सह उपलब्धिनियमेनोपलब्धेरात्मा व्यतिरेको ऽग्न्यौष्ण्यवत् नैवं शरीरस्य तथा सति शरीरस्य विकारेणात्मनो ऽपि विकारापत्त्या पूर्वापरसाक्षित्वाद्यनुपपत्तिरित्यर्थः। तस्मात् यथा घटं विना आकाशं तिष्ठति जलाहरणादिव्यवहारशून्यं तथैवात्माप्युपाधिं विनां मोक्षे तिष्ठतीति न मोक्षेणेति नियमः ततश्च मोक्षफले वैषम्यान्न सगुणनिर्गुणविद्ययोर्विकल्प इति सिद्धं। ब्रह्मविद्यागतो विचारः पर्य्याप्त इदानीं ब्रह्मविद्याप्रसङ्गेनैवेतरविद्या अपि विचार्य्यन्ते सकलवेदान्तविद्यापरिशुद्धये।

अङ्गावबद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम्।

हिरवधारणे ॐ मित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत लोकेषु पञ्चविधं सामोपासीत इत्येवमाद्योपाया उपासना उद्गीथादिसाध्यस्य कर्मणो अङ्गेष्ववबद्धाः सम्बन्धाः ताः स्वशाखास्वेव न प्रत्येतव्याः किं तु प्रतिवेदं प्रतिशाखञ्चेत्यर्थः उद्गीथादिसाध्यकर्मणः सक-

त्ववेदेष्वविशिष्टत्वादिति भावः । अत्र चाङ्गभूतास्त्वि-
तिसामान्योपन्यास एव यद्यप्युचितः तथापि कर्मा-
ङ्गोपासना प्रायशो अङ्गावबद्धैव भवतीत्याशयेना-
वबद्धेति नत्वनङ्गव्यावृत्तय इति बोध्यं तथा चाङ्ग-
भूतोपासनासामान्योपलक्षणमेवाङ्गावबद्धेतिवचनमतो
न न्यूनता अथ वा इदं सूत्रमारभ्य पादसमाप्तिपर्य-
न्तानि सूत्राणि प्रकरणानुरोधेन ब्रह्मविद्याविशेषप-
रतयैव व्याख्येयानि तथा च प्रकृतायां ब्रह्मविद्यायां
अङ्गेषु कर्मसु अवबद्धास्तदङ्गभूता इति यावत् । एवं
भूता ब्रह्मविद्या स्वस्वशाखाभ्यो ऽन्यशाखास्वपि प्र-
त्येतव्या इतिसूत्रार्थः । अस्मिन्पक्षे अन्यान्यसूत्राख्ये-
वमेव तदनुसारेण व्याख्येयानि ।

मन्त्रादिवद्वाऽविरोधः ।

वाशब्दो ऽप्यर्थे यथा शाखान्तरोक्तास्तत्तत्कर्म-
सम्बद्धाः मन्त्रद्रव्यादयः शाखान्तरेष्वनुक्ता अपि त-
त्तद्धर्मश्रवणात् समुच्चीयन्ते तथा तदुपासना अपी-
त्यत्र नास्ति विरोध इत्यर्थः । नन्वङ्गावबद्धायामेकां-
पासनायां सत्यां तस्मिन्नेवाङ्गे उपासनान्तरमुपसंह-
र्त्तव्यं न वेति संशयो सिद्धान्तमाह ।

भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथा हि दर्शयति ।

भूम्न उपासनारूपगुणबहुलस्य ज्यायस्त्वं श्रेष्ठत्वं क्रतुवत् यथा क्रतुबाहुल्यं श्रेष्ठं फलातिशयात् तद्वदित्यर्थः। तथा हीति हि यस्मात्तथा दर्शयति श्रुतिः यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्य्यवत्तरं भवतीत्यादिः। तथा मायापि भूयसी भूय इतीत्यर्थः। इदानीमङ्गावबद्धोपासनानामुपसंहारे विशेषानाह सूत्रजातेन।

नानाशब्दादिभेदात्।

शब्दादिभेदात् पूर्वोक्तात् शब्दप्रकरणसंज्ञाभेदात् क्वचित् क्वचिन्नाना असमुच्चिता अपि उक्तोपासना भवन्ति यथा बृहदारण्यके अश्वमेधाङ्गस्याश्वस्योपासना पुरुषसूक्ते च पुरुषमेधाङ्गस्य पुरुषस्योपासना श्रूयते तयोश्चैकत्रोक्ता उपासना नान्यत्र समुच्चेया उक्तिभेदात्। प्रकरणभेदात् अश्वपुरुषरूपसंज्ञाभेदाच्च एवमन्यत्रापीत्यर्थः। अङ्गोपासनास्वेव प्रधानफलातिरिक्तफलाभावेन तत्समत्वेन च विशेषमाह सूत्रद्वयेन।

विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात्।

अविशिष्टफलत्वात् अविशिष्टफलत्वेन प्रधानफलातिरिक्तफलाभावे सति अङ्गावबद्धोपासनानामनेकासां व्रीहियववद्विकल्पो मन्तव्य इत्यर्थः। स्वतन्त्रफलाभावे हि एकस्यामुपासनायामुक्तायामुपासनान्तराकाङ्क्षा न सम्भवतीति व्रीहियववत् शास्त्रीय एव

विकल्प इति भावः। अतश्च तथाविधोपासनयोरशास्त्रार्थत्वमिति बोध्यम्। स्वतन्त्रोपासनास्वेव इच्छाविकल्प एव पूर्वं व्याख्यात इति मन्तव्यम्। काम्यास्तु यथा कामं समुच्चीयेरन्न वा पूर्वहेत्वभावात्। काम्यास्त्वङ्गाववद्धोपासनाः कामनानुसारेण समुच्चीयेरन्न वाहीच्छाविकल्पतः कुतः पूर्वहेत्वभावात् पूर्वोक्तस्य शास्त्रीयविकल्पहेतोरविशिष्टफलत्वस्याभावादित्यर्थः अकाम्येषु त्वाकाङ्क्षाविरहेणैकोपासनावरुद्धेऽङ्गे उपासनान्तरवचनं शास्त्रीयविकल्पं विना न संभवति काम्येषु फलान्तरसाधनतयोपासनान्तरवचने निराकाङ्क्षत्वं नास्तीति भावः। अङ्गाववद्धास्वेवोपासनासु परं विशेषमाह।

अङ्गेषु यथाश्रयभावः।

अङ्गेष्विति पुनरुपादानं हेतुगर्भविशेषणतया सार्थकं अङ्गाववद्धेषूपासनेषु यथाश्रयभाव आश्रयस्याङ्गः स्वभावानुसारेण भावः सत्ता प्रत्येतव्या। यत्र यजमाने वा क्रताविति वा अङ्गम् तत्रैवाङ्गाववद्धस्योपासनस्यापि सत्ता भवेत् अङ्गाङ्गिनोः समानाश्रयत्वस्यौत्सर्गिकत्वान्न तु उपमानादिनियम इत्यर्थः।

शिष्टेश्च।

गुरुपरम्पराभिस्तथानुशासनाच्चेत्यर्थः। अपि च।

समाहारात्।

समाहारशब्देनात्र श्रुतिविरोध एव हेतुत्वेनोपन्यस्तः समाहारश्च बहूनां पिण्डीकृत्य वचनं समाहारवाक्यं च यथा छान्दोग्यद्वितीये अमृतत्वं देवेभ्य आगायानीत्यागायेत्स्वधां पितृभ्य आशां मनुष्येभ्यस्तृणोदकं पशुभ्यः स्वर्गं लोकं यजमानायान्नमात्मन आगायातीत्येतानि मनसा ध्यायन्न प्रमत्तः स्तुवीतेति। अत्र बहूनां ध्येयानामेतानीत्यनेन पिण्डीकरणात् अत्र च वाक्ये स्तुत्यङ्गभूतस्योपासनस्य स्तुतिसामानाधिकरण्यमेव श्रूयते ध्यायंस्तुवीतेति अतो न यजमाननिष्ठत्वनियमः यजमानायेत्युक्तात् यजमानाद्भेदेनात्मन इत्यनेन ध्यायतः स्तोतुर्निर्देशात्। इतश्चाङ्गोपासनायाम् अङ्गसामानाधिकरण्यं न तु यजमानादिनिष्ठत्वनियम इत्याह।

गुणसाधारण्यश्रुतेश्च।

गुणानामङ्गान्तराणां यजमानर्त्विगादिसाधारण्येन श्रवणात् गुणत्वसाम्येनोपासनस्यापि साधारण्यौचित्यमित्यर्थः। इदं वाङ्गावबद्धोपासनस्याङ्गिसामानाधिकरण्यमौत्सर्गिकमेव क्वचिच्च वाक्यबलादन्यथापि भवतीत्याह।

न वा तत्सहभावाश्रुतेः।

क्वचिच्च यथाश्रयभावो न भवत्यपि अत्र हेतुमुदाहरणं चोत्तरसूत्रेण वक्ष्यति ननूक्तयुक्तिविरोधात्कथमेवं स्यादिति तत्राह तत्सहभावाश्रुतेः। आश्रयसहभावे श्रुत्यभावात्। यदि ह्यङ्गोपासनस्याङ्गिसहभावे विधायिका श्रुतिः स्यात्तदा तद्विरोधो न संभवेत् युक्तिबाधस्तु वक्ष्यमाणश्रुत्या स्वविषये संभवेदेवेत्यर्थः। उक्तप्रतिज्ञायां बाधकं निरस्य साधकमाह।

दर्शनाच्च।

श्रुतेश्चाश्रयसहभावो न भवत्यपि क्वचित्। सा च श्रुतिरेवं विद्वै ब्रह्मा यज्ञं यजमानं सर्वांश्चर्त्विजोऽभिरक्षतीत्याद्या अत्र ब्रह्मनिष्ठो विद्याविशेषो यजमानर्त्विगाश्रितयज्ञाङ्गविषयक उक्त इति।

कुतर्कोर्योमलाकीर्णं श्रीविद्यापदहाटकं।
विज्ञानानलसंशुद्धं विदुषामस्तुभूषणम्॥

इति ब्रह्ममीमांसायां विज्ञानयतिविरचिते
विज्ञानामृताख्यऋजुभाष्ये तृतीयाध्या-
यस्य तृतीयः पादः।

पूर्वस्मिन् विद्यापादे विद्यायाः पुरुषार्थफलकत्वं। यदुक्तं तत्किं स्वातन्त्र्येणापि किं वा कर्मशेषतयैवेति विचारणीयं तथा विषयत्वेन विद्यायाः शरीरनिर्वाहकाणि गुणरूपाण्यन्तरङ्गाणि पूर्वपादे वि-

चारितानि इदानीं विद्याया बाह्यानि साधनान्यप्यवान्तरभेदेनान्तरङ्गबहिरङ्गरूपाणि विचार्य्याणीत्येतदर्थं पादः प्रवर्तते तत्रादौ विद्यायाः स्वातन्त्र्यं सिद्धान्तयति।

पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायणः।

अतः सर्ववेदान्तप्रत्ययमिति पूर्वपादप्रक्रान्तात् वेदान्तविहितप्रत्ययात् स्वातन्त्र्येण पूर्वपादोक्तपुरुषार्थगणो भवति न पुनः कर्मशेषतयैव तस्य फलश्रुतिरर्थवादः कुतः शब्दात्। "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति तरति शोकमात्मविदि"त्यादिश्रुतेरिति बादरायणाचार्य्यो मन्यत इत्यर्थः। विरोधपरिहाराय जैमिनिमतमुत्थापयति।

शेषत्वात्पुरुषार्थवादो यथा ह्यन्येष्विति जैमिनिः।

जैमिनिस्त्वाचार्य्य एवं मन्यते शेषत्वात् कर्मशेषत्वेन विद्यायां पुरुषार्थवचनं कर्तृत्वोपास्यत्वाभ्यां ह्यात्मब्रह्मणी कर्माङ्गे ऽतस्तद्विषयकं विज्ञानमपि व्रीहिप्रोक्षणादिवदात्मोपास्ययोः संस्काररूपेण कर्माङ्गमेव चेत्तन्नस्येश्वरज्ञानादिशुद्धिः परमायता ब्रह्मण्याधाय कर्माणि। गतसङ्गस्य मुक्तस्य। ज्ञानाव-

स्थितचेतसः। यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयत इत्यादिवाक्येभ्यः अतस्तस्मिन्पुरुषार्थवादः तत्साधनत्ववचनम्। अर्थवादमात्रमिति। शेषं यथान्येष्वङ्गेषु यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोतीत्यादिफलवादस्तद्वदित्यर्थः। अतश्च कर्मैव विद्याप्रकरणस्थे ऽपि पुरुषार्थहेतुः।

आचारदर्शनात्।

जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेज इत्यादिना ब्रह्मविदां जनकादीनामपि कर्माचरणदर्शनात् कर्मशेषो ज्ञानमित्यनुमीयत इत्यर्थः। ननु अङ्गत्वेन कर्मानुष्ठाने ऽप्याचार उपपद्यत इत्यत आह।

तत् श्रुतेश्च।

"यदेव विद्यया करोति तदेव वीर्यवत्तरं भवती"-त्यादिना विद्यायाः कर्मशेषत्वश्रवणाच्चेत्यर्थः किं च विद्यायाः पुरुषार्थहेतुत्वपक्षे ऽपि कर्मणो ऽपि तत्पुरुषार्थसाधनत्वमस्त्येवेत्याह।

समन्वारम्भणात्।

विद्यायाः पुरुषार्थवादः समन्वारम्भणवाक्यादुपपादनीयो ऽर्थात्कर्मसाहित्येनेत्यर्थः। समन्वारम्भणश्रुतिश्च "तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते" तथा च समुच्चयो ऽपि पाक्षिक इति भावः। विद्यां चाविद्यां च य-

स्तद्ध दोभयं सहेत्यादिश्रुतेरपीति बोध्यम्। ननु कर्म्मसु प्रवर्त्तमानस्य नात्मज्ञानावसर इत्यर्थात्। ज्ञानस्य स्वातन्त्र्यं स्यादित्याशङ्कामपाकुर्वन् हेत्वन्तरमाह।

तद्वतो विधानात्।

आचार्य्यकुलाद्वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्म्मातिशेषेणाभिसमावृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयान इति श्रुत्या समस्तवेदार्थविज्ञानवतोऽपि कर्म्मविधानाच्च। विज्ञानस्य कर्म्मशेषत्वं समुच्चयो वेति नात्र कुत्तर्कावकाश इत्यर्थः।

नियमाच्च।

कुर्वन्नेवेह कर्म्माणि जिजीविषेच्छतं समाः। एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म्म लिप्यते नरे। एतद्वै जरामर्य्यं सत्रं यदग्निहोत्रं जरया ह्येवास्मान्मुच्यते मृत्युना वेत्यादिनियमादपि विद्यायाः कर्म्मशेषत्वं तत्समुच्चयो वेत्यर्थः। इदानीमुभयोराचार्य्ययो विषयभेदेनाविरोधं कुर्वन् शास्त्रार्थं परिशोधयति।

अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात्।

जैमिन्युक्ताभ्यां कर्म्माङ्गकर्म्मसमुच्चितविद्याभ्याम-

धिकाया: स्वतन्त्रविद्याया उपदेशो ऽधिकोपदेश: बादरायणस्यैवाधिकविद्योपदेष्टृत्वात्तु पुनस्तन्मतद्वयमेव युक्तं भवति कुतो दर्शनात् स्मुते: मतद्वयस्यैव श्रौतत्वादित्यर्थ: । एवकारेण जैमिनिमतस्य स्वतन्त्रविद्यागोचरत्वं नास्तीत्युक्तम् । अथ वा एवकारो ऽयोगव्यवच्छेदे तथा च अधिकोपदेशात् विरोधाभावेन बादरायणस्यापि तत् जैमिन्युक्तं सम्मतम् उभयत्रैव श्रुतेरित्यर्थ: । तथा च विषयभेदात्त्वविरोध: तथा हि योगारुरुक्षुयुञ्जमानयोगारूढरूपाधिकारिभेदात्त्रिविधा विद्या भवति कर्माङ्गभूता कर्मसमुच्चिता प्रधाना चेति एतासु चाद्ये विद्याभूमौ परोक्षरूपत्वेनापरोक्षद्वारापुरुषार्थहेतू तृतीया च साक्षादेव तद्धेतु: सा हि साक्षात्काररूपा प्रथमं कोमलकण्टकवदुत्पन्ना अभ्यासेन निष्ठां प्राप्यान्यन्नापेक्षते अस्मिंश्च विभागे प्रमाणं वक्ष्याम: । आदौ मतद्वये स्मृति: प्रदर्श्यते तत्र कर्मकाण्डविचारप्रवृत्तेन जैमिनिना यदेव विद्यया करोति विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सहेत्यादिश्रुत्यनुसारत आद्यविद्याद्वयस्यैव स्वातन्त्र्येण फलहेतुत्वं निराकृतमुक्तं हेतुभि: । बादरायणेन च केवलविद्याविचारप्रवृत्तेन तमेव विदित्वो ऽतिमृत्युमेति नान्य: पन्था विद्यते ऽयनाय न कर्मणा न प्रजया न धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशु: एतद्धवै तत् पूर्वे विद्वांसो ऽग्निहोत्रं न जुहवांचक्रिर इत्यादिश्रुत्यनुसारतो उत्तरविद्याया: स्वातन्त्र्येण फलहेतुत्वमुक्तमिति विषयभेदा-

दविरोध इति। इदानीमारुरुक्षुत्वाद्यधिकारित्रयभेदेन यथोक्तविद्यात्रैविध्ये प्रमाणमुच्यते यथा विष्णुपुराणम्।

कर्मभावात्मिका ह्येका ब्रह्मभावात्मिका परा।
उभयात्मिका तथैवान्या त्रिविधा भावभावना॥
सनन्दनादयो ब्रह्मभावभावनया युताः।
कर्मभावनया चान्ये देवाद्याः स्थावराश्चराः॥

हिरण्यगर्भादिषु च कर्मब्रह्मोभयात्मिकेति अत्र सनन्दनादीनां योगारूढानां केवला ब्रह्मभावना प्रोक्ता देवादीनां चारुरुक्षूणां कर्मभावना विद्यासु शेषभूतेति सा पृथक् नोक्ता युञ्जमानादीनां हिरण्यगर्भादीनां च ज्ञानकर्मणोः समसमुच्चय उक्त इति अत्र चर्याकर्ङ्गिभावना, देवादीनां प्रोक्ता सा द्विविधा बोध्या।

प्रवृत्तं च निवृत्तं च द्विविधं कर्मवैदिकम्।
इह वामुत्र वा काम्यं प्रवृत्तं कर्म कीर्त्यते॥
निष्कामं ज्ञानपूर्वं तु निवृत्तमिति चोच्यते।

इति मनुवाक्यादिति सर्वशास्त्राविरोधः एवमेव योगभूमिभेदेन ज्ञानकर्मानुष्ठानभेदाः,गारुडादावप्युक्तम्।

आरुरुक्षुयतीनां च कर्मज्ञाने उदाहृते।
आरूढयोगवृक्षाणां ज्ञानत्यागौ परौ मतौ॥

इत्यादिना अत्र आरुरुक्षौ युञ्जमानस्य प्रवेशः आरुरुक्ष्वादित्रयस्य लक्षणं चोच्यते तत्र गीतायां।

यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्जते ।
सर्वसंकल्प संन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥

इति विष्णुपुराणे योगयुक् प्रथमं योगी युञ्जमानो ऽभिधीयत इति आभ्यां वाक्याभ्यां युञ्जमानयोगारूढयोर्लक्षितत्वादेतदुभयभिन्नो योगार्थी चारुरुक्षुरिति या चान्या ।

ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः ।
युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकाञ्चनः ॥

इति गीतायां चतुर्थी युक्ताख्यावस्थोक्ता सा न साधनावस्था किं तु जीवन्मुक्तिरूपतया फलावस्थैवेति विभागः । अन्ये त्विदं सूत्रमन्यथा व्याचक्षते अधिकोपदेशात्कर्माशेषभूतविद्याविषयस्यासंसारिणो ऽकर्तुः परमात्मनो वेदान्तेषूपदेशाद्बादरायणस्यैव मतं सम्यक्श्रुतिषु तद्दर्शनात् समस्तप्रपञ्चबाधेन हि परमात्मोपदेशः श्रुतिषु दृश्यते च विद्या कर्मविरोधी तथा न कर्मशेषो भवितु मर्हतीति । तन्न । समाधिनैव सह कर्मणां विरोधो न तु ज्ञानेन । ज्ञानेन च सह कर्माभिमानस्यैव विरोध इत्युक्तत्वात् । पञ्चसूच्यां समाधिना च विरोधे निर्गुणात्मविषयत्वमप्रयोजकं सगुणब्रह्मप्राणादीनां समाधेरपि कर्मविरोधात् । समाधिना सह विरोधे ऽपि च व्युत्थानदशायां कर्म सम्भवत्येव बाधस्य पारमार्थिकसत्त्वाभावनिश्चयः स च परिणामित्वज्ञानं लयवत्त्वज्ञानं वा च-

तो न तेन सह व्यावहारिकसत्ताज्ञानजन्यस्य व्यवहारस्य विरोधः । अन्यथा वृत्तिरूपज्ञानतत्फलयोरपि बाधितत्वेन ज्ञानिनामुपदेष्टृत्वाभ्युपगमो ऽपि तेषां न घटत इति । किं च एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिरित्यादिवाक्येभ्यो निर्गुणात्मज्ञानस्यापि कर्मशेषत्वमवगम्यते तथा जनकादीनां ज्ञानिनामपि कर्म श्रूयते अन्यथा भिक्षादिकमपि जडभरतादीनां नोपपद्येत अथ वासनाशेषभावात् भिक्षादिकं स्यादिति चेद्वैदिककर्मवासनावशात् वैदिककर्मोपपत्तिरपि समानेति नास्ति विरोधो तस्मात् ज्ञानकर्मविरोधो ऽप्रामाणिक इति । इदानीं जैमिन्युक्तहेतूनां बादरायणमते ऽपि क्रमेण साम्यमविरोधं चाह सूत्रैः । तत्र यदुक्तमाचारदर्शनादिति तत्राह ।

तुल्यं तु दर्शनम् ।

विद्यायाः प्राधान्ये ऽप्याचारदर्शनं तुल्यमेव जडभरतदत्तात्रेयऋषभदेवादीनां विद्याप्राधान्यदर्शनात् परमहंसानाम संवर्तकारुणिश्वेतकेतुदुर्वासऋभुनिदाघभरतदत्तात्रेयरैवतकप्रभृतयोऽव्यक्तलिङ्गा अव्यक्ताचारानुन्मत्ता उन्मत्तवदाचरन्त इत्यादिस्मृतिष्वित्यर्थः । कर्मणः प्रधानत्वे बाह्यकर्मत्यागस्यानौचित्यादित्यर्थः । ननु तेषां कर्मैव मास्तु एतद्वै तत्पूर्वे विद्वांसो ऽग्निहोत्रं न जुहवांचक्रिर इत्यादिश्रुतिप्रामाण्या-

रिति कथं विद्यायाः प्राधान्यमित्युच्यत इतिचेन्न तेषामभ्यन्तरग्निहोत्रस्य ज्ञानाङ्गस्य वक्ष्यमाणत्वात् बाह्यकर्मण एव परमहंसादिषु प्रतिषेधस्य वक्ष्यमाणत्वादिति । तथा चाधिकारिभेदेनाचारद्वयमुपपादनीयमिति भावः । तत्श्रुतेरिति यदुक्तं तत्राप्याह ।

असार्वत्रिकी ।

यदेव विद्यया करोति तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते इत्यादिका कर्मशेषत्वतत्समुच्चयश्रुतिर्न सर्वभूमिकासाधारणी आत्मक्रीडा आत्मरतिः क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठ इति विद्याप्रकरणस्थश्रुत्या विद्यायां कर्माङ्गकत्वस्याप्यवगमात् । उपदर्शयितव्य इतिविरोधाच्चेत्यर्थः । नन्वेकस्या एव विद्यायाः कथमङ्गत्वं वा स्यादित्याशङ्कायामाह ।

विभागः शतवत् ।

यथा शतं दीयतामित्येकवाक्योपात्तस्यैकस्यैव शतस्य संप्रदानभेदेनानेकधा विभागो भवति तथैव तरति शोकमात्मविदित्याद्येकवाक्योपात्ताया एकरूपाया अपि विद्यायाः अधिकारिभेदेन फलभेदेन चाङ्गत्वप्रधानत्वसमुच्चितत्वविभाग इत्यर्थः । एतेन समन्वारम्भणादितिसूत्रस्य प्रत्युत्तरमपि दत्तम् अधिकारिभेदेन समुच्चयस्यापि भावादिति । तद्वतो विधानादिति यदुक्तं तत्राह ।

अध्ययनमात्रवतः।

विधानादिति जैमिनिसूत्रादनुषज्यते गुरोः सकाशादर्थैः सह वेदग्रहणमध्ययनं तन्मात्रवतः पुरुषस्यैवोदाहृतश्रुत्या कर्मशेषतया विद्याविधानात्। न तूत्पन्नसाक्षात्काराङ्कुरस्य तन्निष्ठाधिकारिणो योगारूढस्येत्यर्थः। अपरे तु अध्ययनं शब्दमात्रग्रहणं तथा च वेदान्तशब्दमात्रग्रहणापेत एव कर्मविहितं न तु तदर्थज्ञानवत् इति सूत्रं व्याचक्षते। तन्न! कर्माङ्गविद्यानामपि ब्रह्मविद्यामध्ये वेदान्तवर्गेषु पठितत्वेन सम्यक्कर्मिभिः कर्मकाण्डवत्समग्रवेदान्तस्यापि मीमांस्यत्वात्। ब्रह्मण्याध्याय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति य इत्यादिवाक्यैर्विशुद्धजीवब्रह्मविद्ययोरपि कर्माङ्गताश्रवणेन ब्रह्मकाण्डविचारस्याप्यावश्यकत्वाच्च। यत्तु ब्रह्मकाण्डविदुषः कर्मतत्त्वशक्तावधमकल्प इति यदप्युक्तं नियमाच्चेति तत्राप्याह।

नाविशेषात्।

नियताच्चेति नोत्तरं कुतः अविशेषात् विद्यायाः पुरुषार्थहेतुतामभ्युपगच्छतामस्माकमपि विद्या गतया कर्मनियमाविशेषात् सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरितिवक्ष्यमाणसूत्रादित्यर्थः।

स्तुतयेऽनुमतिर्वा।

यद्वा कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजिविशेच्छतं समाः एवं त्वयि नान्यथेतो ऽस्ति न कर्म लिप्यते नर इत्यादिश्रुतिर्विद्यास्तुत्यर्थमनुमतिरेव यावज्जीवं कर्म करोतु भवांस्तथापि एवं पूर्ववाक्योक्तविधया १ वर्त्तमाने त्वयि नरे ऽपि न कर्म लिप्यते विद्यासामर्थ्यात् इति। अन्यथा कर्मलेपो नास्तीत्येवं विद्यास्तुतिपरेयमनुज्ञाश्रुतिर्न कर्मनियमपरेत्यर्थः। न कर्म लिप्यते नर इति लिङ्गात्। विद्याप्रकरणे कर्मविधानानौचित्याच्च प्रयोजनान्तरसम्भवे नियमविधिपरत्वकल्पने गौरवादागामिसूत्रवच्यमाणहेतुभ्यश्चेति भावः। इतश्च स्तुत्यर्था कर्मनियमश्रुतिर्न नियमविधिरित्याह।

कामकारेण चैके।

एके विद्वांसो मन्वादयः कामकारेणैव भोगापवर्गकामनयैव कर्म न तु निष्कामानां जीवन्मुक्तानामिति वदन्ति यथा मनुः।

कामात्मता न प्रशस्ता न चैवेहास्त्यकामता।
काम्यो हि वेदाधिगमः कर्मयोगाश्च वैदिकः॥

इति एवमन्यवाक्यान्यप्युदाहार्य्याणि एकेषां मते हेतुमाह।

उपमर्दम् च।

यतः कर्मोपमर्द्दमपि एके शाखिन आहुः एतद्वै तत्पूर्वे विद्वांसो ऽग्निहोत्रं न जुहवाञ्चक्रिर इ-

त्यादिना विद्वांसो जीवन्मुक्ताः तस्मान्न कर्म नयिमविधिरित्यर्थः। अथ वा इदं सूत्रद्वयमित्थं व्याचक्ष। शीयं विद्यायाः स्वातन्त्र्ये हेतूनाह।

कामकारेण चैके।

अपि स एके शाखिनः कामकारेण कर्त्तुः स्वेच्छयैवानियमं परित्यागं कर्मणः प्रतिपादयन्ति एतद्ध स्म वै तद्विद्वांस आहुः ऋषयः कावषेयाः किमर्था वयमध्येष्यामहे एतद्ध स्म वै तत्पूर्वे विद्वांसो ऽग्निहोत्रं न जुहवांचक्रिर इत्यादिकाः तथा जडभरतादयो ऽपि कामकारेणैव कर्मानियमं कृतवन्त इत्यर्थः तस्मात्स्वतन्त्रापि विद्याऽस्तीति शेषः। ननु जडभरतादीनामन्तरग्निहोत्रादिकमस्तीत्युक्तं वक्ष्यते च तत्कथं कर्माभाव उच्यत इति चेन्न। तेषामग्नीन्धनाद्यभावेन बाह्यकर्माभावस्यैवोक्तत्वात् कर्मणः स्वातन्त्र्ये समुच्चितत्वे वा विद्याङ्गशमदमाद्यनुरोधेन ब्रह्मकर्माग्नीन्धनादित्यागो न स्यात् शमादिभिः साम्यादिति एवं सूत्रान्तरे ऽपि उपमर्दं चैके शाखिनो विदधति यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेत् ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेन्न यच्छेच्छान्त आत्मनि तमक्रतुः पश्यति वीतशोक इत्यादिनेत्यतो ऽपि विद्यैव प्रधानं पूर्वसूत्रोक्तरीत्येत्यर्थः।

ऊर्ध्वरेतःसु च शब्दे हि।

ऊर्ध्वरेतःसु चाश्रमेषु कर्मोपमर्दस्तत्संकोचो ऽस्ति बाह्ययज्ञाद्यभावात्। कर्मणः प्राधान्ये द्वा तत् सङ्कोचे फलासम्भवादित्यर्थः। ननूर्ध्वरेतस आश्रमाः कुत्र श्रूयन्ते गृहस्थाश्रमस्यैव वेदेषु श्रवणादिति तत्राह शब्दे हीति हि यस्मात्तत्रोर्ध्वरेतसो योगिनो नैष्ठिकब्रह्मचारीवानप्रस्थसंन्यासिनः तेषां स्त्रीसम्भोगाभावेन योगाभ्यासेन च रेतसामस्खलनेनोर्ध्वमेवावस्थानात्। तथाविधाश्रमाः शब्दे वेदे तिष्ठन्ति यथा त्रयो धर्मस्कन्धा यज्ञो ऽध्ययनं दानमिति प्रथमः तप एव द्वितीयो ब्रह्मचार्य्याचार्य्यकुलवासी तृतीयो यो ऽत्यन्तमात्मानमाचार्य्यकुले ऽवसादयन् सर्व एते पुण्यश्लोका भवन्ति ब्रह्मसंस्थो ऽमृतत्वमेति तपः श्रद्धे ये ह्युपवसन्त्यरण्ये शान्ता विद्वांसो भैक्ष्यचर्य्यां चरन्त एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्तीत्यादिषु वेद एवोर्ध्वरेतसो ऽप्याश्रमाः सन्तीत्यर्थः। तस्माद्विद्यायां स्वातन्त्र्यमप्यस्तीति।

परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि।

त्रयो धर्मस्कन्धा इत्यादिशब्देषु गृहस्थातिरिक्ताश्रमाणां परामर्शमनुवादमात्रं जैमिनिराचार्य्यो मन्यते न विधिं हि यस्मात् एतेषु चोदनाविधिशब्दो नास्ति तथा ऽपवदति च श्रुतिराश्रमान्तरं वीरहा

वा एष देवानां यो ऽग्निमुद्वासयते आचार्य्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीर्नापुत्रस्य लोको ऽस्तीत्यादिहृपेत्यर्थः। आश्रमान्तरानुवादस्यानधिकृतविषय इति भावः।

अनुष्ठेयं बादरायणः साम्यश्रुतेः।

बादरायणस्त्वाचार्य्यः परामर्षमात्रेणाप्यनुष्ठेयमाश्रमान्तरं मन्यते कुतः साम्यश्रुतेः। गार्हस्थ्येन सह समानत्वेनाश्रमान्तराणां श्रुतेः। त्रयो धर्मस्कन्धाः ब्रह्मसंस्थो ऽमृतत्वमेतीत्यादाविल्यर्थः। तथा च गार्हस्थ्यसहपाठेन स्मृतिप्रामाण्येन चाश्रमान्तरविधिरनुमेय इति भावः।

विधिर्वा धारणवत्।

प्रव्रजन्तीत्यादिवाक्यं स्वत एव वा विधिः अपूर्वत्वात् प्रमाणान्तरानधिगतत्वात्। धारणवत् यथा "अधस्तात्समिधं धारयन्ननुद्रवेत् उपरि हि देवेभ्यो धारयती"त्यत्र उपरि धारणस्य परामर्षमात्रेणापि विधिरिष्यते तद्वदित्यर्थः। इदं त्ववधेयम्। अनेन सूत्रेण कर्मत्यागे विधिर्नाभ्युपगम्यते सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेः सहकारत्वेन चेत्यागामिसूत्रविरोधात् वैधस्य प्रतिषेधासम्भवाच्च।

कर्मणां नियतानां च त्यागो नैव विधीयते ।
तेषां कर्मफलत्यागः संन्यास इति कथ्यते ॥

इति योगियाज्ञवल्क्यादिवाक्यात् किं तु आश्रमान्तरविधिरेवाभ्युपगम्यते बाह्यकर्मत्यागश्चान्तरङ्गशमादिविरोधेन न्यायप्राप्त एवेति वक्ष्यामः । नन्वेवं संन्यासाश्रम शब्दार्थः क इति चेत्, प्राजापत्यां निरूप्येष्टिं सर्ववेदसदक्षिणाम् आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहादित्यादिमन्वादिवाक्येभ्यो ऽवगतं स्वदेहे ऽग्न्याद्यारोपणपूर्वकं पुत्रादिकुटुम्बाभिमानसत्यलोकादिपर्य्यन्तकर्मफलकामनात्यागपूर्वकं च गृहादिभ्यः प्रव्रजनमिति केवलकर्मफलत्यागरूपो गौणसंन्यासश्च गृहस्थादिसाधारणो गीतायाज्ञवल्क्यादावुक्तइति विभाग इति । ननु संन्यासे विधिर्भवतु तथापि सो ऽन्धपङ्ग्वादिरूपकर्मानधिकारिविषय एवोचितः । अन्यथोक्तानामपवादश्रुतीनां विरोधादितिचेन्न । जाबालोपनिषदि अथ परिव्राट् विवर्णवासा मुण्डो ऽपरिग्रहः शुचिरद्रोही भैक्षाणां ब्रह्मभूयाय भवति यद्यातुरः स्यान्मनसा वाचा वा संन्यसेदेष पन्था ब्रह्मणाहानुवित्त इत्यत्र सामान्यसंन्यासमादौ विधाय पश्चात्पृथगेवानधिकारिणां संन्यासविधानात् या च वीरहा वेत्यपवादश्रुतिः सा स्वात्मन्यग्न्यारोपणात्तबहिरन्तर्यागाच्चाविरुद्धैव अत एव गौतमाचार्य्यैः समारोपणादात्मन्यप्रतिषेध इतिसूत्रेण योगिनाम-

णित्वदोषो ऽपहृत इति अथ वा तथाविधा श्रुतयो वृथाकर्मत्यागपरा विष्णुपुराणादिमूलस्मृत्येकवाक्यत्वात् यथा विष्णुपुराणम् ।

पुम्सां जटाधरणमौढ्यवतां वृथैव ।
मोघाशिनामखिलशौचबहिष्कृतानाम् ॥
तोयप्रदानपितृपिण्डविवर्जितानाम् ।
सम्भाषणादपि नरा नरकं प्रयान्ति ॥

वृथा एकाग्रताप्रयोजनं विना मोघाशिनाम् अन्त्ययागादिकं विनैव भुञ्जतां गीतायां च ।

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्त्तयतीह यः ।
अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ॥

इति इन्द्रियारामो ऽसंयमीत्यर्थः अतो वृथाकर्मत्यागस्यैव निषिद्धतया आत्मयोगिनो विक्षेपककर्माभावे ऽप्यचतिरुक्ता गीतायां ।

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ।
आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्य्यं न विद्यते ॥

इत्युत्तरवाक्येन एतेन जैमिन्युक्तावचोदनापवादौ प्रोक्तस्य वृथाकर्मत्यागपरावेव अन्यथा अग्निहोत्रं न जुहुवान्चक्रिर इत्युक्तश्रुतिविरोधादितिबोध्यं। जैमिनेरन्यार्थपरामर्षवचनं चापाततो गार्हस्थ्यप्रशंसार्थमिति। इदानीं संन्यासाश्रमे मिताचराधृतानि प्रामाणानि प्रदर्श्यन्ते एकदण्डी त्रिदण्डी चेति बौधायनः।

चतुर्थमाश्रमं गच्छेद्ब्रह्मविद्यापरायणः।
एकदण्डी त्रिदण्डी वा सर्वसङ्गविवर्जितः॥

इति चतुर्विंशन्मतं। मुण्डः शिखी वेति गौतमः। मुण्डोऽममोऽपरिग्रह इति वशिष्ठः शिखान्केशान्निकृत्य विसृज्यते यज्ञोपवीतमिति काठकः।

कुटुम्बं पुत्रदारांश्च वेदाङ्गानि च सर्वशः।
केशान् यज्ञापवीतं च त्यक्त्वा गूढश्चरेन्मुनिः॥

इति बाष्कलः। अथ यज्ञोपवीतमप्सु जुहोति भूःस्वाहेति अथदण्डमादत्ते सखे मा गोपायेति परिशिष्टं कषायी मुण्डस्त्रिदण्डीकमण्डलुपवित्रपादुकासनकथामात्र इति देवलः बौधायनस्तु स्त्रीणामपि संन्यासमाह शौचाद्यर्थं कमण्डलुसहायश्चरेत् एकारामः प्रव्रजितान्तरेणासहायः संन्यासिनीभिस्त्रिस्त्रिभिश्च स्त्रीणां चैक इत्यनेन। एतानि मिताक्षराधृतवाक्यानि एवं।

नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति।
सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तथाप्नोति निबोध मे॥
समासेनैव कौन्तेय निष्ठाज्ञानस्य या परा।
ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः।
यथोक्तान्यपि कर्माणि परिहाय द्विजोत्तमः॥
आत्मज्ञाने शमे च स्याद्वेदाभ्यासे च यत्नवान्।

इत्यादीनि च गीतामन्वादिवाक्यान्यपि संन्या-

सप्रतिपादकानि द्रष्टव्यानि संन्यासेन फलसंन्यासेन पूर्वोक्तेन नैष्कर्म्यसिद्धिं समाध्यवस्थायोग्यतां ध्यानभिक्षुतामिति यावदिति । ध्यानभिक्षुश्च परमहंस इत्युक्तो यथा विष्णुधर्मे ।

चतुर्विधा भिक्षवः स्युः कुटीचकबहूदकौ ।
हंसः परमहंसश्च श्रेयांस्तेषां यथोत्तरम् ॥

इत्यादिना कुटीचकादित्रयाणां विशेषमुक्त्वाह

आत्मनिष्ठः स्वसंसक्तः त्यक्तसर्वपरिग्रहः ।
चतुर्थो ऽयं महानेषां ध्यानभिक्षुरुदाहृतः ॥

इति । एवं कूर्मपुराणादिष्वपि चतुर्विधं सन्यासमुक्त्वा परमहंससंन्यासो ध्यानमात्रसाधनो विदुषामेवोक्तः । अतो ज्ञाननिष्ठार्थं कोमलकण्टकवदुत्पन्नसाक्षात्कारस्यैव परमहंससंन्यासाधिकारो न तु विविदिषोरिति विविदिषयो परमहंसाश्रमो न शास्त्रार्थः यदि च विविदिषाशब्देन ज्ञाननिष्ठेच्छोच्यते तदा तु विविदिषोरप्ययं संन्यास इष्यत एवेति बोध्यं ।

स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ।

ननु प्रव्रजन्तीतिवाक्यम् एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्त इत्युपादानात् लोकस्तुतिमात्रस्तुतिपरत्वेनैव वाक्यसाफल्ये प्रव्रजन्तीत्यनुवादकप्रत्ययस्य वि-

धित्वकल्पनायां गौरवात् उपरिधारणवचनस्य च प्रयोजनान्तराभावाद्विधिपरत्वं तद्वाक्यस्य कल्प्यत इति चेन्न। अपूर्वत्वात् प्रव्रज्यायां प्रमाणान्तरानधिगतत्वेन स्तुत्यर्थमप्यनुवादासम्भवादित्यर्थः। ननु यथोक्तलोकरागजन्याया उच्छास्त्रप्रव्रज्याया अनुवादः स्यात्तत्राह।

भावशब्दाच्च।

भावो विधिर्जाबालादौ साक्षादेव विधिश्रवणाच्चेत्यर्थः। सा च जाबालश्रुतिः ब्रह्मचर्य्यं समाप्य गृही भवेत् गृहाद्वनी भूत्वा प्रव्रजेत् यदि चेतरथा ब्रह्मचर्य्यादेव प्रव्रजेत् गृहाद्वा वनाद्वेति एवं मन्वादिस्मृत्यनुमिता अपि विधिश्रुतयो बोध्याः।

पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात्।

पारिप्लवो यागरात्रिष्वाख्येयमाख्यानजातं पारिप्लवमाचक्षीतेति श्रुतेः। सूत्रे च पारिप्लवशब्दः पारिप्लवाचक्षणरूपकर्मणि लक्षितः तथा चायमर्थः। ननु पारिप्लवार्थाः पारिप्लवकर्मशेषा एव सर्वा विद्याः मैत्रेयी ब्राह्मणादीनामाख्यानानां पारिप्लवाचक्षणकर्मार्थकतया तत्रत्यविद्यानामपि तच्छेषत्वस्यैवौचित्यादिति चेन्न। विशेषितत्वात् पारिप्लवमाचक्षीतेति

प्रकृत्य मनुर्वैवस्वतो राजेत्येवमादीनां केषांचिदाख्याख्यानानां तत्र विशिष्य कथनात्। ननु याज्ञवल्क्यमैत्रेय्युपाख्यानादीनामगृहीतिः न पारिप्लवार्थत्वं विद्यानामिति। विद्याशेषत्वमेवाख्यानानामुपसंहरति।

तथा चैकवाक्यतोपबन्धात्।

तथा च परार्थत्वं चैकवाक्योपनिबद्धत्वादवधारणीयमर्थादख्यानानां यदेव हि स्ववाक्योपक्रमादौ श्रुतं विद्यादिकं तत्पराण्येवाख्यानानि याज्ञवल्क्यमैत्रेय्यादिसम्बन्धीनि न तु परवाक्यस्था पारिप्लवशब्दा इत्यर्थः। यदर्थं विद्यायाः स्वातन्त्र्यं प्रसाधितं तदिदानीं प्रतिपाद्यते।

अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा।

यत एव विद्या पुरुषार्थसिद्धौ प्रधाना अत एव विद्या बाह्याग्नीन्धनादिनिरपेक्षा तानि विनापि फलं ददातीत्यर्थः। गुणलोपो न गुणिन इति न्यायेनानुष्ठीयमानाया केवलविद्याया अन्तरङ्गशमाद्यनुरोधेन बहिरङ्गकर्माङ्गाग्न्यादिवैगुण्ये ऽपि फलसम्भवात् योगिनामङ्गवैगुण्ये ऽपि कर्मसम्पूतावगमाच्च उत्तान आस्येन हविर्जुहोति लोकस्य नाभिर्जगतः प्रतिष्ठा तस्याङ्गमङ्गानि कृताकृतं च वैश्वानरः सर्वमिदं प्रपेद इति मोक्षधर्मादिभ्यः सूत्रे चादिशब्देन शिखासू-

त्वमन्त्रादयो ग्राह्या इति । ननु परिग्रहनाद्यपेक्षा नास्ति तर्हि कथं लोकः अग्नीनुदराग्नौ समारोपयेत् सशिखवपनं कृत्वा बहिः सूत्रं त्यजेद्बुधः । एदक्षरं परं ब्रह्म तत्सूत्रमिति धारयेदित्यादिभिः आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहादित्यादि स्मृतिभिश्चात्मन्यग्न्याद्यारोपणं विधीयत तत्राह ।

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् ।

विद्या सर्वापेक्षा च भवति सर्वानग्न्यादीन् यागाङ्गभूतानपेक्षते ऽपि कुतः यज्ञादिश्रुतेः । विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेनेत्यादि श्रुतेः । यज्ञाद्यपेक्षया हि तदङ्गानामग्न्यादीनामप्यपेक्षा सिद्धातीत्यर्थः । नन्वग्नीन्धनाद्यनपेक्षेत्युक्तं तत्कथं तस्यापेक्षा सम्भवेत् तत्राह अश्ववदिति यथा उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिर इत्यश्वमेधोपासने संवत्सरे समारोपिताश्वो ऽङ्गतया ऽपेक्षते तथैव स्वशरीरब्रह्मप्रणवादौ समारोपितो ऽग्न्युपवीतमन्त्रादियज्ञाद्यङ्गतया ऽपेक्षते बाह्याग्न्यादिकं च नापेक्षत इत्यविरोध इत्यर्थः तथा चोक्तं विष्णुपुराणे कृत्वाग्निहोत्रं स्वशरीसंस्थं शारीरमग्निं स्वमुखे जुहोतीति मोक्षधर्मे च प्रादेशमात्रो हृदि निष्ठितं यत्तस्मिन्प्राणानात्मयाजी जुहोतीति मनौ च ।

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
समं पश्यन्नात्मयाजी स्वाराज्यमधिगच्छति ॥

इत्यनेनात्मयागसमुच्चितं ज्ञानमुक्तम् आत्मनि स्वदेहे सर्वान्देवान् यजतीत्यात्मयाजी स्वशरीरे सर्वदेवारोपश्चोक्तो मनुयाज्ञवल्क्याभ्याम् ।

सर्वमात्मनि सम्पश्येत्सच्चासच्च समाहितः ।
सर्वं ह्यात्मनि सम्पश्येन्नाधर्मे कुरुते मतिम् ॥
आत्मैव देवताः सर्वाः सर्वमात्मन्यवस्थितम् ।
आत्मा हि जनयत्येषां कर्मयोगं शरीरिणाम् ॥
खं सन्निवेशयेत् खेषु चेष्टनस्पर्शने ऽनिलम् ।
पक्तिदृष्ट्योः परं तेजः स्नेहे योगं च मूर्तिषु ॥
मनसीन्दुं दिशः श्रोत्रे क्रान्ते विष्णुं वले हरं ।
वाच्यग्निं मित्रमुत्सर्गे प्रजने च प्रजापतिम् ॥
प्रशासितारं सर्वेषामणीयांसमणोरपि ।
रुक्माभं स्वप्नधीगम्यं विद्यात्तं पुरुषं परम् ॥
एतमेके वदन्त्यग्निं मनुमन्ये प्रजापतिम् ।
इन्द्रमेके परे प्राणमपरे ब्रह्म शाश्वतम् ॥
एष सर्वाणि भूतानि पञ्चभिर्व्याप्यमूर्तिभिः ।
जन्मवृद्धिक्षयैर्नित्यं संसारयति चक्रवत् ।
एवं यः सर्वभूतेषु पश्यत्यात्मानमात्मना ।
स सर्वसमतामेत्य ब्रह्माभ्येति परं पदमित्यनेन ॥

ननु स्वशरीरे ऽग्न्यादयो देवास्तिष्ठन्त्येव तेषामा-

रोपणं किमर्थं श्रुत्यादिभिरुच्यते लोकाग्नीनुदराग्नौ समारोपयेदित्यादिना खं सन्निवेशयेत् खेष्वित्यादिना चेति चेन्न । बाह्ये वासनात्यागदोषपरिहारार्थत्वात् बाह्यानामभ्यन्तरारोपणं हि समष्टिव्यष्टिभेदेन बाह्याभ्यन्तरुभययाग एव स्यादिति । यत्तु अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षेति सूत्रेण मोक्षाख्ये फले सर्वकर्मापेक्षा प्रतिषिद्धा अनेन सूत्रेण विद्यायाः स्वोत्पत्तौ विविदिषामात्रद्वारा सर्वकर्मापेक्षोच्यत इत्यविरोध इति प्रलपनं तन्न ।

बाह्यमाभ्यन्तरं चेति द्विविधं मुक्तिसाधनम् ।
बाह्यं बहिः क्रियाभिश्च यत्तद्विहितसाधनैः ॥
आभ्यन्तरं च मनसा विध्यनुष्ठानमात्मनि ।
तयोरन्यतमं कुर्य्यान्नित्यं कर्म यथा विधि ॥
ज्ञानिना ऽज्ञानिना वापि यावद्देहस्य धारणम् ।
तावद्वर्णाश्रमप्रोक्तं कर्त्तव्यं कर्म मुक्तये ॥

इति वसिष्ठादिवाक्यैर्ज्ञानोत्तरमपि कर्मविधानेन फलनिष्पत्त्यर्थमपि विद्यायाः कर्मापेक्षावगमात् उक्तविभागे प्रमाणाभावाच्च । तथा सहकारित्वेनेत्यागामिसूत्रविरोधाच्च । किं चैवं सति पूर्वसूत्रे कर्मानपेक्षेत्येवोच्येत तथोत्तराध्याये अग्निहोत्रादि तु तत्कार्य्यायैवेति सूत्रे कार्य्यपदमपि व्यर्थं स्यात् तस्मादित्युक्त्यैव ज्ञानहेतुत्वलाभसम्भवादिति । एतच्च पञ्चसूत्र्यां विस्तरेण दूषितमिति दिक् । ननु यदि-

विद्यायाः सहकार्य्यङ्गकर्म तदा कथं बाह्यकर्मत्य क्तव्यं तत्राह ।

शमदमाद्युपेतः स्यात्तथापि तद्विधेस्तदङ्गतया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् ।

यद्यपि विद्यायां यज्ञाद्यपेक्षास्ति तथापि विद्याभ्यासी यज्ञाङ्गभूताग्न्यादिपरित्यागेनापि शमदमाद्युपेत एव स्यात्कुतस्तद्विधेस्तदङ्गत्वात् तस्मादेवं वित् शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येदिति शमादिविधेः शमादीनां विद्याङ्गत्वात् । नन्वग्न्यादीनां शमादीनां च विद्याङ्गत्वाविशेषात्कथं शमाद्यनुरोधेनाग्न्यादीनामेव त्यागो न पुनर्वैपरीत्यमिति तत्राह । तेषामवश्यानुष्ठेयत्वादिति । एकाग्रतायामन्तरङ्गत्वेन शमादीनामवश्यानुष्ठेयतया तदनुरोधेन विक्षेपकस्याङ्गाङ्गभूतस्याग्न्यादेरेव त्यागो न शमादीनामित्यर्थः । गुणलोपो न गुणिन इति चात्र न्यायो मूलमिति भावः । स्वकीयस्नानपानाहारादिषु चात्मयागः कर्त्तव्य एव विक्षेपदोषाभावादावश्यकत्वाच्च । तथा च गौतमीयतन्त्रे ।

केवलं सततं श्रीमच्चरणाम्भोजभाजिनाम् ।
संन्यासिनां मुमुक्षूणां मानसः कथितो विधिः ॥

इति एतेन मानसोपचारैरीश्वरपूजा यतीनां चतुर्विधानामप्यस्तीति मन्तव्यम्। कर्मत्यागस्त्वहं न कर्त्तेति चिन्तनमेव नैव किं चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् कुर्य्यात्कर्मसन्न्यासचिन्तनमिति गीतायोगियाज्ञवल्क्यादिभ्य इति बोध्यम्। यत्तु सर्वकर्माणि बाह्याभ्यन्तराण्यविशेषेण संन्यस्य सर्वथैव त्यक्त्वा श्रवणं कुर्य्यादित्याधुनिका विधिं कल्पयन्ति तत्पञ्चसूच्यामतिविस्तरेण निराकृतम्। तस्मात्कोमलकण्टकन्यायेनोत्पन्नज्ञानेनैव विरक्तेन मुमुक्षुणा योगारूढेन ज्ञाननिष्ठार्थं शमदमादिरक्षायै विक्षेपकाणि कर्माङ्गानि न्यायतः परित्यज्य समाधिना परवैराग्यपर्यन्त आत्मसाक्षात्कारः कर्तव्य इत्येव शास्त्रार्थः न पुन रज्ञेनायोगारूढेन वा कर्माणि त्याज्यानि वृथा कर्मत्यागे पातित्यात्। तेन चापरवैराग्ये सति त्रिदण्डसन्न्यास एव कर्तव्यः स चाश्रममात्रमिति। तदेवं विद्यां यानि सन्न्यासाग्न्यादित्यागयज्ञादीनि शमदमादीनि च विचारितानि इदानीं योगिनां देहधारणाय भिक्षा विचार्य्यते।

सर्वान्नानुमतिः प्राणात्यये तद्दर्शनात्

"न ह वा एवं विदि किंच नानन्नं भवति न ह्वा अस्यानन्नं जग्धं भवति नानन्नं प्रतिगृहीतं भवति श्वपाकेष्वपि भुञ्जानो ध्यानेनैव तु लिप्यते" इत्यादिश्रु-

तिस्मृत्योर्योगिनां या सर्वान्नानुमतिः सा प्राणात्यय एव योगाभ्याससामर्थ्यकाल एव प्रत्येतव्या। न तु शक्तिकाले। कुतः तद्दर्शनात्। मटचीहतेषु कुरुष्वित्यादिच्छान्दोग्ये दुर्भिक्षोपद्रवाच्चाक्रायणस्य प्राणात्ययदशायामेवं हस्तिपकोच्छिष्टकुल्माषभक्षणश्रवणात् सुलभत्वेन च तस्यैव हस्तिपकोच्छिष्टजलाभक्षणं वेत्यर्थः

अबाधाच्च।

आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः। स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्ष इत्यादिवाक्यानां शक्तिमत्त्वे बाधायोगाच्चेत्यर्थः शक्ताशक्तभेदेन वाक्यद्वयोपपत्तिरिति भावः।

अपि च स्मर्यते।

स्मर्यतेऽपि च सर्वान्नानुमतिः प्राणात्यय एव विद्वदविद्वत्साधारण्येन यथा।

जीवितात्ययमापन्नो योऽन्नमत्ति यतस्ततः।
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा॥

इत्यादिभिरित्यर्थः। नन्वेवं श्वपाकेष्वपि भुञ्जानो ध्यानी नैव तु लिप्यत इत्यादिवाक्ये ध्यानीत्यादिविशेषणं व्यर्थं प्राणात्यये सर्वेषामेव दोषाभावादिति चेन्न। ध्यानीत्यादिविशेषणानां योगिनः प्राणात्ययवत्। वाच्यानवधानादिनिमित्तकस्य दुर्भोज-

नस्यापि पापाजनकत्वप्रतिपादनेन साकल्यात् तथा हि लिङ्गं ।

नास्ति विद्याविशुद्धानां प्रायश्चित्तादिकल्पना ।
विशुद्धा विद्यया सर्वे ब्रह्मविद्यापरायणाः ॥

इति अयोगिनां तु प्राणात्यये ऽपि उद्योगाभावानवधानादिनिमित्तकदुर्भोजनात् पापं भवत्येव अयोगिनामनुद्योगे पापश्रवणात् अज्ञानकृतपापानामपि-प्रायश्चित्तश्रवणाच्चेति ।

शब्दश्चातो ऽकामकारे ।

कामकारप्रतिषेधे शब्दः श्रुतिरप्यस्ति यथा कठानां विद्याप्रकरणे तस्माद्ब्राह्मणो सुरां न पिबेदिति विद्याया अङ्गान्तरं विचार्य्यते ।

विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ।

सद्याश्रमैर्विजिज्ञास्य इत्यादिभिर्विद्यासाधनतया विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि विद्यया ऽपेक्ष्यत इति शेषः सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरितिसूत्रेणाश्रमविशेषायन्वितसामान्यकर्माण्यनित्यानि वा विचारितानि इत्यपौनरुक्त्यमाश्रमकर्माणि च मन्वादिषु द्रष्टव्यानि । ननु विद्याया यदाश्रमकर्मापेक्षणं यज्ञाद्यपेक्षणं चोक्तं एतत्किं स्वनिष्पत्त्यर्थमेव उत मोक्षफलार्थमपीति संशये निर्णीयते ।

सहकारित्वेन च।

कषायपक्तिः कर्माणि ज्ञानं तु परमा गतिः।
कषाये कर्मभिः पक्के ततो ज्ञानं प्रवर्त्तते॥

इत्यादिवाक्येभ्यो विद्यया स्वनिष्पत्त्यर्थं कर्मापेक्षते किं तु सहकारित्वेन च स्वफलोपकार्य्यङ्गतया चापेक्ष्यते विद्यां चाविद्यां च यस्तं वेदोभयं सह।

उभाभ्यामेव पक्षाभ्यां यथा खे पक्षिणां गतिः।
तथैव ज्ञानकर्मभ्यां लभ्यते परमं पदम्॥

इत्यादिवाक्येभ्य इत्यर्थः। फलं प्रति च कर्मणामुपकारविशेषं स्वयं तृतीयसूत्रेण वक्ष्यति। आधुनिकास्तु सहकारित्वेन चेत्यस्य स्वकारणत्वेन चेत्यर्थः तथा च यज्ञादीनि विद्योत्पत्तावेव कारणानि नतु मोक्षे ऽपि न कर्मणा न प्रजया न धनेन त्यागेनैके ऽमृतत्वमानशुरित्यादिवाक्यै र्मोक्षस्य कर्मजन्यताप्रतिषेधादित्याहुः तन्न। परमर्षिसूत्रे त्वत्कल्पितसिद्धान्तानुसारेण सहकारिशब्दस्य स्वकारणे लक्षणानौचित्यात् चकारवैयर्थ्याच्च। फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गमित्यङ्गलक्षणादङ्गभूतस्य कर्मणो मोक्षफलप्रतिषेधस्योपकारकत्वे ऽप्यविरुद्ध एवेति। स्वोत्पत्तये स्वफलाय च विद्यया अवश्यम् कर्मापेक्षत इत्युक्तं तत्र किं विदुषां योगिनां त एव श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धास्चत्वार आश्रमाः उत पञ्चम आश्रमो ऽस्ति यो-

गिनामिति संशयः तत्र अत्याश्रमिभ्यः परमं पवित्रं प्रोवाच सम्यगृषिसङ्घजुष्टम् अविमुक्तमाश्रितो भवत्यत्याश्रमीत्यादिस्मृतिभ्यो योगाश्रमो ऽतिरिक्त इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह ।

सर्वथापि त एवोभयलिङ्गात् ।

सर्वथा योगे ऽयोगे वा त एव प्रसिद्धाश्चत्वार एवाश्रमाः प्रत्येतव्याः कुत उभयलिङ्गात् । श्रुतिलिङ्गात् स्मृतिलिङ्गाच्च । श्रुतौ हि त्रयो धर्मस्कन्धा इत्यादिनाश्रमत्रयमुक्त्वा पश्चाच्चतुर्थ उक्तो ब्रह्मसंस्थो ऽमृतत्वमेतीति ब्रह्मसंस्थश्च योगीति योगिनश्चतुर्थ एवाश्रमो ऽनुमीयते मन्वादिस्मृतौ चाश्रमचतुष्कस्यैव कथनात् पञ्चमो नोपपद्यत इति वचनाच्च । योगिनामप्ये त एवाश्रमा इत्युन्नीयत इत्यर्थः । कष्टतश्चैतदुक्तं कूर्मपुराणे ऋषय ऊचुः ।

भगवन्देवताविघ्न हिरण्याक्षनिषूदन ।
चत्वारो ह्याश्रमाः प्रोक्ता योगिनां तु क उच्यते ॥

कूर्म उवाच ॥

सर्वकर्माणि सन्यस्य समाधिमचलं स्थितः ।
य आस्ते निश्चलो योगी समाधिमचलं स्थितः ॥

आसीन पञ्चम इति अतो योगिनां चतुर्थ एवाश्रमो निर्णीयते योगाश्रमे चात्याश्रमशब्दो नातिरिक्ताश्रमाभिप्रायेण प्रयुज्यते किं त्वतिशयिता-

श्रमाभिप्रायेणैव योगाश्रमस्य परमहंसस्य सर्वाश्रमश्रेष्ठत्वात् । अथ योगिनां परमहंसानां को ऽयं मार्ग इत्यादिश्रुतेरपि परमहंसरूपाः सन्न्यासिन एव योगिनो नातिरिक्ता इति सहकारित्वेन चेत्युक्तं तत्राह केनोपकारेण मोक्षे विद्यामुपकरोति कर्मेत्याकाङ्क्षायामाह ।

अनभिभवं च दर्शयति ।

कर्मणामुपकारं च विघ्नानभिभवं श्रुतिर्दर्शयति "एष ह्यात्मा न नश्यति यं ब्रह्मचर्य्येणानुविन्दते विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुत" इत्यादिरित्यर्थः न नश्यति विघ्नविहतो न भवति अविद्यया कर्मणा मृत्युं पुरुषार्थघातकं विघ्नं तीर्त्वा विद्यया मोक्षं प्राप्नोतीति श्रुत्यर्थः । ननूत्पन्नज्ञाननिष्ठस्य कीदृशः प्रतिबन्धः कर्मणा परिक्रियत इति चेत् नित्यकर्माकरणजप्रत्यवायेन मिथ्याज्ञानवासनाक्षये प्रारब्धभोगसमाप्त्यादौ च प्रतिबन्धो नित्यकर्मणा परिक्रियते तत्प्रतिबन्धकप्रत्यवायानुत्पादात् । न च ज्ञानिनां प्रत्यवायः कथं स्यादिति वाच्यम् । ज्ञानिनामपि वृथा स्वाच्छन्द्यात् प्रत्यवायोत्पत्तेः कर्मविध्यनुमेयत्वात् ।

यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः ।
न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न पराम् गतिम् ॥

यस्तु विद्याभिमानेन वेदमार्गप्रवर्तनम् ।
कुलजात्यादिभिर्जह्यात् स महापातकी भवेत् ॥

इत्यादिवाक्येभ्यश्चेति । इदानीमनाश्रमाणां विधुरादीनां विद्यायामधिकारो ऽस्ति न वेति विचार्यते ।

अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ।

अन्तरा आश्रमयोरन्तरालवर्तिनां विधुरादीनामपि तु तद्विज्ञानं मन्तव्यं कुतः दृष्टेः रैक्ववाचक्नवीप्रभृतीनामनाश्रमिणामपि विद्याभ्यासदर्शनादित्यर्थः ।

अपि च स्मर्यते ।

स तमुत्सृज्य देहं स्वं धारयन् ब्रह्म केवलम् ।
आत्मानमालोकयति मनसा प्रहसन्निव ॥
इमं धर्मं समास्थाय ऽपि स्युः पापयोनयः ।
स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्राः स्ते ऽपि यान्ति परां गतिम् ॥
सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ।
सर्वथा वर्तमानो ऽपि स योगी मयि वर्तते ॥

इत्यनुगीतादौ दैवादशक्त्या वा सर्वथा आश्रमधर्मादिराहित्येन वर्त्तमानस्याप्यैकात्मविद्या स्मर्यते ऽपीत्यर्थः । आश्रमधर्मकर्त्तव्यस्योपकारस्य चान्वत एव सम्भव इत्याह ।

विशेषानुग्रहश्च।

स्मर्यत इत्यनुमीयते। विधुरादीनामपि तीर्थसेवाजपादिभिर्विशेषधर्मैर्विद्याया अनुग्रहश्च उपकारः प्रतिबन्धनिवृत्तिरूपस्स्मर्यत इत्यर्थः।

अकर्तुमसमर्थश्च जुहोतियजतिक्रियाः।
स्नानध्यानजपैर्होमैरात्मानं पावयेद्बुधः॥
जप्येनैव तु संसिध्येद्ब्राह्मणो नात्र संशयः।
कुर्य्यादन्यन्न वा कुर्य्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते॥

इत्यादिवाक्येभ्य इति भावः। होमैरात्मयोगैः मैत्रो ऽहिंसक इति। तस्माद्विधुरादिभिः स्वधर्मचरणाद्यक्षमैरपि यथाशक्ति स्नानजपनमस्कारभगवन्नामग्रहणादिधर्मैर्विशेषानुगृहीताविद्या ऽनुष्ठेया गुणलोपो न गुणिन इति न्यायादिति सिद्धम्। वस्तुतस्तु यथाश्रुत एव सूत्रास्यायमर्थः। अन्तरालवर्त्तिष्वपि परमेश्वरस्य विशेषानुग्रहो ऽतिशयानुग्रहो ऽपि स्मर्यते भक्त्यावेशात् यथा।

नालं द्विजत्वं देवत्वमृषित्वं वासुरात्मजाः।
प्रीणनाय मुकुन्दस्य न वृत्तं न बहुज्ञता॥
प्रीयते ऽमलया भक्त्या हरिरन्यद्विडम्बनम्।
पुनाति भगवद्भक्तिश्चाण्डालो ऽपि यदृच्छया॥
अपि चेत्स दुराचारो भजते मामनन्यभाक्।
साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि स इति

अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच्च ।

अतो ऽन्तरालवर्त्तित्वादितरत् आश्रमित्वं तु ज्यायो मुख्यकल्पः लिङ्गाच्च आत्मक्रीडा आत्मरतिः क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठ इतिलिङ्गाच्चेत्यर्थः ।

अत्र हि क्रियावत्त्वस्योत्कृष्टत्ववचनात्तदुपयोग्याश्रमरूपो ऽप्युत्कर्षो ऽनुमीयत इति स्मर्यत इति च शब्देन समुच्चीयते सा च स्मृतिः ।

सन्न्यासः कर्मयोगश्च निश्रेयसकरावुभौ ।
तयोस्तु कर्मसन्न्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते ॥
अनाश्रमी न तिष्ठेत दिनमेकमपि द्विजः ।
संवत्सरमनाश्रमी स्थित्वा कृच्छ्रमेकं चरेदिति ॥

इदानीमिदं विचार्य्यते अधराश्रमं गतस्य पूर्वधर्मचिकीर्षादिना तत्पूर्वाश्रमगमनमस्ति न वेति तत्रादौ स्वमतमाह ।

तद्भूतस्य नातद्भावो जैमिनेरपि नियमात्तद्रूपाभावेभ्यः ।

तदाश्रमीभूतस्यातद्भावो ऽर्थात्तत्पूर्वाश्रमिभावो नास्ति कुतः जैमिनेरप्यङ्गीकृतेभ्यो नियमात्तद्रूपाभावेभ्यो हेतुभ्यः तत्र नियमः अरण्यमियात्ततो न पुनरियादित्यादिश्रुत्युक्तः । अतद्रूपं चातद्रूपणमवरोहाकथनमिति यावत् । अभावश्च शिष्टाचारस्येति एते-

भ्यो हेतुभ्यो ऽधराश्रमात् त्यक्ताश्रमावरोहो नास्तीत्यर्थः। तेषां प्रायश्चित्तानन्तरमप्यवरोहो नास्ति प्रायश्चित्तस्यैवाभावादित्याह।

न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात्।

पूर्वमीमांसायां अधिकारलक्षणे षष्ठाध्याये प्रोक्तमाधिकारिकमवकीर्णिप्रायश्चित्तं तदपि नैष्ठिकादेर्न भवति। कुतः पतनानुमानात्। अत्यन्तपतनस्मरणेन तदयोगात् यथा।

आरूढो नैष्ठिकं धर्मं यस्तु प्रच्यवते ततः।
प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुध्येत्स आत्महा॥

इत्यादिरित्यर्थः। एके तु प्रायश्चित्तस्य भावमाहुरित्याह।

उपपूर्वमपि त्वेके भावमशनवत्तदुक्तम्।

एके तु उपपूर्वं पातकमुपपातकमत्र मन्यन्ते अतो ऽशनवन्मधुमांसादन इवात्रापि प्रायश्चित्तस्य भावमाहुः कामतो महापातकस्यैव हि मरणान्तं प्रायश्चित्तं नोपपातकेष्विति। तदुक्तमिति प्रायश्चित्तं च तैरुक्तं स्मृतिषु यथा वानप्रस्थो दीक्षाभेदे कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा महाकृच्छ्रं वर्द्धयेत् भिक्षुर्वानप्रस्थ-

वत्सोमदृष्टिवज्ज्ञं स्वशास्त्रसंस्कारश्चेति । एवं च सति धर्मप्रयोजनं विना वृथातद्भूतस्यातद्भावे प्रायश्चित्ता-भाववचनमिति विवेक्तव्यम् ।

बहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच्च ।

आश्रमभ्रष्टाः कृतप्रायश्चित्ता अकृतप्रायश्चित्ता वा उभयथापि शिष्टैर्व्यवहारेषु बहिःकार्य्या एव कुतः स्मृतेः ।

आरूढपतितं विप्रं मण्डलाच्च बहिष्कृतम् ।
उद्बद्धं कृमिदष्टं च स्पृष्ट्वा चान्द्रायणं चरेदिति ॥

तथा आचाराच्च विवाहयज्ञादिषु तेषामव्यव-हार्य्यत्वे शिष्टाचाराच्चेत्यर्थः । इदानीमिदं विचार्य्यते किं ब्रह्मविद्यास्वयमेव कर्त्तव्येति नियमः उत धना-दिना ऋत्विद्वारापीति ।

स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ।

स्वामिनो यजमानस्यैव विद्यायां कर्तृत्वं कुतः तस्यैव फलश्रुतेः य एवं वेदेति फलश्रुतेः फलसा-मानाधिकरण्यस्यैवावगमादित्यर्थः । अयं च विचारो ऽदृष्टद्वारा फलोत्पत्तौ बोध्यः । अविद्यानिवृत्तिद्वारा मोक्षजनने च संशय एव नास्ति तत्वज्ञानमिथ्याज्ञान-निवृत्त्योः सामानाधिकरण्येनैव हेतुमद्भावस्य लोक-सिद्धत्वादिति । आधुनिकास्तु कर्माङ्गविद्याविषयमेवे-

दमधिकरणं न तु ब्रह्मविद्याविषयमिति तन्न। अङ्गेषु यथाश्रमभाव इति पूर्वपाद एवास्यार्थस्य मीमांसितत्वात्।

आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिक्रीयते।

ऋत्विजो ऽपि कर्म ब्रह्मविद्या भवतीत्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते हि यस्मात्तस्मै फलाय ऋत्विक्कर्त्तृकविज्ञानं यजमानेन परिक्रीयते धनादिभिरिति अतो न फलवैय्यधिकरण्यं विद्यायाः धनेन विद्यायाः क्रीतत्वादित्यर्थः।

श्रुतेश्च।

विद्याया ऋत्विग्निष्ठाया यजमानफलदातृत्व श्रवणाच्च। एवं विदुद्गाता आत्मने वा यजमानाय वा यं कामं कामयते तमागायतीत्यादौ तत्र च ब्रह्मविद्यात्वं वा ऽन्यविद्यात्वं वा न प्रयोजकमित्यर्थः। इदानीमिदं विचार्य्यते किं चतुर्थाश्रम एव ब्रह्मविद्याधिकारो ऽथ वा गृहस्थादिष्वपीति तत्र एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिति श्रुतेः। प्रव्राजिनामेवाधिकारः तत्र च संन्यासाश्रमे कथं ऋत्विक् संभवेदिति पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह।

सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् ।

काण्वे षष्ठे ऽध्याये श्रूयते "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेन एतमेव विदित्वा मुनिर्भवति एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्तीति तत्र तृतीयवाक्यं तद्वतो विद्यावतो विद्यायाः सहकार्यन्तरस्य प्रव्रज्याश्रमस्य विधिः सपक्षेणैव पाक्षिक एव यस्मिन् हि पक्षे गार्हस्थ्यादौ विक्षेपप्राबल्येन ब्रह्मैकाग्र्यं न सम्भवति तस्मिन् पक्षे व्यासङ्गनिवृत्तिद्वारोपकारिणी प्रव्रज्या ज्ञानाङ्गतया विधीयते न नियमेनेत्यर्थः । नियमे सति वक्ष्यमाणस्य गृहस्थेनोपसंहारस्यानुपपत्तेः ।

न्यायागतधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठो ऽतिथिप्रियः ।
श्राद्धकृत्सत्यवादी च गृहस्थो ऽपीह मुच्यते ॥
तत्त्वज्ञानेन मुच्यन्ते यत्र तत्राश्रमे रताः ।

इत्यादिस्मृतिविरोधाच्च तस्मात्पारिव्रज्याश्रमो ज्ञाननिष्ठायां मुख्यकल्प एव गृहस्थो ऽपीत्यपिशब्दस्य स्वरसाच्च । पाक्षिकत्वे दृष्टान्तमाह विध्यादिवदिति यथा गोदोहनेन पशुकामस्येति विधिः पशुकामभावत्वाभावत्वाभ्यां पाक्षिकस्तद्वदित्यर्थः । ननु पाक्षिकविद्याङ्गत्वे सन्यासस्य कथं केवलगृहस्थाश्रमेणैव छान्दोग्ये विद्याया उपसंहारो

यथा छान्दोग्योपनिषत्समाप्तौ अभिसमावृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानो धार्मिकान् विदधादात्मनि सर्वेन्द्रियाणि प्रतिष्ठाप्याहिंसन् सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः स खल्वेवं वर्तयन् यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते न च पुनरावर्त्तते इति तामिमामाशङ्कां परिहरति।

कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः।

कृत्स्नस्यैव चातुराश्रम्यधर्मस्य प्रायशो गृहस्थाश्रमे भावात् सत्त्वादेव केवलगृहीणोपसंहारः कृतः सर्वाश्रमोपलक्षणतया न तु आश्रमान्तराधिकारप्रतिषेधार्थमित्यर्थः। नन्वेवमपि गृहस्थसन्न्यासिनोरपि विद्यायामधिकारो लभ्यते इतराश्रमाधिकारे किं प्रमाणमित्याशङ्क्याह।

मौनवदितरेषामप्युपदेशात्।

मौनवत्सन्न्यासाश्रमस्येव इतरेषामप्याश्रमाणां विद्यासंबन्धोऽस्ति कुत उपदेशात्।

ब्रह्मस्थानेवमुच्यन्ते यत्र तत्राश्रमे रताः।

इत्यादिवाक्येभ्य इत्यर्थः। विद्याया अङ्गान्तरमाह।

अनाविष्कुर्वन्नन्वयात्।

आत्मनः सिद्ध्यादिकं योगाभ्यासं चानाविष्कुर्वन्

लोकेभ्यो ऽप्रकाशयन् योगी तिष्ठेत कुतो अन्वयात् अन्वयप्रसङ्गात् सिद्ध्यादिप्रकाशने हि समाधिविघ्नस्य लोकानुगमनस्य प्रसङ्ग इत्यर्थः । तथा च स्मृतिः ।

गूढधर्माश्रितो विद्वानज्ञातचरितं चरेत् ।
अन्धवज्जडवच्चापि मूकवच्च महीं चरेत् ॥
जना यथावमन्येरन्*) पष्येपुत्वैव सङ्गति१) ।

इति आविष्करणादिना प्रतिबन्धे तु भरतादिवन्नैहिको विद्यापरिपाक इत्याह ।

ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ।

प्रस्तुतं बलवतो बलवत् प्रतिबन्धाभाव एवैहिकं तत् पर्यवसायिविज्ञानं भवति कुतो दर्शनात् भरतादीनां हरिणादिसङ्गप्रतिबन्धेनैहिकज्ञाननिष्ठाभावदर्शनादित्यर्थः । प्रतिबन्धाश्च व्याध्यादयश्चित्तविक्षेपकाः पातञ्जले सूत्राभ्यां परिगणिताः ।

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः ।

एवं च ज्ञानाभ्यासेनैव क्रियमाणे ऽप्यैहिकस्य मुक्तिफलस्य नियमो नास्ति कुतः तदवस्थावधृतेः यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा ये ऽस्य हृदि स्थिताः ॥ अथ मर्त्यो ऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत इत्यादिश्रुतिः पर-

[१] अयं पा० असमो । चीनदति प्र...

वैराग्यस्यैव मोक्षहेतुज्ञानावस्थात्वावधारणात् तथा मोक्षहेतुज्ञानावस्थायाः स्मृतिष्वप्यवधृतत्वात् ।

योगयुक् प्रथमं योगी युञ्जमानो ऽभिधीयते ।
विनिष्पन्नसमाधिस्तु परब्रह्मोपलब्धिमान् ॥
यद्यन्तरायदोषेण दूष्यते नास्य मानसम् ।
जन्मान्तरैरभ्यसतो मुक्तिः पूर्वस्य जायते ॥
विनिष्पन्नसमाधिस्तु मुक्तिस्तत्रैव जन्मनि ।
प्राप्नोति योगी योगाग्निदग्धकर्मं च यो ऽचिरात् ॥

इत्यादिवाक्यैरित्यर्थः । समाधिनिष्पत्तिश्च संप्रज्ञातावस्थैकेन जन्मना न भवतीति नियमो ऽस्ति अत उत्पन्नज्ञानेनापि वक्ष्यमाणादसकृदावृत्तिप्रायणान्ता विद्यायाः कर्तव्येतिसूत्रस्यास्यतात्पर्यार्थः । नचैवमैहिकमोक्षावश्यंभावे कस्यापि विश्वासो न स्यादिति वाच्यम् । असंप्रज्ञातसमाधिनैकमुक्तिनिर्णयसंभवात् । किंच फलावश्यंभावनिश्चयो ज्ञानोत्पत्त्यैव जायते तत्रैहिकत्वनिर्णयाभावे ऽपि न क्षतिः अत एवैहिकत्वनिर्णयाभावेनामरणादसकृदावृत्तिः कर्तव्या मोक्षविलम्बेन सर्वैरेवेति तदवस्थावधृतेरिति द्विः पाठो ऽध्यायपरिसमाप्त्यर्थः ॥

इति ब्रह्ममीमांसायां विज्ञानयतिकृते विज्ञानामृताख्यऋजुभाष्ये तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

श्रीः इदानीं चतुर्थाध्यायेन विद्यानिष्पत्तेरत्यन्तान्तरङ्गं साधनमभ्यासं विद्याया आकारं च संक्षेपेणोक्त्वा इति विस्तरेण विद्याफलं मोक्षद्वयमैहिकक्रमसुक्तिरूपं विचारणीयं तत्राद्यपादे ऐहिकमुक्तिर्विशेषतो विचार्यते विद्यापादे त्वसामान्यत एव विद्या तत्फलं चोक्तमिति न पौनरुक्त्यम् ।

आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ।

यतः पूर्वपादशेषे ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धकमित्युक्तमतो विद्याया असकृदावृत्तिः कर्त्तव्याऽसंप्रज्ञातसमाधिपर्यन्तं यथा विघ्नेन नाभिभूयते तत्र प्रमाणमाह उपदेशादिति तद्विष्णोर्विदं सदा पश्यन्ति सूरयः एतत् ज्ञेयं नित्यमेवात्मसंस्थं नातः परं वेदितव्यं हि किं चित् तमेवैकं जानथ आत्मानं तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः ॥ योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थित इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यां सतताभ्यासोपदेशादित्यर्थः । आवृत्तेश्च विघ्नोत्सारकत्वं पातञ्जले सूचितं तत्प्रतिषेधार्थमेकतत्त्वाभ्यासमेकतत्त्वाभ्यास इति तत्प्रतिषेधो व्याध्याद्यन्तरायनिवृत्तिः मार्कण्डेयपुराणे चोक्तं पातितः श्रवणे दैवो भ्रमाकर्त्तौ योगी तस्मान्मनोमयं चिन्तयेत्परमं ब्रह्म ज्ञात्वा तत्प्रवणं मन इत्यादिना ।

लिङ्गाच्च ।

लिङ्गादपि योगरूपात्प्रत्ययावृत्तिरेकाग्रताख्याव-

गम्यते यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह बुद्धिश्च नविचेष्टभित्तामाहुः परमां गतिं तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणां यवेदाङ्मनसी प्राज्ञ इत्यादिरूपादित्यर्थः। न ह्यभ्यासं विना चित्तवृत्तिनिरोधरूपो योगः सम्भवति अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोध इति योगसूत्रादिति भावः। इयं चावृत्तिरदृष्टजनिका स्वविषयसाक्षात्कारजनिका च भवति।

मनसश्चेन्द्रियाणां चैकाग्र्यं परमं तपः।
श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः॥
मत्वा च सततं ध्येय एते दर्शनहेतवः।

इतिस्मृतेः यत्तु शब्दादेव साक्षात्कारो भवति स्वावृत्तिस्तु विपरीतभावनामात्रं निवर्त्तयतीति मतं तदस्माभिर्पञ्चमूच्या निराकृतं इदानीं ब्रह्मविद्यया अविद्यानिवर्तकं मुख्यमाकारमवधारयति।

आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च

यद्ब्रह्म सत्यसंकल्पादिगुणकं परतः स्वतश्च निर्विशेषचिन्मात्रं नेति नेतीति निःशेषशेषप्रकृतिपुरुषाद्यखिलप्रपञ्चलयावधिभूतं तदेतदात्मेत्यहमित्युपगच्छन्ति अनुभवन्ति तात्त्विकाः तथैव शिष्यान् मुमुक्षून् ग्राहयन्ति च अन्यथा तटस्थब्रह्मज्ञानात् साक्षादविद्यानिवृत्त्यसम्भवादित्यर्थः। तथा च श्रुतिः तदात्मानमेव वेदहं ब्रह्मास्मीति स आत्मा तत्त्वमसीत्या-

दिरिति। ननु जीवब्रह्मणोर्भेद उक्त इति कथं जीवस्य ब्रह्माहमिति ज्ञानं तत्वज्ञानं भवेदिति चेदुच्यते। यथा सांख्यमते अन्तःकरणाद्भिन्नोऽपि जीवस्तस्यात्मतया तस्याहमिति प्रमाविषयो भवति तथैव जीवादिदेहान्तेभ्यो भिन्नमपि ब्रह्म जीवादीनामात्मतयान्तःकरणस्याहमिति प्रमाविषयः स्यात् अन्तर्यामितया जीवादिलयाधारतया च ब्रह्मैव सर्वेषां पारमार्थिकात्मेत्युक्तत्वात्। यथा च जीवात्मताज्ञानाद्देहाद्यभिमानरूपाविद्यानिवृत्तिर्भवति तथैव च ब्रह्मात्मताज्ञानाज्जीवादिष्वभिमानस्य निवृत्तिः स्यात्। नन्वेवं किं जीवोऽपि बुद्ध्यादिवदनात्मैव तथा च सांख्यादिसर्वशास्त्रविरोध इति चेन्न। सृष्टिकाले च न स्वभोक्तृत्वादिना व्यावहारिक्या जीवात्मतायाः सर्वशास्त्रेऽभ्युपगमात्। सृष्टिकाले स्वकारित्वेन प्रपञ्चस्य व्यावहारिकसत्तावत् ब्रह्मापेक्षया तत्तस्याप्यनात्मत्वं भारतकूर्मपुराणादिषु दृश्यत एव यथा मोक्षधर्मे।

अन्यश्च राजन् पुरवस्तथान्यः पञ्चविंशकः।
तत्स्थत्वाच्चानुपश्यन्ति एक एवेति साधवः॥
ते चैनं नाभिनन्दन्ति पञ्चविंशकमप्युत।
षड्विंशमनुपश्यन्तः शुचयस्तत्परायणाः॥
इति नाभिनन्दति आत्मत्वेनेत्यर्थः कौर्मे च।
तत्वैः संपादितं भुङ्क्ते पुरुषः पञ्चविंशकः।
ईश्वरेच्छावशात्सोऽपि जडात्मा कथ्यते बुधैः॥

इति प्रलयादौ चैतन्यफलोपधानाभावात् स्वर्गकाले चैतन्यफलोपधानस्य चेश्वरेच्छाधीनत्वाद्बुद्ध्यादिवदेव जीवस्य जडत्वमतो न मुख्यमात्मत्वमित्यर्थः। एतदपि स्मर्यते।

आत्मन्यवस्थिते ऽव्यक्ते विकारे चोपसंहृते।
साधर्म्येणावतिष्ठेते प्रधानपुरुषावुभौ॥
यथा दारुमयी योषा यथा यन्त्रमयो मृगः।
तथा सर्वाणि भूतानि ईशतन्त्राणि विद्धि भो॥

इति तथा च श्रुतिरपि तमेवैकं जानथ आत्मानं नान्यो ऽतो द्रष्टा यथा वृक्षो वनस्पतिस्तथैव पुरुषो ऽमृषा नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामित्यादिः चित्स्वरूपत्वे ऽपि जीवानां स्वोपाधिसंबन्धाधीनचैतन्यफलोपधानस्य कादाचित्कत्वेन वाचारम्भणमात्रत्वात् प्रकृतितद्विकारवदेव जीवानां मृषात्वं न त्वन्यन्तासत्त्वमादरादलोप इति सूत्रात् तस्मात् प्रलयमोक्षादौ विषयसंबन्धाभावात् काष्ठलोष्टादिवज्जडाः सन्तो जीवा मध्यंदिनादित्यवत् सदा सर्वावभासके परमात्मनि विलीयन्ते समुद्रे नदनद्य इव पुनश्च स एव परमात्मा स्वेच्छयाग्निविस्फुलिङ्गवत्तानुपायिसंबन्धेन स्वतो विभज्यान्तर्यामी स न प्रेरयति तथा चोक्तं चक्षुष्मतान्धा इव नीयमाना इति अतः स एव मुख्य आत्मान्तर्याम्यमृत इत्यादिश्रुतेरिति सिद्धम्। नन्वेवं जीवानुच्छानात् कथं मुक्तिरुक्तेति चेत्। देहाद्यभिमान-

स्य संसारहेतोर्निवर्त्तकत्वादिति। ये त्वाधुनिका जीवब्रह्मणोरखण्डत्वस्य सूत्रस्यार्थं वर्णयन्ति तन्मतं पञ्चसूत्र्या विस्तरेण निराकृतं। किं चोभयथानुभवसंभवेऽपि भेदग्राहकश्रुतिस्मृतिपूर्वोक्तसूत्रजातन्यायाद्यविरोधेनैवास्य सूत्रस्य तात्पर्यं सूचितं न तद्विरोधेनाखण्डतापरत्वम् अस्य सूत्रस्य विद्याकारमात्रनिर्णायकत्वात् स्वातन्त्र्येणाखण्डतापरत्वस्यापि कल्पने वाक्यभेदप्रसङ्गाच्च। स म आत्मेति विद्यादित्यादिश्रुत्यनुसारश्चास्मत्कृतसूत्रव्याख्यान एव दृश्यते तथा स्मृत्यनुसारेऽपि यथा कौर्मे।

प्रधानं पुरुषश्चैव तत्त्वद्वयमुदाहृतम्।
तयोरनादिर्निर्दिष्टः कालसंयोजकः परः॥
त्रयमेतदनाद्यं तु अव्यक्ते समवस्थितं।
तदात्मकं तदन्यस्मात्तद्रूपं मामकं विदुः॥

इति अत्र हि पुरुषादित्रयस्याव्यक्ताखण्डब्रह्मात्मकत्वब्रह्मभेदश्चोक्त इति। नन्वेवमेकस्मिन्नेव संघाते विदुषां कथमात्मद्वयप्रत्ययो घटते तत्राह।

न प्रतीकेन हि सः।

प्रतीकमङ्गमंश इति पर्यायाः ब्रह्मणो वात्मेत्युपगच्छन्ति न प्रतीकेऽशे जीवे तथा देहावयववदंशे प्रकृतितत्कार्ये च कुतः न हि यस्मात्प्रतीकं जीवादी ने सः पारमार्थिकातात्त्विक आत्मेत्यर्थः। ननु

कथं तर्हि स एव मायापरिमोहितात्मेत्यादिश्रुतिर्जीवादेर्ब्रह्मत्वं प्रतिपादयतीत्याशङ्कायामाह।

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात्।

प्रतीके च जीवादौ ब्रह्मदृष्टिरुपासनाहार्यज्ञानरूपैव मन्तव्या किरणादौ सूर्यादिदृष्टिवत् न पुनस्तत्त्वज्ञानेस्येत्यर्थः। उत्कर्षादिति उत्कर्षार्थमित्यर्थः। ब्रह्मदृष्ट्या हि जीवानामसंसारित्वादिरूप उत्कर्षो भवतीति। अत्र च हेतुः पूर्वमेवोक्त उपदेशान्तरवदित्यनेन "मनोब्रह्मेत्युपासीत" "आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः" "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" इत्यादिप्रतीकोपासनाद्यविभागगुणेनाहार्यरूपैव वाच्या जडस्य ब्रह्मत्वानुपपत्तेरतस्तद्दृष्टान्तेन तत्सह पठितजीवप्रतीकेऽप्याहार्यदृष्टिरेवानुमीयत इति तत्त्वज्ञानप्रकरणेषु च जीवादिषु ब्रह्मभेदबोधकश्रुतिस्मृतयोऽविभागलक्षणाभेदमात्रं शरीरशरीरिणोरिवाङ्गब्रह्ममात्रार्थताबोधनायेति विशेषः। व्यतिहारवाक्यं चात्यन्तसाम्यपरमेवेति प्रतिपादितव्यतिहारो विशिंषन्ति हीतरदित्यत्र। ननु यथा ब्रह्मवा इदमग्र आसीत् तदात्मानमेव वेदाहं ब्रह्मास्मीत्यादिश्रवणादहं ब्रह्मास्मीत्याद्युपासनास्ति तथा अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्यो सावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवं स देवानामित्यादिनिन्दाश्रवणात् सूर्य्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्चेत्यादिश्रुतेश्चादित्योऽहं चण्डोऽहं व-

रुणो ऽहमित्यादिकमपि विज्ञानमभ्युपगन्तव्यं तत्रापि किं सूर्यादिब्रह्मवदेवात्मतया द्रष्टव्यो जीवो वादित्यादितया ऽथ वास्ति प्रकारभेद इत्याकाङ्क्षायामाह।

आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः।

स्वस्याङ्गे चक्षुरादावेवादित्यादिदृष्टिर्बोध्या न त्वादित्यादिषु ब्रह्मवदात्मतया न वा जीव आदित्यादितया दृष्टिः कुतः उपपत्ते युक्तेः आदित्यादयो देवाः स्वस्वांशेषु चक्षुर्यत आदित्याधिष्ठातृभावः सङ्घाते तिष्ठन्ति अतस्तत्तदङ्गद्वारैवाहमादित्यो ऽहं चन्द्र इत्याद्युपासनाद्युक्तेत्यर्थः। तथा चैवमेव मनुनापि दृष्टिरुक्ता आत्मैव देवताः सर्वाः सर्वमात्मन्यवस्थितमित्युपक्रमात् खं सन्निवेशयेत् खेषु चेष्टनस्पर्शने ऽनिलं। पक्तिदृष्ट्योःपरन्तेजःस्नेहयोगं च मूर्तिष्वित्यादिनेति अत्रात्मा सङ्घात इत्यर्थः। ब्रह्मणस्तु साक्षादेव प्रकृतिपुरुषाधिष्ठातृत्वेन तयोरात्मतया ब्रह्मणि दृष्टपुरुषे ब्रह्मदृष्टिः पूर्वसूत्रद्वये.क्ता युक्तैवेति भावः। अत्र उपपत्तेरिति हेतुतयोपन्यासादाह ब्रह्मेत्यादिवाक्याद्युपपत्त्यैव निर्णयो न त्वाधुनिकानामयौक्तिकसर्वशास्त्रविरुद्धरीत्येभिगम्यते इदानीमावृत्तिरूपयोगस्य सहाभावाङ्गमाह

आसीनः संभवात्।

आसीनः पद्मासनायुक्तः सन्नावृत्तिरूपमैकाग्र्यं कुर्यात्कुतः संभवात् गमनादौ चित्तविक्षेपादुत्थितस्य

देहधारणायासेन चित्तचाञ्चल्यात् शयानस्य च निरागमात् पद्मासनादिनैव तादृशव्यहुदोषपरीहारसंभवादित्यर्थः। ऐकाग्र्यलक्षणसमाधेरङ्गान्तरमाह।

ध्यानाच्च।

संभवादिति हेतुरुत्तरसूत्रे चाप्यनुवर्तते चशब्दः समुच्चये ध्यानेनापि साधनेनावृत्तिरूपः समाधिः संपादनीयः ध्यानमुत्तरसूत्रे वक्ष्यामः। ध्यानस्यापि साधनमाह।

अचलत्वं चापेक्ष्य।

चित्तस्याचलत्वं धारणां चापेक्ष्य ध्यानं संपादनीयमित्यर्थः। धारणाध्यानयोश्च लक्षणं पातञ्जले क्रमेणोक्तं देशबन्धश्चित्तस्य धारणा तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानमिति इदं च सूत्रद्वयं व्यासदेवैर्व्याख्यातं देशे नाभिचक्रादौ चित्तस्य बन्धः स्थापनं धारणा तस्मिन्नेव च देशेऽन्तर्याम्यादिरूपध्येयालम्बनस्य चित्तस्यैकताननताप्रत्ययप्रवाहः प्रत्ययान्तरेणापरामृष्टो ध्यानम्। आवृत्तिरसकृदुपदेशादित्यनेनोक्ता चावृत्तिरेतयोः फलसमाधिः तस्यापि लक्षणं योगसूत्रेणोक्तं तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिरित्यनेन एतच्च व्यासदेवैर्व्याख्यातं ध्यानमेव ध्येयाकारमात्रनिर्भासप्रत्ययात्मकेन स्वरूपेण शून्यमिव यदा भवति ध्येयस्वभावावेशात्तदा समाधिरित्युच्यत इति प्रत्य-

यात्मकत्वं यदा न भासते तदा ध्यानमेव समाधिर्भवतीत्यर्थः। यमनियमप्राणायामप्रत्याहाराश्च शमदमादिमध्ये पातिन इत्यतः पृथक् सूत्रेण नोक्ता इत्यष्टाङ्गयोगसंग्रहः समाधिफलं तु साक्षात्कारनिष्ठा सा च तदधिगमउत्तरपूर्वाघयोरित्यादिसूत्रेण वक्ष्यते इति विभागो द्रष्टव्यः संभवादित्यपेक्षया हेत्वन्तरमाह।

स्मरन्ति च।

स्मरन्ति च वशिष्ठादयः आसनादीनि ज्ञानाङ्गतया।

यमश्च नियमश्चैव तथा चासनमिष्यते।
प्राणायामस्तथाशक्तेः प्रत्याहारश्च धारणा॥
ध्यानं समाधिरेतानि योगाङ्गानि तपोधन।
आदौ चत्वारि बाह्यानि तदन्यान्यन्तराणि च॥
अष्टात्मकमिदं विद्धि पवित्रं पापनाशनं।
ज्ञानं गुह्यतमं प्रोक्तं कीर्तितं ते तपोधन॥

इत्यादिनेत्यर्थः। ज्ञायते ऽनेनेतिज्ञानं तथा योगसूत्रमपि योगाङ्गानुष्ठानादशुद्धिक्षये ज्ञानदीप्तिरा विवेकख्यातेरिति योगाङ्गं देशमपि विचारयति।

यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात्।

यत्र स्थाने गृहे वा वने वा गिरिगुहादौ वा एकाग्रता सम्भवति तत्रैव योगाभ्यासः कर्त्तव्यो ऽविशे-

षात्। नात्रारण्यगिरिगुहादिविशेषनियमो मन्तव्यः अरण्यगिरिगुहादीनां शपिकाभिप्रायेणैव शास्त्रेषूक्तत्वात् विविक्तदेशे हि व्यासङ्गादिदोषाः प्रायशो न भवन्तीति। न पुनर्योऽनुग्रउत्तरसाधकसापेक्षो यो वा गृह एव जनकादिवत् समाधियोग्यो भवति तेनाप्यरण्यं गन्तव्यमिति नियमो ऽस्तीत्यर्थः। तथा च मार्कण्डेयदत्तात्रेयवाक्यं।

तत्रैवात्रपथे स्थित्वा यत्र वा स्थैर्य्यमात्मनः।
युञ्जीत योगी निर्ज्जीत्य त्रीन् गुणान् परमात्मनि॥

इति त्रीन् गुणान्सुखदुःखमोहान् ननु कियत्कालमभ्यासः कर्त्तव्य इत्यपेक्षायामाह।

आप्रायणात्तथा हि दृष्टम्।

आदेहत्यागादेवैवंप्रत्ययावृत्तिः कर्त्तव्या कृतसाक्षात्कारेणाकृतसाक्षात्कारेण वा कुतः तथा हि दृष्टं जडभरतादिष्विति यद्वा दृष्टं श्रुतं स यो हवै भगवान् मनुष्येषु प्रायणान्तमोंकारमभिध्यायीतेत्यादिनेत्यर्थः तत्र कृतसाक्षात्कारस्याप्यावृत्तिरसंप्रज्ञातसमाध्यर्थमिति प्रागेव प्रतिपादितं प्रतिपादयिष्यते चेति तत्रापि दृष्टमिति पाठे तु तत्राप्रायमपि श्रुतिरस्तीत्यर्थः। अथेदानीं ब्रह्मविद्यायाः सद्योमुक्तिरूपं फलं पादशेषे च विचार्य्यते।

तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेष-विनाशौ तद्व्यपदेशात् ।

तदेवं यथोक्तसाधनैस्तदधिगमे ब्रह्मात्मत्वसाक्षात्कारे सति उत्तरस्याघस्याश्लेषोऽनुत्पत्तिः पूर्वस्य चोत्पन्नस्य विनाशो भवति अघशब्दोऽत्र रन्ध्रकत्वगुणेन कर्ममात्रोपलक्षकं कर्म चात्र विहितनिषिद्धाचरणं न तु अदृष्टरूपमतो नोत्तराघस्याप्रसिद्धिः अश्लेषविनाशौ चादृष्टाख्यव्यापारद्वारकाविति उक्तप्रतिज्ञायां प्रमाणमाह तद्व्यपदेशादिति यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेव विदिपापं कर्म न श्लिष्यते ।

भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ।

इत्यादिस्मृत्या च ज्ञानस्य पापपुण्यानुत्पत्तिविनाशहेतुत्वव्यपदेशादिभ्यः । अत्रोत्तराघस्य प्रमादाशक्तिसमाध्यादिनिमित्तस्यैवाश्लेषो विवक्षितः । ननु वृथाकर्मत्यागवृथाविकर्मणोः ।

यस्तु विद्याभिमानेन वेदमार्गप्रवर्तनम् ।
छलजात्यादिभिर्जह्यात् स महापातकी भवेत् ॥

इत्यादिभिः स्कन्दादिवाक्यैर्वृथा स्वातन्त्र्ये विदु-

षामपि प्रत्यवायसिद्धेः। अन्यथा जनकादीनां कर्मानुष्ठानवैयर्थ्यापत्तेश्च । न च लोकसंग्रहार्थमेव तेषां कर्म स्यादिति वाच्यम् । लोकानां कर्मसंग्रहेणास्य स्वतोऽपुरुषार्थत्वेन तत्रापि प्रत्यवायानुत्पादस्यैव फलत्वात्, उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहमित्यादिवाक्यैर्लोकसंग्रहकर्मणः उपकरणे लोकहिंसाया प्रत्यवायसिद्धेश्चेति पूर्वकर्मविनाशश्चात्र तदाह एवं क्लेशाख्यसहकार्य्युच्छेदरूपः सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगा इतियोगसूत्रेण क्लेशे सत्येव प्रारब्धातिरिक्तकर्मणां विपाकहेतुत्वसिद्ध्या ऽविद्योच्छेदादेव कर्मविपाकासंभवात् ज्ञानस्य पूर्वकर्मनाशकत्वकल्पनावैयर्थ्यात् अत एव भस्मसात्करणमेव स्मर्यत इति कर्मनाशे सति किं स्यात्तत्राह ।

इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ।

एवं कर्मक्षयेण देहपाते तु सतीतरस्यापि सुखदुःखाद्यशेषगुणस्यासंश्रयो विदेहकैवल्यमिहैव भवतीत्यर्थः । कर्मकृतो हि पुनर्देहारम्भः सुखदुःखादिकं च ततश्च कर्मण्यशेषत उन्मूलिते पुनरौपाधिको ऽपि संसारः स्यादिति अत एव यद्यप्यविद्यापि ब्रह्मात्मज्ञानान्निवर्तते तथापि पूर्वसूत्रे ऽविद्यानिवृत्तिं विहाय कर्मनिवृत्तिरेव ज्ञानानुक्ता कर्मनिवृत्तेरेव साक्षान्मोक्षहेतुत्वादिति बोध्यम् । यस्माच्च सूत्रादन-

र्थनिवृत्तिरेव परममुक्तिर्न स्वानन्दावाप्तिरित्यवधारणीयम्। आनन्दावाप्तेरवचनात् अवच्यमाणत्वाच्च अत एव श्रुतिरपि वक्ष्यति शोकमात्मवित् अशरीरं वाव सन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशत इत्यादि एतदपि पञ्चसूच्यां विशेषतो विचारितमस्माभिरिति। ननु पाते त्विति कथमुच्यते ज्ञानोत्तरं पूर्वकर्मदाहे तत्क्षण एव मुक्त्यौचित्यादित्याशङ्कायामाह।

अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः।

पूर्वे पुण्यपापे विनश्यत इत्युक्तन्ते अनारब्धकार्ये एवेति मन्तव्यं कुतः तदवधेः तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये ऽथ सम्पत्स्य इति कर्मविमोचनस्य मोक्षावधित्वश्रवणादित्यर्थः। यदि हि ज्ञानेन तत्क्षणादेव मुक्तिः स्यात् तदा तस्य विषयस्तावदेव चिरमिति वचनं न युज्यत इतिभावः। तस्मात्कर्मपातपर्यन्तं प्रारब्धकर्मणा प्रतिबन्धादुत्पन्नज्ञानस्य मोक्षे विलयादुपदेशादिकमप्युपपन्नमिति बोध्यम्। ननु ज्ञानेनाविद्यानिवृत्तौ कथं देहधारणं कथं चोपदेशादिः स्यादिति चेन्न। अभिमानस्य देहधारणाद्यहेतुत्वात्। देहसम्बन्धस्य कर्मजन्यत्वात्। अभिमानाभावे ऽपि स्वस्वस्थादौ[1])देहधारणात् प्रवृत्तिनिवृत्त्योरिष्टसाधनताज्ञानादिजन्यत्वात्। स्वभोग्यसुखसाधनताज्ञानं स्वभोग्यदुःखाभावसाधनताज्ञानं च प्रवृत्ति-

कारणमित्युक्तत्वात्। पञ्चसूत्र्यामिति अविद्यादिक्लेशानां च विपाकप्रारम्भ एव कर्मसहकारित्वं योगे प्रोक्तं। यत्त्वाधुनिकाः अविद्यायाः सर्वव्यवहारकारणत्वं परिकल्प्य तदुपपत्त्यर्थं जीवन्मुक्तस्याप्यविद्यालेशस्तिष्ठतीति वर्णयन्ति अविद्याख्यकारणगतस्य विशेषस्य दुर्वचत्वात्। विस्तरतस्तु ते पञ्चसूत्र्यामेव निराकृता इति। यत्तु अनेकदेहहेतोः प्रारब्धकर्मणो ऽपि न फलसमाप्त्यपेक्षा यावन्न विमोक्ष्य इति श्रुत्या वर्तमानदेहपातानन्तरमेव मोक्षावगमादिति तन्न प्रारब्धकर्मणो मोचनस्यैव तच्छ्रुत्यर्थत्वात् सूत्रे ऽनारब्धकार्ये इत्येव सामान्यतो वचनात् तन्मते तेनैव त्वंशेन धर्माधर्मयोरुत्पत्त्या संसारानुच्छेदप्रसङ्गात् विशेषणप्रक्षेपे तु योगभाष्योक्तं कार्यकोटिप्रारम्भविशेषणमेवोचितं ज्ञानिनां जन्माद्यभाववाक्यानि च प्रारब्धसमाप्त्युत्तरमिति विशेषणीयान्येव अन्यथा ज्ञानिनां कायव्यूहादिषु जन्ममरणाद्युपपत्तेः। एतेन देहारम्भककर्मणो प्रारब्धत्वे भोगेनैव क्षय इति सिद्धिः। ननु यदि तदधिगमादेव कर्मक्षयो देहपातानन्तरं च कारणाभावात् स्वयमेवात्यन्तिको विशेषगुणोच्छेदस्तर्ह्यग्निहोत्रादिना विद्यायाः क उपकारः क्रियेत उत तस्य पूर्वोक्तं सहकार्यङ्गत्वं सम्भवेदित्याशङ्क्याह।

अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात्।

तस्य ज्ञानस्य यत्कार्यं कर्मक्षयादिस्तदर्थकमेवाग्निहोत्रादिकंमन्तव्यं कुतः तद्दर्शनानङ्गश्रवणादित्यर्थः अन्यथा नित्याकरणजप्रत्यवायेन प्रतिबन्धात् कर्मक्षयादिरूपाशेषोच्छेदे विलम्बसम्भवादिति भावः। ननु तस्य प्रतिबन्धकत्वे किं प्रमाणमिति चेन्न। ज्ञानिनामपि कर्मकर्त्तव्यताश्रवणे प्रतिबन्धानुमानादिति। स्वतन्त्रास्तु तत्कार्यायैव तस्यैव ज्ञानरूपाय कार्यायैवेति व्याचक्षते। तत्र तथा सति तस्मा इत्येवारब्धं युक्तत्वादिति मन्त्रान्तरं संवादमत्र प्रमाणयति।

अतो ऽन्यापि ह्येकेषामुभयोः।

अतस्तद्दर्शनादेव हि एतेषां मते केवलविद्यापेक्षया ऽन्यापि कर्मसमुच्चितापि विद्या मोक्षसाधनं अन्येत्युक्तं विवृणोति उभयोरिति कर्मणोर्मुक्तिरिति शेषः। दर्शनमेवाह।

यदेव विद्ययेति हि।

"यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति" समुच्चय ऽधिकास्तुतिश्च श्रम इत्यर्थः। ननु यदेव विद्ययेत्यादिस्तुत्या विद्यायाः कर्माङ्गत्वमेव लभ्यते न समुच्चय इति चेत् सत्यं तथाऽऽप्यव्यस्थाया विद्याकर्मणोरन्योन्यं शेषशेषीभावश्रवणेन सहकारित्वमेव वाक्यानां जातपथेन त्वङ्गाङ्गिभाव इत्यन्येषामाशय इति भावः। भूमिकाभेदेन च तैः

सहास्माकं विरोधो नास्तीति प्रागेवोक्तम्। इदानीं-प्रारब्धफलककर्मणो भोगमात्रैकनाश्यत्वमाह।

भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा संपद्यते।

अनारब्धकार्ययोः पुण्यपापयोर्विद्यया नाश इत्युक्तम्। इतरेत्वारब्धफलके पुण्यपापे भोगेन क्षपयित्वा निरस्य ब्रह्म संपद्यते समुद्रे नदीवदित्यर्थः। अन्यथा तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये ऽथ संपत्स्य इति विलम्बरचनानुपपत्तेरुपदेष्टृत्वाद्यसम्भवादित्यर्थश्चेति भावः। अत एव स्मृतिर्ज्ञानिप्रकरणस्था उपभोगेन पुण्यानामपि क्षये इति।

इति ब्रह्ममीमांसायां विज्ञानयतिकृते विज्ञानामृताख्यऋजुभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः।

पूर्वपादे यथोक्तसाधनैर्निर्गुणब्रह्मविद्यापरिपाकवत ऐहिकी परममुक्तिर्विचारिता। इदानीं सगुणब्रह्मविदुषोपक्रतत्वज्ञानस्य च क्रममुक्तिर्विचारणीया पादत्रयेण तत्रायं विभागः। द्वितीयपादेन सम्पत्त्युत्क्रान्ती विचारयिष्यति तृतीयेन चार्च्चिरादिक्रमेण ब्रह्मलोकगतिं चतुर्थेन वैश्वर्यं भोगानन्तरं तत्रैव मुक्तिमिति तत्रादौ यथोक्तविद्वदविदसाधारणी मरणकालीना ब्रह्मसम्पत्तिर्ब्रह्मलोकगतिप्रसङ्गेनेव विचार्यते।

वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च।

अत्र पूर्वपादशेषसूत्रात् सम्पद्यत इत्यनुवर्त्तते अथान्तकाले वाक् वागिन्द्रियं मनसि स्ववृत्तिरहितं संपद्यते दुग्धे जलवदविभक्तं लक्षणानन्यत्वं प्राप्नोति वक्तुमिच्छत्येव न तु वक्तुं शक्नोतीति यावत् कुतः दर्शनाच्च दृश्यते हि मरणकाले हस्तादिव्यापारानुमितवृत्तिके मनसि वक्तुमिच्छतोऽपि वागिन्द्रियस्तम्भः तथा शब्दाच्च अस्य सोम्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि सम्पद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायामितीत्यर्थः। ननु सूत्रे विशेषवचनात् कथं सगुणादिविद्यापरत्वमत्रावगम्यत इति चेत् अमृतत्वं चानुपोष्येति वक्ष्यमाणसूत्रादित्यवेहि इयं च संपत्तिः कारणलयरूपो विनाशो न भवति वहन्ति नुसंपरिष्वक्त इत्यत्र लिङ्गशरीरस्य लोकान्तरगमनवचनात् एवमनभ्युपगन्तृवैशेषिकादिनिरासार्थकत्वाद्वा। सर्वकरणनाशे वक्ष्यमाणगमनानुपपत्तेश्च।तथायन आदिनां रागाद्यकारणत्वेन तेषु तद्विलम्बासंभवाच्च। किं त्वविभागेन मोदकादिवदेकपिण्डतामात्रम् अविभागो वचनादिति वक्ष्यमाणसूत्रादिति बोध्यम्। एवमेव संपत्तिरुत्तरसूत्रेष्वपि बोध्या। यद्यपि श्रुतावेव वाचो मनसि लयोऽसंदिग्धस्तथाप्यस्य सूत्रस्यानुवादमात्रस्योत्तरसूत्रे प्रयोजनसत्वान्न वैयर्थ्यम्। एवमनभ्युपगन्तृवैशेषिकादिनिरासार्थकत्वाद्वा।

अत एव सर्वाण्यनु ।

यत एव श्रुतिप्रत्यक्षाभ्यां वागिन्द्रियमनस्यविभागरूपा संततिः सिद्धा अत एव दृष्टान्तादपराणि च त्वगादीनि श्रुत्यनुक्तान्यपि सर्वाणीन्द्रियाणि वाचोऽनुपश्चान्मनसि संपद्यन्त इत्यनुमीयत इत्यर्थः । तथा च त्वगादिलये दर्शनशब्दयोरभावे ऽपि न क्षतिरिति भावः । इयं च स्वप्नादिदृष्टान्तेनाप्यनुमेये स्वप्नमनोरथादौ हि रागादिवृत्तयो वचनस्पर्शश्रवणादीनि मनस्येव भवन्ति नैन्द्रियकाणीति ।

तन्मनः प्राण उत्तरात् ।

तद्विना न सर्वेन्द्रियकं मनः प्राणे वृत्तिमति संपद्यते गन्ध इव वायौ कुतः उत्तरान्मनः प्राण इत्युत्तरवाक्यादित्यर्थः । इदं च स्वस्वदृष्टान्तेनानुमेयं स्वस्वप्ने हि मनोवृत्तिरपि न तिष्ठति केवलप्राणवृत्तिदर्शनात् । प्राण एव मनसो वृत्तिनिरोधस्तु प्राणवृत्त्यैवावस्थानादनुमीयत इति ।

सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ।

स प्राणस्तदध्यक्षे तत्स्वामिनि प्राणिनि जीवे संपद्यते प्राणनापाननादिरूपवृत्तिरहितः संतिष्ठति कुतः तदुपगमादिभ्यः । एवमेवेतमात्मानमन्तकाले सर्वे प्रा-

णा अभिसमायान्ति तमुत्क्रामन्तं प्राणो ऽनुत्क्रामति प्राणमनुत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनुत्क्रामन्तीति प्राणस्य जीवोपगमनानुगमनादिश्रुतेरित्यर्थः। यद्यपि जीवस्यापि वृत्तिस्तदा नास्ति सविज्ञानो भवति सविज्ञानमेवानुत्क्रामतीति श्रुतिस्तु स्वरूपचैतन्याप्रत्ययपरत्वेनोपपद्यते तथापि तादात्म्येन तत एवाविर्भावाज्जीवे प्राणलय उच्यते जीवस्योत्क्रमणं च बुद्ध्यौपाधिकमिति। नन्वेवं प्राणस्तेजसीत्युदाहृतवाक्यविरोधः। न। जीवद्वारा प्राणस्य तेजसि लये ऽपि तद्वाक्योपपत्तेरिति।

भूतेष्वतः श्रुतेः।

अतः परं स प्राणसंयुक्तो ऽध्यक्षो बुद्धिसंभिन्नः पञ्चभूतेषु सूक्ष्मेषु संपद्यते क्रियादिरूपा भूतवृत्तिरेव तिष्ठति न त्वन्येषां वृत्तिरिति कुतः श्रुतेः। विज्ञानघन एवैभ्योभूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्तीति श्रुतेरित्यर्थः। जीवस्य सोपकरणस्य भूतेषु लयशुक्राद्यात्मकभूतेभ्यो ऽभिव्यक्त्या ऽऽनुमीयते। एतेन प्राणस्तेजसीति वाक्यं जीवद्वारत्वेनैवोपपादनीयं। ननु प्राणस्तेजसीतिवाक्याज्जीवद्वारेणापि प्राणस्य लयः केवलतेजस्येव युक्तः। ननु पञ्चभूतेभ्य इति बहुवचनस्य व्यक्त्यभिप्रायेणाप्युपपत्तेरित्याशङ्क्य परिहरति।

नैकस्मिन्दर्शयतो हि।

शरीरत्यागकाले जीवो नैकस्मिन्नेव तेजस्यवतिष्ठते हि यस्मात्श्रुतिस्मृती तथा दर्शयति यथा श्रुतिः तद्यथा पेशस्कारी पेशसो मात्रामपादायान्यनवतरं कल्याणतरं रूपं तनुत एवमेवायमात्मेदं शरीरं देहादन्यद्रूपं कुरुत इत्यनन्तरं सवा अयमात्मा पृथिवीमय आपोमयस्तेजोवायुमय आकाशमय इत्यादिः स्मृतिश्च।

अण्व्यो मात्राविनाशिन्यो दशार्द्धानां च याःस्मृताः।
ताभिः सार्द्धमिदं सर्वं संभवत्यनुपूर्वशः॥

इत्यादिरित्यर्थः पेशस्कारी स्वर्णकारः आपादाय विछिद्य। ननु श्रुत्यन्तरे कामं तदा पुरुषो भवतीति प्रश्ने तौ ह यदूचतुरित्युत्तरेण मरणकाले जीवस्य कर्माश्रयतावचनात् कथं भूताश्रयपरत्वं स्यादिति चेन्न। तत्र कर्माश्रयतावचनेन कर्मतन्त्रतामात्रस्याभिप्रेतत्वात्। अविभागसंबन्धेन द्रवस्य गुणाश्रितत्वासंभवात्। उभयाश्रितात्वेनाप्यविरोधाच्चेति। ननु अस्य सोम्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि संपद्यत इत्यादिवाक्यं तद्यथा पेशस्कारीत्यादिवाक्यं च विद्याफलपरं न भवति तैःकथं विदुषो मरणप्रक्रियावधार्यत इत्याशङ्कायामाह।

समाना चासृत्युपक्रमादमृतत्वं चानुपोष्य ।

आसृत्युपक्रमात् आलोकान्तरगमनारम्भादिह-दविदुषो मरणकालीना संपत्तिः समानैव भवति कुतः अमृतत्वं चानुपोष्य चो हेतौ इदममृतत्वम् अनुपोष्य विवेकज्ञानाल्लिङ्गशरीरमदग्ध्वैव जायते अतो लिङ्गश-रीरसत्वादविदुष इव विदुषो ऽपि यथोक्तसंपत्तिर्यु-क्ता। प्रक्रियाभेदकल्पने गौरवात्। क्रमसुक्तौ प्रक्रिया-न्तराश्रवणाच्चेत्यर्थः। अर्चिरादिसंपत्तिव्यावर्तनाय आ-सृत्युपक्रमादित्युक्तं। नन्विदं सूत्रं तानि परे तथेत्या-हेत्यागामिसूत्रानन्तरमेवोचितं तेनैव सूत्रेण साधार-णसंपत्तिविचारसमाप्तेरिति चेन्न। परे ऽव्यये सर्वं ए-कीभवन्तीत्यादिफलश्रवणेन परसंपत्तौ समानत्वसंश-याभावात्। इदानीं वक्ष्यमाणगमनोपपत्त्यर्थं यथोक्त-लिङ्गशरीरस्य भूतपर्यन्तस्य मरणकाले विनाशो ना-स्तीति प्रतिपादयति।

तदापीतेः संसारव्यपदेशात्।

तद्भूतपञ्चकं करणप्राणजीवाश्रयभूतं सूक्ष्मदे-हाख्यम् आप्रपीतेः प्राकृतप्रलयपर्यन्तम् जीवन्मुक्तानां तिष्ठति न तु स्थूलदेहेन सह नश्यति कुतः संसारव्य-पदेशात् स्वर्गकाले जीवस्य पुनःपुनर्गमनागमनरूप-संसरणव्यपदेशाच्छ्रुतिस्मृत्योरित्यर्थः। न हि विभोर्जी-

वस्य स्वतो गमनादियुक्तं नापि निराश्रयस्य करणप्राणादेर्गतागतौ संभवत इति सूक्ष्मत्वेन रागद्रव्यवदाश्रयवियोगे नाशप्रसङ्गादिति । तथा च चोक्तं सांख्ये गतिश्रुतीरप्युपाधियोगादाकाशवदिति ।

चित्रं यथाश्रयमृते स्थाण्वादिभ्यो विना यथा छाया
तद्वद्विना विशेषैर्न तिष्ठति निराश्रयं लिङ्गम् ॥
इति च विशेषैर्भूतैरित्यर्थः ।
सूक्ष्मा मातापितृजाः सह प्रभूतैस्त्रिधा विशेषाः स्युः।
सूक्ष्मास्तेषां नियता मातापितृजा निवर्तन्ते ॥
इति तद्वाक्यादिति सांख्यवदेवाचार्योऽपि लिङ्गशरीराश्रयभूतं भूतपञ्चकं सूक्ष्ममेवाह ।

सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः ।

तच्च करणाद्याश्रयभूतपञ्चकं सूक्ष्मं कुतः । प्रमाणतस्तथोपलब्धेः । यदि हि स्थूलं स्यात्सूक्ष्मनाडीभिर्निष्क्रमणं न स्यात् तस्माच्च योगिनां शिलाद्यन्तःप्रवेश इत्यादिप्रमाणैः सूक्ष्मत्वसिद्धेरित्यर्थः । अत एव च गमनकाले पार्श्वस्थैर्न दृश्य इत्यप्युपपन्नं सूक्ष्मत्वावधारणस्य फलमाह ।

नोपमर्देनातः ।

यत एव सूक्ष्ममतः स्थूलशरीरस्योपमर्देन दाहादिना नोपपद्यत इति शेषः ; लिङ्गशरीराश्रयसूक्ष्मदेहे प्रमाणान्तरमाह ।

अस्यैव चोपपत्तेरेष ऊष्मा ।

अस्यैव च सूक्ष्मदेहस्य तेजःप्रधानस्योष्मा स्पर्शेन स्थूलशरीरेषूपलभ्यते न तु स्थूलशरीरस्य कुत उपपत्तेः । मृते शरीरे ऽनुपलम्भादित्यर्थः । तथा च श्रुतिः "ऊष्म एवैष जीविष्यन् शीतो मरिष्यन्निति" ।

प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात् ।

ननु प्रीतिपर्यन्तं लिङ्गशरीराधारभूतपञ्चकमेव पुनःपुनः संसरतीति न युक्तं । प्रतिषेधात् । अविद्विषो ऽपि काण्डे उत्क्रान्तिप्रतिषेधात् । यत्रायं पुरुषो म्रियते तदस्मात्प्राणाः क्रामन्त्याहो नेति नेति होवाच याज्ञवल्क्यो ऽत्रैव समवनीयन्ते स उच्छ्वयत्याध्मातो मृतः शेत इति तस्मात् सामान्यतः सर्वपुरुषसाधारण्येनोत्क्रान्त्यभावान्न संसरणं सूक्ष्मदेहस्येति चेन्न । शारीराज्जीवादेवायं प्राणानामुत्क्रान्तिप्रतिषेधो न शारीरात् । अस्मादित्यत्र अत्रैव समवनीयन्त इत्यत्र चेदमा प्रकृतपुरुषस्यैव परामर्शादित्यर्थः तथा च मरणकाले जीवस्य प्राणवियोगो नास्तीति तच्छ्रुत्यर्थः । तस्मादविद्विषः करणवर्गस्य शरीरादुत्क्रान्तिरस्त्येवेति प्राणस्य देहादनुत्क्रमणे बाधकमप्याह ।

स्पष्टो ह्येकेषाम् ।

एकेषां शाखिनां शरीरादुत्क्रमो हि स्पष्ट ए-

वास्ति यथा चक्षुषो वा मूर्ध्नो वान्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यस्तमुत्क्रामन्तं प्राणो ऽनुत्क्रामतीति त्वर्थः ।

स्मर्य्यते च ।

स्मर्यते च गीतादौ व्युत्क्रमो यथेन्द्रियाणि प्रकृत्य
शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ।
गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयादिति ॥
अङ्गुष्ठमात्रपुरुषं निश्चकर्ष बलाद्यमः ।

इत्यादि च । नन्वेवं परब्रह्मविदः परममुक्तावपि गतिश्रवणादुत्क्रान्तिःस्यात् यथा भारते शुकः किल वैयासकिर्मुमुक्षुरादित्यमण्डलमभिप्रतस्थे ततश्च पित्रान्वानुगम्याहूतो भो इति प्रतिशुश्रावेति । न च तदप्यभ्युपगन्तुं शक्यते न तस्य प्राणा उत्क्रामन्तीत्यादिश्रुतेः तथा च यथा सा गतिश्रुतिर्गौणत्वादिनोपपादनीया तथैवाविदुषो ऽप्युत्क्रान्तिश्रुतिरुपपाद्यतामिति मैवं सशरीरस्यैव शुकस्य योगबलेन विशिष्टदेशप्राप्तौ तदनन्तरमेव देहोत्सर्गस्य तत्रावगमात् ।

शुकस्तु मारुताच्छीघ्रां गतिं कृत्वान्तरीक्षगः ।
दर्शयित्वा प्रभावं स्वं सर्वभूतगतो ऽभवत् ॥

इत्युत्तरवाक्यात् नापि तदानीं परमुक्तिसिद्धा सर्वात्मभावस्य हिरण्यगर्भादिवल्लिङ्गशरीरे ऽप्यभ्युपपत्तेः । शुकस्य परब्रह्मवित्वे ऽपि तदानीं कषायेण ज्ञानापरिपाकतो ज्ञानपरिपाकार्थमादित्यम-

गडलप्रदेशस्य वाक्यशेषेण श्रवणाच्च। ततः वियद्विल क्षेन विदेहकैवल्यमिति अन्यथा अन्तरीक्षचरः श्रीमान् वायुभूतः स्वनिश्चितः अस्थितो दीर्घमध्वानं पाकार्कसमप्रभ इत्यादिना वायुभूतत्वाद्विवचनानुपपत्तेरिति कामशेषसत्वे निर्गुणविद्विषो विचार्यते

तानि परे तथा ह्याह।

तानि जीवाधारभूतानि पञ्चभूतानि परे परमात्मनि मायाख्योपाधिशबले हृदयावच्छिन्ने।

ईश्वरः सर्वभूताना हृद्देशे ऽर्जुन तिष्ठति।
भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया॥

इत्यादिवाक्योक्तं सम्पद्यते वृत्तिशून्यतया पुलीनानि भवन्ति यथा गृहाकाशे धूमः कुतः तथाह्याह हि यस्मात्तथा श्रुतिराह तेजः परस्यामिति स्मृतिरपि आत्मानमन्विच्छ गुहां प्रविष्टं पिपामहास्ते इंगताः पितचेति[1]) अस्यां श्रुतौ स्पर्शनोपलभ्यतया तेजःप्राधान्यातेजःशब्दोभूतपञ्चकवाचीत्याशयः। अथ वा स यथा सोम्य वयांसि वासो वृक्षं संप्रतिष्ठन्ते एवं हवै तत्सर्वं परे आत्मनि संप्रतिष्ठन्ते पृथिवी च पृथिवी मात्रा चापश्चापो मात्रा चेत्यादिप्रश्नोपनिषद्याघाहेत्यर्थः तच पञ्चानामपि भूतानां लयकथनात्। ननु रागादिभूतानां मनआदिपरमात्मपर्यन्तेषु या सम्पत्तिरुक्ता सा कीदृशीत्याकाङ्क्षायामाह।

[१] अत्राशुद्धपाठ इतिप्रतिभाति।

अविभागो वचनात्।

आकाशे वायोरिवाविलक्षणानन्यत्वमेव सम्पत्तिः न त्वेकत्वं भिन्नयोरखण्डताद्रूपैक्यासम्भवात् नापि विनाशो गतिश्रवणात् अत्र प्रमाणमाह वचनादिति तेजः परस्यां देवतायामित्यस्याव्यवधानेनाविभागस्यैव मधुसमुद्रादिदृष्टान्ते श्रुत्या स्वयं वचनात् यथा सोम्य मधु मधुकृतो नितिष्ठन्ति नानात्ययानां वृक्षाणां रसान् समवहारमेकतां रसं गमयन्ति ते यथा तत्र विवेकं न लभन्ते ऽमुष्याहं वृक्षस्य रसोऽस्म्यमुष्याहं वृक्षस्य रसोऽस्मीति एवमेव खलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सति संपद्य न विदुः सति सम्पद्यामह इति त इह व्याघ्रो वा वृकोवा दंशो वा मशको वा यद्यभवन्ति तत्तदाभवन्ति स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्वमसि श्वेतकेतो विद्यादिभिरित्यर्थः। अत्र हि वाक्यभेदेन सतामेव सोपकरणजीवानां पृथग्वृत्तितालक्षणमविभागं स्वस्मिन् श्रवणमात्रं दृष्टान्तानुसारेण प्रतीयते ते यथा तत्र विवेकं न लभन्त इति च स्फुटमेव विवेकमात्ररूपमैक्यं प्रतियत इति। नन्वेवं तत्त्वमसीति वचनमपि स्वस्मिन् श्रवणपरमेव स्यादिति कथं ब्रह्मण आत्मत्वसिद्धिरिति चेन्न। ऐतदात्म्यमिदं सर्वमित्यनेनैव स्वस्मिन् श्रवणस्य प्राप्ततया तत्त्वमित्यस्य ब्रह्मात्मतापरत्वावगमात् स आत्मेत्यनेन च साक्षितालक्षणमात्मत्वमुक्तं तत्वमसी-

त्यनेन तु सम्बोध्यसंघाताद्यध्यक्षत्वमित्यपौनरुक्त्यं किंच अविद्यानिवर्तकब्रह्मात्मताप्रतिपत्त्यर्थमेवाविभागरूपसंपत्त्यादि बोध्यते अन्यथा तत्र ज्ञानप्रकरणे संपत्त्यादिप्रतिपादने फलासम्भवात् ब्रह्मात्मताया एवाभ्यर्हिततया सर्ववेदान्तेष्वौत्सर्गिकार्थत्वाच्च। तत्त्वमसिवाक्यस्याविभागार्थकत्वेऽपि एष त आत्मा स म आत्मेति विद्यादित्यादिश्रुत्या ब्रह्मणि सर्ववस्तूनामात्मत्वं सेत्स्यत्येवेति एतेन तत्त्वमसिवाक्यस्याखण्डतापरत्वं न भवतीत्यवधारितं भवति श्रौतदृष्टान्तात्सूत्राच्चाविभागलक्षणैकात्म्यस्यैव तत्त्वमसिवाक्यार्थोपपादकत्वावगमादिति। अत एव वशिष्ठेनापि मोक्षावस्थायां भिन्नयोर्जीवब्रह्मणोरविभागरूपमात्मैक्यमुक्तं सा मुक्तिर्ब्रह्मणा चैक्यमनैक्यं प्राकृतैर्गुणैरित्यनेन अत्र प्राकृतैर्गुणैर्यादृशमैक्यं मोक्षकाले जीवस्य निवर्त्तते ब्रह्मणा सहापि तादृशमात्मैक्यं तदा भवतीति गम्यते तच्चाविभाग इति अतस्तदेकवाक्यतया सर्वलक्षणैक्यस्याविभागरूपतावधारणीया तस्माज्जीवब्रह्मणोऽविभागरूपएवाविभागः सूत्रात् सिद्धम्। एतच्च पञ्चसूच्यां प्रपञ्चितमिति दिक्। आधुनिकास्तु तानि परे तथा ह्याह अविभागो वचनादिति सूत्राद्यां परब्रह्मविद आत्यन्तिकीं सम्पत्तिं परममुक्त्याख्यामाचार्यः प्रतिपादयतीत्याह तत्र क्रमयुक्तिप्रकरणमध्ये सूत्रद्वयस्य परममुक्तिपरत्वकल्पनौचित्यात्। तेजः परस्यां देवतायामिति विषयवाक्ये सति सम्पद्य न विद्युः

इति सम्पद्यामह इतीत्यादिवाक्येन च मरणस्वरूव-
स्थोरेव[1]) ब्रह्मसम्पत्तिरुक्ततया सूत्रस्यापि प्रकरणानु-
सारेण तत्परत्वस्य वौचित्याच्च। परमसुक्तावप्यवि-
भागस्तिष्ठत एव स आत्यन्तिक इत्येव विशेष इति
यदपि तैरुक्तम् अविभागशब्दो ऽत्र औपाधिकभेदनि-
वृत्तिवाचीति तदपि न लक्षणापत्तेः। पूर्वाचार्यैर्विरो-
धाच्च। तथा रागादीनां मनआदिषु तदानीमप्य-
न्योन्याभावसत्वाच्चेति विद्वदविद्वत्साधारणी सम्प-
त्तिर्विचारिता अथेदानीं विद्वदुत्क्रान्तिर्विचार्यते।

तदोको ऽग्रज्वलनं तत्प्रकाशित-द्वारो विद्यासामर्थ्यात्तच्छेषगत्य-नुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतः शताधिकया।

तदेवं हृदवच्छेदेन ब्रह्मण्यविभागापन्नो विद्वान्
तेनैव हार्देन हृदयस्थेन ब्रह्मणा स्वष्टु पासितेनानुगृ-
हीतो ब्रह्मलोकप्रायणोच्छाकृतिभ्यां विषयीकृतः सन्
मूर्द्धन्यया शताधिकया ब्रह्मनाड्या रश्म्यनुसारी भव-
तीत्युत्तरेणान्वयः। यद्यप्यविदुषामपीश्वराधिष्ठानादेव
निष्क्रमणं तथापि तेष्वनुग्रहो नास्तीत्यन्यद्वारेणैव नि-
ष्क्रमणमित्यनुग्रहशब्देन प्रतिपादितम्। अस्मिंश्चार्थे
हार्दविद्याख्या श्रुतिः प्रमाणं शतं चैका च हृदयस्य

[१] अवसंदेहः प्र०।

नाड्यस्तासां मूर्द्धानमभिनिःसृतैका तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विश्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्तीति ईश्वरानुग्रहस्य कारणमाह विद्यासामर्थ्यादिति। ननूपासनासामर्थ्याच्चेदीश्वरोऽनुग्राहकस्तर्हि विदेहकैवल्यमेव कथं न ददाति इत्यत्राह तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्चेति विद्याशेषभूता तदङ्गभूता या गत्यनुस्मृतिर्गत्यनुचिन्तनं तत्प्रार्थनमिति यावत्। ब्रह्मलोकमभिसम्भवामीत्यादिश्रुत्युक्तं तद्योगात् संबन्धात् ब्रह्मलोककामनया ब्रह्मलोकगतिमेव ददाति न सद्यो मुक्तिमित्यर्थः समर्थोऽयमीश्वरो ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहमित्यादिश्रवणान्निर्गुणकामनया निर्गुणोपासनाकार्यं सद्योमुक्तिं ददातीत्याशयः। ईश्वरस्यानुग्रहप्रकारमाह तदोकोग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वार इति तस्य ब्रह्मण ओकः स्थानं हृदयं तस्य हृदयस्याग्रे भौतिकं ज्वलनमाधावापस्थप्रदीपवत्तिष्ठति तेन ज्वलनेनेश्वरविदारितनाडीद्वारो विद्वानित्यर्थः। यद्यपि सर्वेषामेव हृदयाग्रज्वलनेन द्वारविदारणान्निष्क्रमणं भवति तस्य हैतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते तेनैव आत्मा निष्क्रामति चक्षुषो वा मूर्ध्नो वा अन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्य इत्यविशेषश्रुतेः। तथापीश्वराधिष्ठितज्वलनमूर्ध्वमेव विदुषां गच्छतीति विशेषः।

रश्म्यनुसारी।

ब्रह्मरन्ध्रेण निष्क्रामति विद्वान् ब्रह्मनाडीसमुद्रा-दित्यरश्मीनामनुसारी भवतीत्यर्थः। तदनुगतस्तैर-श्मिभिःस्वयं सुषुम्नामार्गेण प्राणानसञ्चार्य ब्रह्मरन्ध्रं भित्त्वा गमनं तु प्रकारान्तरमेव तद्विनैवात्र विद्ययै-तादृशगतिरुच्यत इति विशेषः। निष्कामानामपि स-गुणनिर्गुणविद्यायामपनिबद्धायामेव गतिर्दृष्ट्यनुसा-रतः कथ्यत इति ताभिरेकीभूय पृथिव्यादिरसब-द्देहान्निष्क्रामतीति भावः। तथा हि हार्द्दविद्यायां श्रुतिः "अथ या एता हृदयस्य नाड्य" इत्यादिना स-प्रपञ्चं नाडीभिरादित्यरश्मिसम्बन्धमाह "अथ य-त्रैतस्माच्छरीरादुत्क्रामत्यथैतैरेव रश्मिभिरूर्द्ध्वमाक्रमते स ओमिति वाहोद्वामीयते स यावत् क्षिप्येन्मनस्तावदा-दित्यं गच्छत्येतद्वै लोकं द्वारं विदुषामित्यादि त-स्माद्रश्मिद्वारोत्क्रामतीति सिद्धम्।

निशि नेति चेन्न सम्बन्धस्य या-वद्देहभावित्वात् दर्शयति च।

ननु दिवसे सूर्यरश्मिभिर्देहसम्बन्धान्न तदनुग-त्या जीवस्य निष्क्रमणं स्यान्न तु निशीति चेन्न। ना-डीभिः सूर्यरश्मिसम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वात्। रा-त्रावपि निदाघादिना देहे सूर्यरश्म्यनुगमात्। आ-दित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा इत्यादिकर्मणः सौरतेजसां देहारम्भकत्वाच्च। तथा श्रुतिरप्येतमर्थं

दर्शयति अमुष्मादादित्यात् प्रतायन्ते ता आसु नाडीषु सृप्ता आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते ते अमुष्मिन्नादित्ये सृप्ता इति दहरविद्यास्थवाक्येनेत्यर्थः। ता मरीचयः न च रात्रौ मृतस्य गत्यर्थं दिनप्रतीक्षैव कथं नोच्यत इति वाच्यम्। स यावत् क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छेदित्यनेनाविलम्बावगमादिति। तस्माद्दिवैव विदुषो निष्क्रान्तिर्भवतीति न नियमः।

अतश्चायने ऽपि दक्षिणे।

अतो दिवानियमाभावात्तत्सहपठितस्योत्तरायणस्यापि न नियम इति दक्षिणायने ऽपि विदुष उत्क्रान्तिर्भवतीत्यर्थः। प्रसूर्यरश्मीनामेव गमनद्वारत्वात्तेषां च सार्वकालिकत्वादिति। ननु यदि रात्रिदक्षिणायनयोर्ब्रह्मनाड्योराक्रमणं ब्रह्मविदामस्ति तर्हि।

यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः।
प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ॥

इत्यनन्तरं दिवसरात्र्युत्तरायणदक्षिणायनादिविभागेनानावृत्त्या वृत्तिविभागः स्मृतो विरुध्येतेति तत्राह।

योगिनः प्रति च स्मर्यते स्मार्ते चैते।

केवलप्राणाभ्यासिनः स्वच्छन्दमृत्यवो ऽत्र योगिनः न तु ब्रह्मविदः व्रातयोगिनः प्रत्येव गीतादौ

कालविशेषः स्मर्यते योगस्य प्राणाभ्यास एवाधिक्ये-
न सिद्धेः तदुक्तं वासिष्ठे ;

असाध्यः कस्यचिद्योगः कस्य चिज्ज्ञाननिश्चयः ।
द्वौ प्रकारौ ततो देवो जगाद परमः शिवः ॥

प्रकारौ द्वावपि प्रोक्तौ योगशब्देन यद्यपि ।
रूढिमायातः प्राणयुक्तावसौदृशमिति । ननु रा-
त्र्यादिशब्दैस्तदभिमानिदेवता एव गृह्यन्त इति वक्ष्य-
ति तत्कथं स्मृतावपि रात्र्यादिकाले मरणसिद्धिस्तत्रा-
ह स्मार्ते चैते इति एते च रात्रिदक्षिणायने कालौ
स्मृतावुक्तौ न त्वभिमानिदेवते इति स्मृतौ हि तत्का-
लं वक्ष्यामि भरतर्षभेत्यादिवाक्येभ्यो दिवसोत्तराय-
णादीनां कालरूपत्वमवगम्यते श्रुतौ च कालवाचक-
शब्दाभावात् । अर्चिषो ऽहरह्न आपूर्य माणपक्षमित्या-
दिपञ्चमीभिः क्रमावगमाच्च । न कालपरता मरणकाले
दिनयत्नादौ क्रमासम्भवात् । किं तु नेतृदेवतापरत्व-
मेव तदेतत् आतिवाहिकास्तल्लिङ्गादित्यत्राचार्य एव
वक्ष्यति स्मृत्युक्तानां चाग्निज्योतिर्धूमानां कालोपा-
धितया कालत्वमुपपादनीयं भीष्मस्य च ब्रह्मविद्या-
सत्वे ऽपि योगगत्यर्थं कालप्रतीक्षणं युक्तं भूयसि भूय
इतिन्यायेन साधनप्राचुर्ये फलाधिक्यसिद्धेरिति ।

इति ब्रह्ममीमांसायां विज्ञानयतिकृते विज्ञा-
नामृताख्यऋजुभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

इदानीमीश्वराधिष्ठानाद्ब्रह्मनाड्योत्क्रान्तस्य देवयानपथा ब्रह्मलोकगतिस्तृतीयपादेन विचारणीया।

अर्चिरादिना तत्प्रथितेः।

देवयानवर्त्मनि न्यूनाधिकपर्वभेदेनापाततो विरुद्धायमानानि बहूनि श्रुतिवाक्यानि सन्ति तत्राचार्यो ऽधिकपर्वप्रतिपादकश्रुतीः सङ्गमयन्मार्गपर्वणां ग्रथनमारभते सर्वो ऽपि ब्रह्मलोकप्रेप्सुरर्चिरादिनैव मार्गेण रश्मीननुसरतीत्यन्वयः। कुतस्तत्प्रथितेः ते ऽर्चिषमभिसम्विशन्तीति श्रुतिप्रसिद्धेरित्यर्थः। तथा च स एतं देवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकमागच्छति स वायुलोकं स वरुणलोकं स इन्द्रलोकं स प्रजापतिलोकं स ब्रह्मलोकमिति कौषीतकिश्रुतावग्निलोकशब्दो ऽर्चिर्लोकपर्यायइतिभावः। मार्गस्याद्यपरिबोधं परिहृत्य मार्गमध्यस्थानां पर्वणां क्रमविरोधं परिहरति।

वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्याम्।

यद्यपि ऽते ऽर्चिषमभिसम्विशन्ति अर्चिषो ऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान् षडुदङ्ङेतिमासास्तान् मासेभ्यः संवत्सरं सम्वत्सरादादित्यमिति वाक्ये संवत्सरादब्दादनन्तरमेवादित्यं गच्छतीति श्रुयते तथापि यदा वै पुरुषो स्माल्लोकात्प्रैति स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा रथचक्रस्य खण्डे तेन स ऊर्द्ध्वआक्रमते सबादित्यमागच्छतीति श्रु-

स्यन्तरे वायुप्रत्तेन चक्रवात्या छिद्रेणादित्यलोके गमनदर्शनात् अब्दादनन्तरं वायुं गच्छतीति प्रत्येतव्यं कुतः अविशेषविशेषाभ्यां सामान्यविशेषाभ्यामित्यर्थः विरोधभञ्जनार्थं सम्वत्सरादादित्यमिति सामान्यवाक्यस्य वाय्वनन्तरादित्यगमनबोधकेन विशेषवाक्येन सहैव वाक्याद्यौचित्यादिति। यच्च मासेभ्यो देवलोकादादित्यमिति श्रुत्यन्तरं तत्रापि सामान्याविशेषाभ्यां देवलोकशब्दो वायुलोकवचनः प्राप्तेभ्य इति चाब्दद्वारेतिबोध्यमिति भावः।

तडितो ऽधिवरुणः सम्बन्धात्।

यच्च कौषीतयुक्तो वरुणलोके स तु आदित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसोविद्युतमिति श्रुत्यन्तरोक्तात्तडिल्लोकादधिउपरिप्रत्येतव्यः। कुतः सम्बन्धात् जलाधिष्ठानात् वरुणस्य विद्युतश्च सन्निकर्षादित्यर्थः। तदेव सर्वश्रुतीनामेकवाक्यतया यं मार्गक्रमोपधारितः आदावग्निलोकापरनामकमर्च्चिः तत्रा ऽहः ततः शुक्लपक्षः तत उत्तरायणं ततो वत्सरः ततो लोकापरनामा वायुलोकः तत आदित्यः ततश्चन्द्रः ततो विद्युत् ततो वरुणः तत इन्द्रः ततः प्रजापतिः ततो ब्रह्मलोक इति एवं मार्गव्यवस्था कृता तत्रायं संशयः किमेतान्यर्च्चिरादीनि वर्त्ममात्राणि सोपानवत् किं वा विदुषां भोगभूमयः आहोस्वित् गन्तॄणां नेतारो देवरूपा इति तत्र सिद्धान्तमाह।

आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात् ।

अतिवहन्त्युपासकानित्यातिवाहिकाश्चेतना एव देवा अर्च्चिरादिशब्देनोक्ताः कुतस्तल्लिङ्गात् । अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देव वयुनानि विद्वानिति प्रार्थनारूपलिङ्गात् तथा चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषो ऽमानवः स एतान् ब्रह्म गमयतीत्यनेन सह पाठाल्लिङ्गादपीत्यर्थः । ननु सर्वमार्गपर्वस्वातिवाहिककल्पनायां गौरवमित्याशङ्कायामाह ।

उभयव्यामोहात्तत्सिद्धेः ।

गन्तुरुपासकस्य देवयानपितृयानयोरुभयोः पथोर्व्यामोहाद्विशिष्यापरिचायकानां सर्वत्रातिवाहिकानां देवानां सिद्धेरित्यर्थः । लोकशब्दस्य स्थानेष्विव तद्वासिजनेऽप्युपपद्यत एव तत्र लोकगमनं तत्तल्लोकेषु भोगश्चाचार्येण निराक्रियते श्रुतिस्मृतिभ्यस्तयोरप्यवगमात् । ननु भोगार्थं विलम्बे स यावत् क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छेदितिश्रुतिविरोध इतिचेन्न वर्त्मनि भोगमनिच्छोरुपासकस्य क्षिप्रगमनसम्भवादिति । ननु यदि मार्गदेवावुभावप्युपासकेन गन्तव्यौ तर्हि किमित्यग्निलोकादिशब्देषु च देवतावाचित्वमाश्रीयतइतिचेन्न । उपासनार्थं देवतानामेव श्रुतिभिर्वचनौचित्यात् । ब्रह्मलोकजिगमिषोर्वर्त्मलोकप्र-

तिपादने चोत्कटप्रयोजनाभावादिति । विद्युदनन्तरेष्वातिवाहिकेषु विशेषमाह ।

वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ।

विद्युल्लोकीयेनामरपुरुषेण सहैव ततस्तदुत्तरातिवाहिका वरुणादयो देवा नेतारो न तु केवला एव वरुणादय कुतः । उक्तश्रुत्या विद्युल्लोकस्थपुरुषस्य ब्रह्मपर्यन्तनेतृत्वश्रवणादित्यर्थः ।

कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः ।

स वैद्युतमं मानवं पुरुषं प्रकृत्य स एनान् ब्रह्म गमयतीति गत्यन्ते श्रुयते तत्र संशयः । किं कार्यं हिरण्यगर्भाख्यमपरं ब्रह्म गमयति । उत परं कारणं मुख्यं ब्रह्मेति । तत्रादौ स्वमतमाह । कार्यमपरं ब्रह्म गमयतीत्याचार्य्यबादरिर्मन्यते । कुतः अस्य गत्युपपत्तेः कार्यब्रह्मण एव गन्तव्यत्वोपपत्तेरित्यर्थः । कारणब्रह्मणः सर्वत्रैकतया तत्प्राप्तये गमनानौचित्यात् । कार्यस्य हिरण्यगर्भस्य तु सूर्यवत् प्रादेशविशेष एवाधिक्यं व्यापकत्वं तु किरणादित्वात् वा सूर्यस्येवेति तत्प्राप्तये गमनमुचितमिति । दृष्टं च सर्वदेहव्यापिनोऽपि जीवस्य मूर्द्धन्येवधिष्ठानातिरेक इति अथ वा अस्य वैद्युतपुरुषस्य कार्यब्रह्मलोक एव गमनसम्भवादित्यर्थः ।

विशेषितत्वाच्च ।

प्रजापतेः सभां वेश्म प्रपद्ये इत्यनेन अरश्च ह वैण्यश्चार्णवौ ब्रह्मलोके तृतीयस्यामितो दिवीत्यादिना च ब्रह्मलोकस्य विशेषितत्वात् कार्यं ब्रह्मैव गन्तव्यं तथा ब्रह्मलोकान् गमयतीत्यादिना ब्रह्मलोकस्य बहुत्वेन विशेषितत्वादपि कार्यं ब्रह्मैव गन्तव्यब्रह्मविष्णुरुद्रीयादिरूपेण सत्यलोकस्यावान्तरतो नानात्वात्। न च ब्रह्माण इत्येत इति स्मरणाच्च परब्रह्मणो गन्तव्यत्वे तु सभादिकं भूर्लोकात्तृतीयत्वं बहुत्वं च नोपपद्यतेत्यर्थः। ननु कार्यपरत्वे ऽपि ब्रह्मशब्दो नोपपद्यते कार्यस्य परिच्छिन्नत्वेनाब्रह्मत्वात् जन्माद्यस्य यत इत्यनेन कार्यस्यैव ब्रह्मशब्दार्थतावधारणाच्चेत्याशङ्कायामाह।

सामीप्यात्तु तद्व्यपदेशः।

परब्रह्मणः साक्षात्कार्यत्वेनाल्पन्यूनशक्तित्वेनाविर्भूतब्रह्मात्मभावेन च ब्रह्मसामीप्यात्। कार्ये हिरण्यगर्भे ब्रह्मव्यपदेश इत्यर्थः। एतद्वै सत्यकाम परमपरं च ब्रह्म यदोंकारः आब्रह्मभुवना लोकाः ऽपुनरावर्त्तिनो ऽर्जुनेत्यादिश्रुतिस्मृत्याः। कार्ये ऽपि ब्रह्मशब्दप्रयोगदर्शनादिति भावः। तर्हि नानार्थतेवास्त्विति चेन्न। तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते।

यत्तत्कारणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकं।
तद्विसृष्टः स पुरुषो लोके ब्रह्मेति गीयते॥

इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यां कारणे ऽव्यक्त एव ब्रह्मशब्दस्य मुख्यत्वावधारणादिति। ननु मुख्यब्रह्मोपासकस्य तत्प्राप्त्यभावे सत्युपासनानुरूपफलबोधकश्रुत्यादिविरोध इत्याशङ्कायामाह।

कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात्।

कार्यब्रह्मलोकप्रलयकाले तदध्यक्षेण हिरण्यगर्भेण सहातो ब्रह्मलोकात् परं कारणं ब्रह्म संपद्यते कुतः। अभिधानात्। ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले परामृतात् परिमुच्यन्ति सर्वे इत्यादिश्रुतिभिरित्यर्थः। ब्रह्मणः परं तस्यान्तकाले सति अपरस्य कार्यब्रह्मणो ऽमृतात्ते ब्रह्मलोकगास्तत्रैव परिपक्वज्ञाना मुच्यन्तमुच्यन्त इति श्रुत्यर्थः।

स्मृतेश्च।

ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे।
परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम्॥

इत्यादिस्मृतेश्च कार्यब्रह्मणा सह लोकस्थानां ज्ञानिनां परब्रह्मप्राप्तिरित्यर्थः। अत एव कूर्मपुराणे शिववाक्यमपि।

येषां हि वशमापन्ना माया मे परमेश्वरी।
लभन्ते निर्मलं शुद्धं निर्गुणास्ते मया सह ॥
न तेषां पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि।
प्रसादान्मम योगीन्द्रा एतद्वेदानुशासनम् ॥

परं जैमुनिर्मुख्यत्वात्।

जैमुनिस्त्वाचार्यः स एतान् ब्रह्म गमयतीति वाक्ये परं कारणमेव गमयतीति मन्यते कुतः मुख्यत्वात् परब्रह्मण्येव ब्रह्मशब्दस्य मुख्यत्वात् गौणमुख्ययोश्च मुख्ये संप्रत्यय इत्यर्थः।

दर्शनाच्च।

तथा दर्शनात्"सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म""यो वेद निहितं गुहायां""सो ऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिते"तिश्रवणात्। किं च परमेव ब्रह्म उपासको दृष्टवान् अतो दर्शनानुरूपफलं युज्यते तं यथा यथोपासत इत्यादिवाक्येभ्यः अपि च तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेतीति गतिपूर्वकममृतत्वं दृश्यते अमृतत्वं च परब्रह्मप्राप्तावेवोपपत्तेः कार्यस्य क्षयित्वादित्यर्थः। नन्वेवं प्रजापतेः सभां वेश्म प्रपद्य इत्याद्यभिसंधिर्नोपि पद्यत इत्याशङ्क्याह।

न च कार्ये प्रतिपत्त्यभिसंधिः।

प्रतिपत्त्यभिसन्धिः फलविषया प्राप्यत्वाभिप्रायः

स च कार्ये ब्रह्मलोके न मन्तव्यं किं तु कारणब्रह्म-
ण्येव यस्तु प्रजापतेः सभां वेश्म प्रपद्य इत्यभिमानः। स
वर्त्मविषयैवार्च्चिराद्यभिमानादित्यर्थः। एतेन तृती-
यस्यामितोदिरीत्यादिरप्यर्च्चिरादिलोकवद्वर्त्मविषयैवो-
पपादनीय इति भावः। ऐश्वर्यविशेषं च कारणत्वस्या-
प्युत्तरपादे उपपादयिष्यामः। तदिदं बादरिजैमि-
न्योर्मतद्वयमुपासकभेदेन समञ्जसीकरोत्याचार्यः।

अप्रतिकालम्बनान्नयतीति बादरायण उभयथाऽदोषात् तत्क्रतुश्च

ये ब्रह्मविष्णुरुद्रान् चतुर्विंशतितत्त्वानि वा ब्र-
ह्मदृष्ट्योपासते ते प्रतीकोपासकाः प्रतीकालम्बनाः
प्रतिकशब्दस्याङ्गवाचित्वात्। ये तु ब्रह्म विशेष्यं कृत्वा
तैर्विशेषणैरुपासते ये वा केवलब्रह्मविद्वांसः तेऽप्रति-
कालम्बनाः तयोर्मध्येऽप्रतिकालम्बनानेव विदुषो जै-
मिन्युक्तं परं ब्रह्म नयति ब्रह्मलोकात्तत्रत्यदेवगणः
अर्थात् प्रतीकालम्बनात् हिरण्यगर्भादिषु ब्रह्मोपा-
सकान् नादयुक्ते कार्यब्रह्मलोके भोगार्थं प्रलयपर्यन्तं
स्थापयतीति बादरायणो मतद्वयव्यवस्थायै मन्यते
कुतः उभयथाऽदोषात्। एवं सत्युभयप्रकारेणोभयम-
ताविरोधादिति; नन्वत्र किं प्रमाणं तत्राह तत् क्र-
तुश्चेति तत् क्रतुरित्यनेनांशेऽशांशिनी श्रुतिगृहीता स
यथा कामो भवति तत् क्रतुर्भवति तत् कर्म कुरुते

तदभिसंपद्यते तदेव शुक्रः सह कर्मणैति लिङ्गं मनो यत्र निषक्तमस्येति श्रुतिश्चास्तीत्यर्थः। अथ वा चो हेतौ तत्क्रतुत्वादित्यर्थः। तथा च प्रतीकेषु ब्रह्मोपासकानां प्रतीकसाहित्येनैव फलमुचितं कारणब्रह्मविशिष्टकोपासनादिमतां च तत्साहित्येनेतिभावः। ननु ब्रह्मलोकगतान् न परब्रह्म नयति देवगण इत्यत्र किं प्रमाणमिति चेत् मोक्षधर्म एव।

सत्वं वहति शुद्धात्मन् परं नारायणं प्रभुम्।
प्रभुर्वहति शुद्धात्मा परमात्मानमात्मनः॥
परमात्मानमासाद्य तद्भूमायतमानसाः।
अमृतत्वाय कल्पन्ते न निवर्तति वै विधिः॥

इति अत्र हि ततस्तान् स्वकृतीन् ज्ञात्वा सूर्यो वहति रश्मिभिरित्युपक्रम्य वर्त्मपरम्परया। देवानां नारायणपर्यन्तानामतिवाहिकत्वमेवोक्तम् अतो नात्र प्राकृतप्रलयकालीनो नारायणेन सह प्रवेशो विवक्षित इति। ननु परब्रह्मणो व्यापकत्वात्तत्प्राप्तये गतिविफलेत्युक्तं सत्युपपत्तेरित्यत्रेति चेन्न। आवरणेभ्यो बहिर्गत्वा प्रकृष्टभोग्यं भुञ्जानः कारणद्रव्यापूरेण हिरण्यगर्भादीन् प्रत्यपीश्वरवदेवेष्ट इत्यस्यैव फलत्वसंभवात्। शास्त्रावगतस्यार्थस्य स्वर्गादिवत् तर्काविषयत्वे ऽप्यक्षतेश्चेति। नन्वेवं परब्रह्मप्राप्त्यर्थमपि गत्यङ्गिकारे सति न तस्य प्राणा उत्क्रामन्तीत्यादिविरोध इत्याशङ्क्याह।

विशेषं च दर्शयति ।

सकामाकामभेदेनोत्क्रान्त्यनुत्क्रान्तिरूपं विशेषं च विदुषां दर्शयति श्रुतिर्यथा इति तु कामयमानान् इत्यन्तेन ब्रह्मान्तां गतिमुक्त्वाह अथाकामयमानो योऽकामो निष्काम आत्मकामो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति तथा यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा ये ऽस्य हृदि स्थिताः अथ मर्त्यो मृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत इति च निष्कामस्यैवैहिकामुष्मिकमुक्तिमुक्त्वाह शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासामित्यादिना क्रममुक्तिमर्थात् सकामस्येति । नन्वेकस्मात् परब्रह्मोपासनात् कथं फलद्वैतमिति चेत् ज्ञानपरिपाकापरिपाकरूपविशेषादुपासनाभेदद्वये देहविवेकेनात्मतया च परं ब्रह्मोपास्यते तदा ऽविद्याकामादिनिवृत्त्या सद्यो मुक्तिः फलं यदि ऐश्वर्यादिमदुपास्योपरागेण तटस्थतया वा तदेव परं ब्रह्मोपास्यते तदैश्वर्यरागेणाविद्यानिवृत्त्यभावेन च कारणब्रह्मगर्भान्महैश्वर्यं फलमिति । आधुनिकास्तु अप्रतीकालम्बनान्नयतीत्यादिसूत्रद्वयेनाधिकरणान्तरमेवं रचयन्ति तत्र मनआदिप्रतीकोपासकानां ब्रह्मलोकगमनं भवति न वेति संशये सिद्धान्तआदिसूत्रार्थः । द्वितीयसूत्रार्थस्तु यावन्नाम्नो गतिमित्यादिना श्रुतिर्नामादिप्रतीकानामुपासनेषु ब्रह्मलोकभिन्नं फलविशेषं च दर्शयतीति तन्न । अस्मिन्नर्थे मतान्तरा-

नुसारेण बादरायण इत्यस्य वैयर्थ्यात् मतद्वयं विरोधपरिहारार्थकत्वे सम्भवति यथा श्रुतार्थपरित्यागेनाधिकरणान्तरकल्पने गौरवाच्चेति ।

इतिब्रह्ममीमांसायां विज्ञानयतिकृते विज्ञानामृताख्यऋजुभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादः ।

परब्रह्मान्ता गतिर्विचारिता इदानीं तत्त्यं फलं परीक्षणीयं तत्र चैश्वर्यं पश्चात् परीक्षणीयं विषयवाक्यानुसारेणाभ्यर्हिततया चादौ मुक्तिः परीक्ष्यते।

सम्पाद्याविर्भावः स्वेन शब्दात्।

पादद्वयोक्तप्रकारेण ब्रह्मलोकं सम्पद्य स्वेन स्वेन जीवस्य तात्त्विकचिन्मात्ररूपेणाविर्भावो भवति ब्रह्मलोकीयभोगानन्तरमिति शेषः कुतः शब्दात् प्रजापतीन्द्रसंवादे एवमेवैष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इतिश्रुतिरित्यर्थः। यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतमेत्यादिश्रुत्यनुसारादितिभावः। परं ज्योतिपरं ब्रह्मज्योतिषामपि तज्ज्योतिरितिवाक्यात् अत्राविर्भावशब्देनौपाधिकधर्मनिवृत्तिरेव मुक्तिरिति सूचितं स्मर्यते च मुक्तिर्हित्वान्यथाभावं स्वरूपेण व्यवस्थितिः वस्तुतस्त्वत्राविर्भावोज्ञानमेव तथाचानेन सूत्रेण ब्रह्मलोकगतस्य मोक्षहेतुर्ज्ञानपरिपाक उक्तः। द्वितीयसूत्रेण च मोक्षो वक्ष्यत इति विभागः। ननु तत्र गत्वा मुक्तो भवतीत्यत्र का युक्तिस्तामाह अथ वा ज्ञानपरिपाकात् किं तरतीत्याकाङ्क्षायामाह।

मुक्तः परिज्ञानात्।

ब्रह्मलोके मत्वा योनिस्थानसंज्ञादिसाद्गुण्येन सत्वप्रकर्षात् प्रतिज्ञानं प्रतिपादं वा नानात्मानात्मनो तत्वज्ञानं भवति तस्मात् प्रतिज्ञानान्मुक्तो भवतीत्यर्थः अथ वा स्मृत्या न च पुनरावर्त्तते नच पुनरावर्तत इति प्रतिज्ञाकरणान्मुक्तो भवतीत्यर्थः। ननु संप्रसाद एव परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति श्रूयते न तु जीव इत्याशङ्कायामाह।

आत्मा प्रकरणात्।

संप्रसादस्त्वात्मैव मन्तव्यः कुतः। प्रकरणात्। यत्रैतत्सुप्तः समस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं न विजानातीत्येष आत्मेति होवाचेत्यनेनादौ जीवस्य प्रक्रान्तत्वात् धर्मधर्म्यभेदेन च धर्मिशब्देन धर्मो लक्ष्यन्ते संप्रसादरूपधर्मेण पूर्वप्रक्रान्तत्वात्तेनैव धर्मेण जीवस्योपन्यास इति बोध्यम्। अस्यां श्रुतावात्मशब्दस्तु परमात्मवाची प्रक्रमस्त्वसौ जीव एव आत्मेतिवचनादिति ननु किमियं मुक्तिरपि जीवन्मुक्तक्रममुक्त्यादिरूपा उतात्यन्तिको लय इत्याकाङ्क्षयामाह।

अविभागेन दृष्टत्वात्।

समुद्रेण नदनदीनामिवाविभागेन लक्षणानन्यत्वरूपेणात्यन्तिकलयरूपैव मुक्तिः कुतः दृष्टत्वात् ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले परामृता तत्परिमुच्यन्ति सर्वे यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति ना-

स्वरूपे विहाय तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यमित्यादिवाक्यैरित्यर्थः।

ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः।

स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इत्यत्र स्वशब्दो जीवस्य स्वरूपवाचीति स्वयं व्याख्यातवान् जैमिनिस्त्वाचार्यः स्वेन ब्राह्मेण रूपेणैश्वर्येणाविर्भावं वदति न तु जीवेन कुत उपन्यासादिभ्यः स्वशब्दस्य जीवब्रह्मोभयसाधारणत्वे ऽपि वाक्यशेषे परब्रह्मण एवैश्वर्योपन्यासात् स तत्र पर्येति जक्षन् क्रीडन् रममाण इति मनसैतान्कामानपश्यन्नमते य एते ब्रह्मलोक इति च तथा स सर्वांश्च कामानाप्नोतीति फलदर्शनात्। तथागत्यवैयर्थ्याय चेत्यर्थः[१]जीवानामपि परमेश्वरतुल्यैश्वर्यशक्तिरविद्याकामकर्मावृत्तावद्धकाले ऽप्यस्तीति प्रतिपादनायाविर्भाववचनं तथा च ब्रह्मणः सदृशेनैश्वर्येण सत्यसंकल्पत्वादिना जीवोऽभिनिष्पद्यत इति सूत्रार्थः।

चिति तन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिः।

औडुलोमिस्त्वाचार्य आह स्वेन ब्राह्मेण चैतन्यतन्मात्रेण रूपेणारूपेणाविर्भावो भवति कुत उभयोरपि ब्रह्मजीवयोश्चिदात्मकत्वादित्यर्थः। अत्र शब्दत-

१ पत्र सन्देहः प्र०।

न्मात्रत्वादिवन्निर्विशेषचैतन्ये चिति तन्मात्रशब्द इति तदेवास्य मतत्रयस्याविरोधं स्वयमाह ।

एवमप्युपन्यासात् पूर्वभावादविरोधं बादरायणः ।

एवमपि मतभेदेऽपि त्रयाणामविरोधं बादरायणो मन्यते कुत उपन्यासात् मतत्रयस्यैव श्रुत्या वाक्यभेदेनोपन्यस्तत्वात् तर्हि श्रुताविवाविरोधः कथं स्यात्तत्राह पूर्वभावादिति जैमिन्युक्तस्यैश्वर्यस्य व्यासाद्युक्तमोक्षात् पूर्वमुत्पत्तेरित्यर्थः । बादर्यौडुलोम्युक्तयोस्तु पक्षयोर्विरोध एव नास्ति जीवस्य स्वरूपचैतन्येनाविर्भावो हि व्यासपक्षे औपाधिकरूपनिवृत्तिमात्रं ब्रह्मचैतन्येनाविर्भावस्तु तन्मात्रताव्यवहारयोग्यत्वमित्येव कालकृत्वात्[१] व्यासस्य द्वितीयपक्षेऽपि ज्ञानस्यापि मोक्षात् पूर्वमुत्पत्तेरविरोध इति । इदानीमुक्तः पूर्वभाविन्यैश्वर्ये स तत्र क्वचिदित्यादिश्रुत्युक्तेऽयं विशेषश्चिन्त्यते किं ब्रह्मलोके विदुषो भोगः संकल्पमात्रेणैव भवति किन्मात्रेवराज्यसाधनान्तरापेक्षयेति[१] तत्र सिद्धान्त माह ।

संकल्पादेव तु तच्छ्रुतेः ।

तत् जैमिन्युक्तं मुक्तेःपूर्वभाविजीवस्य ब्राह्ममैश्वर्यं

---

१ अत्र संदेहः प्र० ।

१ अत्र संदेहः प्र० ।

संकल्पमात्राद्भवति न तु विषयार्जनादिक्लेशकमपेक्षते कुतः श्रुतेः ।"यं यं कामं कामयते सो ऽस्य संकल्पादेव समुत्तिष्ठती"तिश्रुतेरित्यर्थः । ननु कार्यब्रह्मलोके भवत्वैश्वर्यं कार्यब्रह्मलोकाद्ब्रह्माण्डाद्बहिः परंब्रह्मगतस्य तु कथमैश्वर्यभोगः संभवेत् कारणादीनां कारणे विलयादिति । न च परब्रह्मणि गतस्य जैमिन्युक्तैश्वर्यभोग एव विप्रयाणमिति वाच्यम् । परंज्योतिरुपसपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इत्यव्यवधानेन पठितत्वात् स तत्र पर्येति जक्षन् क्रीडन्नममाण इति वाक्यात् परब्रह्मणो ऽपि भोगसिद्धेरिति उच्यत परब्रह्मणि द्विविधा गतिः एका विलयरूपा सा च प्राकृतप्रलयात्यन्तिकप्रलययोरेव भवति द्वितीया च गगनपक्षिणामिव सर्वावरणाद्बहिष्टे मायाशवलब्रह्मणि लिङ्गदेहस्य संधमात्रं ।

हृदाकाशस्थितो यो हि यद्मसंपुटमध्यगः ।
अनन्ता रश्मयस्तस्य दीपवच्चरतो हृदि ॥
ऊर्द्धमेकः स्थितस्तेषां यो भित्वा सूर्यमण्डलम् ।
ब्रह्मलोकमतिक्रम्य तेन यान्ति परां गतिम् ॥

इति याज्ञवल्क्यादिभ्य इति तथा च करणा विलयात् कारणब्रह्मणि गतस्यापि कारणापूरितस्य लिङ्गदेहस्य कारणसत्वनिमित्तप्रकृष्टपदार्थभोगातिशयः संभवतीति अत एव मोक्षधर्मे परब्रह्मगतस्यापि पाञ्चिकमनआदिकं तिष्ठतीति स्मर्यते यथा ।

विमुक्तः सर्वपापेभ्यः प्रविष्टस्तमनामयं ।
परमात्मानमगुणं न निवर्तंति भारत ॥
श्लिष्टं तत्र मनस्तात इन्द्रियाणि च भारत ।
आगच्छन्ति यथा कालं गुरोर्निर्देशकारिणः ॥

इति ईश्वराज्ञया लीलावतारार्थं स्वजीवरूपेश्वरांशाधिष्ठिता ब्रह्माण्डमध्ये आगच्छन्ति गच्छन्ति च यावद्भोगसमाप्तिमित्यर्थः । अत्र च बाह्यकरणप्रतिषेधार्थमेव संकल्पादेवेत्युक्तम् । नन्वीश्वरस्य प्रकृतितद्गुणादीनां वा कारणत्वं निराकृतमिति बोध्यम् ।

अत एवानन्याधिपतिः ।

अत एव अप्रतिहतसंकल्पत्वादेव स ब्रह्मसंपत्तिरनन्याधिपतिः नास्त्यन्योऽधिपतिर्यस्य स्वराडित्यर्थः ईश्वरस्तु तस्येच्छां संपादयत्येव न तु विघातयतीति सोऽपि तस्येश्वर इति भावः । यद्वा अन्य ईश्वरातिरिक्तो नास्त्यधिपतिर्यस्येत्यर्थः एवं च सति सूत्रस्य तत्स्थान्यपदस्य च साफल्यं भवतीति बोध्यम् । अन्यथा संकल्पादेवेति पूर्वसूत्रादेव स्वातन्त्र्यलाभादिदं सूत्रमन्यपदं च मन्दप्रयोजनं स्यादिति विदुषां स्वाराज्यं च स स्वराड्भवति तस्य सर्वेषु कामचारो भवतीति श्रुतेः ।

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
समं पश्यन्नात्मयाजी स्वाराज्यमधिगच्छति ॥

इत्यादिस्मृतेश्च। सिद्धमिति इदानीमिदं विचार्यते तस्य सिद्धस्य कार्यब्रह्मलोके परब्रह्मलोके वा किं मनोमात्रेणैव भोगः किं वा स्थूलदेहो ऽपि भोगार्थमुत्पद्यत इति।

अभावं बादरिराह ह्येवम्।

भाव उत्पत्तिः बादरिराचार्यः सिद्धस्य ब्रह्मलोकेऽभावमनुत्पत्तिं मन्यते येनैव लिङ्गदेहेन ब्रह्मलोके गतं तदतिरिक्तदेहस्याभावं मन्यत इति यावत् तन्न भावे सन्ध्यवदित्यागामिसूत्रस्वरसेनायमर्थो ऽवगम्यते स्वोक्ते प्रमाणमाह ह्येवमिति यस्माच्छ्रुतिरेवमाह धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसम्भवामीति स्थूलशरीरं धूत्वा त्यक्त्वा अकृतं कारणं ब्रह्मलोकं अतिलक्ष्मीकृत्ये सम्भवामि तिष्ठामीति प्रार्थना।

भावं जैमिनिर्विकल्पामननात्।

जैमिनिस्त्वाचार्यः सिद्धस्य भावमुत्पत्तिं

देहरूपेण मन्यते कुतः विकल्पामननात् स एकधा भवति द्विधा भवति त्रिधा भवतीत्यादिना सिद्धस्य देहरूपेण बहुभवनम् एकद्वित्र्यादिरूपसंख्यायामिच्छाविकल्पकथनादित्यर्थः।

जगतः प्रलये प्राप्ते नष्टे च कमलोद्भवे।
मद्भक्ता नैव नश्यन्ति स्वेच्छाविग्रहधारिणः॥

इत्यादित्यपुराणस्थेश्वरवाक्याच्च । स्फुटं तेषां देहग्रहणं सिद्धं तदनयोर्भावाभावयोर्विरोधं परिहरत्याचार्यः ।

द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोऽतः ।

अत उभयलिङ्गदर्शनादुभयविधमेव बादरायणोऽनुमन्यते भावमभावं चेति यदा सशरीरजां कामयते तदैव सशरीरो भवति यदा शरीरं न कामयते तदा पूर्वभावं गतेन लिङ्गदेहेनैक एवावतिष्ठत इति द्वादशाहवदिति यथा द्वादशाहः सत्रं अहीनश्च भवतीत्युभयलिङ्गदर्शनात् द्वादशाहः सर्वकालयोः सत्रे विकल्पस्तद्वदित्यर्थः । तत्र सशरीरत्वे ऽशरीरत्वे चोभयथैव भोगमुपपादयति सूत्रद्वयेन ।

तन्वभावे सन्ध्यवदुपपत्तेः ।

जाग्रत्स्वप्नयोः सन्धौ भवः सन्ध्यः स्वपुः सन्ध्यं तृतीयस्थानमिति श्रुतेः । तनोः स्थूलदेहस्याभावे स्वप्नवदेव मनोमात्रेणैव ब्रह्मलोके पित्रादिसर्वकामभोगोपपत्तेरित्यर्थः । पञ्चमी च पूर्वसूत्रोक्तार्थं प्रतिहेतुतायामिति ।

भावे जाग्रद्वत् ।

तनोर्भावे पुनर्जाग्रत्वदेव स्थूलभोगोपपत्तेरित्यर्थः

नन्वेवं कारणब्रह्मण्यपि विकारस्वीकारे ब्रह्माण्डादिष्वस्तव को विशेष येन कार्यकारणरूपमन्तर्बाह्यविभाग इति चेन्न । महदादिक्रमेण सृष्टेरेवान्तर्विशेषात् । तत एव सृज्यमानानां च मालिन्यात् । ब्रह्माण्डाद्बहिस्तु केवलप्राकृततया सृष्टेर्विशुद्धत्वादिति तथा चाभौतिसृष्टेरुत्कर्षः श्रुयते स्वेच्छामयस्य । नतु भूतमयस्येति स्वेच्छाया प्रकृत्याख्यमायाशक्तिनिर्मितस्य न तु पञ्चभूतनिर्मितस्येत्यर्थः । ननु विविधस्थूलशरीरपक्षे कथमेकेन मनसा युगपदनेकशरीराधिष्ठानं सम्भवेत् । सम्भवे वा शरीरभेदैनैवकदा भोगयोगादिरूपविरुद्धनानाकार्यानुपपत्तिरित्याशङ्कां दृष्टान्तेन परिहरति ।

प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति।

यथैकः प्रदीपोऽनेकासु दशास्वंशत आविशति एवमेव सिद्धस्य चित्तं स्वांशैरनेकेषु स्थूलदेहेष्वाविशति कुतः हि यस्माच्छ्रुतिरेवं दर्शयति न पश्यो मृत्युं पश्यति न रोगं नोत दुःखतां सर्वं ह पश्यः अस्मितामात्रात् अहङ्काराद्योगी निर्माणचित्तानि करोतीत्यर्थः । पश्यति सर्वश इति सर्वं सर्वश आप्नोति सर्वं देहं तत्समसंख्यैः स्वलिङ्गशरीरांशैर्व्याप्नोतीत्यर्थः । अत एव पातञ्जलसूत्रं निर्माणचित्तान्यस्मितामात्रादिति अस्मितामात्रात् अहङ्काराद्योगी निर्माणचित्तानि करोतीत्यर्थः । तथा मोक्षधर्मेऽपि

दीपाद्दीपसहस्राणि यथा मर्त्याः प्रकुर्वते ।
प्रकृतिस्तथा कुरुते पुरुषस्य गुणान् बहून् ॥

इति गुणान्मनआदीनि स्वांशैः कुरुत इत्यर्थः । ननु प्रदीपस्यावयवित्वादंशाः सम्भवन्ति मनसस्तु यावदात्मभावित्वाच्च न रोध इत्यनेन नित्यत्वस्योक्तत्वान्नावयवित्वं ततश्च नांशित्वमिति चेन्न । अन्तःकरणस्य विभुत्वमते गगनस्य श्रोत्रादिवदंशसम्भवात् अणुत्वमते प्रतिनियतमनसो नित्यनिरंशत्वेऽपि तस्यैवोदासीनमनोभिः संहत्य महापृथिव्यादिवदवयविनो महामनसः स्वीकर्त्तव्यत्वेनांशसम्भवादन्यथा एवं सोम्य ते षोडशानां कलानामेका कलाविशिष्टाऽभूत् सान्नेनोपसमाहिता तयैतर्हि वेदाननुभवस्यनुमयं हि सोम्य मन इत्यादिश्रुतिविरोधापत्तेरिति । अतएवोक्तं पातञ्जले जात्यन्तरपरिणामः प्रकृत्यापूरादिति तस्मादणुपक्षेऽवयविनः कार्यं मनसोंऽशैरनेकदेहेष्वावेशः सम्भवतीति नन्वेवं सिद्धस्य स्वमनोंऽशैर्विविधशरीरप्रवेशतो विविधभोगस्वीकारे सति स्वनिर्मितगजतुरगादिशरीरेषु दुःखभोक्तृत्वापत्तिरिति नैवम् । तत्र जीवान्तराण्येव तत्तन्मनोविशिष्टं निर्माय गजादिशरीरेषु प्रवेश्याधिष्ठातृतयैव निजमनसोऽवस्थानाङ्गीकारात् सिद्धस्य यथा परमेश्वरस्य विश्वान्तर्यामितयेति प्रदीपवदावेशस्तु स्वभोगाधिष्ठानशरीरेष्वेव । यथा विष्टादिदे-

वानां कृष्णादिशरीरेषु कृष्णस्य वा षोडशस्त्रीस-हस्रगेहस्थषोडशसहस्रशरीरेष्विति सिद्धानां चांशां-शिमनसोरयं विशेषः अंशिमनः संकल्पादेवांशभू-तानां मनसामुत्पत्तिसंहारज्ञानेच्छाव्यापारादिक तन्त्वत्वाच्च । न पुनर्वैपरीत्यमिति प्रवृत्तिभेदे प्रयोजकं चित्तमेकमनेकेषामिति पातञ्जलसूत्रादिति एतेन विष्णुशिवादीनामंशावतारेषु ज्ञानादिशक्तितारत-म्यमंश्यपेक्षया ज्ञानाद्यल्पत्वं चोपपादितवाक्येषु कृष्णादीनां विष्णवाद्यंशत्वं चोपाध्यंशेनौपाधिक आ-त्मैक्येन पितुः पुत्रेष्विवांशत्वासम्भवादिति बोध्यम् । ननु ब्रह्मलोके विदुष ऐश्वर्यविशेष आविर्भवति ने-ह लोके इत्यत्र का युक्तिस्तत्राह ।

स्वाप्ययसंपत्त्योरन्यतरापेक्षमावि-ष्कृतं हि ।

स्वाप्ययः सुषुप्तं स्वं ह्यपीतो भवतीति व्युत्प-त्त्या श्रुतौ स्वमितिनामनिर्वचनात् संपत्तिर्ब्रह्मलो-कप्राप्तिः तयोरन्यतरापेक्षं सदेव तयोरन्यतरमपे-क्ष्यान्यतरानन्तरमेवेति यावत् तदैश्वर्यमाविष्कृतं व्यक्तम् हि भवति नाप्रदायैहिकप्रपञ्चदर्शनप्रतिब-न्धादित्यर्थः । अत्र च श्रुतिः प्रमाणमिति भावः । तत्र ब्रह्मलोके तदैश्वर्याविर्भावे श्रुतिः संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्तीत्याद्यनन्तरं त इमे सत्याः कामा

अनृतापिधानाः यो यो ह्यस्येतः प्रैति न तमिह द-र्शनाय लभतेऽथ ये चास्येह जीवा ये च प्रेताः य-च्चान्यदिच्छन्न लभते सर्वं तदत्र गत्वा विन्दत इत्यादिः सुषुप्तौ च येषु ज्ञानादिशक्तितारतम्यमंश्यपेक्षया ज्ञानाद्यल्पत्वं चापि प्रतिपादितं तदैश्वर्याविर्भाव-श्रुतिः। न तत्र रथान् रथयोगान् पन्थानो भवन्त्यथ रथान्रथयोगान् पथः सृजत इत्यादि अत्र चारिः कृतमितिवदङ्गिराचार्यैः श्रुत्यनुसारेण सर्वे कामा आविद्यादशायामप्यनृतापिधानाः सर्वजीवेषु सन्तीति सूचितम्। अनृतं च स्वाभाविकं कामकर्मादिकं विकाराणां वाचारम्भणमात्रत्वात् तदेवत्यैश्वर्यश-क्तितिरस्कृतं भवति कालकर्म तमोरुद्धम् पुनरध्यग-र्भाद्विभुरित्यादिस्मरणात्। अथ वा अनृतमैहिकप्रप-ञ्चमत्यलौकीयकामापेक्षया ऽल्पकालस्थायित्वेन वा-चारम्भणमात्रत्वात्। तथा च श्रुतिः इमे सत्याः कामा अनृतापिधाना इति अत एव सत्कार्यवादो ऽभ्युपग-म्यते सांख्यादिभिरितिबोध्यम्। नन्वेवं सत्येतादृशैः पूर्वसर्गसिद्धैरेव सृष्ट्यादिसम्भवात् किं नित्यसिद्धेने-श्वरेणेति सांख्याभिप्रेतमित्याह।

जगद्व्यापारवर्ज्जं प्रकरणादसन्नि-हितत्वाच्च।

तेषां च मनसा सह ब्रह्मसायुज्यं गतानां जग-

ह्मोचरव्यापारं महदादिसृष्टिं वर्जयित्वैवान्यसृष्टौ संकल्पमात्रेणैश्वर्यं मन्तव्यं कुतः प्रकरणात् विद्याफलप्रकरणे स यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्तीत्यादिना ऽवान्तरसृष्टेः सन्निहितत्वाच्च। महादादिसृष्टेर्विद्याप्रकरणे पाठाभावाच्चेत्यर्थः ; चशब्देनानुपपत्त्यादयो ऽपि ग्राह्याः सिद्धस्य ह नित्यसंकल्पाद्यभावेन सर्गाद्यकालीनः संकल्पः स्वजनकसंकल्पान्तराभावेन न सम्भवति प्रकृतिस्वातन्त्र्यं च निराकृतमेव ईश्वराभ्युपगमे तु नायं दोषः धर्मिग्राहकप्रमाणेनेश्वरस्य नित्यसंकल्पादिनिमित्ततयैव सिद्धेरिति। ननूपासनादिसिद्ध एव देवताविशेषो महदादिप्रकरणेषूपदिश्यत इत्याशङ्कापाकरोति।

प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः।

ननु जगत्सृष्टावपि सिद्धो जीवविशेषः सूर्य उपदिष्टो ऽस्ति यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः दिव्ये ब्रह्मपुरे ह्येष आत्मा संप्रतिष्ठत इत्यादिश्रुतावेष इत्यादिना प्रत्यक्षस्यैव विकारस्य पूर्वोक्तमहदादिसृष्टीश्वरत्वोपदेशादिति चेन्न। आधिकारिमण्डलस्थोक्तेः अधिकारिणो हिरण्यगर्भस्य मण्डलमधिकारिकमण्डलं सूर्यमण्डलं निखिलज्योतिर्म-

ण्डलस्य प्रधानांशरूपं तत्स्थस्य तदन्तर्यामिनो नित्यपरमेश्वरस्यैव शाखाचन्द्रन्यायेन प्रदर्शनार्थमभेदेनोपासनार्थं वा एष इत्यादिशब्दैः प्रत्यक्षवदुक्तत्वात् । ननु स्वरूपत एव प्रत्यक्षत्वमुक्तमित्यर्थः ननु कथमेवं कल्प्यते श्रुतिबलात् प्रत्यक्षसूर्य एवेश्वरो भवतु तदतिरिक्तेश्वरकल्पनायां गौरवाच्चेत्याशङ्कायामाह ।

विकारावर्त्ति च तथा हि स्थितिमाह ।

न केवलं मण्डलरूपे विकार एव ब्रह्म प्रत्येतव्यम् किं तु विकाराद्बहिरपि कुतः हि यस्मात्तथा बहिरन्तररूपेण द्विविधामेवेश्वरस्य स्थितिमाह श्रुतिः तदन्तरस्य सर्वस्य तत्वसर्वस्यास्य बाह्यत इत्याद्या तथा स्मृतिरपि प्रकृत्यन्तमावरणं पुरुषं चोक्त्वा सर्वेषां बहिर्वा वरणमीश्वरोपाधिभूतमायाख्यशक्तिमाह ।

विष्णुशक्त्या महाबुद्धेर्वृत्तौ संश्रयधर्मिणौ ।

इति प्रकृतिपुरुषयोर्विभुत्वे ऽपि तदुभयसंयोगेनाभिव्यक्तो भागयोरेव ब्रह्मशक्त्यावृतत्वं बोध्यम् । अथ वा आवरणसंश्रयणे अधिष्ठेयत्वमात्रं तस्मादादित्याद्यतिरिक्तः परमेश्वरो ऽस्ति स एवादित्यादिमण्डलेषु परिदृश्यत इति सिद्धम् । किं च स्पष्टमेवादित्यादि-

भ्यो भिन्नमपि आदित्यादिस्थमात्मान्तरं श्रुतिस्मृती दर्शयत इत्याह।

दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने।

प्रत्यक्षानुमाने श्रुतिस्मृतीति तत्र य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरोऽयमादित्यो न वेद यस्यादित्यः शरीरमित्याद्या श्रुतिः स्मृतिश्च।

पूजयेद्ब्रह्म विष्ण्वर्करुद्रविश्वात्मकं शिवम्।
व्रतोपवासैर्विधिवच्छ्रुत्या विगतमत्सरः।
योसावतीन्द्रियः शान्तः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः
वासुदेवो जगन्मूर्तिस्तस्य संभूतयो ह्यमी।
ब्रह्मा विष्णुश्च भगवान्मार्त्तण्डो वृषवाहनः॥
अष्टोत्तरसरश्चैव एकादशगणाधिपाः।
द्वादशैव तथादित्याः पितरो मातरस्तथा॥
इमा विभूतयः प्रोक्ताश्चराचरसमन्विताः।
ब्रह्माद्याश्च चयो मूलमव्यक्ताधिपतेः स्मृताः॥

शक्तिमद्भावद्रूपहेतुवचनाद्ब्रह्मादिभ्योऽतिरिक्त ईश्वर एव शक्तिशक्तिमदभेदाद्ब्रह्माद्यात्मक उक्त इति भोगमात्रसाम्यलिङ्गादपि जगद्व्यापारे नास्ति सिद्धस्य शक्तिरित्याह।

भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च।

सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चि-

तेति स यथैतां देवतां सर्वाणि भूतान्यवन्ति एवं हैनं सर्वाणि भूतान्यवन्ति तेन एतस्यै देवतायै सायुज्यं सलोकतां जयतीत्यादिश्रुतौ परमेश्वरेण सह तद्विदुषां भोगमात्रं समानं श्रूयते अनेन च लिङ्गेनानुमीयते महदादिसृष्टौ तस्य शक्तिर्नास्ति किं तु परमेश्वरस्यैवेतीत्यर्थः। श्रुतौ ब्रह्मणा परब्रह्मणोपास्येनेत्यर्थः। अवन्तु सेवकरूपा लयन्तीत्यर्थः। सायुज्यं चोपास्ये प्रविश्य तेन सहैकीभावेनैकरूपो भोग इति एकत्वरूपा तु मुक्तिरुपाधेरत्यन्तलयादत्यन्तलय इति विशेषः अत्रैश्वरमपि भोग इतिस्मर्तव्यं। नन्वेवमुपासासिद्धातिरिक्तेश्वराभ्युपगमे ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति स इदं सर्वं भवतीत्यादिश्रुतिविरोध इति चेन्न। अधिष्ठात्रादिरूपेण प्रायशः सर्वव्यापकत्वेनैव ब्रह्मत्वसर्वभावयोः फलवाक्यैरुक्तत्वात् सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्व इतिगीतादौ तथा वचनदर्शनात्। न तु मृत्तिकाया घटशरावादिभाववदखिलकार्यकारणत्वेनेति। नन्वेवं सातिशयत्वादैश्वर्यस्य तेषां कषायसंभवे पुनरावृत्तिरपि स्यादित्याशङ्क्याह।

अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात्

ये कार्यं ब्रह्मणि गता वा परब्रह्मणि वा भोगार्थं गतास्तेषां तद्भोगसमाप्त्यनन्तरं पुनरावृत्तिर्जन्म नास्ति कुतः शब्दात् ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते न च पुन-

रावर्तते इति शब्दप्रामाण्यादित्यर्थः। यच्च कषायसंभव इत्युक्तं तन्न। ब्रह्मलोकादधिकसुखस्य नित्यत्वेनासाध्यतया तत्र कषायासंभवादिति। अत्र चायं विशेषः कार्यब्रह्मणि गतानामपुनरावृत्तिरौत्सर्गिकी कारणब्रह्मणि गतानां चापुनरावृत्तिर्नियता।

आब्रह्मभुवनाल्लोकापुनरावर्तिनोऽर्जुन।
मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते॥

इतिश्रीकृष्णवाक्यात्। न चात्र विष्णुलोकादनावृत्तिवद्योगयुक्तः विष्णुलोकादप्यावृत्तिस्मरणेनात्रवाक्ये मामित्यनेन परमात्मन एवोक्तत्वादिति अनावृत्तिः शब्दादिति समग्रसूत्रस्य पुनः पाठः शास्त्रसमाप्तिसूचनार्थः। अत्रायं ब्रह्ममीमांसानिर्गलितार्थः संक्षेपादुच्यते यश्चेतनविशेषो नित्यज्ञानेच्छादिवन्मायाख्य निजशक्तिवशात् सर्वेश्वरः क्लेशकर्मविपाकाशयैरौपाधिकैरप्यपरामृष्टोऽपि स्वान्तःस्थैः प्रकृतिपुरुषादिशक्तिभिरन्योन्यसंयोगान्महदादिकं सृजति ऊर्णनाभिप्रभृतिरिव तन्त्वादिकं ततश्च तावेवान्तः प्रविश्यान्तर्यामी स न धारयति प्रकृत्यापूरेणास्थापयति च कर्मफलानि च प्रयच्छति महाराजइव सेवापराधयोः फलं पुनश्च तानेवान्ते स्वात्मन्युपसंहृत्याद्वितीयः सत्वेक एवावशिष्यते समुद्रे तरङ्गबुद्बुदादिवत् क्षणभङ्गुरं मायेन्द्रजालादिसदृशं महोदधिरिव पृथिवी तत् कार्याणां प्रलये अतश्च

यतो भिन्नं किमपि न भवति सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्ज-
लानितिश्रुतेः। यस्मिंश्च विकारजातं सर्वं वाचारम्भ-
णमात्रं समुद्रे तरङ्गबुद्बुदादिवत् क्षणभङ्गुरं मा-
येन्द्रजालादिसदृशं यस्य च सूर्यकिरणादिवत्सर्वे जी-
वा अंशाः यदधीनसत्तास्फूर्त्तिकत्वात्तु प्रकृतितद्गु-
णजीवादयो ऽपि स्वप्ने वस्तुदृश्यत्वेन स्वतः सिद्धत्वा-
भावेन च न परमार्थसन्तः यश्च स्वतो मायातद्गुण-
जीवादिभ्यो भिन्नाभिन्नो जीवाविलक्षणचिन्मात्रो ऽपि
न तेषां दोषैः कदापि लिप्यते अत एव च यः पञ्च-
विंशतितत्त्वानामात्मा जीव इव कार्यकारणसंघातस्य
तन्तुरिव च पटस्य यदपेक्षया च भोक्तात्मा जीवो
ऽपि प्राणादिवज्जडतया ऽनात्मैव तमेव परमात्मानं
परं ब्रह्म निखिलवेदान्तमहावाक्यार्थभूतं शमदमा-
दिसाधनसंपन्नो विद्वान् स म आत्मेति सो ऽहमिति
मायाजीवादिविवेकेनात्मतया साक्षात्कृत्याविद्या-
कामधर्माधर्मादिक्षये निखिलदुःखादिहैवात्यन्तं वि-
मुच्यते न तस्य प्राणा उत् क्रामन्तीति श्रुतेः। यस्तु
मायाजीवाद्यविवेकेन तदेव ब्रह्मोपास्ते यो वा
तिरिक्तब्रह्मांशासीन्तन्निष्ठानापन्नः सो ऽप्रतीकालम्ब-
नतया ऽर्चिरादिकार्यब्रह्मलोकान्तवर्त्मना ब्रह्माण्डा-
त्सावरणाद्बहिः कारणब्रह्मणि मायाशबले गत्वा हि-
रण्यगर्भादीन् प्राप्यैश्वर्यं तु ——परमेश्वरेच्छया
तल्लीलावतारहृपेण अन्ते च परब्रह्मण्येवोपसंहारात्

उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वताफलम् ।
अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिश्चये ॥

इति सर्वसम्मतानां तात्पर्यग्राहकलिङ्गानामत्र दर्शनात् ब्रह्मशेषतयैव सांख्यादिशास्त्रैरेव जीवतत्त्वस्य निरूपितत्वात् तन्निरूपणस्य पूर्वमीमांसानिरूपितकर्मशेषतयैवाविर्भूयते स्वेच्छया तत्रैवमुच्यते ब्रह्मविष्णुरुद्रादिषु पञ्चविंशतितत्त्वेषु वा ब्रह्मदर्शनं तु विद्वानप्रतीकालम्बनतया कार्यं ब्रह्मलोकं प्राप्य तत्रैव भुक्त्वा द्विपरार्द्धान्ते परिपक्वज्ञानश्चेद्ब्रह्मादिभिः सहैवमुच्यते तत्र प्राप्तविवेकस्यानावृत्तिश्रुतिरिति सांख्यसूत्रात्—नोचेत्सर्गान्तरे ऽधिकारिब्रह्मादिरूपेणाविर्भवतीति इदं तु पञ्चसूत्र्यामुक्तमिति योगात्महदादिकं सृजति ऊर्णनाभिप्रभृतिरिव तन्त्वादिकं ततश्च तानेवान्तः प्रविश्यान्तर्यामी स न धारयति प्रकृत्यापूरेण स्थापयति च कर्मफलानि च प्रयच्छति महाराज इव सेवापराधयोः फलं पुनश्च तानेवान्ते स्वात्मन्युपसंहृत्याद्वितीयः सन्नेक एवावशिष्यते महोदधिरिव पृथिवी तत्कार्याणां प्रलये अतश्च यतो भिन्नं किमपि न भवति "सर्वं खल्विदं ब्रह्मतज्जलानि" तिश्रुतेः । यस्मिंश्च विकारजातं सर्वं वाचारम्भणमात्रं समुद्रे तरङ्गबुद्बुदादिवत् क्षणभङ्गुरं मायेन्द्रजालादिसदृशं यस्य सूर्यकिरणादिवत्सर्वे जीवा अंशाः यदधीनसत्तास्फुर्तिकत्वात्तु प्रकृतितद्गुणजीवादयोऽपि स्वा-

प्रवस्तुवत् दृश्यत्वेन स्वतः सिद्धत्वाभावेन च न परमार्थसन्तः यश्च स्वतो मायातद्गुणजीवादिभ्यो भिन्नाभिन्नो जीवाविलक्षणचिन्मात्रो अत एव च यः पञ्चविंशतितत्त्वानामात्मजीवकार्यं कारणसंघातस्य तन्तुरिव च पटस्य यदपेक्षया च भोक्तात्मा जीवो प्राणादिदिवज्जडतया ऽनात्मैव तमेव परमात्मानं परं ब्रह्म विलिख्य निखिलवेदान्तमहावाक्यार्थभूतं शमदमादिसाधनसंपन्नो विद्वान् स म आत्मेति सो ऽहमिति मायाजीवादिविवेकेनात्मतया साक्षात्कृत्याविद्याकामधर्माधर्मादिक्षये निखिलदुःखादिभिरिहैवात्यन्तं विमुच्यते न तस्य प्राणा उत्क्रामन्तीतिश्रुतेः यस्तु मायाजीवाद्यविवेकेन तदेव ब्रह्मोपास्ते यो वा तिरिक्तब्रह्मा स्वामी तन्निष्ठामापन्नः सो ऽप्रतीकालम्बनतया ऽर्चिरादिकार्यब्रह्मलोकान्तवर्त्मना ब्रह्माण्डात् सावरणाद्बहिः कारणब्रह्माणि मायाशबले गत्वा हिरण्यगर्भादीन् प्रत्यप्यैश्वर्यं भुक्त्वा परमेश्वरेच्छया तल्लीलावतारूपेण शश्वदाविर्भूय च स्वेच्छया तत्रैव मुच्यते ब्रह्मविष्णुरुद्रादिषु पञ्चविंशतितत्त्वे वा ब्रह्मदर्शनं तु विद्वानप्रतिकालम्बनतया कार्यब्रह्मलोकं प्राप्य तत्रैव भुक्त्वा द्विपरार्द्धान्ते परिपक्वज्ञानश्चेद्ब्रह्मादिभिः सहैव मुच्यते तत्र प्राप्तविवेकस्यानावृत्तिश्रुतिरिति सांख्यसूत्रात् नो चेत् सर्गान्तरे ऽधिकारिब्रह्मादिरूपेणाविर्भवतीति इदं तु पञ्चसूत्र्यामुक्तमपि पुनः स्मर्यते इदं शास्त्रं जीवनिरूपणपरं न

भवति अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति परब्रह्मविचारस्यैव प्रतिज्ञातत्वात् अन्ते च परब्रह्मण्येवोपसंहारात् ।

उपक्रमोपसंहारावभ्यासो ऽपूर्वता फलम् ।
अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिश्चये ॥

इति सर्वसम्मतानां तात्पर्यग्राहकलिङ्गानामेव दर्शनात् ब्रह्मशेषतयैव सांख्यादिशास्त्रैरेव जीवतत्त्वस्य निरूपितत्वात् तन्निरूपणस्य पूर्वमीमांसानिरूपणवद्व्यर्थत्वात्[१] । न चात्र ब्रह्माखण्डतया जीवनिरूपणेन वैयर्थ्यं स्यादितिवाच्यम् । तथा सति तस्यैव मुख्यतः शास्त्रार्थतया ऽथातो जीवब्रह्मैक्यजिज्ञासेत्येव प्रतिज्ञासूत्रं युज्येत न पुनरेकदेशप्रतिज्ञाकरणं किं वाखण्डतो यदि कुत्रापि सूत्रे स[illegible]ते तदेवमपि दया कथं चित् कल्प्येत तदेव तु नेति कथं यथाश्रुतार्थं परित्यज्य मुमुक्षवः कथं श्रद्दधीरन्निति दिक् ।

ब्रह्मादिभिरशक्ये ऽस्मिन् ब्रह्मतत्त्वनिरूपणे ।
साहसं मद्विधस्येदं भगवान् क्षन्तुमर्हति ॥
येन भूयो न धीदुःखं भोक्ष्ये हृश्यमनोतिगः ।
त्वय्यनन्ते सुखाब्धिस्थे शयिष्ये च गतज्वरः ॥
अथ वा ऽज्ञानतो ऽप्यस्मिन्नपराधो ऽल्पको पि मे ।
सर्वकर्तर्हि भवतो दारुयन्त्रसमा वयम् ॥

---

१ पत्रपूर्वेमध्येऽधिकक्तिः प्रतिभाति ।

किंचापराधः कर्तुः स्यान्नाहं कर्ता चिदात्मकः ।
नापि बुद्धिर्विवेकित्वाद्धर्माधर्मसमुद्भवः ॥
मत्साक्षिबुद्धिकृतया सेवया शास्त्ररूपया ।
आत्यन्तिकीं दुःखहानिमीशस्तस्यै प्रयच्छतु ॥

इति ब्रह्ममीमांसायां विज्ञानभिक्षुकृते वि-
ज्ञानामृताख्यऋजुभाष्ये चतुर्थाध्या-
यस्य चतुर्थः पादः समाप्तं चेदं
वेदान्तदर्शनम् । श्रीकृष्णच-
रणे मम भक्तिरस्तु ।

चौखम्बा-संस्कृत-ग्रन्थमाला ।

(ग्रन्थसंख्या ८)

—:०:—

ब्रह्मसूत्रभाष्यम् ।

(श्रीमद्बादरायणप्रणीतवेदान्तसूत्रस्य यतीन्द्र-श्रीमद्विज्ञान-भिक्षुविरचितम् विज्ञानामृताख्यं व्याख्यानम्)

अडकरोपनामक-श्रीमुकुन्दशास्त्रीणा परिशोधितम् ।

काश्याम् ।

विद्याविलास-नाम्नि यन्त्रालये, श्रीयुत बाबु हरिदासगुप्तेन, मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

सन् १९०१ इस्वी

वैक्रमसम्वत् १९५८

शुभम् ।

भूमिका ।

विज्ञानामृताख्य भाष्यस्य ।

इह खलु संसारचक्रे विपरिवर्तमानानां त्रिविधतापतप्तानाम् ऐकान्तिकात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिसाधनतया पुरुषार्थोपायमभिवाञ्छतां प्रेक्षावतां पुरुषार्थोपायान्वेषणा तावत् प्रथमं भवति । द्विविधश्च पुरुषार्थो दृष्टादृष्टभेदेन, तत्र दृष्टे विषये बुभुक्षितोऽश्नीयादित्यादिशास्त्रं नोपयुज्यते तत्र शास्त्रव्यापारं विनापि प्रवृत्तिदर्शनात्, अदृष्टे तु स्वर्गापवर्गमात्रे नैसर्गिकमोहान्धकारविलुप्तालोकस्य लोकस्य शास्त्रमेव प्रकाशः तदेव दिव्यं चक्षुरस्मदादेः तस्मादस्मदादिभिः शास्त्रमेवाधिगन्तव्यम् । तच्च कर्मब्रह्मोपासनात्मकम्, तत्प्रतिपादकाश्च वेदाः मन्त्रब्राह्मणोभयात्मकाः ते च स्वतः प्रमाणभूताः, तन्मूलप्रमाणभूता मन्वादिस्मृतयः पुराणानि च । एते च वेदाः साक्षादेव पुरुषार्थसाधनोपदेशस्वभावाः "अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः" "आत्मा वा अरे ज्ञातव्य" इत्यादिश्रुतेः । स्मृतिपुराणाभ्यामपि वैदिक एवार्थः प्रकाश्यते यथोक्तम् ।

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ।
बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रतरिष्यति ॥

इति तदेवं वेदस्मृतिपुराणानां पुरुषार्थसाध-

नोपदेशस्वभावत्वाच्छास्त्रत्वम्। "तत्र उदिते जुहोति" "अनुदिते जुहोती"त्यादिवेदवाक्यानां विरुद्धार्थाभिधायित्वेन यूपमनक्तीत्यादीनां घृतेन तैलेन वेत्यादिसंशयजनकत्वेन च व्यवस्थितवेदवाक्यार्थनवधारणात्तद्व्यवस्थायै वेदवाक्यार्थविचारात्मिकां मीमांसां महानुभावो जैमिनिः सूत्रयां चकार, तया च साक्षात् विध्येकवाक्यतया सर्वेषां वेदवाक्यानां कर्मपरत्वं प्रतिपादयामास। आचार्यास्तु"आत्मैवैकः सृष्ट्यादावासीत् स एव "एको ऽहं बहु स्यां प्रजायेये"त्यादिश्रुतिप्रामाण्यात् स्वेच्छया व्योमादिप्रपञ्चरूपेण परिणमति बीजमिव वृक्षरूपेण न च प्रकाशरूपस्य ब्रह्मणो जडत्वापत्तिः परमार्थतो ऽपरिणामात् किं त्वविद्यावशात् अपरिणतमेव परिणतमिव चिद्रूपमेकमेव जडरूपमिवाद्वितीयं सद्वितीयमिव भासते आत्मा, तथा चाविद्योपादाना स्वप्नप्रपञ्चवन्महदादिप्रपञ्चसृष्टिः अत एव "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" "आत्मैवेदं सर्वं" "नेह नानास्ति किं चने"त्यादि श्रुतयोऽप्युपपद्यन्ते, किं च नानात्मदर्शने निन्दापि श्रूयते "मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यती"ति तस्मात्सर्वमिदम् अद्वितीयं ब्रह्म पारमार्थिकं भेददृष्टिश्चाविद्योपादाना तन्नाशश्चाद्वितीयात्मज्ञानेन ततश्चैकान्तिकात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिर्भवति। न च कर्मणां वैफल्यं ज्ञानसाधनीभूतचित्तशुद्धिद्वारा तेषामुपयोगादित्याहुः। विज्ञानभिक्षवस्तु आत्मा चैक ईश्वरपदवाच्यः सृष्ट्यादा-

वासीत् स एव मायाख्यनिजशक्तिवशात् सर्वेश्वरः क्ले-
शकर्मविपाकाशयैरौपाधिकैरप्यपरामृष्टो ऽपि स्वान्तः
थाभिः प्रकृतिपुरुषादिशक्तिभिरन्योन्यसंयोगान्महदा-
दिकं सृजति ऊर्णनाभिप्रभृतिरिव तन्त्वादिकं, स एव
च कर्मफलानि प्रयच्छति महाराज इव सेवापराधयोः
फलम्, पुनश्च तानेवान्ते स्वात्मन्युपसंहृत्याद्वितीयः स-
न्नेक एवावशिष्यते समुद्रे तरङ्गबुद्बुदादिवत् चणभङ्गुरं
मायेन्द्रजालसदृशं सर्वं विकारजातं वाचारम्भणमात्रं
यतो भिन्नं किमपि न भवति "सर्वं खल्विदं ब्रह्म त-
ज्जलानि"ति श्रुतेः। यस्य च सूर्यकिरणवत्सर्वे जीवा अं
शाः यदधीनसत्तास्फूर्त्तिकत्वात्तु प्रकृतितद्गुणजीवाद-
यो ऽपि स्वाप्नवस्तुवत् दृश्यत्वेन स्वतः सिद्धत्वाभावेन
च न परमार्थसन्तः यश्च स्वतो मायातद्गुणजीवादिभ्यो
भिन्नाभिन्नो जीवाविलचणचिन्मात्रो ऽत एव यः प-
ञ्चविंशतितत्त्वानामात्मा, जीवः प्राणादिवज्जडतया
अनात्मैव, तमेव परमात्मानं निखिलवेदान्तवाक्यार्थ-
भूतं परं ब्रह्म"स म आत्मेति""सो ऽहमिति"माया-
जीवादिविवेकेनात्मतया साचात्कृत्याऽविद्याकामध-
र्माधर्मादिचये निखिलदुःखादिहैवात्यन्तं विमुच्यते"
"न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ती"ति श्रुतेः। किंच"आ-
त्मा वै जायते पुत्र"इत्यादिश्रुत्या अग्निविस्फुलिङ्गपि-
तापुत्रादिवदंशांशिभावो विवचितो न त्वकाशादिवत्
तथा सति अंशशब्दस्य गौणत्वं स्यात् घटाका-
शो ह्याकाशाद्विभक्तो न भवति लचणान्यत्वाभावात्

घटाकाशधर्माणामप्याकाशधर्मत्वात् अवच्छिन्ने चांशशब्दो गौणो ऽवयवादिशब्दवदिति अंशत्वं च सजातीयत्वे सति अविभागप्रतियोगित्वं, तदनुयोगित्वं चांशित्वम्, साजात्यं च येन रूपेणांशता तेन अथ वा द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजात्या ग्राह्यम् । अयमेवार्थो मोक्षधर्मे ऽपि बहवः पुरुषा ब्रह्मन्नुताहो एक एव त्विति प्रश्ने ।

बहवः पुरुषा राजन् सांख्ययोगविचारिणाम् ।
नैवमिच्छन्ति पुरुषमेकं कुरुकुलोद्वह ॥

इत्यनेन पुरुषनानात्वमेव विचारतो व्यवस्थाप्य व्यासोक्तं पुरुषैक्यं पितापुत्रवदविभागेनोपपादितम् ।

समासतस्तु यद् व्यासः पुरुषैकत्वमुक्तवान् ।
तत्राहं संप्रवक्ष्यामि प्रसादादमितौजसः ॥
बहूनां पुरुषाणां हि यथैका योनिरिष्यते ।
तथा तं पुरुषं विश्वमाख्यास्यामि गुणाधिकमिति

गीतायां च ॥

मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ।
अस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत् ॥
ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।

इत्यादि । श्रुतयो ऽप्येवं "यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः तथाक्षराद्विविधाः सोम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्ति"। "बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च भागो जीवः स विज्ञेयः

स चानन्त्याय कल्पत" इत्यादि अस्य चांशांशिभावस्य भेदप्रतिपादनस्य फलम् अंशांशिनोरुत्सर्गत एकरूपतया जीवस्याप्यसंसारित्वविभुत्वसर्वाधारत्वादिज्ञापनम्। किं च भेदाभेदौ चात्र विभागाविभागपरौ अद्वैतिभिः अभेदवाक्यानुरोधेन भेदवाक्यानामौपाधिकभेदपरत्वम् यथा कल्प्यते तथा भेदवाक्यानुरोधेनाऽभेदवाक्यानामविभागादिलक्षणाभेदपरत्वम् अविरोधस्योभयथैव सम्भवात् श्रूयते चाविभागादिरूपाभेदोऽपि श्रुतिस्मृत्यादिषु "यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम न तु तद् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तमि" त्यादिश्रुतिः स्मृतिषु च।

अविभक्तं च भूतेषु स्वविभक्तमिव स्थितम्।
व्यक्तं स एव वाव्यक्तं स एव पुरुषःपरः॥

इत्यादि, नचाविभागपरत्वे सत्यभेदशब्दे लक्षणा स्यादिति वाच्यम्। भिदिविदारणइति विभागेऽपि भिदिधातोरनुशासनात्। ननु तत्त्वमस्याद्यभेदवाक्यानामेव मोक्षफलश्रवणात् सम्यग्ज्ञानपरत्वमसङ्कोचश्च युक्त इति चेन्न। पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेतीत्यादिश्रुतिभिर्भेदज्ञानस्यापि मोक्षहेतुत्वश्रवणाद्भेदज्ञानस्य विवेकज्ञानतया अविद्यानिवर्तकत्वेन साक्षान्मोक्षहेतुत्वम् "सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्यमि" त्यादिश्रुतेः।

प्रधानपुरुषव्यक्तकालानां परमं हि यत्।
पश्यन्ति सूरयः शुद्धं तद्विष्णोः परमं पदम्॥

ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरमित्यादिस्मृतेश्च। किं च अभेदवाक्यान्यपि साक्षादविद्यानिवर्तकत्वासम्भवेन ब्रह्मात्मतावाक्यानामेव शेषभूतानि न ह्यभेदज्ञानं साक्षादेवाहंदुःखीत्यादिलक्षणामविद्यामुच्छेत्तुमर्हति एकस्मिन्नेवाकाशे शब्दतदभाववदेकस्मिन्नेवात्मनि। अवच्छेदभेदेन दुःखादितदभावसम्भवात् किं च ब्रह्माभेदस्य जडेष्वपि श्रवणान्न तेन दुःखादिशून्यतासिद्धिः तस्माद्विवेकवाक्यरूपतया भेदवाक्यान्येव बलवन्ति तद्विरोधेन चाभेदवाक्यान्यविभागपरतयैव संङ्कोच्यानि। ननु "य एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति" इत्यादिश्रुतौ।

तस्यात्मपरदेहेषु सतो ऽप्येकमयं हि यत्।
विज्ञानं परमार्थो ऽसौ द्वैतिनो ऽतथ्यदर्शिनः॥

इत्यादिस्मृतौ च भेदनिन्दाश्रवणान्न भेदपरत्वं श्रुतीनां सम्भवतीति चेन्न। अभेदवाक्यानामविभागपरतया भेदनिन्दावाक्यानामपि विभागलक्षणभेदपरत्वात् प्रतिपाद्यविपरीतस्यैव निन्दार्हत्वात्, अन्यथा "मनसैवेदमाप्तव्यं नेह नानास्ति किं चन" "मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यती"त्यादिश्रुतिषु जडवर्गेष्वपि भेदनिन्दनादभेदः स्यात् विवेकादिवाक्यान्न भवतीति चेत् तुल्यं जीवे ऽपि जीवादपि ब्र-

क्षणो विवेकस्योक्तत्वात् तस्यात्मपरदेहेष्वित्यादिवाक्यं च एकमयमिति शब्दादवैधर्म्यलक्षणाभेदपरं प्रकरणाद्ब्रह्मात्मैक्यपरमेव वेति । नन्वेवमपि लाघवमैकात्म्यश्रुतेर्बलमस्त्विति चेन्न । बन्धमोक्षव्यवस्थानुपपत्तिप्रमाणसिद्धतया आत्मनानात्वगौरवस्यैवादर्तव्यत्वात् प्रतिबिम्बावच्छेदरूपाभ्यां बन्धमोक्षादिव्यवस्था तु न युक्ता प्रतिबिम्बस्य तुच्छतया बन्धमोक्षानौचित्यात् । किं च व्यवस्था तत्प्रतिपादकं श्रुत्यादिकं च सर्वमेवात्मातिरिक्तमज्ञानकल्पितमित्यपि न, एवं सति प्रमाणस्यापि बाधेन ब्रह्मातिरिक्तनिषेधस्य श्रुतस्यापि पुनः संशयापत्तेः । स्वाप्नशब्दस्य जाग्रति बाधे पुनस्तच्छब्दबोधितार्थसंशयवत् तथा बन्धमोक्षादिकं सर्वथा नास्तीति श्रवणानन्तरं मननादिषु पुनः प्रवृत्त्यनुपपत्तेश्च । आप्तवाक्यतः पुरुषार्थाभावनिर्णयात् । किं च महदाद्यखिलजगदधिष्ठानकारणत्वं ब्रह्मणः, तत्स्वरूपं च यत्राविभक्तं येनोपष्टब्धं च सदुपादानकारणं कार्याकारेण परिणमतइति यथा सर्गादौ जलाऽविभक्ताः पार्थिवसूक्ष्मांशास्तन्मात्राख्याः जलेनैवोपष्टम्भात्पृथिव्याकारेण परिणमन्त इत्यतो जलं महापृथिव्या अधिष्ठानकारणमिति, अत एव "आधारमानन्दमखण्डबोधं यस्मिन् लयं याति पुरत्रयं च" "एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च" ।

यस्य यत् कारणं प्रोक्तं तस्य साक्षान्महेश्वरः ।
अधिष्ठानतया स्थित्वा सदैवोपकरोति हि ॥

इत्यादिश्रुतिस्मृतयो ऽप्युपपद्यन्ते तथा चैतादृशकारणत्वमेवाधिष्ठानकारणत्वमिति चोच्यते । ब्रह्मणश्च स्वाविभक्तप्रकृत्याद्युपष्टम्भकत्वं साक्षितामात्रेणेति जगत्कारणत्वे ऽपि न ब्रह्मणो विकारित्वं न वा प्रकृतिपुरुषादिष्वतिप्रसङ्गः सर्गात्पूर्वमन्येषां साक्षित्वासम्भवात् । एतदेवाधिष्ठानकारणमुपादानकारणमित्युच्यते आचार्यैः । कार्याविभागाधारत्वस्यैवोपादानसामान्यलक्षणत्वात्, अविभागश्चाधारतावत् स्वरूपसंबन्धविशेषो ऽत्यन्तसंमिश्रणरूपो दुग्धजलादेकताप्रत्ययनियामकः । तत्र समवायसंबन्धेन यत्राविभागस्तद्विकारिकारणम् । यत्र च कार्यस्य कारणाविभागेनाविभागस्तदधिष्ठानकारणमिति विकारिकारणाद्भेदः । वैशेषिकादिभिरपीदृशं ब्रह्मणः कारणत्वं निमित्तकारणतेति परिभाष्यते अस्माभिस्तु समवाय्यसमवायिभ्यामुदासीनं निमित्तकारणेभ्यश्च विलक्षणतया चतुर्थमाधारकारणत्वमिति परिभाष्यते, अस्मिंश्च शास्त्रे सृष्टिप्रक्रियो महदादिक्रमेण सांख्ययोगोक्तैव विशेषस्त्वियान् प्रकृतिस्वातन्त्र्यवादिभ्यां सांख्ययोगिभ्यां पुरुषार्थप्रयुक्ता प्रवृत्तिः स्वयमेव पुरुषेण आद्यजीवेन संयुज्यत इत्यभ्युपगम्यते अयस्कान्तेन लोहवत्, अस्माभिस्तु प्रकृतिपुरुषसंयोग ईश्वरेण क्रियतइत्यभ्युपगम्यतइति । किं च "आत्मक्रीडा आत्मरतिः क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठ" इत्यादिश्रुतिभिरात्मारामस्यापि विदुषः कर्मावगमात्

कर्मविशिष्टस्य ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वम् अत एव "अन्धं तमः प्रविशन्ति ये विद्यामुपासते ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायां रताः। विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते" इत्यादिश्रुतयो

ज्ञानिना ऽज्ञानिनावापि यावद्देहस्य धारणम्।
तावद्वर्णाश्रमप्रोक्तं कर्तव्यं कर्म मुक्तये॥
ज्ञानेनैव सहैतानि नित्यकर्माणि कुर्वतः।
निवृत्तफलतृष्णस्य मुक्तिस्तस्य करे स्थिता॥

इति वसिष्ठकौर्मादिस्मृतयो ऽपि सङ्गच्छन्ते "किमर्था वयं यक्ष्यामहे" "अग्निहोत्रं न जुहवां चक्रिरे" "तस्मात् कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः" "कुर्यान्न कर्माणि हि जातवेद" इत्यादि श्रुतिस्मृतिवचनानि हि विदुषां हिंसाविक्षेपादिदोषदुष्टबाह्यकर्मत्यागविधायकपराण्येव न त्वन्तर्यागाद्यान्तरकर्मप्रतिषेधकानि तथा सति।

कृत्वाग्निहोत्रं स्वशरीरसंस्थं
शारीरमग्निं स्वमुखे जुहोति।
विप्रस्तु भैक्ष्योपचितैर्हविर्भि-
श्चिताग्निना स व्रजति स्वलोकान्॥

इत्यादिवचनविरोधापत्तेः। समारोपणादात्मन्यप्रतिषेध इतिन्यायाचार्यवचनविरोधापत्तेश्चेत्याहुः। विज्ञानामृताख्यभाष्यकारश्चायं नाम्ना

कर्णाकर्णिकया च गौडसंन्यासीति प्रतिपद्यामहे, सन्ति चापरे ग्रन्था विज्ञानभिक्षुणा निर्मिताः सांख्यप्रवचनभाष्यम् योगवार्त्तिकम् उपनिषद्भाष्यम् योगसारः सांख्यसारश्च एते च ग्रन्था मुद्रिता लिखिताश्च तन्नाम्ना उपलभ्यन्ते अस्य गुन्थस्य द्विषष्ठिपत्रस्थविंशतिपङ्क्तौ अधिकं तूपदेशरत्नमालाख्यप्रकरणे द्रष्टव्यमिति लेखदर्शनेन स निबन्धोऽपि विज्ञानभिक्षुविरचित इति प्रतीयते परं च उपदेशरत्नमालाख्यप्रकरणमद्यत्वे नोपलभ्यते, गीताभाष्यमपि विज्ञानभिक्षुभिर्विरचितमिति श्रूयते परं च नोपलभ्यते । यद्यपि सन्ति शाङ्करभाष्य-रामानुजभाष्य-माध्वभाष्य-अणुभाष्यप्रभृतीनि सूत्रभाष्यरत्नानि तथापि यादृशः श्रुतिस्मृतिपुराणानामविरोधेन समन्वयः विदुषां परितोषजनको विज्ञानामृताख्यभाष्ये न तथा भाष्यान्तरे इत्यवधार्य सकलप्राचीनदुर्लभग्रन्थसंपादकशीलैः श्रीगोविन्ददासमहाशयैः काश्यां सम्राड्दत्तसुनसिफपदवीं प्राप्तैः श्रीशवाबूमहाशयैश्चानुमोदितः प्रकाशने प्रवृत्तः, शोधने चास्य पुस्तकमेकम् अत्यशुद्धं संपूर्णं श्रीगोविन्ददासमहाशयात्प्राप्य द्वितीयं च अत्यशुद्धं खण्डितं द्वितीयाध्यायपर्यन्तं च श्रीतस्मार्तपारावारीणश्रीवामनाचार्यमहाशयात्प्राप्य परिशोधयन् रमणीयसीसकाक्षरैर्महताप्रयासेन चौखंबासीरीजाध्यक्षश्रीयुतबाबूहरिदासगुप्तमहाशयानुमत्या तदीय

विद्याविलासयन्त्रालये मुद्रणकार्यं समापयम्।

अतः परं च ब्रह्मसूत्राण्यनुक्रम्य शुक्रभाष्यं चैतन्यसंप्रदायप्रवर्तकानां गोविन्दभाष्यं श्रीनिवासभाष्यं लिङ्गायितानां श्रीकरभाष्यं च श्रीगोविन्ददासमहाशयानुमत्या मुद्रितानि भविष्यन्ति एतन्नामाङ्कितपुस्तकेषु एकं द्वित्राणि वा यन्महाशयसविधे विद्यन्ते ते एतत्पुस्तकमुद्रणाभिलाषिगोविन्ददासमहाशयसमीपे मुद्रणार्थं प्रेषयेयुरिति भूयो भूयः प्रार्थये।

तदिदं विदुषां रसव्यासञ्जनाय भवतुतमामिति जगदीशमर्थये, प्रयतन्तां च मदीयदृष्टिदोषेण त्वव्यादिबाहुल्येन सीसकाक्षरयोजकदोषेण वा जनितानि स्खलितानि सुविमृश्य निर्दोषतासंपादनाय गुणैकपक्षपातिनो विद्वांसः, सफलीकुर्वन्तु च मत्परिश्रममितिशम्।

घडकरोपनामक-

मुकुन्दशास्त्री।

शुद्धिपत्रम् ।

पृ०	पं०	अ०	शु०
२	२३	रुप	रूप
५	५	अथशब्द	अतःशब्दश्च
६	१३	दयापर	दयापरः
८	१२	श्वे	श्वेव
९	१२	रुप	रूप
१०	९	जातवेद	जातवेदः
११	५	फलतात्	फलत्वात्
१३	१०	योगारुढ	योगारूढ
१६	३	द्वेष	द्वेष
१८	६	वेऽपि	त्वेऽपि
२०	७	प्रवृते	प्रवृत्ते
२१	३	वच्यमाणत्त्वा	वच्यमाणत्वात्
२१	४	पातंजल	पातञ्जल
२१	१९	प्रवृति	प्रवृत्ति
२२	१०	वृति	वृत्ति
२२	१२	सवंध	संबन्ध
२३	३	प्रवृति	प्रवृत्ति
२३	०	प्रवृत्या	प्रवृत्त्या
२४	२	तुच्छत्त्व	तुच्छत्व
२४	४	दृष्टान्तत्त्वा	दृष्टान्तत्वा
२७	७	द्वेषो	द्वेषौ

पृ	पं०	अ०	शु०
३४	९	कर्तृं	कर्तुं
३५	२०	बृहत्त्वा	बृहत्वा
३७	१९	बृहच्त्या	बृहत्वा
३८	१८	प्रविश्य	प्रविश्य
३९	२१	विभग	विभाग
४८	९	संवन्ध	सँबन्ध
५०	१८	बिम्ब	विम्ब
५२	४	पुत्रवेतना	पुत्रचेतना
५६	७	सौ	ऽसौ
५६	१६	मूक्त	मूक्तम्
७६	१३	चतन	चेतन
८४	१५	कोऽसङ्ग्य	को'सङ्ग्य
८४	१९	ण्यानौ	ण्यनौ
८७	५	तमोऽज्ञान	तमोज्ञान
८८	१९	नानिर्मु	नाऽनिर्मु
९६	१३	निस्तिष्ठन्ति-नानात्मनां	निष्टिष्यन्ति-नानात्ययानां
१०३	१५	स्यस्य	स्यस्या
१०३	१६	लणत्व	लचणत्व
१०७	२३	निस्तिष्ठन्ति-नानात्मनां	निष्टिष्यन्ति-नानात्ययानां
११०	१२	दिक्ये	दिवाक्ये
११३	१४	श्रुयते	श्रूयते

पृ०	पं०	अ०	शु०
११८	५	शक्यत्त्व	शक्यत्व
११८	१८	विध्यंध	विध्यन्ध
१२६	५	ऐंद्र	ऐन्द्र
१२६	१७	कर्तृवा	कर्तृत्वा
१३०	१६	माच्छा	मात्स्या
१३१	७	नाराय.ण	नारायण:
१३३	२०	घ्वतेषु	त्वेतेषु
१३८	२०	नन्वेव	नन्वेवं
१४०	६	श्वन्न	श्वेन्न
१४१	१०	निरूपपद	निरू
१४३	१२	नानात्मनां	नानात्ययानां
१५१	४	मान्तं	मात्र
१५१	।	सष्ट्र	सष्टृ
१६४	२२	ब्दोये	ब्दा ये
१६८	५	समि	सम
१९८	१४	चत्त	चत्तु
२०३	११	दानी	दानीं
२२१	६	दात	दात्त
२२१	२०	कार	कारा
२२२	३	नक	नेक
२२७	१	चयं	चायं
२२८	३	क्लृप्त	क्लृप्त
२२८	१२	श्रस्वार्थं	स्वार्थ:

पृ०	पं०	अ०	शु०
२३१	१	क्षुद्र	क्षूद्र
२३१	४	च्चिस	च्चिप्त
२३१	१७	गाह्व	गाह्न
२३३	१६	मदम्	मन्दम्
२३४	७	ष्वक	ष्वेक
२३४	८	तारे	तरे
२३६	२३	भैदे	भेदे
२३७	५	न्त्वत्व	न्त्वत्व
२३८	३	स्तुति	स्रुति
२३८	१८	स्रष्ट	स्रष्टृ
२३८	२१	स्व्यछा	स्व्यच्छा
२४०	२	मेतद	चैतन्
२४०	१४	यन्त	पगन्त
२५०	४	विप्स	वीप्स
२५४	१	जीलि	जीवलि
२५४	१३	भींमा	मीमां
२६५	१५	ष्यति	ष्यते
२६७	१८	माग	भाग
२६४	२०	प्रज्ञै	प्रज्ञैः
२७५	१५	बन्दि	वऽदि
२७६	१	दितित्या	दित्या
२७६	१०	सिर्गाय	सर्गीय
२८६	१४	भद	भेद

पृ०	पं०	अ०	शु०
२९४	१	दोया	दोषा
२९८	४	कह्व	करु
२९८	९	पुण्य	पुराण
३००	४	भाष्ये	भाष्ये
३०३	६	हनन	हन
३०५	१३	तोन्या	तोर्न्या
३०७	४	पवंणां	पर्वणां
३०८	१२	ह्यथो	यथो
३०९	१	हात	हात्त
३०९	७	मेदे	भेदे
३१०	११	सत्यत्यु	सत्यु
३१४	३	प्रञ्च	प्रपञ्च
३०९	४	प्रञ्च	प्रपञ्च
३१५	२	माव	भाव
३१६	४	ज्ञज	ज्ञस
३१७	९	विसु	विभु
३२७	२	व्योम्य	व्योभ्य
३२७	३	स्यश	शस्य
३२७	१७	क्षारंका	कारं
३२८	१०	त्यू	त्यु
३२०	३	जान	ज्ञान
३४२	२१	चेक	चैक
३४४	११	त्त	त

पृ०	पं०	अ०	शु०
३४६	११	जद	जवद
३४७	९	त्त्यख्य	व्यत्त्याख्य
३५४	६	तद्दि	तद्धि
३५९	२०	रवयं	स्वयं
३६०	३	नैष्ट	नैर्घृ
३६२	७	धुर्ता	धूर्ता
३६६	१८	नास्या	नस्या
३७२	६	ग्मती	ग्मवती
३७२	१९	त्वचि	त्वश्चि
३७४	९	पर	पार
३७६	१०	विषवसवन्ध	विषयसंबन्ध
३८१	१८	शदवदं	शवदं
३८३	१०	नीरौ	नोरौ
३८९	१२	थच्च	यच्च
३९४	२	योहा	योर्हा
३९६	१२	क्तेशा	क्लेशा
०	१३	क्तेशा	क्लेशा
४००	१३	मूच्मा	सूच्मा
४०४	१	ल्याणाभ	ल्याणांभ
४०५	१७	नूक्तैव	नूरक्तैव
४०६	४	त्ताप्राणा	त्ता:प्राणा:
४०८	१४	मतव्यम्	मन्तव्यम्
४०९	१४	करंणं	करणं

पृ०	पं०	अ०	शु०
४१०	२०	द्वान्त	द्वान्त
४१०	२१	शिपग्रते	विशिष्यते
४१०	२२	पृथिव्या	पृथिव्या:
४११	६	सूत्त	सुत्त
४१३	१३	सात्म	मात्म
४१८	१७	वाहु	बाहु
४१६	२	वयेभ्य	वयेभ्य
४१७	१	प्यकी	व्रेकी
४१७	२०	मदम्	मन्दम्
४२०	८	मूय	भूय
४२०	१६	कारा	काशा
४२२	१६	इत्यत्त	इत्युक्त
४२३	३	भूष	भूय
४२३	४	वरहौ	वरोहौ
४२४	४	वराहौ	वरोहौ
४२४	१६	सप्तक्यल	सप्तपाताल
४२८	४	भवन्ति	भवति
४३१	५	ब्रह्मण	ब्रह्मण:
४३१	१६	नर्मा	निर्मा
४३२	२२	भूयभा	भूयमा
४३३	२	मिव्य	भिव्य
४३४	१	ष्णावी	ष्णावी
४३५	८	वत्रनी	वचनी

		अ०	शु०
	१	यो ऽत:	यो ऽन्त:
	१४	प्राणात्र	प्राणत्व
४४९	७	मूत	भूत
४५०	३	सद्यां	सद्या
४५४	२१	शंन	शंनं
४५८	८	तोरातम्य	तारतम्य
४६५	१	मवेम्	भवेत्
४८५	६	मात्मन	मात्मन:
४८७	२	विधे	विधे
४९२	६	मनव्य	मन्तव्य
४९२	२२	विदान्	विद्वान्
४८३	१६	सुरछन्द	सुरच्छन्द
४९३	१७	छन्दान्सि	छन्दांसि
५०१	१	तत्व	तत्त्व
५०३	१३	णोऽख	ब्रह्मणोरखण्डं
५०४	७	त्यंतर	त्यन्तर
५०८	४	इश्वर	ईश्वर
५१८	७	मत्वा	सत्त्वात्
५१८	७	सत्वा	ऽसत्त्वा
५१९	२	सत्वे	एसत्त्वे
५१९	३	सत्वा	सत्त्वा
५२१	१६	सत्वा	सत्त्वात्
५२७	१	त्यादि	त्वादि

	पं०	अ०	शु०
३७	१३	प्रव्र०	प्रव्रजा
	१७	च्चणारूढक	रूपक
	३	र्थत्वं	र्थत्वं
	५	वत्व	वत्त्व
५७	६	यांत्र	याम
६५	१३	तं	कृतमि
६५	१८	तात्वि	तात्त्विका
६८	२	स्यार्थं	सूत्रस्यार्थं
७३	४	भव	भवन्तीति
७३	१४	साचात्सा	साचात्कारे·
८०	२२	प्यप्य	प्यस्य
८३	४	यान्य	यान्यं
८७	२१	वित्व	वित्त्वं
९५	२	ष्ठ	वासिष्ठे
०५	५	हत्य	साहित्य
०५	९	ष्मिसु	ष्मिकसु
०७	३	चते	परीच्यते
०८	१७	ङ्क्षया	काङ्क्षाया
१६	७	विसुत्व	विभुत्व
१७	२०	त्ययः	त्यर्थः